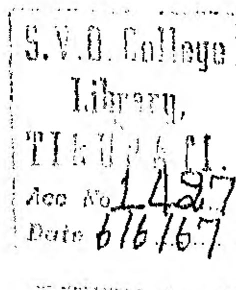
सम्पादकः—

श्रीपण्डितयुधिष्ठिरमीमांसकः

(व्याकरण-शास्त्र का इतिहास, ऋग्वेद की ऋक्संख्या
ग्रन्थानां लेखकः, दशपाद्युणादिवृत्तिः, वाररुचनिरुक्तस
भागवृत्तिसंकलनम् आदिग्रन्थानां सम्पादकः)

सहयोगी—

ङतरामशङ्करभट्टाचार्यः, व्याकरणाचार्यः एम. ए. क

प्रकाशक—

सब से प्राचीन वृत्ति है। यह सर्व प्रथम सन् १९३० ई०
र् लिबिश द्वारा रोमन अक्षरों में जर्मन भाषा में लि
ाहित छपी थी। इस पर पं० युधिष्ठिर मीमांसक ने
ा और कई योग्य व्यक्तियों को इस कार्य के लिए प्रेरणा
नेक कारणों से सफल न हो पाई। अन्त में उन्होंने स्व
ठ न रहने पर भी और बहुत सी प्रतिकूलताएँ होते हुए
ा सम्पादन बहुत सफलता और योग्यता पूर्वक किया है
दकीय वक्तव्य तथा ग्रन्थ में लिखी विद्वत्ता पूर्ण टिप्प

ने को यह व्याकरण का एक छोटा सा ग्रन्थ धातुपाठ
ही प्रतीत होता है। पर गहरी दृष्टि से देखा जाये तो
तना प्रकाश आज तक किसी विदेशी या स्वदेशी विद्व
ा है। इसकी गहराई को कृतभूरि परिश्रम विद्वान् ही
मेरा मत है। विद्वान् इनकी सब मान्यताओं के साथ स
भी यह कार्य बहुत ही उत्कृष्ट कोटि का हुआ है।
रामलाल कपूर ट्रस्ट अमृतसर के संचालकों ने ऐसे ग्रन्
ा कर भारतीय प्राचीन साहित्य की महती सेवा की है
रा में महान् कार्य कर रहा है। ट्रस्ट ने इस ग्रन्थ के
दूरी पर छापने आदि में भारी कष्ट सहन किया है।
पं० युधिष्ठिर जी को धन्यवाद देता हूँ जो इन्होंने
ट्रस्ट की ओर से किया। उनके सहायक पं० राम
ाकरणाचार्य एम. ए. को भी उनकी सहायता के
ता हूं।
को शीघ्र प्रकाशित करने का श्रेय श्री वा० हंसराज

चनं विना काश्चिदप्याचार्यः शब्दानुशासन...

त एव पाणिनेरौत्तरकालिकाः कातन्त्र-चान्द्र-जैने हैमप्रभृतिशब्दानुशासनानां सर्व एव प्रवक्तारः स्वं ोचुः । पाणिनेः पौर्वकालिकैः सर्वैः शब्दशास्त्र-प्रवक्त प्रवचनं कृतं नवेत्यत्र यद्यपि न शक्यते याथातथ्येन व ‍णिनेः प्राचीनस्यापिशलेर्बहवो धातवो यत्र तत्र ग्र , तेन तस्य धातुपाठप्रवक्तृत्वं स्पष्टमेव । ततोऽपि प्रा ‍ाशकृत्स्नस्य सम्पूर्णो धातुपाठश्चन्नवीरकविकृतया नाथीकृत एषु पञ्चषेषु वर्षेषु प्रकाशतामुपगतः । एवं । यानि मतानि ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते तेष्वनेकधातूनां प्रोक्तो धातुपाठोऽप्यासीदिति संभाव्यते । सर्वनाम्नां ‍ादकस्य वैयाकरणमूर्धन्यस्य शाकटायनस्य धा ‍ाङ्केव नोदेति । एवं पाणिनेरुत्तरवर्तिनां पूर्ववर्तिनां न क्तॄणां तत्तद्धातुपाठस्य प्रवक्तृत्वे[3] निश्चिते शक्यत ‍ावता पाणिनिनाऽपि शब्दानुशासनं प्रवचता ध ‍प्रवचनमवश्यं कृतं स्यात् ।

पाणिनेर्धातुपाठः

ं धातुपाठं पाणिनीया वैयाकरणा आद्रियन्ते ‍ाणिनि-प्रोक्त इति समेषां पाणिनीयानां मतम् ।

---

१. सकारमात्रमस्तिं धातुमापिशलिराचार्यः प्रतिजानीते । न्यास . । एवमन्यत्रापि (न्यास पृ० ६९८, ६९९, ७०१) द्रष्टव्यम् । धातू, व्याकरणस्य शाखान्तरे आपिशलादौ स्मरणात् । स्क ‍ा २ पृष्ठ २२ ॥ [तु] छान्दसोऽयमित्यापिशलिः । धातुप्रदीप पृ

ग्रतिपादितं हि पूर्वं[1] गणकारः[2] पाणिनिर्न भवतीति । तथ
ाच सूत्रकारः । न्यास भाग २ पृष्ठ ८४० ।
–यथत्र त्रिग्रहणं क्रियेत निजादीनामन्ते वृत्करणं किमर्थम्
न्यः, न सूत्रकारः अन्यो हि गणकारोऽन्यश्च सूत्रकार इत्युव
ा २ पृष्ठ ८७३ ।

सकारस्य स्ववचनविरोधः—धातुपाठस्योपाणि
; न्यासकारस्य द्वे वचने पुरस्तादुद्धृते । परमेकत्र
ाठमालोचयन्नयं न्यासकारः 'किञ्चिद् धातुगणं पाणि
तेपेदे । तथा चाह—
तस्य पाणिनिरिव श्वस भुवि इति गणपाठः । न्यास भाग

नेन स्ववचनविरोधेन निग्रहस्थाने निपतितस्य न्यास
त्वमनं कथंकारं प्रमाणतां भजेत् ।

ासकारस्य भ्रान्तिः—अपि चास्मन्मते न्यासकार
ाणिनीयत्वप्रतिपादकौ हेतू हेत्वाभासावेव । नहि
रः प्रोक्तकृतयोर्ग्रन्थयोरन्तरं वेत्ति इत्यपि तदीयपू
ा विज्ञायते । स हि खलु अष्टाध्यायी धातुपाठश्च प
न्थाविव्याख्यायालोचयांचकार । यदि हि नाम के

---

० शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य द्वितीयभागे द्रष्टव्यम् (अचि
ाति) ।

१. नहि कश्चित् पूर्वं न्यासे धातुगणकारस्यान्यत्वप्रतिपादकं

वभिप्रेतौ। न च पाणिनिना कश्चिदष्टाध्याय्यां ः
ङिसंज्ञा विधीयते।

आङि चापः, आङो नाऽस्त्रियाम् (अ० ७।३।१०५, १२०)
न तृतीयैकवचनं टा निर्दिश्यते। न च कश्चित् पा
ाङ्संकेतः प्रतिज्ञातः।

वमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। सति चैवं विरोधेऽष्टाध्याय्या
त्वं दूरेऽपाकृतं स्यात्। यदि हि नाम पूर्वसूत्र[2]-निर्दे
ाय्यां विरोधपरिहारः कर्तुं शक्यः, तर्हि तेनैव हेत
तुपाठयोरपि विरोधपरिहारः कथंकारं न भवेत्। ए
प्यष्टाध्याय्याः पाणिनेः कृतित्वमपाकृत्य तत्प्रवक्
न्ति।

क्तकृतयोर्भेदः—वैयाकरणैः सर्वमपि संस्कृतवाङ्
ज्ञात-कृत-व्याख्यानभेदैः पञ्चधा विभज्यते[3]। अः
यो: तेन प्रोक्तम् (अ० ४।३।१०१), कृते ग्रन्थे (अ० ४।३।१
प्रत्ययविधानमूचुः। कृतेषु ग्रन्थेषु सर्वा अपि
र्त्री तद्ग्रन्थकारस्यैव भवति। प्रोक्तग्रन्थेषु तु इतं
तेः। प्रवक्तारस्तु खलु पूर्वतो विद्यमानस्य शास्त्रस्य पा

१. अत्र 'क्त्वायामिट् प्रतिषेधात्' (महा०) इति वा
देशः, टायामादेशः' इति कैयटवचनं चानुसन्धेयम् (महा० प्रदीप
तु भगवान् पाणिनिराकारलोपं शास्ति। यथा—जृभ्रश्च्यं
।२।५५)।

२. निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात्। महा० ७।१।१८॥ एवमन्य

व प्रोक्तविभाग आयुर्वेदीयचरकसंहितायां संस्कृत
हि संस्कृतलक्षणम्—

विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तरम् ।
संस्कर्ता कुरुते तन्त्रं पुराणं च पुनर्नवम् ॥
अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरके[1]णातिबुद्धिना ।
संस्कृतं[2]तत्·························॥ सिद्धि० १२।

इयं तावद् वास्तविकी स्थितिः, यत्समग्रे संस्कृ
भूताः शास्त्रपदालङ्कृता विद्याग्रन्था सम्प्रत्युपलभ्य
लत्तदाचार्याणां प्रवचनरूपा एव, न तु तत्कृतयः ।

सति चैवम्, अष्टाध्यायीधातुपाठावपि पाणिनेः प्रं
ऽनयोर्यत्र क्वचिदपि विरुद्धांशो निरर्थकांशो वा
नश्रोतोभ्यां संगृहीतौ ताविल्येवं समाधेयम् । अथ
ऽष्टाध्याय्यामप्युपलभ्यमानानां विरोधादीनां परि

भ्रान्तेरपर कारणम्—योऽयं खलु पाणिनीयो
त्युपलभ्यते, तस्याऽद्य यावद् बहुकृत्वः परिष्कर
स्यव्यवस्थाऽभूत् (एतद्विषय उपरिष्टाद्वक्ष्यते) । अनय
ाऽपि बहुत्र विरोधस्य संभवः ।

धातुपाठस्य पाणिनीयत्वे प्रमाणानि

भगवता पाणिनिना शब्दानुशासनस्य प्रवचनं
वः (अ० १।३।१) इति सूत्रविज्ञापितस्तत्खिलरूपो[3]

---

१. अयं चरको वैशंपायननाम्ना प्रसिद्धो महर्षिः । चर
ाख्या इति वृत्तिकृत् (४।३।१०४) । अत एव सर्वेऽपि वैशम्प
च्यन्ते । न तत्र शतपथादिष चरकाध्वर्यु-नाम्ना स्मर्यन्ते । द्र० व

७।२।७५), शमामष्टाना द्वाय० स्यात (... ...

ेषु सूत्रेषु धातुपाठान्तर्गतानां धात्वनुपूर्व्याः स्मरण
ायिभैरनुबन्धैः सूत्रेषु कार्यविधानाच्चा[1]नुमीयते
सूत्रपाठ-प्रवचनात् प्रागेव प्रातिपदिकगणवद्[2] ध
वचनं व्यधायि । यतो नहि तत्प्रवचनाभावे कथ
प्रवचनं संभवति ।

भाष्यकारस्तु भगवान् पतञ्जलिरिमं धातुपाठं पाणिन
ति । तथाहि—

एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—
च सूत्रात् । महा० १।३।१॥

स्पष्टमेव धातुपाठस्य सूत्रवत् पाणिनीयत्वमुपपादि
पिदेन पाणिनिरेवाभिप्रेतः, यतो हि तस्यैव भूवादयो ध
इति सूत्रनिर्दिष्टाऽऽदिग्रहणेनैतज्ज्ञापनमुक्तम् ।

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवं जातीयकानामिद्विधिर्भ
ांश्चिन्नुमनुषक्तान् पठति—उबुन्दिर् निशामने, स्कन्दिर् गतिश
१।३।७॥

मन्नुच्चरणे य एव खल्वाचार्यो ज्ञापयति-क्रियायाः
ते-क्रियाया अपि, इत्यनया वाक्यरचनया विस्पष्टम् ।
मनुषक्तानाम् उबुन्दिर् आदि धातूनां पाठकः पाणि
-तथाजातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितञितः पठिता य उभय
ाय चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । महा० १।३।७२॥

---

1 द्र० काशिका १।२।३, महाभाष्यदीपिका भर्तृहरिकृता पृष्ठ १
अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (अ० १।३।१२) स्वरितञितः कर्त्र
... ... (अ० ३।

ाणान्निरेवात्राचार्योऽभिप्रेतः। तथा सति पाणिनिने
ातवः पठिता इति व्यक्तम्। स च पाठो धातुगण।
ान्यत्र।

५—कृतमनयोः साधुत्वम्। कथम्? वृधिरस्मायविशेषेणोपदि
मात् क्तिन्प्रत्ययः······। १।१।१॥

अत्र हि भाष्यकृता प्रकृतिपाठस्य साक्षादुल्लेखः कृत
ेष्टा स एव, येन क्तिन्प्रत्ययस्य विधानमुक्तम्। क्ति
ाता पाणिनिरेव, अतः प्रकृतिपाठे वृधेरुपदेष्टाऽपि
र्हति, नान्यः।

६—बहवो हि वैयाकरणाः सूत्रपाठमिव धातुपाठम
न्यमानास्तत्रस्थप्रयोगसामर्थ्यादनेकेषां प्रयोगाणां
न्ते। तथाहि—

क—कथमुथमोपरमौ? अड उद्यमने (क्षीरत० १।२४६)
१।७११) इति निपातनादनुगन्तव्यौ। काशिका ७।३।३४।
ख—धू विधूनने (क्षीरत० ६।९८), तृप प्रीणने (क्षीरत० पृ०
ातनादेतयोर्नुग् भविष्यति। न्यास भाग २ पृष्ठ ७९२॥
ग—व्याजीकरणे' लिङ्गाद् घञि कुत्वाभावः—व्याजः। क्षीर
घ—शुभ शुम्भ शोभार्थे (क्षीरत० ६।३३) अत एव निप
क्षीरतरङ्गिणी ६।३३॥
ङ—शोभेति निपातनात् इति वामनः काव्यालंकारे (५।
पलैः प्रमाणभूतानामाचार्याणां वचनैर्धातुपाठस्य
चं सर्वथा विस्पष्टम्, नात्र कश्चिच्छंकालवोऽप्युदे

धात्वर्थनिर्देशः पाणिनीयोऽपाणिनीयो वा

नाम भू सत्तायाम् एध वृद्धौ इत्येवं सार्थको धातूना पाठ
थसमुदायस्य धातुसंज्ञायाः शङ्कैव नोदेति, भू शब्दा
पदस्य पाठात् । अत एव एतद्भाष्यव्याख्याने कैय

ठः परिच्छेदकः, तस्यापाणिनीयत्वात्, अभियुक्तैरुपलक्षणतये

भियुक्तपदव्याख्याने नागेशः—भीमसेनेनेत्यैतिह्यम् इत्युक्त
ठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति
:। वा इति धातुः, वा इति निपातः । नु इति धातुः, नु इ
ति धातुः, दिव इति प्रातिपदिकम् । महा० १।३।१।।
हे नाम धातुपाठेषु या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः इत
देशः स्यात्, तर्हि शङ्केयं नोदियात् । यः खलु प्रा
: स धातुसंज्ञो भविष्यति । आबन्तस्तु नैव प्रापणार्थ
तुसंज्ञायाः प्राप्तिः, यस्य प्रतिषेधः कर्तव्यो भवेत् ।
ादिष्वप्यूह्यम् ।

(क) न ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते । महा०
।।

कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोति । महा० ३।१
को हि धातुप्रातिपदिकनिपातानामर्थानादेष्टुं समर्थः । महा० ।
ियवाक्यं व्याख्ययन् नागेश आह—पचादीनामर्थरहि

भट्टोजिदीक्षितोऽपि भूवादिसूत्रकौस्तुभे (१।३।१)
न धातूनां पाठं स्वीचकार । तथाहि—

एभिः प्रमाणैरिदं विस्पष्टं यत्पाणिनीयधातुप
सोऽपाणिनीयः । पाणिनिस्तु ण्वेधस्पर्धे इत्येवमर्थविर
पपाठेति ।

पाणिनीयत्वप्रतिपादकानि प्रमाणानि—तः
र्थनिर्देशानां पाणिनीयत्वं सिध्यति, तान्युच्यन्ते—

१—महाभाष्ये केचन धातवोऽर्थनिर्देशपुर
तेन ज्ञायते महाभाष्यात् प्राक् पाणिनीयधातुपा
मान आसीत् ।

२—चुटु-सूत्र-व्याख्याने महाभाष्यकारः पठ

अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नैवं जातीयकानाि
यदयमिरितः कांश्चिन्नुमनुषक्तान् पठति—उबुन्दिर् निशामने,
णयोः, इति । महा० १।३।७॥

पाणिनिना धातुपाठस्य प्रवचनं कृतमित्युक्तं
पुरस्तात् । अतो येन खल्वाचार्येण उबुन्दिर् स्कन्दिर् ध
नुषक्तौ च पठितौ, तेनैव तयोरत्र निर्दिष्टा निशामने
अपि पठिता इति विस्पष्टम् ।

३—भूवादिसूत्रेऽप्याह भाष्यकृत्—

वपिः प्रकिरणे दृष्टः, छेदने चापि वर्तते—केशश्मश्रु व
चोदनायाञ्चासु दृष्टः, प्रेरणे चापि वर्तते—अग्निर्वा इतो वृष्टिमी
यन्ति इति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः, निर्मलीकरणे चापि वर्त
कुरु, उन्मृदानेति गम्यते । महा० १।३।१ ॥

अत्र महाभाष्यकृता केषाञ्चिदर्थानां दृष्टत्वमु
वर्तनत्वम् । तत्र दृष्टः-वर्तते-पदयोरैकार्थ्यं नेति तु द

ामाण्य स्वीकुर्वान्त । तद्यथा—

—कथमुद्यमोपरमौ ? श्रड उद्यमे यम उपरमे इति निपातनादवृग

७।३।१४ ॥

—धू विधूनने तप प्रीणने इति निपातनादेतयोर्नुग् भवि

ग २ पृष्ठ ७९२ ।

—शुभ शुम्भ शोभार्थे । अत एव निपातनात् शोभा

।३३ ॥

—शोभेति निपातनात् इति काव्यालङ्कारे (५।२।४१) वामः

र्थे हि नाम धात्वर्थनिर्देशः पाणिनीयो नाभविष्यत

ानां तत्र सूत्रवत् प्रामाण्यबुद्धिरपि नोदैष्यत्[?] ।

त्र सूत्रवत् प्रामाण्यबुद्धिस्तस्मात् स्पष्टमेव यद् धात

ामाणीकुर्वन्तो वैयाकरणास्तानर्थनिर्देशान् पाणि

—धातुवृत्तिकारा बहुत्र धातुसूत्राणां संहितापाठस्य

त्य सूत्रविच्छेदे विप्रवदन्ते । यथा—

—तपऐश्वर्येवावृतुवरणे (क्षीरत० ४।४८,४९) इति दैवा

च्यमानं वा-पदं पूर्वसूत्रस्यावयवः, उतोत्तरस्य । पू

कस्य तप सन्तापे (क्षीरत० १ । ७१२) इत्यस्यैश्वर्ये व

वष्ट इत्येके मन्यन्ते । उत्तरावयवेऽपि वा इति पृथ

ादिकस्य वृतु-धातोः (क्षीरत० १।५०४) वरणे वा ।

इत्यपरे संगिरन्ते, धात्वेकदेशो वावृतु इति धात

न्ते ।[२]

द्रष्टव्यः । ईडे: चोदनावाच्याऽर्थौ धातुपाठे पठितौ नोपलभ्

रिष्टाद् वक्ष्यते ।

मन्यमानाः पत-धातोर्गतौ वा णिजुत्पद्यत इत्याहुः ।
वयवं मन्यमाना अपि शा पदं स्वतन्त्रमभ्युपगम्य
दू वाऽदन्तत्वमाहुः, अन्ये तु वा शब्दं धात्ववयवं
धातुं स्वीचक्रुः ।[२]

अयं सर्वोऽपि विवादो धात्वर्थनिर्देशानां पाणिनं
पपद्यते। यदि हि नामैतादृशेषु स्थलेषु ऽर्थस्पर्श-यत्
श एव पाणिनीयोऽभविष्यत्तर्हि तपवावृतु पतवापश इत
वा-शब्दे पठ्यमानेऽपि वावृतु धातोः वापश धातोश्च र
नोत्पद्यते, वा-रहितपाठे तु नतराम्। यदि हि तप
र्थविरहिते पाठे सन्देहावसरः स्यादपि तदा तप-व
-वृतु, एवं पत-वापश यद्वा पतवा-पश इत्येवं र
तु यथा वृत्तिकारा आहुस्तथा ।

सायणः सार्थपाठं पाणिनीयं मन्यमानः त
त्र तप ऐश्वर्ये वा—वृतु वरणे इत्येवं, तप ऐश्वर्ये
वं चोभयथा सन्धिविच्छेदमपि पाणिनीयमाह। त

अस्माकं तूभयमपि प्रमाणमाचार्येणोभयथा शिष्याणां प्रति
से पृष्ठ २९३ ।

६—यदि हि पाणिनीये धातुपाठेऽर्थनिर्देशोऽप
हि समाने प्रघट्टके एकस्यैव धातोर्द्विः पाठो नोपपद्यं
दर्शनाय सकृत् पाठ एव पर्याप्तः स्यात्। तथाहि—

क—अट्टादिषु हुडेः—हुडि संघाते, हुडि वर
७२,१८०) ।

ख—शौट्टादिषु किटः—किट खिट त्रासे, इट

यथा—
-रघि लघि गत्यर्थाः, लघि भोजननिवृत्तावपि (क्षी

-गज गजि''''''शब्दार्थाः, गज मदने च (क्षीरत
।
-नय नय गतौ, नय रक्षणे च (क्षीरत० १।१३८,१३९
नन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।
अर्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वे एकस्य धातोः समाने प्र
ानमेव संभवति, न द्विः । अर्थनिर्देशाभावेऽर्थभेदात्
तोरभावात् । यदि हि नाम केनचिद् अर्वाक्कालिके
णिनीये पाठे धातुभिः सह अर्थसंयोजनं कृतं स्या
ोर्द्वावथविकस्मिन्नेव स्थाने निर्दिशेत्, न तु पाणि
रस्य धातोरर्थभेदात् द्वयोः स्थानयोः पाठं कुर्यात् ।
। पाणिनिना सूत्रपाठे बहुलं छन्दसि इति समानवा
मर्थभेदात् चतुर्दशसु स्थानेषु पठितं, तथैव धातुपा
तुरर्थभेदाद् द्विस्त्रिर्वा पठित इति ।
प्रमाणैर्धातूनामर्थनिर्देशः पाणिनीय इति विस्पष्ट

धातुपाठस्य द्विधाप्रवचनम्

ोवादियोर्निर्णयः—धातुपाठस्थोऽर्थनिर्देशः पाणिनीय
त्यत्रोभयथाऽपि प्रमाणानि निर्दिष्टानि। तत्र त्वेष निष
चार्येण भगवता पाणिनिना धातुपाठस्य,प्रवचनमक
ाथा अर्थनिर्देशं विना भ्वेधस्पर्धेत्येवं ...

अष्टाध्याय्या द्विधापाठः—यथा धातुपाठस्य
णेनीयः, एवमष्टाध्याय्या अपि द्विविधः पाठ उप
लेकभाष्याश्रयभूतः, अपरः काशिकादिवृत्तिकारा
लेकभाष्याश्रयभूतोऽष्टाध्याय्या लघुपाठः; काशि
पाठः। अष्टाध्याय्या द्विविधपाठविषयेऽस्माभिः 'सं
स्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे विस्तरेण प्रतिपादि
व्यम्, विस्तरभिया नेह प्रपञ्च्यते । एवमेवान्येष
रुक्त-स्मृति-नाट्यशास्त्रादिषु द्विविधः पाठ उपलभ्

वार्तिकपाठस्याश्रयः—यथा वार्तिककारोऽष्टा
ठमाश्रित्य वार्तिकं सूत्रयामास, तथैव धातुपाठस्यापि
पाठमेवाशिश्रयदिति परिमाणग्रहणं च (१।३।१) इति
तञ्जलव्याख्यानाच्च सुवचम् ।

भट्टनागेशस्य भ्रान्तिः—धातूनामर्थनिर्देशविष
प्रकारकान् निर्देशानुपलभ्य पातञ्जले वचसि क्व
गणितशब्दशास्त्रस्तत्र भवान् नागेशभट्टोऽपि भ्रान्
था। स हि 'कांश्चिन्नुमानुषक्तान् पठति—उबुन्दिर् निशा
षणयोः (२।३।७) इति भाष्यपाठं व्याचक्षाण आह—

तुमेति—एतद्भाष्यात् केषाञ्चिद् धातूनामर्थनिर्देशसहि
ज्ञायते । भाष्यप्रदीपोद्द्योत १।३।७॥

किम् अर्थनिर्देशो भीमसेनीयः—औत्तरकालि
नीया विद्वांसो मन्यन्ते यत् पाणिनीये धातुपाठे
न्यन्ते ते केनचिद् भीमसेननामकेन वैयाकरणेन पठि

१।२।२०॥
च या प्रापणे इत्याद्यर्थनिर्देशो नियामकः । तस्यापाणिनीयत्वा
अर्थं निर्दिदिक्षुरिति स्मर्यते ।[1] श० कौ० १।३।१॥
ातुप्रदीपकारो मैत्रेय आह—
मून् यथा भीमः श्रोक्तवांस्तद्वदागमात् । धातुप्रदीप पृष्ठ १ ।
मास्वातिभाष्यव्याख्याता सिद्धसेनगणी (सं० ७०‹

ात् परतोऽन्यैर्वैयाकरणैरर्थद्वयेऽपठितोऽपि [चिती] धातुः संज्ञ
। पृष्ठ २९४ ।
र्दिष्टैः प्राचीनैः सुदृढैश्च प्रमाणैर्धात्वर्थनिर्देशानां पा
ागेशादीनां वचनानि भ्रममूलान्येव । 'भीमसेनकृतोऽ
नहि कस्मिंश्चिदपि प्रामाणिके ग्रन्थ उपलभ्यते । अ
इति स्मर्यते' इत्यादिनिर्देशोऽपि भ्रान्तिमूलक ए
रुद्धरणयोस्तु नैतद् व्यक्तमुक्तं यद् भीमसेनोऽर्थनिर्देश
ेतावदेव ज्ञायते यदस्ति भीमसेनस्य पाणिनीयधा
श्चित् सम्बन्ध इति ।
कारणम्—भीमसेननामा कश्चिद् वैयाकरणो धातुपा
व्याख्याता वाऽऽसीद् इत्युपरिष्टाद् वक्ष्यते । सम्भाव्यं
न पूर्वनिर्दिष्टा भ्रान्तिरुत्पन्ना स्यात् ।
भ्रान्तिः—केचनेतिहासानभिज्ञा एनं भीमसेनं पाण्डु
रनामानं मन्यन्ते । तदतीवाविचारितरमणीयम्
ेनैव भारतयुद्धात् सार्धद्विशतवर्षेभ्य उत्तरतो बभूव

ेयम्—न च प्रापणादिरर्थो नियामकोऽनार्षत्वात् । अभियुक्तैः

यः खलु धातूनामर्थविरहितो भवेधस्पर्ध इत्येवं
इदानीं नोपलभ्यते। मन्ये पठनपाठने सार्थस्य वृ
लघुपाठो नाशं गत इति।

वृद्धस्य त्रिविधः पाठः

भारतीये वाङ्मये बहूनां ग्रन्थानां देशभेदेन f
पलभ्यन्ते। पाणिनीयव्याकरणेऽपि केषाञ्चिद् ग्रन्थान
लभ्यते। तथाहि—

अष्टाध्याय्याः—पाणिनेरष्टाध्याय्याः पौर्वः, पश्चि
क्षिणात्यश्चेत्येवं त्रयः पाठा उपलभ्यन्ते। काश्यां
त्तेयं पाठमाश्रयति स पूर्वदेशीयः। क्षीरस्वामी क्ष
त्रपाठं निर्दिशति स पश्चिमोत्तरदेशीयः। दाक्षिणा
त्यायनो[1] यं सूत्रपाठमनुसृत्य वार्तिकपाठं प्रोव
क्षिणात्यः। एषु पूर्वदेशीयो वृद्धपाठः, अपरौ तु लघु
येण समानौ।

पञ्चपादुणादेः—पाणिनीयसम्प्रदायसंबद्धानां
सूत्राणामपि त्रिविधः पाठो दृश्यते।[2] उज्ज्वलद
ऽः। क्षीरस्वामिना क्षीरतरङ्गिण्यामुदधृतः पश्चिमो

---

१. प्रियतद्धिताः दाक्षिणात्याः। महाभाष्य १।१, आ० १

२. पञ्चपादुणादिसूत्राणां त्रिधा विभागोऽस्माभिरेवोपज्ञा
द्रमहावृत्तेरादौ 'जैनेन्द्र व्याकरण और उस का खिलपाठ' नाम
यः (द्र० भारतीय ज्ञानपीठ काशी संस्क०)। अयं पञ्चपादी

I। तथाहि—

ीयः—धातुपाठस्य प्राच्या व्याख्यातारो मैत्रेयप्रभृ
ध्रियन्ते, स पौर्वः पाठो द्रष्टव्यः । न्यासकारोऽपि पं
ते ।

ोत्तरदेशीयः—पश्चिमोत्तरदेशीयाः क्षीरस्वाम्यादयो
त, स पश्चिमोत्तरदेशीयः ।

ात्यः—अयं पाठोऽस्माभिर्न साक्षादुपलब्धः । प
पाल्यकीर्तिराचार्यो यं पाणिनीयं धातुपाठमाश्रित्य स
श्च, स दाक्षिणात्यपाठः सम्भाव्यते । पाल्यकीर्तेध
पौर्वपाठेन संवदति यथा पश्चिमोत्तरपाठेन । तेन
। पञ्चपाद्युणादिसूत्राणां दाक्षिणात्यः पाठः पश्चिमो
तः संवदति, तथैव धातुपाठस्यापि दाक्षिणात्य
ाठेन प्रायः समान एव बभूवेति शक्य ऊहितुम् ।

ाठचित्रम्—धातुपाठस्य ये विविधाः पाठा अधस्ता
सौकर्येण ज्ञानाय चित्रं चित्रीयते—

पाणिनीयो धातुपाठः

तः

धात्वर्थसहित

पौर्वः पश्चिमोत्तरीयः दाक्षिण

यः खल्वर्थनिर्देशसहितो धातुपाठः सम्प्रत्युपलभ
महत्यव्यवस्था दृश्यते। तत्र केषांचिद् धातूनां क्रम
दर्थविपर्ययः, केषाञ्चिदभावः, केषांचित् पुनरा
। नहि धातुपाठस्य कयोरपि द्वयोर्व्याख्यानयोः सः
ते। एषा चाव्यवस्था चिरकालादेव प्रसृता, उप
ता। तथाहि—

१—जक्षित्यादयः षट्..........नवार्थः परिगणनेन, आगणान्त
हि प्राप्नोति आङः शासु......। महा० ६।१।६॥

एतेन भाष्यवचनेन स्पष्टं यद्भगवतः पतञ्जलेः काले
इत्यस्य धातोः वेवीङ् वेतिना तुल्ये (क्षीरत० २।७८)
पाठ आसीत् ॥[१] भाष्यव्याख्यातुः कैयटस्य काले
धातोः वेवीङ उत्तरं पाठो नासीदिति तदीयव्याख्यान
तेन कैयटात् प्रागेव केनचिद् विदुषा आङः श
वेशने (क्षीरत० २।१४) इत्यनन्तरं पाठः परिवर्तितः इत्य

२—आगणान्तायामभ्यस्तसंज्ञायां येऽन्ये तत्र धातव
र्थं प्राप्नोति, तत् परिहरन्नाह भाष्यकारः—वसि
।

अत्राह कैयटः—वस शस्ति स्वप्ने इति ये न पठन्ति, के
तौ इति तन्मतेनैतदुक्तम्।

एतेन कैयटकालेऽत्र द्विविधः पाठ आसीदिति स्
: पाठोऽद्याप्युपलभ्यते। क्षीरतरङ्गिण्यां वस स्वप्ने
८२) इति पाठो दृश्यते, धातुप्रदीपे वस सस्ति स्वप्ने

[त्तिकारः सायणो बहुत्रेत्थं लिलेख—

चेत् धृञ् धारणे इति पठन्ति, सोऽनार्षः······। अस्माभिस्तु प्रकरणे हरतेरनन्तरं पठित्वाऽयमुदाहृतः ।[1] धातुवृत्ति

ातौ······'गोपोष्टक्' इत्यत्र न्यासपदमञ्जर्योरयं धातुरादादिक इति चास्य प्रयोजनं नास्ति । अस्माभिस्तु क्वाप्ययं पठितव्य इति ठेतः । धातुवृत्ति पृष्ठ १८५ ।

मवाये······एवं च न्यासकारादीनां बहूनामभिमतत्वादयं धातु- ातुवृत्ति पृष्ठ २०२ ।

ु भाष्यवृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादिषु तथा ऽयं धातुर्नेति प्रतीयते इति आत्रेयमैत्रेयपुरुषकारादिषु दर्शनादिहास्माभिर्लिखितम् । धातु-

बदश स्वामिकाश्यपानुसारेण लिख्यन्ते । धातुवृत्ति पृष्ठ २९३ ो वृहिश्च मैत्रेयानुरोधेनास्माभिर्दण्डके पठितः । धातुवृत्ति

करणे इति भूवादौ पठ्यते ।······अनेन प्रकारेणास्माभिर्धातु ः ।[3] ऋग्भाष्य १।८२।१॥

भाष्ये (१।३।१) पठ्यते—ईडिः स्तुतिचोदनायाच्आ

ास्करणेऽत्र पाठोऽशुद्धो वर्तते ।

ाठः चौखम्बासंस्करणे 'जॄ वयोहानौ' (पृष्ठ ३९४) इत्यत्र नोप ारणे (भाग ४. पृष्ठ २९४) त दृश्यते । मन्ये काशीसंस्कर

ठे चिरकालात् पाठविपर्यासारम्भोऽभूत् । सायणे
हृत्या स्वच्छन्दतया पाठपरिवर्तनं परिवर्धनं च व्य
साम्प्रतिकः पाठः सायणपरिष्कृतः—पाणि
ः सार्थो धातुपाठः सम्प्रत्युपयुज्यते, न स प्राचीनो
[विविधग्रन्थसाहाय्येन सायणद्वारा परिष्कृतः ।
स्तु पूर्वोदाहृतैस्तदीयवचनैः स्पष्ट एव । तदनु भट्टो
त्र स्वल्पः संस्कारो विहितः । एताभ्यामुभाभ्यां सं
ःवाद्यत्वे पाणिनीयत्वेनाभ्युपगम्यते वैयाकरणैः । तत्र
तरप्रसिद्धानां भूयिष्ठानां धातूनां प्रक्षेपात् स्वर
ारित्यागाच्चायं पाणिनीयशब्देन व्यवहर्तुं योग्यः । ः
ति न्यायेन तादृशपाठस्य सायणपाठः इत्येव समीचीन
मोटलिङ्गीयः पाठः—संप्रति पाश्चात्यलेखकैस्त
तीयैश्च यो धातुपाठः प्रामाणिकत्वेन स्वीक्रियते, स
मोटलिङ्गेन संगृहीतः, न स पाणिनीयः । तेन हि त
ामपि यथासम्भवं सर्वेषां धातूनां तत्र विना विचा
ये । अतोऽयं पाठः सायणपाठादपि भ्रष्टतरः,
र्तते ।

संहितापाठस्य प्रामाण्यम्

यथाऽष्टाध्याय्यां सूत्राणां संहितापाठस्यैव
म्यते पतञ्जलिप्रभृतिभिराचार्यैस्तथा धातुपाठेऽपि
संहितापाठस्यैव प्रामाण्यमुरीक्रियते व्याख्याकारैः
त्र धातुसूत्रविच्छेदे विवदन्ते वृत्तिकाराः । तथाहि

पतगतौबापशातुपसर्गात् इति संहितया चुरादौ पठ
स्यामी—
ो, पतति……। वा शब्दस्तूत्तरैकदेशार्थः, वावृतुवत् । १०।२४
सूत्रे स पुनराह—
तुपसर्गाद् वादन्तत्वमित्येके—पशयति पाशयति । १०।२५०॥
व्याख्यानभेदो संहितापाठमाश्रित्यैव संभवति, नान्य
माह सायणः—
ामी संहितायां धातुपाठाद् वाशब्दमुत्तरधातुशेषं वष्टि इति । ध
७॥

ा धातुसूत्रविच्छेदोऽपि पाणिनीयः—यः पूर्वत्र संहि
त्य विविधरूपः सूत्रविच्छेदः प्रदर्शितः, स पाणि
ानां मतम् । इदमेवोररीकृत्य तपऐश्वर्येवावृतुवरणे इत्यत्र

तूभयमपि प्रमाणमाचार्येणोभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । धा
। ।

भावः—धातुपाठं प्रवचता भगवता पाणिनिना केच
ऐश्वर्ये वा, वृतु वरणे' इत्येवं विच्छिद्य प्रतिपादित
र्ये, वावृतु वरणे' इत्येवम् ।[२]

पूर्वधातुपाठानामनुवादः

ठः पाणिनेः प्रोक्तरूपो ग्रन्थो न तु कृतरूपः । प्रोक्त
ा पूर्वग्रन्थेभ्य एवोपयोगिनोऽशान् शब्दतोऽर्थतः

ीरतरङ्गिणी (४।४८, ४९), धातुप्रदीपः (पृष्ठ ६१) पुरुषका
त्तिश (पृष्ठ २९३) च द्रष्टव्या ।

योणां धातुसूत्राण्येवानूदितवान् इत्यत्र नास्ति लेश
रः। तथाहि—

१—यथाऽष्टाध्याय्याः सूत्राणि ततः प्राचीनैर
क्षादिसूत्रैः संवदन्ति,[1] तथैव पाणिनेः धातुसूत्रा
कर्ये क्रमवैपरीत्येऽपि तत्प्राचीनैः काशकृत्स्नधातु
रशः संवदन्ति।

२—यथाष्टाध्याय्यां यत्र तत्र केषांचित् प्राचीन
त्राणां सद्भाव उपलभ्यते,[2] तथैव पाणिनीये धातु
ात् छन्दोबद्धसूत्राणां सद्भावो दृश्यते। तथाहि—

क—भ्वादौ चते चदे च याचने इति पठ्यते (क्षीर
त्र चकारो भिन्नक्रमः सन्नपि रेट् परिभाषणे इति पूर्वसू
यणार्थं समुच्चिनोति। तथा सति, अन्यत्रेवेहापि
ठेन भाव्यम्। परन्त्वत्र छन्दोऽनुरोधेन[3] चक्
ठितः।[4]

चते चदे च याचने इत्यत्र छन्दोऽनुरोधेन चकार
थ्यमविज्ञाय क्षीरस्वामिना पूर्वधातुसमुच्चयार्थ इत्यु
ालोयाचनं पारिभाषणं चोभावर्थौ विज्ञायेते। व्य
क्रम्, अन्यत्र क्वचिदपि पूर्वधातुसमुच्चयाय चक
मचन्द्राचार्यस्तु क्षीरस्वामिनो व्याख्यानमनुसृत्य 'रेट्
ः' (१।८९७) इति सूत्रे विस्पष्टं याचनपदं पपाठ।

---

१. द्रष्टव्यानि 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य
। प्राचां सूत्राणि।

२. द्र० सं० व्या० शास्त्र का इतिहास, भाग १ पृष्ठ १

३. 'चते चदे च याचने' [illegible]

स्वादौ छिघ आस्कन्दने, उदात्तावनुदात्तेतौ, तिक तिग च,
त० ५।२२—२५) इति पठ्यते (इह क्षीरस्वामिमैत्रे
चकारात् स्कन्दनार्थं समुच्चिन्वन्ति। अत्र उदात्तावनु
थव्यवधानेऽपि चकारः स्कन्दनार्थं समुच्चेतुं कथं स
त्तेकारैः। काशकृत्स्नकातन्त्रहैमशाकटायनधातुप
त्वोर्हिंसार्थत्वमेवोक्तम्, न स्कन्दनार्थत्वम्। अपि
(क्षीरत० ५।२५) इत्यत्राह क्षीरस्वामी—तिक तिघ च
'—षघ्नोति इति। एतेन ज्ञायते तिक-तिघ-धात्वोः
श्चकारः केषांचिन्मत उत्तरधातोराद्यवयवः। वस्तु
आस्कन्दने तिक, तिग च षघ हिंसायाम् इत्यनुष्टुभो द्वे च
चीनस्य छन्दोबद्धधातुपाठस्यैव पठिते। तेन च
मश्छन्दोनुरोधेन पठितः, न स पूर्वधात्वर्थानुकर्षण
ोराद्यवयवार्थ इति।[1] तस्माच्चकारस्योभयथाऽपि
ासम्, तिकतिगधात्वोर्हिंसैवार्थः।

चुरादौ उपसर्गाच्चदैर्घ्ये (१०।२२९) इति पठ्यते। अत्र इ
भिन्नक्रममाहुः' इति वदन् 'उपसर्गाद् दैर्घ्ये च' इति पाठेन भ
ते। ययन्त्वत्रापि छन्दोवशादेव चकारो भिन्नक्रमः प
।[2]

प्रमाणैर्विस्पष्टं यत् पाणिनेः प्राक् कश्चिद् धातुपाठश्छ

तनीयम्—'जुड प्रेरणत्राची शुठालस्ये गज मार्जे च। शब्दार्थे
स्थकारोद्धृते (पृष्ठ ५०) श्लोकधातुपाठांशे 'गज मार्जे च'
ण।

हैं—

क—चवर्गान्तेषूदात्तेषु परस्मैपदिषु इकारान्तोऽ पठ्यते। क्षीरत० १।१४९॥

ख—उदात्तेष्वन्तःस्थान्तेषु अनुदात्त इकारान्तो ० १।३७४॥

ग—ऊष्मान्तेषु परस्मैपदिषु वान्तः क्व-धातुः। क्षी अयं प्रकरणविरोधः पूर्वाचार्याणामनुरोधत इति आहुः। एतदेवाभिप्रेत्य चि चये (१।१४९) इत्यत्र वक्ष्य क्षीरस्वामी कस्यचित् प्राचीनस्य धातुगणव्याख्यातुः ते—

पाठमध्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः क्वचित्।
अनुदात्तोऽप्युदात्तानां पूर्वेषामनुरोधतः॥ क्षीरत०

अत्र इदमप्यवधेयम्—काशकृत्स्ने धातुपाठेऽप्येवमे त्तेषु मध्ये इकारान्तस्यानुदात्तस्य क्षि-धातोः पाठ उ एतेनापि पाणिनीयधातुपाठस्य प्राचां धातुपाठानाम म्।

श्लोकधातुपाठः

पाणिनेः प्राक् कस्यचिच्छ्लोकबद्धो धातुपाठ उ रपादितं पुरस्तात्। अर्वाचीनेष्वपि केषुचिद् ग्रन्थे ऽस्य केचनांशा उद्धृता उपलभ्यन्ते। तथाहि—

१—तथा च 'पूरी आप्यायने स्वदास्वाद' इति श्लोकधातुपाठः पृ ४४।

२—यत्तु श्लोकधातुपाठ 'फक्क नीचैर्गतौ तक्क मर्षणे बुक्क भाषणे

पुरुषकार पृष्ठ ७६।

विश मृश णुद प्रवेशामर्शनेपेषु षद्लृ विशरणार्थः' इति च

रुषकार पृष्ठ ८३॥

तथा च—'तव' पत ऐश्वर्ये वावृतु वर्तने कासृ दीप्त्यर्थे' इति

देवराजीया निघण्टुव्याख्या २।११।२॥

प्रमाणैः श्लोकबद्धः कश्चिद् धातुपाठः पुरुषकार

देवराजस्य च काले विद्यमान आसीदिति सुव्यक्त

तेरासीदिति न शक्यते वक्तुम्।

धातुपाठसंबद्धा अन्ये ग्रन्थाः

पाठसम्बद्धा अन्येऽपि केचन ग्रन्था विद्यन्ते। तद्यथ

आख्यातनिघण्टुः—अयं ग्रन्थः पुरुषकारे षण्णवतितम

न उद्ध्रियते। पुरुषकारविरचयितुः कृष्णलीलाशुक

स्य त्रयोदशशताब्द्या उत्तरार्धे इत्यस्माभिः स्वीये

का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे (भाग १, पृष्ठ ४४५-४

। आख्यातनिघण्टुस्तस्मात् प्राचीन इति सुव्यक्त

तुर्नामादि किमपि न ज्ञायते।

आख्यातचन्द्रिका—अस्य कर्ता भट्टमल्लो वर्तते। अयं

थेन नैषधव्याख्याने (४।८४) स्मर्यते। अतः भट्ट

तुर्दशशताब्द्याः पौर्वकालिक इत्येव शक्यते वक्तुम्

स्मते तु १२५० वैक्रमाब्दात् पौर्वकालिको मल्लि

स्तरेण प्रतिपादयिष्यामः।

त्र 'तप' इति युक्तः पाठः स्यात्।

तथ्य चतू भट्टमल्लः १२२५ वैक्रमाब्दात् प्राचीन इ
ते वक्तुम् ।

एको मल्लः क्षीरस्वामिना विट आक्रोशे (क्षीरत० ।
सूत्रव्याख्याने स्मृतः । तथाहि—

अत एव विट शब्दे पिट आक्रोशे इति मल्लः पर्यङ्कान्तरे वि

अयं मल्ल आख्यातचन्द्रिकायाः कर्तुर्भट्टमल्लाद् f
न किञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे ।

वेङ्कटरङ्गनाथस्वामिनाऽऽख्यातचन्द्रिकाया १
ातानां समाम्नायरूपेणार्थबोधका इमे (३-९) ग्रन्था

३—कविरहस्यम् हलायुधस्य (सं० १२३०—१२६०) ।

४—क्रियाकलापः विद्यानन्दस्य ।

५—क्रियापर्यायदीपिका वीरपाण्ड्यस्य ।

६—क्रियाकोशः रामचन्द्रस्य ।

७—प्रयुक्ताख्यातमञ्जरी कविसारङ्गस्य ।

८—क्रियारत्नसमुच्चयः गुणरत्नसूरेः ।

९—धातुरूपभेदः दशबलस्य वरदराजस्य वा ।

१०—धातुसंग्रहः—अयं ग्रन्थो मालतीमाधवटीकाकारे
व्याख्याने स्मृतः । तथाहि—

अभिसन्धिर्वञ्चनार्थे इति धातुसंग्रहः ।

जगद्धरस्य १३५० वैक्रमाब्दः काल इत्यैतिहासिका
त् प्राक्तनोऽयं धातुसंग्रह इति स्पष्टम् । ग्रन्थक
पे न ज्ञायते ।

११—ओष्ठ्यकारिकाः—अयं षट्कारिकात्मको ल
न् पवर्गीयबकारवतां धातूनां संग्रहो वर्तते । अ

र: पाणिनेः प्रवचनादारभ्याद्य यावदनेकैराचार्यैर्वि
ठस्य व्याख्यानानि व्यरचिषतेत्यत्र नास्ति सन्देह
व व्याख्यानान्युपलभ्यन्ते, बहूनां नामान्यपि न ज्ञाय
वृत्तिकाराणां नामानि विज्ञायन्ते, व्याख्यानानि च
परिष्टाद् वर्ण्यन्ते ।

१—पाणिनिः

ना पाणिनिना शब्दानुशासनं प्रवचता तस्य कावि
येभ्यः प्रतिपादिता इत्यस्माभिः स्वीये 'संस्कृत व्याक
रहास' नाम्नि ग्रन्थेऽनेकैः सुदृढैः प्रमाणैर्व्यक्तीकृतम
नेना स्वीयधातुपाठं प्रवचता तस्यापि काचिद् वृ
त्यं प्रतिपादिता स्यादित्यनुमानं स्वत एवोदेति । उ
ऽकानि कानिचित् प्रमाणान्यप्युपलभ्यन्ते । तद्यथा-

थाहि पाणिनिनाऽष्टाध्यायीं प्रवचता किञ्चित् सूत्रं के
थंचित् प्रतिपादितम्[3], अपरेभ्योऽन्यथा, यथा
त्रस्य केभ्यश्छात्रेभ्य काचिद् वृत्तिः प्रतिपादिता, अ
थैव धातुपाठं प्रवचतापि भगवता केभ्योऽन्तेवासि

ायमपि भीमसेनेन पवर्गान्तप्रकरणे पठितः । अत्र अर्वं पर्वं इत्यन्त
स्वे मुद्रितः ।

रटीकासर्वस्व, भाग १, पृष्ठ ७ ।

यम्—भाग, १ पृष्ठ २१५—२१७।

था ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः । केचिदाकडाराद
ाडारात परं कार्यम । महा० १।४।१।। [illegible]

अस्माकं तूभयमपि प्रमाणमुभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । पृ॰

२—उदात्तेषु चान्तेषु धातुषु अनुदात्तस्यैकारान्तस्य
र्णं निदर्शयन् क्षीरस्वाम्याह—

वक्ष्यति च—

पाठमध्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः क्वचित् ।

अनुदात्तोऽप्युदात्तानां पूर्वेषामनुरोधतः । क्षीरत॰ १।१

अत्र 'वक्ष्यति' क्रियायाः कः कर्तेति न व्यक्तीकृतं क्षी
क्षीरस्वामिनो वाक्यविन्यासप्रकारेणानुमिनुमो यद्
ना धातुपाठं प्रवचता वा तदीया वृत्तिः शिष्येभ्य
त्रैवायं श्लोकोऽपि भगवतोपदिष्ट इति ।

२—सुनागः

महाभाष्येऽसकृत् सौनागवार्तिकान्युपलभ्यन्ते ।
नुसारं सुनागनामाऽऽचार्य एषां प्रवक्ता ।[2] अयं च
नादर्वाचीन इति कैयटव्याख्यानादवसीयते ।[3]
वार्तिकप्रवक्त्रा सुनागेन पाणिनीयधातुपाठस्यापि
नमुक्तमिति कतिपयैः प्रमाणैरवगम्यते । तथाहि—

१—विभाषा भावादिकर्मणोः (अष्टा॰ ७।२।१७) इ
मनः पठति—

सौनागाः कर्मणि निष्ठायां शकेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन, अस्यतेः

२—इदमेव सौनागमतं धातुवृत्त्याद्यसकृन्निर्दिशति स

क्वचिद् ग्रर्थस्य । भर्तृहरिकृता महाभाष्यदीपिका, पृष्ठ ३७१ ।
र्येण शिष्याः प्रतिपादिताः । काशिका ५।१।५० ।

१. महाभाष्य २।२।१८॥ ३।२।५६॥ ४।१।७४,८७॥

३—क्षीरतरङ्गिण्या आद्यन्ते च धात्वर्थसम्बन्धि सौनागमत-मित्थमुद्धरति क्षीरस्वामी—

धातूनामर्थनिर्देशोऽयं निदर्शनार्थ इति सौनागाः । यदाहुः—

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोऽत्रार्थः प्रदर्शितः ।

प्रयोगतोऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥[१]

वामनक्षीरस्वामिभ्यामुद्धृते मते धातुपाठविषयके इति तु स्पष्टमेव । अनयोः प्रतिपादनं भगवता सुनागेन क कृतमिति नोक्त-मुद्धर्तृभ्याम् । तत्र प्रथमं मतं तदीयवार्तिकपाठेऽपि कथंचित् सम्भ-वति, परन्तु क्षीरस्वाम्युद्धृतं द्वितीयं मतं तदीय धातुव्याख्यान एव संभवति, नान्यत्र । अतोऽनुमीयते तत्र भगवता सुनागेन पाणिनीय-धातुपाठस्य किमपि व्याख्यानं विरचितमिति ।

३—भीमसेनः

कस्यचिद् भीमसेनस्य पाणिनीयधातुपाठेन सह कश्चिन्म-हत्त्वपूर्णः संबन्ध इति विविधग्रन्थकारवचनैः सुस्पष्टं विज्ञायते । तथाहि—

१—सर्वानन्दः (सं० १२१५) स्वीयेऽमरटीकासर्वस्वे १।१।७ व्याख्यान एवमाह—

अर्ब पर्ब बर्ब कर्ब खर्ब गर्ब मर्ब सर्ब चर्ब गतौ इत्ययमपि भूवादौ भीमसेनेन पवर्गान्तप्रकरणे पठितः ।[२] भाग १, पृष्ठ ८ ।

२—सर्वानन्दात् प्राचीनो मैत्रेयो (सं० ११६५) धातुप्रदीपादौ भीमं स्मरति—

बहुशोऽमून् यथा भीमः प्रोक्तवांस्तद्वदागमात् ।

३—मैत्रेयादपि बहुप्राचीन उमास्वातिभाष्यव्याख्याता सिद्ध-सेनगणी लिलेख—

---

१. क्षीरत० पृष्ठ ३, ३२३ । पुरुषकारे (पृष्ठ ३०१) द्वितीयं चरणम् 'एकैको-ऽर्थो निदर्शितः' इत्येवं पठ्यते, तृतीयचरणं 'प्रयोगतोऽनुमातव्या' इति । श्लोकोऽयं चान्द्रधातुपाठान्तेऽपि पठ्यते । तत्र तृतीयचरणे 'प्रयोगतोऽनुगन्तव्या' इति पाठः ।

२. टीकासर्वस्वे इमे धातवः अर्ब पर्ब इत्येवमन्तस्थान्ताः मुद्रिता । तत्प्रा-मादिकं मुद्रणमिति सर्वानन्दवचनादेव स्पष्टम् ।

इत्याचक्षत इत्युक्तं पुरस्तात् ।
५—लवपुरस्थदयानन्दमहाविद्यालयान्तर्गते लाल
भीमसेनीयधातुपाठस्यैको हस्तलेख आसीत् ।[1]
एतैः प्रमाणैर्भीमसेनस्य धातुपाठेन सह आसी
ध इति सुव्यक्तं भवति ।
काल:—भीमसेनोऽयं कदा कं च प्रदेशं स्वजनुषा
मपि विज्ञायते । भीमसेनस्य यावन्तो निर्देशा विवि
ा, तेषु सिद्धसेनगणिनो निर्देशः प्राचीनतमः । सिद्ध
क्रमाब्दस्य सप्तमी शती काल इत्येक ऐतिह्यविद् उ
नश्चेतोऽपि भूयान् प्राचीनः । इयं हि तस्यावरासीमा
त्रं वृकोदरं मन्यन्ते । तदयुक्तमिति पुरा प्रदिष्टम् ।
तुपाठेन सह संबन्धः—भीमसेनस्य ये निर्देशाः प्राप
न्ते, तैरेतावत् स्पष्टमवगम्यते यदस्ति भीमसेनस्य
ठेन सह कश्चिन्महीयान् संबन्धः । भीमसेननाम्ना
र संग्रहालयेषूभ्यमानाः केचन धातुपाठकोशा
स्य प्रज्ञापकाः । परं धातुपाठेन सह तस्य कीदृश
वेवदन्ते वैयाकरणाः । पाणिनीयधातूनामर्थं निर्दे
येके ग्रन्थकारा आहुः । मतमिदं प्रमाणविरहित
सम्यगुपपादितम् ।
धातुवृत्तिकारः—वयं त्वनुमिनुमो यदयं भीमसेनः
ठस्य वृत्तिकार इति । अस्यानुमानस्योपोद्बल
स्तः—
१—कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादास आह—
[illegible]

... . स्वधातुवृत्तावेव विवृतं स्यात्, नह
मिदं सम्भवति ।

—दैवव्याख्याता कृष्णलीलाशुकमुनिराह—
प्रेरणे । भीमसेनेन कथादिष्वपठितोऽप्ययं 'बहुलमेतन्निदर्शनम्
ातुवृत्तौ पठ्यते । पृष्ठ ९५ ।
मेय पाठः स्वल्पभेदेन देवराजीये निघण्टुव्याख्या
ते । पृष्ठ ४३, १०९ ।
: दैवव्याख्याने 'धातुवृत्तौ पठ्यते' इत्यस्य कर्त्ता भी
स्यात् (अन्यस्यानिर्देशात्), तर्हि भीमसेनेन काचिद्
ता इति स्पष्टमेव । यद्यत्र 'धातुवृत्तौ पठ्यते' इत्यस
भिप्रेतः स्यात्तदापि पूर्वप्रमाणेन भीमसेनस्य धातुवृ
मेव ।

४—अज्ञातनामा

ाच्चिदज्ञातनाम्नो वृत्तिकारस्य तदीयाया धातुवृत्तेश्च प
ीपुरुषकारनिघण्टुव्याख्यानादिषूपलभ्यन्ते । तथाहि-
क्षीरस्वामी श्रथि शैथिल्ये इति धातुसूत्रव्याख्याने क
ास्मार
थे ... ...इदित्वादनुनासिकलोपाभावः । श्रथे इति तूदाहरन् वृ
त० १।२९१॥
द् धातुवृत्तिकारः—क्षीरस्वामिना स्मृतो वृत्ति
रो द्रष्टव्यः । तदुक्तं क्षीरपाठमुद्धरता सायणेन—
रङ्गिणी—इदित्वादनुनासिकलोपाभावात् श्रथे म्रेथे इत्युदाहरन्
। । अत्र वृत्तिकारो धातुवृत्तिकृद् उच्यते । धातुवृत्ति पृष्ठ ४८

मित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते ।१।७।२॥ २।१२।२७॥

देवराजस्य द्वितीयः पाठो भीमसेनप्रसङ्ग उद्धृते
न सह संवदति । तेनैतदपि सम्भवति, यद्देवराजः पु
पाठमुदाजहारेति ।

यद्युपरितनेषु प्रमाणेषु स्मृतो धातुवृत्तिकारो
मसेनस्तदीया धातुवृत्तिर्वा न स्यात्तर्हि क्षीरस्वामिन
चिद् विदुषा काचिद् धातुवृत्तिर्विहिता इति निः
तुम् ।

५—क्षीरस्वामी (११२५—११६५ वि॰

क्षीरस्वामिनाम्ना शब्दशास्त्रनिष्णातेन क्षीरतर
ा धातुवृत्तिर्विरचिता । इयमुपलभ्यमानासु सर्वासु
चीनतमा महत्त्वपूर्णा च वर्तते । एतस्या एकं संस्करण
लिबिशेन १९८७ वैक्रमाब्दे (सन् १९३०) रोमनाक्षरेषु

परिचयः

वंशः—क्षीरस्वामिना क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशो
ऽत्र स्वकीयः परिचयो वृत्तान्तो वा लिखितः । अत
ान्तोऽन्धकूप एव निपतितो वर्तते ।

क्षीरतरङ्गिण्या भ्वाद्यदाद्योरन्ते 'भट्टेश्वरस्वामिपु
।.......' इति पाठदर्शनात् क्षीरस्वामिनः पितु
मी आसीदिति विज्ञायते ।

शाखा—क्षीरस्वामिना यज-धातुव्याख्याने (१।
कृत्यन्तम । एककालभेदभिन्ने राजवि काठकस्यैव ना

पळन्यन्त इत्यच्यत्र कारमारजाप क्ष...

—क्षीरस्वामी कस्मिन् काले बभूव इति न श
तुम् । तथापि—

एकः खलु क्षीराभिधानः कश्चिच्छाब्दिकः कह्लणेन
मर्यते—

तरादागमय्याथ व्याचक्षाणान् क्षमापतिः ।
ायद्विच्छिन्नं महाभाष्यं स्वमण्डले ॥
भिधानाच्छब्दविद्योपाध्यायात् सम्भृतश्रुतः ।
सह ययौ वृद्धिं स जयापीडपण्डितः ॥ ४।४८८, ४८९॥

मीराधिपतेर्जयापीडस्य राज्यकालः ८०८ वैक्रमाब्दात
ावदातिष्ठन्त ऐतिह्यविदः।

स्वामी तु क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशटीकायां च श्र
स्वतीकण्ठाभरणं चासकृदुदाजहार । तस्मादयं क्षी
स्मृतात् क्षीराभिधानाद् विदुषोऽन्य इति विस्पष्टम्
—गणरत्नमहोदधौ स्मृतः—सप्तनवत्युत्तरैकादशशत्यां वि
ोदधौ वर्धमानो द्विः क्षीरस्वामिनं सस्मार। तथाहि-
—ज्योतींषि ग्रहनक्षत्रादीनि वेत्ति ज्यौतिषिकः इति वामनक्षीरस्व
ष्ठ १८३॥

ठान्तरम्—ज्योतींषि ग्रहादीनधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषः । ज्ये
। द्र० पृष्ठ १८३ टि० २ ।

नयोः पाठान्तरे न्यस्तः पाठः क्षीरस्वामिनोऽमरको
२।८।१४) सहाक्षरशः संवदति ।

—क्षीरस्वामिना मार्ष मारिष इत्यपि, यथा पर्षत्

अनयोरपि पाठान्तर न्यस्तः पाठः क्षारस्वामिना
रेष-पद्व्याख्याने (१।६।१४) उपलभ्यते ।

एतेन इदमपि स्पष्टं, यद् गणरत्नमहोदधेर्योरोपीयं
ृतं भारतीयं चोभे अपि संस्करणे भ्रष्टपाठबहुले स्तः ।

इयं क्षीरस्वामिनोऽवरा सीमा ।

३. क्षीरस्वामी हेमचन्द्राचार्यं तदीयं शब्दानु
वत् साक्षात् सस्मार, एवं हेमचन्द्राचार्योऽपि क्षी
ण्डितचन्द्रसागरसूरिणा हैमबृहद्यांऽऽनन्दबोधिनीवृ
यां त्रिषुस्थानेषु हेमचन्द्राचार्येण 'अन्यः' पदेन स्मृ
स्वामीति प्रतिज्ञातम् ।[1] यद्येतत् सूरिमहोदयैः प्राच
रं विवृतं स्यात्तर्हि हेमचन्द्राचार्यतः प्राचीनः क्षीरस्व
ं शक्यते वक्तुम । हैमव्याकरणस्य रचना ११९३—
बभूवेत्यपि सूरिमहोदयानां मतम् ।[2] तदेवं ११९
वर्ती क्षीरः ।

४—क्षीरतरङ्गिण्याः कोशान्ते पद्यमिदं पठ्यते-

कश्मीरभूभृन्मण्डले / जयसिंहनाम्नि, विश्वम्भरापरिवृढे इदर्द
शासत्यमात्यवरसूनुरिमां लिलेख भक्त्या, द्रविणवानपि धातु

कश्मीराधिपतेर्जयसिंहस्य कस्यचिद् अमात्यस्य
ङ्गिणी प्रतिलिपिकृतेत्यस्याभिप्रायः ।

अत्र स्मृतस्य जयसिंहस्य नृपते राज्यकालः ११८
१९५ वैक्रमाब्दपर्यन्तमासीत् । एतस्मिन्नन्तरे क्षीरतर
पिकरणादितः प्राचीनः क्षीरस्वामीति सुव्यक्तम् ।

५—मैत्रेयरक्षितः ११६५ वैक्रमाब्दात् ११९० वै
कीयं भाषावृत्तिं विरचयामासेत्यस्मान्मिर्व्याकरणैनि

अत्रस्थाऽस्मदीया टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।
-तुहिर् दुहिर् इत्येके । पृष्ठ ५२ ।
:व्या क्षीरतरङ्गिणी १।४८७॥
-अपरे तु वावृतु वरणे इति पठित्वा आग्रहणं संबध्य धातुमेक वावृतु वरणे इति वावृत्यते । ततो वावृत्यमाना सा रामशाला :
९३॥
। ४।४९ सूत्रस्था क्षीरतरङ्गिणी द्रष्टव्या ।
-प्रीतिचलनयोरित्येके । पृष्ठ १०३ ।
५।१५ सूत्रस्था क्षीरतरङ्गिणी द्रष्टव्या ।
—प्वादयस्त्वागणान्ताः । तेषामपि समाप्त्यर्थमत्र वृत्करणमित्येके ।'
त्र ६।३३ सूत्रस्य क्षीरतरङ्गिणी अवलोकनीया ।
—भासार्था इत्येके । भासार्था दीप्त्यर्थाः । पृष्ठ १४४ ।
ष्टव्याऽत्र १०।१९७ सूत्रस्था क्षीरतरङ्गिणी, तत्रस्थ त्र ।
नैः कतिपयैरुद्धरणैरेतद् व्यक्तं भवति यत् क्षीरस्वामी प्राचीनः । एवं च कृत्वा ११६५ वैक्रमाब्दात् प्राचीन ति तु निश्चितमेव ।
रस्वामिनोऽन्ये ग्रन्थाः—योऽयं जाता विश्वसृजः क्रमेण मुनिभि क्षीरतरङ्गिण्या अमरोद्घाटनस्य चादौ समानरूपेण षड्वृत्तीनामुल्लेखः श्रूयते । ताश्चेमाः षड्वृत्तयः—

. अमरकोशोद्घाटनम् ४. अमृततरङ्गिणी
. क्षीरतरङ्गिणी ५. गणवृत्तिः
. निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः ६. निघण्टुवृत्ति
न्ति केचित् प्रतिजानते ।

ण्यां निदर्शितः शब्दः शब्दनम् पाठः साधीयान् । एको
क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशोद्घाटने वा क्वचित् स्यात्
शब्दः कोशपर्यायत्वेनापि लोके प्रसिद्धः ।[1] अतो दे
ऽपि निघण्टुटीका नाम्ना निर्दिष्टा ।

६—मैत्रेयरक्षितः (सं० ११६५)

मैत्रेयरक्षितनाम्ना बौद्धविदुषा धातुप्रदीपनाम्न्येव
लघ्वी वृत्तिर्विहिता ।

परिचयः

अयं मैत्रेयरक्षितः कस्मिन् काले, कुत्र, कुलश्च ज
ज्ञायते ।

कदाचिद् वाङ्गः—धातुप्रदीपे बहुत्र धातोर्दन्त्यो
दत्रादिगुणानाम् (६।४।१२६) इति प्रत्यक्षसूत्रेण एत्वा
षेधे प्राप्तेऽपि चन्द्रसम्मत्या एत्वाभ्यासलोपप्रतिषे
।—

१—वज व्रज गतौ (१।२४६,२५०)……एत्वाभ्यासल
ोदाहृतः—ववाज ववजतुः…… । पृष्ठ २४ ।

२—ष्टन वन शब्दे (१।४६०,४६१)……ववान, वव
त्वाभ्यासलोपनिषेधश्चान्द्रैरुदाहृतः । पृष्ठ ३७ ।

एतेनानुमीयतेऽयं मैत्रेयः कदाचिद् वङ्गदेशीयः व
ीया हि वबयोरभेदेनोच्चारणात् प्रायेण मुह्यन्ति ।

कालः—सर्वानन्देनामरटीकासर्वस्वे धातुप्रदीपस्त
ा व्यासकृदुद्धृता । टीका सर्वस्वञ्च सर्वानन्देन १२

---

१. एतद्विज्ञाय ऋक्सर्वानुक्रमण्याः षड्गुरुशिष्यव्याख्य

ाद्पदस्यामृ...।

।—मैत्रेयरक्षितो व्याकरणशास्त्रस्यासामान्यपि
स्य तन्त्रप्रदीपनाम्नी न्यासव्याख्या अतिविपुला वै
ते। धातुप्रदीपान्ते स स्वयमाह—

वृत्तिन्यासं समुद्दिश्य कृतवान् ग्रन्थविस्तरम्।
नाम्नातन्त्रप्रदीपं यो विवृतास्तेन धातवः ॥१॥

प्राकृष्य भाष्यजलधेरथ धातुनामपारायणक्षपणपाणिनिशास्त्रवेदी
कालापचान्द्रमततत्त्वविभागदक्षो धातुप्रदीपमकरोज्जगतो हिताय।
भाषावृत्तिकृत् सीरदेवोऽप्याह—तस्माद् बोद्धव्योऽयं र
स्तरा एव रचितग्रन्था विद्यन्ते। पृष्ठ ९५।

ा कृतिः—रक्षितस्याऽन्याकृतिः तन्त्रप्रदीपाख्या व
व्याख्या वर्तते। अनेन महाभाष्यस्यापि काचिद् व
इत्यस्माभिरनेकैः प्रमाणैरनुमितम्। एतद्विषयेऽस
शास्त्र का इतिहास' नामा ग्रन्थो द्रष्टव्यः (पृष्ठ २८५

धातुप्रदीप-टीका (११९० वै०)

नचिद्क्षातनाम्ना विदुषा धातुप्रदीपस्य काचित् टीका
यं टीका सर्वानन्देन स्वीयेऽमरकोशटीकासर्वस्वे
तेनास्याः कालः १२१६ वैक्रमाब्दात् प्राचीन इति लि
वक्तुम्। अस्माभिरस्याः कालः ११९०-१२१५ वै
मत (द्र० सं० व्या० शास्त्रेतिहास पृष्ठ २८३)।

७—दैवम् (१२०० वै०)

यं श्लोकात्मकः प्रकरणग्रन्थो दैवनाम्ना केनचिद्
ः। अस्मिन् ग्रन्थेऽनेकत्र पठितानां सरूपाणां धातू

देवनामा विपश्चित् कस्मिन् काले कुत्र चाजा
चिदपि विज्ञायते । दैवग्रन्थस्य सम्पादकेन गणपतिः
कालः खैस्ताब्दस्य नवमशताब्द्या आरम्भाद्द्वादशश
वयं त्वस्य कालः वैक्रमद्वादशशत्या अन्तिमः पाद
तत्रेमौ हेतू—

१—क्षीरस्वामी दैवं न क्वचित् सस्मार। क्षीरस
वैक्रमाब्दात् ११६५ वैक्रमाब्दं यावत् काल इत्यस्माभि

२—दैवव्याख्यात्रा कृष्णलीलाशुकमुनिना ह
दशनिर्देशः कृतो येनानुमीयते यदयं देवो मैत्रेयरक्षित
तथाहि—

क—देवेन तु 'ष्टै वेष्टने स्तापयति तिष्ठायति' इति मैत्रे
स्मान्नायमनुसृतः। पृष्ठ २३।

ख—देवेन तु मैत्रेयरक्षितविस्रम्भादेतदुक्तम्। पृष्ठ २८

यदि कृष्णलीलाशुकमुनेर्लेखः सत्यं स्यात्तर्हि
ताद् औत्तरकालिक इति निश्चितं शक्यते वक्तुम्।
देवस्य १२०० वैक्रमाब्दः काल इत्येव युक्तम्।

दैववार्तिकम् (१२५० वै०)

श्रीकृष्णलीलाशुकमुनिना दैवस्य पुरुषकार
लेखि।[१] अस्मिन् ग्रन्थे पाणिनीयेतरव्याकरणसम्प्र
पदे-पदे उद्धरणदर्शनादस्य कर्तुरनेकतन्त्रनिष्ठ
स्फुटं भवति। सायणेनायमस्य ग्रन्थश्च स्वीयधातुवृ
तः। अनेकत्र च सायणो नामनिर्देशं विनैव पुरुष
दुद्धरति।[२]

---

१ [illegible]

त्येके मन्यन्ते।

ः—कृष्णलीलाशुकमुनेः क काल इति नास्ति कश्चि
त्तस्य कालनिर्णयाय यानि सहायकानि प्रमाण

—

-पुरुषकारे हेमचन्द्राचार्यः त्रिः स्मर्यते।[1] हेमचन्द्रस
कालः ११६० वैक्रमाब्दात् १२२० वैक्रमाब्दपर्यन्त
म। अत इयं पुरुषकारस्य पूर्वा सीमा।

-निघण्टुव्याख्याता देवराजयज्वना पुरुषकारस्य ना
द्वयोः स्थानयोः पाठ उद्धृतः।[2] देवराजीयं निघण्टु
६२।३ ऋग्भाष्य उद्धृतम्।[3] अतो देवराजस्य वैक्रमा
या उत्तरार्धः (१३५०—१४००) काल इत्यैतिह्यविदः
पुरुषकारस्यावरासीमा।

-लीलाशुकमुनिः स्वव्याख्याने क्वचिद् दैवस्य पाठान्
ते। दैवस्य कालः १२७० वैक्रमाब्द इत्यनुमितं पुरस्
ठान्तरोत्पत्तावपि कश्चित् काल अपेक्षत एव। स च
शद्वर्षमित आवश्यकः।

प्रमाणैः सामान्यतयेत्थमेव शक्यते वक्तुं, यत् पुरुषक
० वैक्रमाब्दात् १३५० वैक्रमाब्दं यावत् कदाचिद् व
रामजयरामयोर्भ्रान्तिः—'संस्कृत साहित्य का संक्षिप्त
' ग्रन्थस्य लेखकाभ्यां सीतारामजयरामाभ्यां कृष्णल
ालः ११५७ वैक्रमाब्दो निर्दिष्टः। स चासमीचीन इत्
ग्रेस्पष्टमेव।

---

[1] पुरुषकार पृष्ठ २२, २४, २७।

[2] क्षप प्रेरणे' इत्यारभ्य 'धातुवृत्तौ पठ्यते' इत्यन्तः। पृष्ठे ४२.

वीवानि। पुरुषकारधृतोद्धरणैः सम्भाव्यते यदिय
ाद् व्याख्या स्यादिति।

अन्ये ग्रन्थाः—कृष्णलीलाशुकमुनिना विरचिता
:—

१—सुप्पुरुषकारः—सायणः सुब्धातुव्याख्याने
पाठमेकमुद्धरति—

तदुक्तं पुरुषकारे—बहयतीत्युदाहृत्येष्ठनि यत् वृद्धं कार्यं तदप्य
यिट्, नापीष्ठवद्भावश्च । यिट्सन्नियोगशिष्टत्वात् तदभावे
ाप्तैरिति। धातुवृत्ति पृष्ठ ४२८।

नैष पाठो मुद्रिते पुरुषकारे दृश्यते। अतो ज्ञायते
ुनिना कश्चित् सुब्धातुव्याख्यात्मकोऽपि पुरुषकारन
चेत इति।

२—कृष्णलीलामृतम्—इदं स्तोत्रम्।

३—सरस्वतीकण्ठाभरणव्याख्या—कृष्णलीलाशु
ास्य सरस्वतीकण्ठाभरणनाम्नः शब्दानुशासनस्य
। व्याख्या विरचिता। एतद्विषयेऽस्मदीयो व्याकर
ोकनीयः।[२]

एतदपि संभाव्यते सायणेन पूर्वनिर्दिष्टः पुरुषका
कण्ठाभरणव्याख्यात उद्धृतः स्यात्।

४—अभिनवकौस्तुभमाला, ५—दाक्षिणामूर्ति
रूपादकस्य गणपतिशास्त्रिणो मते इमावपि ग्रन्थौ
कमुनेरेव कृती स्तः। अन्योरप्यन्ते—'इति कृष्णली

तुमाधवस्य नाम्ना ......

यं वृत्तिर्वैयाकरणनिकायेऽत्यन्तं प्रसिद्धा वर्तते।

संक्षिप्तः परिचयः

यणेन विविधग्रन्थेषु स्वपरिचयो निबद्धः। तदनुसा
ायणः, मातुः श्रीमती, ज्येष्ठभ्रातुर्माधवः, कनिष्ठस्य
ोत्। अस्य तैत्तिरीया शाखा बौधायनं सूत्रम्, भा
भूव। अयं १३७२ वैक्रमाब्दे जन्म लेभे, १४४४ वै
ार्वदेशीयः स्वर्जगाम।

ायण एकत्रिंशद्वर्षवयस्को विजयनगराधिपतेः प्रथमस
पणनाम्नोऽनुजस्य (वै० सं० १४०३—१४१२) मन्त्रिप
दनु तत्पुत्रस्य संगमस्य (सं० १४१२—१४२०) शि
च स्वीचकार, तदनन्तरं प्रथमस्य बुक्कनृपतेः (सं०
द्वितीयस्य हरिहरस्य (सं० १४३८—१४४४) चाम
ाह।[1]

धातुवृत्तेर्निर्मितिकालः

ातुवृत्तेराद्यन्तयोः पाठेन ज्ञायते यत् सायणेन संग
मलंकुर्वतेयं वृत्तिर्विरचिता। तथाहि—

ादौ—अस्ति श्रीसंगमक्ष्मापः पृथिवीतलपुरन्दरः।
यत्कीर्तिमौक्तिकमादर्शे त्रिलोक्यां प्रतिबिम्बते ॥४॥

न्ते—इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसंगममह
ायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां धातुवृत्तौ

ादेवं धातुवृत्ते रचनाकालः १४१५ वैक्रमाब्दात् १४२०

पाजे प्रसिद्धिर्वर्तते । अत एव तन्नाम्ना प्रसिद्धेषु ग्रन्थे
:स्परिको विरोधोऽप्युपलभ्यते । सत्येवं माधवीया
ऐ विरचिताऽऽहोस्वित् तत्सहायकेनान्येनैव केनचि
मेता इति सन्देहो जागर्त्येव । धातुवृत्तौ क्रमु पादविक्षेपे
ख्यानान्ते पठ्यते—

यज्ञनारायणार्येण प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।
तस्या निःशेषतस्सन्तु बोद्धारो भाष्यपारगाः ॥

एवं मन्थ बन्धने इति सूत्रान्तेऽपि—

अत्रापि शिष्यबोधाय प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।
यज्ञनारायणार्येण बुध्यतां भाष्यपारगैः ॥ पृष्ठ १

उभयत्र स्मृतो यज्ञनारायणः किं सायणस्यैव
ाहायकस्य धातुवृत्तेः रचयितुर्वास्तविकं नामेति सन्दे
ञेत् प्रमाणमुपलभ्यते । वयं त्वनुमिनुमो यदयं
ाणस्य सहायको धातुवृत्तेः रचयिता स्यात् ।

धातुवृत्तेर्वैशिष्ट्यम्

माधवीयधातुवृत्तेः प्राचीने क्षीरस्वामिमैत्रेयरक्षि
ये समुपलभ्येते । ते अत्यन्तं संक्षिप्ते स्तः । तयोरपि
ासतरः । नैताभ्यां विद्वांसोऽपि धातुकान्तारायगाहनं
रधियां तु का कथा । नैव च तयोः प्रतिधातु णिजन्त
णि प्रदर्श्यन्ते । माधवीयायां खलु प्रायेण सर्वेषां ध
देः प्रक्रियाः संक्षेपतः प्रपञ्च्यन्ते । अपि च सन्दिग्धेषु
मतान्युद्धृत्य निर्णयो विधीयते । यद्यप्यनेकत्र परमत
या काठिन्यमपि समापन्नम्, तथापि कमधियां निरुक्ति

ियाग्रन्थान्तर्गतानि धातुव्याख्यानानि

स्य द्वादशशत्याः पाणिनीयव्याकरणस्य पठनपाठनं
ामुज्झित्वा प्रक्रियाक्रमेण प्रवृत्तम्। प्रक्रियाग्रन्थका-
तत्रैवान्तर्भावः कृतः। ते चेमे ग्रन्थाः ग्रन्थकाराश्च—

धर्मकीर्तिः	११४० वै०
ाम्	१३०० वैक्रमाब्दात्पूर्वः
विमलसरस्वती	१४०० वैक्रमाब्दात्पूर्वः
ुदी रामचन्द्रः	१४८० वै०
मुदी भट्टोजिदीक्षितः	१५७५ वै०
स्वम् नारायणभट्टः	१६२० वै०

द्येषु नैव सर्वे धातवो विव्रियन्ते, नापि व्याख्यात-
ादिसर्वप्रक्रियासु रूपाणि प्रदर्श्यन्ते। उत्तरयोर्ग्रन्थ-
तवो व्याख्याताः तथापि शुद्धकर्तृप्रक्रियां विहाय
शं रूपाणि नोच्यन्ते। णिजन्तादिप्रक्रियाप्रदर्शनाय
शं रूपाणि निदर्श्यन्ते। नैतेषु किञ्चिद्वैशिष्ट्यं वर्तते।
ानां ग्रन्थकृतां तद्व्याख्याकृतां च कालादिविषये-
ा व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नो ग्रन्थस्य पो-
७५-३९४) विस्तरेण ग्रत्यपादीति नेह पुनः प्रपञ्च्यते।
पाणिनीयधातुपाठस्य तद्व्याख्याग्रन्थानां च विषय
:। पाणिनेः पूर्ववर्तिनामापिशल-काशकृत्स्नादीनाम्,
ग्र कातन्त्र-चान्द्र-जैनेन्द्र-अभिनवशाकटायन-हैम-
ातुपाठविषये तद्वृत्त्यादिविषये च विस्तरभिया न
तेषां विषये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास'
नाम्नि निबन्धे द्रष्टव्यम्।

पाणिनीयधातुपाठस्य उपलभ्यमानासु व्याख्यासु क्षीरतरङ्गिणी प्राचीनतमा वर्तते। ब्रूनो-लिबिशनाम ऽस्याः प्रथमं संस्करणम् ऋषिवस्वङ्कचन्द्रमिते ाब्दे (=१९३० ईसवीये) प्रकाशितम्। अस्मिन् संस्क रणां प्रयोगात्, भूमिकायां टिप्पण्यां च व्यवहाराश्चेदं भारतीयानां संस्कृतविदुषां कृते लाभ ादुपलब्धिकालादेवास्माकीना मतिरस्य ग्रन्थस्य ानस्याजायत। तदनु द्वितीये विश्वमहायुद्धे तद्‌ ता गतमिति कृत्वा तत्प्रकाशनस्य महतीमावश्यकता

अस्मदाचार्यवर्याणां पण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासूनां ानन्दाश्रमे विद्यामधीयानेन वर्णिना वाचस्पतिन ृत्य १९९८ वैक्रमाब्देऽस्य ग्रन्थस्य नागराक्षरेषु प्रतिलि चेत् कारणेन सोऽद्यावधि यावत् प्रतिलिपिं कृ ् भारतदेशविभागानन्तरं काशीमागत्य २००९ वैक्रमा स्माभिः स्वयमकारि। तस्मिन्नेव काले काश्या राज विद्यालयेऽधीयानेन पण्डितरामशंकरभट्टाचार्येणा ास्य नागराक्षरेषु प्रतिलिपिर्विहिता। भट्टाचार्यो शनायापि संचक्लृपे, परं कार्तार्थ्यं नाभजत। २० ामलालकपूरनिक्षेपसंस्थाधिकारिभिरस्य ग्रन्थस्य रकारि। बहुकार्यव्यग्रतया मयाऽस्य ग्रन्थस्य सम्पा रभट्टाचार्यस्य साहाय्यमग्राहि। किञ्चित् कालानन्त न्यकार्यजातमुररीकृत्यास्मात् कार्यात् प्रायेणोपररा ष्ठ्यवैकल्यात् काशीं परित्यज्य देहलीं प्रत्यायातः ेस्य समाव्यमानं साहाय्यमप्यनश्यत्। मय्येव सक

। विदुषा लिबिशेन रोमनाक्षरसंस्करणं महता परि
म्, तथापि तस्य पाणिनीये व्याकरणे सम्यक्प्रवेशा
दीयाः सम्पादनप्रमादा उपलभ्यन्ते । अस्माभिस्तद
रेमार्जनाय, संस्कृतविदुषांसौकर्याय, उपलब्धिसौलभ
ायपरिरक्षणाय च विविधग्रन्थसाहाय्येनेदं संस्क
अत्र यद्यद् वैशिष्ट्यमस्माभिः सम्पादितं तदित्थम्—

धातुसूत्रसंख्यानिर्देशः—धातुपाठे 'भू सत्तायाम्' 'एध
। वाक्यानि क्षीरस्वाम्यादीनां पूर्वाचार्याणां मते सूत्रा
पृष्ठ २, पं० २, टि०२; पृष्ठ १ पं० ११) । अतोऽत्रापि पा
प्रतिधातुसूत्रमादौ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । यथा—
भू सत्तायाम्, २. उदात्तः (पृष्ठ २), ३. एध वृद्धौ (पृष्ठ
(पृष्ठ १२) इत्यादिषु ।

ातुसंख्यानिर्देशः—कस्मिन् प्रघट्टके कियन्तो ध
य, प्रतिगणं धातुसंख्यावच्छेदाय च प्रतिसूत्रव्याख्या
क्रमं धातुसंख्याया निर्देशोऽप्यकारि ।

लेबिशोपात्तधातुसंख्यापरित्यागः—लिबिशेन स
ट्लिङ्कसम्पादितधातुपाठानुसारं तत्तद्धातुसंख्यानिर्दे
ीरतरङ्गिण्यां तत्रस्थानां बहूनां धातूनामभावात् क
तदीयधातुसंख्यानिर्देशस्यानुपयोगितामवेक्ष्य तन्नि
ारित्यज्यास्माभिर्मूलग्रन्थानुसारिणी धातुसंख्या प्रद
न्यैरुद्धृतानां क्षीरतरङ्गिणीपाठानां स्थाननिर्देश
ा यान्युद्धरणानि पुरुषकारे धातुवृत्तावन्यत्र चोपलभ्य

शोऽकारि। यथा—पृष्ठ २८, टि० ३, ९; पृष्ठ २२, टि० ६; पृष्ठ २३, टि० २, एवं सर्वत्र।

अत्र विठ्ठलाचार्यकृतायां प्रक्रियाकौमुदीव्याख्यायामुद्धृतानां स्मृतानां वा पाठानामल्पीयानेव संग्रहोऽभूत, तद्ग्रन्थस्यास्मत्सकाशेऽभावात्।

५—अन्यत्रोद्धृतपाठभेदनिर्देशः—यत्रान्यत्रोद्धृतः क्षीरतरङ्गिणीपाठः सर्वथैव भिन्न आसीत्, यद्वा क्षीरस्वामिनाम्ना क्षीरतरङ्गिणीनाम्ना वोद्धृतः पाठोऽत्र नोपलब्धः, तादृशपाठानां निर्देशष्टिप्पण्यामस्माभिर्विहितः। यथा—पृष्ठ १४, टि० ६; २५, ८; ३८, ३; ४३, ३; ४८, ५; ६६, ७; १११, ७; ११७, ६; १५८, १; २००, ७; २२८, १; २३७, ४; २४६, ३; २५५, ३; २७१, १; २७४, १; २७६, ५; २८१, २. ६; २८३, ३; २८४, १; २६१, ६; २६५, १-२; २६६, २; २६८, १-२; २६६, ७; ३००, ४-५; ३०१, ४; ३०२, ४-५; ३०८, २; ३११, २॥

६—मूलपाठसंशोधनम्—पुरुषकारादिपूद्धृतपाठसाहाय्येन यत्र तत्र जर्मनसंस्करणे मुद्रितानामपपाठानां संशोधनं कृत्वा तेषां टिप्पण्यां संकेतो विहितः। एतद्विषयका इमाष्टिप्पण्योऽवलोकनीयाः—पृष्ठ ६, टि० १; २४, २, १४३, ५; २३१, १ इत्यादयः।

७—मूलपाठशोधप्रदर्शनम्—यत्र मूलपाठशोधनाय न किञ्चित् साक्षात् साधनमुपलब्धं, तत्रापपाठानां स्थाने साधुपाठाभ्यूहष्टिप्पण्यां प्रदर्शितः। यथा—

पृष्ठ ५, टि० १; ८८, ४; ६०, ६; ११५, १; १५४, ३; १६६, ७; १७१, १; १७२, ३-४; १७४, १; १६६, २; २०१, १; २०५, ४; २२८, २; २३६, ५; २७५, १; २८०, २; २८८, १; २९२, ३; ३०५, १; ३०७, ४; ३०६, ३; ३११, २; ३२१, ३॥

८—त्रुटितपाठपूर्तिः—यत्र क्वचित् क्षीरतरङ्गिण्यां पाठस्त्रुटित आसीत् तस्य [ ] कोष्ठे पूर्तिं विधाय टिप्पण्यां तन्निर्देशः कृतः। यथा—पृष्ठ ११७, टि० २; १२२, १ इत्यादिषु।

९—भ्रष्टपाठ-संकेतः—यत्र यत्र क्षीरतरङ्गिण्यामस्माभिः पाठभ्रंशो विज्ञातः, तस्य सर्वस्य संकेतष्टिप्पण्यां विहितः। यथा—पृष्ठ ७०,

टि०२. ७; २०६, २; २५०, १-२; २६१, ३; २६५, ३; २७३, ५; २८६, ४; ३०४, १; ३०६, ५; ३१०, ४ इत्यादिषु ।

१०—पाठतुलना—बहुत्रास्माभिः क्षीरस्वामिनोद्धृतानां पाठानामन्यग्रन्थैः सह तुलनाऽकारि । यथा—पृष्ठ ३, टि० ७; पृष्ठ ८ टि० ४ इत्यादिषु ।

११—उद्धरणानामाकर-ग्रन्थनिर्देशः—लिबिशेन येषामुद्धरणानामाकरग्रन्थनिर्देशः स्वीये संस्करणे न कृतः, तेषु बहूनां मूलस्थानमुपलभ्य तत्र तत्र निर्देशोऽकारि । अत्र इमाष्टिप्पण्योऽवलोकनीयाः—

पृष्ठ १४८, टि०१; १६५, १; १६६, ३; १६९, ६; १७३, ४; २०५, ५; २०६, १; २७४, ३; २८२, २ इत्यादयः ।

क्वचित् टिप्पणीं विनाऽपि निर्देशोऽकारि । यथा—पृष्ठ ८, पं० ३ ।

१२—युक्ताऽऽकरनिर्देशः—लिबिशेन बहुवोद्धरणानां वास्तविकमाकरस्थानमपरिज्ञाय तत्सदृशपाठतुलनायै स्थाननिर्देशः कृतः । तादृशेषु बहूनामुद्धरणानामस्माभिर्मूलमाकरस्थानमुपलभ्य तन्निर्देशो विहितः । दशपाद्युणादिसूत्रनिर्देशः सर्वोऽप्येतादृश एव । तदतिरिक्तेष्वपि बहुषु अस्मन्निर्दिष्टो युक्ताऽऽकरनिर्देशो द्रष्टव्यः ।

१३—आकरनिर्देशे लिबिशभ्रान्तिनिराकरणम्—पाणिनीयव्याकरणस्य सम्यक् परिचयाभावात् लिबिशोऽनेकत्रोद्धरणनिर्देशे परिभ्रान्तः । अस्माभिः सर्वत्रैव तादृशस्थलेषु तद्भ्रान्तिः परिहृता । अत्रैताष्टिप्पण्योऽवलोक्याः—

पृष्ठ २६, टि० ६; ११७, ४; १२८, ३; १२९, १; १३६, १; १४०, ६; १५०, ३-४; १५६, ३; १६०, २; १६१, २. ५; १६२, ६; १६५, २; १७३, ३; १७७, २; १७८, ३; १८२, ४; १८६, ३; १९६, १; १९८, ४; २००, ४; २०२, ६; २०४, ४; २०५, १-३; २१७, १; २२५, १; २२८, ५; २३३, ३; २३४, २; २३९, ४-५; २४१, ३; २४४, १; २४९, २; २५०, २; २५४, ५; २७३, ३; २८५, १-२; २८७, ५; ३०९, ६; ३१३, ३ इत्यादयः ।

१४—धातुसूत्रव्याख्याभ्रमनिराकरणम्— क्षीरस्वाम्यादिभिर्बहुत्र धातुसूत्राण्यशुद्धानि व्याख्यातानि । तेषां टिप्पण्यां परिमार्जनं विहितम् । यथा—पृष्ठ ८, टि० ५; १८८, ४ इत्यादिषु ।

१५—क्षीरस्वाम्यभिप्रायनिदर्शनम्—अनेकत्र टिप्पण्यां क्षीरस्वामिनोऽस्पष्टोऽभिप्रायो व्यक्तीकृतः। यथा—पृष्ठ १,टि०२. ४; ६, ६; ५६, ७; १७७, १; २१२, २; २१७, १; २२०, ३; २२६, ७; २३४, १; २५६, १ इत्यादिषु।

१६—क्षीरभ्रान्तिप्रदर्शनम्—क्षीरस्वामिना बहुत्र भ्रान्त्याऽन्यथा धातुरूपप्रतिपादनं कृतम्, सूत्रनिर्देशो वा विहितः। तादृशीनां यथासम्भवं सर्वासां भ्रान्तीनां परिहारष्टिप्पण्यां विहितः। यथा—पृष्ठ ६१, टि०४; ७१, १; ७५, २; ८५, २-३; १३५, ५; १८२, ३; १८३, ३; १८४, २; २०५, ३; २२८, ४; २३५, २; २३७, ५; २३८, ३; २४०, ३; २४५, ४; २४८, ४; २५१, ३; २६३, १; ३१२, २ इत्यादिषु।

१८—स्वयमपठितधातूनां निर्देशः—क्षीरस्वामी कंचिद् धातुं व्याचक्षाणः तस्य तत्सदृशस्य वाऽन्यगणपठितस्य धातोर्निर्देशं करोति। तादृशनिर्देशे क्षीरस्वामिना बहुत्र तेषामपि धातूनां निर्देशः कृतो यान् स स्वयं तत्तद्गणेषु न पपाठ। अस्या भ्रान्तेरपि यथास्थानं टिप्पण्यां निर्देशोऽकारि। यथा—पृष्ठ ८६, टि० २; ११७, ५; २१२, १; २२३, १; २६७, १; २८५, १; ३०७, ३; ३१३, २ इत्यादिषु।

१८—सायणेन मुधैव निर्दिष्टानां क्षीरमतानां निर्देशः—सायणेन स्वकीयायां धातुवृत्तौ क्षीरस्वामिनाम्ना क्षीरतरङ्गिणीनाम्ना वा बहूनि क्षीरतरङ्गिणीविपरीतानि मतान्युद्धृतानि, तानि टिप्पण्यामस्माभिर्यथास्थानमालोचितानि। यथा—पृष्ठ ३६, टि० २; ४०, ५; ६६, ५; १६८, ५ इत्यादिषु।

१९—क्षीरस्वामिवचनाभिप्राये सायणभ्रान्तिः—क्वचित् सायणः क्षीरस्वामिवचनाभिप्रायेऽपि भ्रान्तः। तादृशभ्रान्तेरपि टिप्पण्यां निर्देशो विहितः। यथा—पृष्ठ १८२, टि० २।

२०—धातु-पाठालोचनम्—बहुत्र टिप्पण्यामस्माभिर्धातूनां पाठस्यालोचनाऽपि व्यधायि। यथा—पृष्ठ ३२,टि०३; ३३,५; ८७, ३; ८८, ४; १३०, ३; १३६, २; १६३, १; १६५, ४; २२६, ५; २३०, १; २४४, ४; २६१, २; ३०६, १ इत्यादिषु।

२१—पाणिनीयसूत्रार्थालोचनम्—क्वचित् पाणिनीयसूत्रार्थालोचनमपि विहितम्। यथा—पृष्ठ १४२, टि० ५।

२२—उणादिसूत्र-पाठविचारः— उद्धृतोणादिसूत्रप्रसंगेन क्वचिदुणादिसूत्रपाठस्याप्यालोचना कृता। यथा—पृष्ठ १९३, टि० ४।

२३—चान्द्रधातुपाठ-भेद-भ्रंशादिनिदर्शनम्— क्षीरतरङ्गिण्यां चन्द्रनाम्ना निर्दिष्टाः केचन धातवो जर्मनमुद्रिते चान्द्रधातुपाठे पाठभेदेनोपलभ्यन्ते, केचन तत्र नैवोपलभ्यन्ते। तेषां टिप्पण्यामस्माभिर्यथास्थानं निर्देशो विहितः। यथा—पृष्ठ ६२,टि०३; २२७, १; २३५, १; २८०, ३; २८१, १. ५; २८२, १. ३; २८४, ५; २८६, ४; २८८, ४; २९३, ३; २९४, ३; २९५, ३ इत्यादिषु।

२४—अर्थविशेषनिर्देशः—अनेकत्रास्माभिः केषाञ्चित् प्रसंगादुपात्तानां शब्दानां विशिष्टार्थनिर्देशायापि प्रयतितम्। यथा—पृष्ठ ८६, टि० ५; १३८, १; २४७, २; २९६, ४ इत्यादिषु।

२५—वैयाकरणमतमीमांसा— बहुत्र टिप्पण्यामाधुनिकानां वैयाकरणानां मतान्यपि मीमांसितानि। यथा—पृष्ठ ९,टि० २;६१, १, ६७, १; १३१, १; १३३, ५; १८०, ७; २७६, १ इत्यादिषु।

२६—प्राचीनसंस्कृतभाषायाः प्राचीनशब्दशास्त्राणां च विपुलता—भगवतः पाणिनेः प्राक् संस्कृतभाषाऽतिविपुलाऽऽसीत्, उत्तरोत्तरं तस्या ह्रासः समजनि। तद्ह्रासानुगुणमुत्तरत्र शब्दशास्त्राणामपि संक्षेपोऽभूत्। तेन प्राक्प्रयुज्यमानान् विलुप्तान् बहुविधान् धातुप्रातिपदिकप्रत्ययाननिर्दिश्य तत्संबद्धरूपनिदर्शनायोत्तरवर्तिभिराचार्यैर्धात्वादिषु यानि वर्णागमादेशलोपादीनि कार्याणि विहितानि तन्मीमांसायै यथास्थानं बहुविधाष्टिप्पण्यो लिखिताः। यथा—पृष्ठ १६,टि०४; २२, ५; ३१, ३; ४६, २; ४९, ६; ५१, १; ५९, १; ७०, १;७६, ५; ८३, ५; ९४ २; १२४, ६; १३५, ६; १३९, २; १५१, १; १६३, १; १७६, ४; १९९, ६; २१६, ४; २४६, ४; २८६, १; ३१५, ५।

एवं विविधाभिष्टिप्पणीभिरलंकृत्येदं क्षीरतरङ्गिणी-संस्करणं विदुषां पुरस्तात् समर्प्यते। आशासे विद्वांसो महाभागा हंसक्षीर-

नीरन्यायेनोचितं यथार्थं वा परिगृह्य,अनुचितमयथार्थं वा लिखितमुपेक्षिष्यन्ते ।

क्षमा-याचना—यथाशक्ति यथाबुद्धि च परिश्रमेण सम्पादितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे कार्यस्य द्वयोर्व्यासज्यवृत्तित्वाद्, अस्मत्प्रमादाद्, दृष्टिदोषाद् दूरदेशे मुद्रणात् मुद्रणकाले मात्राक्षरादीनां पाताच्च या अशुद्धयः संजाताः तासां कृते विदुषः पाठकान् क्षमां याचे । विशेषतो यत्र कंचिद्धातुं व्याचक्षाणेन ग्रन्थकृताऽन्यगणपठितस्य तस्य तत्सदृशस्य वा धातोर्निर्देशकृतः, तत्रास्माभिस्तत्स्थाननिर्देशाय या धातुसूत्रसंख्या निर्दिष्टास्तासु बहुत्र व्यत्यासः समजायत । एष संख्याव्यत्यासः प्रायेण द्वित्रिसंख्यानामेव । अतो यत्र मुद्रितधातुसूत्रनिर्देशेऽन्यगणपठितं तद्धातुसूत्रं नोपलभ्येत, तर्हि ततोऽग्रे द्वित्राः संख्या अवलोकनीयाः । रुधादिगणस्थानां धातूनां निर्देशेऽधिकानां संख्यानामपि व्यत्यासः समभवत् । तदर्थं क्षमां याचमान इदं संस्करणं विदुषां करकमलेषु सादरमुपस्थापयते ।

विदुषां वशंवदो
युधिष्ठिरो मीमांसकः

क्षीरतरङ्गिणी

[पाणिनिमुनिप्रणीत—धातुपाठ-व्याख्यानभूता]

तरङ्गसुभगं क्वणन्मधुपकिङ्किणीजालिनं[1],
करं प्रचलपुष्करारुणशिखाग्रमुल्लासयन् ।
विभुर्जयति विघ्नजिद् भुवनपृष्ठमारोपयन्, ५
दुरन्तदुरितक्षयाद् विजयवैजयन्तीमिव ॥ १ ॥
धातुवैषम्यशमनाद् वाङ्मयाप्यायनी सताम् ।
क्षीरस्वामिप्रसूतेयं वृत्तिः क्षीरतरङ्गिणी ॥ २ ॥
सूत्रव्याख्या[2] कार्यजातं गणानाम्[3],
सेट्त्वानिट्त्वोपग्रहा[4] इत्फलं च । १०
अष्टाध्याय्यां ये विशेषप्रयोगा,
धातोर्धातोर्दर्शितास्ते विशेषात् ॥ ३ ॥
य एव पारायणिकैर्दृष्टोऽत्र विवरीतृभिः ।
पन्थास्तेनैष याताः स्म कृत्वा गजनिमीलिकाम्[5] ॥४॥

---

१. '०जालकम्' पाठान्तरम् । १५

२. धातुसूत्रव्याख्येत्यर्थः । 'भू सत्तायाम्' इत्यादीनि पाणिनिवचनान्येव सूत्रत्वेनात्र व्यवहृतानि ग्रन्थकृता । अत एव 'भू सत्तायाम्' इत्यतः प्राक् 'प्रकृतयः सूत्र्यन्ते' (द्र० पृष्ठ० २ पं० ११) इत्युक्तम् ।

३. भ्वादयदाद्यादिगणानाम् ।

४. उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे इति भट्टोजिदीक्षितः । नागेशस्तु 'उपदेश- २० व्यङ्ग्यं स्वार्थत्वादि । इह तत्प्रतीतिनिमित्तये परस्मैपदात्मनेपदे उपग्रहशब्देन लक्षणयोच्येते' इत्याह (उद्योत ३।१।८५) ।

५. गजनिमीलिकाशब्दे उद्दालकपुष्पभञ्जिकादिवत् 'संज्ञायाम्' (अष्टा० ३।३।१०९) इति सूत्रेण ण्वुल् द्रष्टव्यः । यथा गजः सन्मुखागतं वस्तुजातमगणयन् गच्छति

न विचारिताः प्रयोगाः पारायणिकैर्हि तत्र संरब्धम् ।
सत्यार्धधातुकेऽपि च षोढा[1] नोदाहृता प्रकृतिः[1] ॥५॥
भग्नाः पारायणिकाश्चन्द्राद्या अपि यत्र विभ्रान्ताः ।
तान् धातून् विवरीतुं गहनमहो अध्यवसिताः स्मः ॥६॥
५ जाता विश्वसृजः क्रमेण मुनिभिः संस्कारमापादिताः,
शब्दाः संवसनादसाधुभिरपभ्रष्टाः स्थ भो भ्रातरः ।
वाग्देव्याद्य कृता मदेकशरणा मात्रा यतोऽस्मान्मया,
न्याय्ये वर्त्मनि वर्तनाय भवतां षड्वृत्तयः[2] कल्पिताः ॥७॥

अथ नित्यानां लोकवेदप्रसिद्धानां भवतीत्यादिशब्दानां स्वरार्थ-
१० साधनकालाद्यवबोधनार्थं प्रकृत्यादिविभागकल्पनया व्याख्यानम् इति प्रकृतयः सूच्यन्ते[3]—

१. भू सत्तायाम्, २. उदात्तः । भू इति अविभक्तिकोऽयं निर्देशो भ्रान्तिनिरासार्थः, छान्दसो वा सुलुक्[4] – छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति (१।१।१ भाष्ये) इति । एवं सर्वत्र । सतो भावः सत्ता=अस्ति-
१५ त्वम् । भावो धात्वर्थसामान्यमिति यावत् । यदाहुः—

सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ।
प्राप्तक्रमा विशेषेषु क्रिया सैवाभिधीयते ॥
तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ॥ इति ।

(वाक्यपदीय ३।१।३४,३५)

---

२० तद्वद् यत्कार्यं क्रियते तद् गजनिमीलिकाशब्देनोच्यते ।

१. शुद्धा, ण्यन्ता, सनन्ता, णिचि सन्परा, यङन्ता, यङ्लुगन्ता च । तथा च स्वयं ग्रन्थकारो वक्ष्यति—'स्याच्छुद्धा प्रकृतिर्ण्यन्ता सनन्ता णिचि सन्परा । यङन्ता यङ्लुगन्ता च नातोऽन्या, निष्प्रयोजना' । (पृष्ठ ७ पं० १०, ११) इति ।

२. श्लोकोऽयं क्षीरस्वामिकृतायाममरकोशटीकायामपि दृश्यते । कास्ताः
२५ षड् वृत्तय इति न निश्चितं शक्यते वक्तुम् । केचनैवं प्रतिजानते—१–अमरकोशोद्घाटनम्, २–क्षीरतरङ्गिणी, ३–निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः, ४–अमृततरङ्गिणी, ५–निघण्टुवृत्तिः, ६–गणवृत्तिश्चेति ।

३. 'निर्दिश्यन्ते' पाठा० । ४. 'सुब्लुक्' पाठा० ।

सा जातिरित्यर्थः । यद् वैशेषिकम्—सामान्यं द्विविधम्, परमपरं च । परं महाविषयत्वात् (तु०—प्रशस्तपादभाष्य, उद्देशप्रकरण) । अपि च—

धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ।

तथा—यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः[1] प्रयोग[2] इति । अत एव माङ्गलिकत्वाच्च[3] पूर्वमस्य प्रयोगः ।

[धातूनामर्थनिर्देशोऽयं निदर्शनार्थ इति सौनागाः । यदाहुः-][4]

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोऽत्रार्थः प्रदर्शितः[5] ।
प्रयोगतोऽनुमन्तव्या[6] अनेकार्था हि धातवः ॥[7]

तथा च भूरयं क्वचिद् अस्त्यर्थे वर्तते—बहूनि धनान्यस्य ेत, सन्तीत्यर्थः । क्वाप्यभूतप्रादुर्भावे—क्षीरभोजिन्याः श्रुतंधरः[8]

१. 'भवन्ती' इति वर्तमानकालस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । तेनायमर्थः—न्या क्रिया न प्रयुज्यते, तत्र वर्तमानकालिकोऽस्धातुः प्रयोक्तव्य इति । तथा महाभाष्ये (२।३।१)—'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति ' इति ।

२. 'तत्रास्ति भवतीति परं प्रयोक्तव्यम्' पाठा० ।

३. भूशब्दः खलु महाव्याहृतिवाचक इति तस्य मङ्गलार्थकता युक्तेति (महाभाष्यप्रदीप १।३।१) ।

४. कोष्ठान्तर्गतोऽयं पाठो मद्रासहस्तलेखेऽधिक उपलभ्यते । द्र० ीयहस्तलेखपुस्तकालयसूचीपत्र पृष्ठ १०४६ सं० ७९४ । चुरादावपि (सूत्र व्याख्याने) अयं पाठोऽग्रिमः श्लोकश्चोपलभ्यते ।

५. चौरादिके उद्धरणे 'एकैकोऽर्थो निदर्शितः' इति पाठान्तरम् ।

६. 'ऽन्ये मन्तव्या' पाठा० । तच्छन्दोभङ्गप्रसंगादसत् । 'पञ्चमं र्वत्र' इति हि तल्लक्षणं भवति । चान्द्रधातुपाठान्ते 'ऽनुगन्तव्या' इति पठ्यते ।

७. श्लोकोऽयं चान्द्रधातुपाठान्तेऽपि दृश्यते । काशकृत्स्नधातुपाठस्य ीकारम्भ एकः श्लोक इत्थं पठ्यते—

"निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्च त्रयोऽप्यमी ।
अनेकार्थाः स्मृताः सद्भिः पाठस्तेषां निदर्शनम्" ॥ इति ।

अत्र 'सद्भिः' इत्यस्य 'इन्द्रचन्द्रापिशलिगार्ग्यगालवपौष्करैः' इत्यर्थः कन्नड- ां विवृतः ।

८. 'श्रुतधरः' पाठा० ।

पुत्रो भवति, जायत इत्यर्थः। क्वचिद् अभूततद्भावात्मके सम्पद्यर्थे—पटोऽशुक्लः शुक्लो भवति, सम्पद्यत इत्यर्थः। अपि च तत्तदुपसर्गवशाद् धातोः स सोऽर्थः प्रकाश्यते। यथा प्रभवतीति स्वाम्यर्थः, प्रथमत उपलम्भश्च। पराभवति, परिभवति, अभिभवति इति प्रथ-
५ मतः[1] तिरस्कारः। सम्भवतीति तन्मात्रार्थः[2]। अनुभवतीति संवेदनम्। विभवतीति व्याप्तिः। आभवतीति भागावगतिः[3]। उद्भवतीत्युच्छेदः। प्रतिभवतीति लग्नकत्वम्[4]।[5]

उदात्त इत्यस्यानुदात्तत्वाभावेन एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (७।२।१०) इतीडागमनिषेधाभावात् सेट्त्वम्[6]। आर्धधातुकस्येड् वलादेः
१० (७।२।३५) इति प्रत्ययस्य सेट्त्वेऽनिट्त्वे चोपचाराद् धातोस्तथा[7] व्यपदेशः।

आत्मनेपदोभयपदानुबन्धाभावाच्च शेषात् कर्तरि [परस्मैपदम्] (१।३।७८) इति परस्मैपदम्। अपवादाभावाच्चौत्सर्गिकः शब्विकरणः। भवति। भवन्। भविता।

---

१५ १. 'प्रथमतः' इत्यनावश्यकं पदम्। 'प्रायशः' इति पाठो युक्तः स्यात्।

२. तावतीमात्राऽत्र युक्तेत्यर्थः। तथा चैवं वाक्यं प्रयुज्यते—'प्रस्थमत्रौदनानां सम्भवति'। 'जन्मार्थः' पाठा०।

३. 'भागापत्तिः' 'भागागतिः' पाठा०।

४. अस्पष्टार्थमिदं पदम्।

२० ५. काशकृत्स्नधातुपाठस्य कन्नडटीकायां भू-धातोरिमे ऽर्था निर्दिष्टाः–

" सत्तायां मङ्गले वृद्धौ निवासे व्याप्तिसम्पदोः।
अभिप्राये च शक्तौ च प्रादुर्भावे गतौ च भूः॥

सत्तायां यथा––विरला भवन्ति सन्तः, सन्तीत्यर्थः। मङ्गले यथा––पुत्रस्य भूतिः कार्या, मङ्गलमित्यर्थः। वृद्धौ—गोत्रस्य भूतिः, वृद्धिरित्यर्थः। निवासे—भवनम्।
२५ सव्याप्तौ—विश्वं भवति, व्याप्नोतीत्यर्थः (अस्मिन्नर्थे सकर्मकोऽयं धातुः, सम्पा०)। सम्पद्यर्थे—अदीर्घो दीर्घो भवति, सम्पद्यत इत्यर्थः। अभिप्राये—अयं भावः, अभिप्राय इत्यर्थः। शक्तौ—तन्तुर्भवति· शक्नोतीत्यर्थः। प्रादुर्भावे—अङ्कुरो भवति, जायत इत्यर्थः। गतौ—भूताः, गता इत्यर्थः '' इति (पृष्ठ २)।

६. 'सेट्कत्वम्' पाठा०। ७. 'तयोः' पाठा०।

निरनुनासिकत्वादूकारस्येत्संज्ञा नास्ति । अत एव उदात्त इत्याह, नोदात्तेदिति । यत् स्मृतिः—

दरिद्रा-जागृ-दीधीङाम् एकाचां च चिरेर्जिरेः ।
अदन्तोर्णोति-वेवीङां स्मर्यते नेत् तथा लङेः ॥ [1]

एधादीनां त्वेकारादेर्निरनुनासिकत्वादेव इत्संज्ञा नास्ति । यद्वैषामपि अकारादौ[2] लुप्त एकाच्त्वादेव सा न स्यात् ।

कर्तरि कर्मव्यतिहारे, भावकर्मणोश्च (१ । ३ । १४, १३) आत्मनेपदम् । व्यतिभवते, अन्येन चिकीर्षितां भवनक्रियां करोतीत्यर्थः । अन्योऽन्यक्रियाविनिमये हि कर्मव्यतिहारे एकवचनं न स्यात् । भावे त्वेकवचनमेव, आख्यातस्यासत्त्ववृत्तित्वेन संख्याद्यभावात् । तर्हि एकवचनमपि कथम् ? द्व्यादिप्रतिपक्षैकत्वाभावेऽपि अभेदैकत्वात्[3] । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते इति हि भाष्यम् (१।१।३८) । चैत्रेण भूयते । अत एव मध्यमोत्तमपुरुषावपि न स्तः । भूयते त्वया, भूयते मया । अनुभूयते सुखम्, संवेद्यते इति । अर्थान्तरेऽत्र वर्तमानादकर्मकस्यापि सकर्मकत्वम्, सकर्मकस्यापि चाकर्मकत्वम् । यदाहुः—

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥[4]

(वाक्यपदीय ३ । ७ । ८७ । पृष्ठ २३४)

---

१. श्लोकोऽयं माधवीयधातुवृत्तौ क्षीरस्वामिनाम्नोद्ध्रियते । तत्र च द्विविधः पाठ उपलभ्यते । मैसूरसंस्करणे—'दरिद्राजागृदीधीङामनेकाच्त्वं चिरेर्जिरः । अदन्तौर्णोतिवेवीङां स्मर्यते णेस्तथोलङेः' इति पाठः (भाग ४ पृ० २२७) । काशीसंस्करणे तु—'दरिद्राजागृदेधीङोऽनिकाचश्च चिरिर्जिरिः । चकास्यूर्णोतियेवीङः स्मर्यते णौ तथौलङिः' इति पाठः (पृष्ठ २७४) । स चात्यन्तं परिभ्रष्टः । चतुर्थचरणस्य पाठस्त्वत्यन्तं सन्दिग्धः । क्षीरतरङ्गिण्यां चुरादौ (सू० ९) 'तथा लण्डिः इति स्मरणात्' पाठः । वयं तु चौरादिकनवमसूत्रव्याख्यानुसारं 'स्मर्यते नेत् तथौलङेः' इति पाठो युक्त इत्यनुमिमीमहे । २. 'अकारादौ' पाठा० । ३. 'अभेदत्वात्' पाठा० ।

४. श्लोकोऽयं भागुरिप्रोक्त इति मुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशः (द्र० २८२ सूत्र-प्रमोदजननी टीका) ।

अर्थान्तरे कार्यान्तरे वर्तनाद्[1] धातोः सकर्मकोऽपि धात्वर्थोऽकर्मकः क्रियते। यथा—भारं वहति, उद्यच्छतीत्यर्थः; नदी वहति, स्रवतीत्यर्थः।[2] कर्मणो धात्वर्थान्तःप्रवेशादकर्मकत्वम्, यथा—जीव प्राणधारणे (धा० सू० १।३७५) जीवति; नृती गात्रविक्षेपे (धा० सू० ४।८)
५ नृत्यति। अत्र प्राणगात्राख्ये कर्मणी धात्वर्थेनैव क्रोडीकृते। कर्मणः प्रसिद्धत्वादकर्मकत्वम्, यथा—देवो वर्षति; नेह—पार्थः शरान् वर्षति। प्रयोक्तुरविवक्षितत्वात् कर्मणः सकर्मकादपि भावे आख्यातम्[3], यथा—नेह पच्यते, नेह भुज्यते।

अकर्मकत्वं च—किं करोति? पचतीत्यादिव्यपदेशशेषादीनाम-
१० पर्यनुयोज्यत्वात् किं करोति[4], भवतीत्यस्यैव व्यपदेशः। सत्यम्, किन्तु क्रियाख्यकर्मनिबन्धनोऽसौ न बाह्यकर्मापेक्षः, भवनं करोतीत्यर्थावगमात्। क्रिया हि सर्वधातूनामन्तरङ्गं[5] कर्म। अत एव च क्रियाविशेषाणां कर्मत्वं स्मरन्ति—शोभनं घटो भवति[6]।

कालभावाध्वदेशाश्च सर्वक्रियाव्याप्यत्वात् कर्मत्वेन सर्वधातू-
१५ नामपरिहार्याः। मासमास्ते, गोदोहं स्वपिति, क्रोशं क्रीडति, कुरून् शेते[7]।

सकर्मकाकर्मकव्यवहारः कथमिति चेत्? द्रव्यकर्मनिमित्त इति ब्रूमः। कर्मयोगामृततरङ्गिण्याम्[8]——

---

१. 'वर्तमानात्' पाठा०।

२० २. द्रष्टव्यम्—महाभाष्य १।३।२७॥

३. 'भावे प्रयोगः' पाठा०।

४. पचतीत्यारभ्य करोति पर्यन्तं क्वचिन्नास्ति।

५. 'आन्तरम्' पाठा०।

६. अयं भावः—द्विविधो हि धातुः, सकर्मकोऽकर्मकश्च तत्र सकर्मकधातूनां
२५ द्विविधं कर्म, अन्तरङ्गं बहिरङ्गं च। तत्र क्रियाविशेषणमभेदसंबन्धेनान्तरङ्गं कर्म। तद्भिन्नं च बहिरङ्गम्। बहिरङ्गकर्मापेक्षयैव धातवः सकर्मका अकर्मकाश्च व्यपदिश्यन्ते। अकर्मकधातूनामन्तरङ्गमेव कर्म भवति।

७. द्रष्टव्यम्—महाभाष्य १।४।५१॥

८. 'यन्ममैवामृततरङ्गिण्यामुक्तम्' पाठा०।

प्रत्ययोऽकर्मकाद् भावे कर्मणि स्यात् सकर्मकात् ।
सकर्मकाकर्मकत्वं द्रव्यकर्मनिबन्धनम् ॥ इति ।

भट्टशेशाङ्कधरस्त्वत्रैवं[1] गुरुमुष्टिं समादिक्षत, यदाह—द्विरूपो धात्वर्थः, भावः क्रिया च । अत एव क्रिया भावो धातुः[2] (कातन्त्र ३।१।९) इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातम् । तत्र[3]-अपरिस्पन्दमानसाधनसाध्यो भावः, ५ सपरिस्पन्दमानसाधनसाध्या क्रिया । अतो भावार्थो धातुरकर्मकः, क्रियार्थो धातुः सकर्मकः । भावक्रिययोश्च पर्यायत्वमदूरविप्रकर्षेण । धात्वर्थसामान्ययुक्तायुक्तत्वेऽत्र सूरयः प्रमाणम् । गतमेतत् । प्रकृतमनुसरामः ।

स्याच्छुद्धा प्रकृतिर्ण्यन्ता सनन्ता णिचि सन्परा[5] । १०
यङन्ता यङ्लुगन्ता च नातोऽन्या[6], निष्प्रयोजना ॥

शुद्धोदाहृता ।

णिच्—भवन्तं प्रयुङ्क्ते भावयति, करोतीत्यर्थः । यदाहुः—

नित्यं न भवनं[7] यस्य यस्य वा नित्यभूतता ।
न तस्य क्रियमाणत्वं खपुष्पाकाशयोरिव ॥ १५

---

१. 'अत्रैव' पाठा० । 'भट्टशेषाङ्कधर०' इति युक्तः पाठः० ।

२. तुलना कार्या—क्रियावचनो धातुः, भाववचनो धातुः (महाभाष्य १।३।१) ।

३. यद्वात्रैवं वाक्यविभागः—एत एव क्रिया भावो धातुः इति । अभियुक्तैर्व्याख्यातं तत्र—अपरिस्पन्दमान० । ४. 'स्पन्दन' पाठा० । २०

५. णिचि पूर्वस्मिन् सति सन् परो यस्यां सा प्रकृतिरित्यर्थः ।

६. शुद्धेत्यादिक्रमेण षोढा प्रकृतिः । अतोऽन्या न विद्यते । ननु णिचि सन्परेतिवत् यङि यङ्लुकि वा सन्परा, सनि वा णिच्परेति कथं नोक्ताः ? उच्यते, प्रयोगाभावादन्या निष्प्रयोजना । अत एव 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (अ० ६।१।८) सूत्रे भाष्यकृता 'अनभ्यासस्य' इति प्रत्याख्यातम् । अन्यथा यङन्ताद् यङ्लुगन्ताद्वा २५ सनि, सनन्ताद्वा णिचि लुङि अनभ्यासस्येति ग्रहणाग्रहणे रूपभेदः स्यात् । भाग. वृत्तिकारस्तु यङन्ताद् यङ्लुगन्ताद्वा सनि पुनर्द्वित्वं मन्यते । अत्र विशेषस्तु भागवृत्तिसंकलन एतत्सूत्रटिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

७. 'नित्यमभवनं' पाठा० ।

तेन भूतिषु कर्तृत्वं[1] प्रतिपन्नस्य वस्तुनः ।
प्रयोजकक्रियामाहुर्भावनां[2] भावनाविदः[3] ॥ [इति]
(तन्त्रवार्तिक २।१।१ पृष्ठ ३७७, ३७८ पूना संस्क०)

भावयेज्ज्योतिरान्तरम् इत्यनेकार्थत्वाद् ध्यायेदित्यर्थः ।

५ **चुरादौ** भू प्राप्तावात्मनेपदी (धा० सू० १०।२३१) **भावयते पदम्** **प्राप्नोतीत्यर्थः** । आधृषाद् वा (धा० सू० १०।२०१) **इत्यणिच्पक्षे**— उत्साहाद् भवते लक्ष्मीम् । भुवोऽवकल्कने (धा० सू० १०।१८५) **णिच्— सर्पिषा सक्तून् भावयति, मिश्रयतीत्यर्थः** । ण्यासश्रन्थो युच् (३।३।१०७) **भावना** ।

१० **सन्—बुभूषति** । श्र्युकः किति (७।२।११) सनि ग्रहगुहोश्च (७।२।१२) **इति नेट्** । सनाशंसभिक्षामुः[4] (तु० ३।२।१६८) **बुभूषुः** ।

ण्यन्तात् सन्—बिभावयिषति । ओः पुयण्ज्यपरे (७।४।८०) **इत्यभ्यासस्येत्वम्** ।

१५ **यङ्—बोभूयते । ङित्त्वात् तङ्** ।

यङ्लुक्—बोभवीति, बोभोति । चर्करीतं[5] (धा० सू० २।८१) **परस्मैपदम्** ।

---

१. 'तेनैव भूतिकर्तृत्वं' पाठा० ।

२. 'भावानां' पाठा० । इमे त्रयोऽप्यपपाठा एव, मूलग्रन्थे (तन्त्रवार्तिके)
२० एषामदर्शनात् ।

३. प्रतिपन्नस्य कादाचित्कत्वेन प्रमितस्य भूतिषु भवनेषु भवनक्रियासु । तस्य प्रयोजकक्रियां भावनामित्यन्वयः ।

४. काशिकादिषु 'सनाशंसभिक्ष उः' इति सूत्रपाठ उपलभ्यते । स्वामिना प्रायेण सूत्रेषु पञ्चमीस्थले षष्ठी पठ्यते । युक्तायुक्तत्वेऽत्र सूरयः प्रमाणम् ।

२५ ५. चर्करीतमिति यङ्लुकः प्राचां संज्ञा । अदादिगणे चर्करीतं च (२।८१) इति पठ्यते । तेन यङ्लुकोऽदादित्वमात्रं विधीयते, न परस्मैपदित्वमपि । यद्यनेन परस्मैपदविधानमपि स्यात्तर्हि तेतिक्ते (७।४।६५) इत्यत्र "तिजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते . नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्रात्मनेपदमनुदात्तङित आत्मनेपदमिति । नियमार्थं तर्हि भविष्यति । अत्रैव यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं भवति नान्यत्रेति । क मा भूत् । बेभिदीति

विशेषास्तु—भुवः प्रभवः (१।४।३१) अपादानम्—**हिमवतो गङ्गा प्रभवति**। गातिस्थाघुपा (२।४।७७) इति **सिज्लुक्—अभूत्**, भूसुवोस्तिङि (७।३।८८) **गुणाभावः**। भुवो वुग् लुङ्लिटोः (६।४।८८) **अभूवन्**, आत[1](३।४।११०)**एव सिज्लुगन्तान्नियमात्** सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च (३।४।१०९) **इति झेर्जुस् नास्ति। बभूव बभूवुः**—इन्धिभवतिभ्यां च (१।२।६) **इति कित्त्वम्**, भवतेरः (७।४।७३) **इत्यभ्यासस्यात्वम्। भावकर्मणोरत्वं नेत्याहुः**[2]—**बुभूवे त्वया, अनुबुभूवे सुखम्।**

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर् (३।१।१२) **इति क्यङ्—अभृशो भृशो भवति भृशायते। आमः कृञनुप्रयुज्यते इति कृञः प्रत्याहारात्**[3] **कृभ्वस्त्यनुप्रयोगः**[4]**। कारयां बभूव।**

भुवो भावे (३।१।१०७) **क्यप्—ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूयम्।** भव्यगेय (३।४।६८) **इति कर्तरि—भव्यः पुमान्। भावकर्मणोरचो** यत् (३।१।९७) **भव्यं त्वया, अनुभव्यं सुखम्।** ओरावश्यके (३।१।१२५) **ण्यत्—भाव्यम्, अवश्यभाव्यम्;** लुम्पेदवश्यमः कृत्ये[5] (द्र० काशिका ६।१।१४४) **[मलोपः]।**

चेच्छिदीति" इति भाष्यकारवचनं प्रमत्तगीतं स्यात्। प्रायेण सर्वे एव धातुवृत्तिकारा 'चर्करीतं च' इत्यनेनादादित्वस्य परस्मैपदस्य च विधानं मन्वते।

१. अत्र जर्मनसंस्करणे 'अत एव' पाठ उपलभ्यते स चापपाठः। अत्र "पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम्। अत एव सिज्लुगन्तादान्यस्मादिति। अभूवन् प्रत्ययलक्षणेन जुस्प्राप्तः प्रतिषिध्यते" इति "आतः" (३।४।११०) सूत्रस्थं काशिकावचनमनुसन्धेयम्।

२. मतमिदं माधवीयधातुवृत्तौ प्रौढमनोरमायां च दूषितम्। वस्तुतस्तु 'भवतेरः' (७।४।७३) सूत्रे 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' (३।३।१०८ वा०) इति वचनात् धातुमात्रं गृह्यते न कर्तृविशिष्टम्, बभूवे त्वया, अनुबभूवे सुखमित्येव भवति। कैयटादयोऽप्यत्रैवानुकूलाः। क्षीरस्वामी त्वत्र काशिकाकारमतमाश्रितवान्।

३. अत्र ३।१।४० सूत्रस्थं भाष्यमनुसंधेयम्।

४. 'प्रत्याहारस्यानुप्रयोगः' पाठा०।

५. भाष्ये वचनमिदमन्यथोपलभ्यते। भाष्योक्तानां त्रयाणां वार्तिकानां संग्रहात्मकः कश्चिच्छ्लोकोऽत्र काशिकायां पठ्यते। अत्र विशेषः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नामके ग्रन्थे (पृष्ठ २२७) द्रष्टव्यः।

ग्रहादौ[1] (३।१।१३४ गणे) **परिभावी;**[2] **भूतेऽभिभावी**[3] । भवतेर्णो वा वक्तव्यः[4] (द्र० काशिका ३।१।१४३) **भवतीति भावः, भवः।** आशिते भुवः करणभावयोः (३।२।४५) **खच्—आशितो भवत्यनेनेति आशितंभव ओदनः, आशितस्य भवनम् आशितंभवो वर्तते।** कर्तरि भुवः खिष्णुच्-खुकञौ (३।२।५७) **आढ्यादिषु कर्तृषु च्व्यर्थेष्वच्वौ—अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यंभविष्णुः, आढ्यंभावुकः।** भुवश्च (३।२।१३८) **इतीष्णुच्, छान्दसत्वं नेष्टम्,**[5] **भविष्णुः ।** ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः[6] (३।२।१३९) **भूष्णुः;** क्ङिति च (१।१।५) **इत्यत्र गकारस्य चर्त्वभूतत्वाद्**[7] **गुणाभावः ।** लषपतपद (३।२।१५४) **इत्युकञ्—भावुकः।** जिदक्षि (३।२।१५७) **इतीनिः— परिभवी।** भुवः संज्ञान्तरयोः (३।२।१७९) **क्विप्—स्वयंभूः, प्रतिभूः।** विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायाम् (३।२।१८०) **विभुः, प्रभुः, संभुः।** मितद्र्वादित्वात् (द्र० ३।२।१८० वा०) **शम्भुः ।** ऋदोरप् (३।३।५७) **प्रभवः, विभवः, अनुभवः।** श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे (३।३।२४) **घञ्—भावः। नद्यप्रभावादिति प्रभावः**[8]। परौ भुवोऽ-

---

१. नन्दिग्रहिसूत्रे नन्दीति णिचा निर्देशः, ग्रहीति इका । अत एव स्वामिना विस्पष्टप्रतिपत्तये 'ग्रहादौ' इत्युक्तम् । नात्र सूत्रपाठभेद ऊहनीयः ।

२. काशिकायां ग्रहादिगणे 'परिभावी परिभवी' इत्युभयं पठ्यते । तेन पक्षे वृद्ध्यभावो द्रष्टव्यः ।

३. 'अभिभावी भूते' इति ग्रहादौ गणसूत्रं पठ्यते ।

४. वार्तिकमिदं भाष्ये नोपलभ्यते । अत्र 'ग्रहः ग्राहः' इतिवद् व्यवस्थितविभाषा द्रष्टव्या ।

५. 'कवीनाम्' इत्यधिकं क्वचित् ।

६. 'क्स्नुः' पाठा० । 'ग्स्नुः' इत्येव भाष्यसम्मतः पाठः । 'क्स्नुः' इत्यत्र गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यत इत्येव भाष्याभिप्राय इत्यन्ये ।

७. अत्र 'स्नोर्गित्वान्न स्थ ईकारः क्ङितोरीत्वशासनात् । गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोऽनिट्त्वं गकोरिति' (३।२।१३९ भाष्ये) इति श्लोकवार्तिकमनुसंधेयम् ।

८. अविस्पष्टमिदं वाक्यम् । अत्र पाठान्तरमपि नोपलभ्यते । अत्र कदाचित् 'नद्यत्र प्रभवादिति प्रभावः' इति सम्यक् पाठः स्यात् । तथा सत्ययमर्थः— हि यतः सूत्रे 'अनुपसर्गे' इत्युपात्तं, ततश्चात्र प्रपूर्वकाद्भवतेर्न प्रभावशब्दोऽपि तु प्रकृष्टो भावः प्रभाव इति प्रादिसमासे भवति ।

ज्ञाने (३।३।५५) घा घञ्—परिभावः, परिभवः। कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ३।३।१२७) कृच्छ्रार्थयोः खल्—अकृच्छ्रेणानाढ्येनाढ्येन भूयते स्वाढ्यं भवं भवता। स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः (३।४।६१) क्त्वाणमुलौ—पार्श्वतोभूयास्ते, पार्श्वतोभूत्वा, पार्श्वतोभावम्। नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे (३।४।६२) नानाभूयास्ते, नानाभूत्वा, नानाभावम्; द्विधाभूयास्ते, द्विधाभूत्वा, द्विधाभावम्। तूष्णीमि भुवः (३।४।६३) तूष्णींभूयास्ते, तूष्णींभूत्वा, तूष्णींभावम्। अन्वच्यानुलोम्ये (३।४।६४) अन्वग्भूयास्ते, अन्वग्भूत्वा, अन्वग्भावम्। ५

निरूढादयो यथा—भवत्यस्यां सर्वमिति भूः। भूतिः भस्म। भूताः ग्रहाः[1]। भवत्यस्मिन् भवनं गृहम्। १०

कृत्परिशिष्टेऽपि[2]—भविष्यति गम्यादयः (३।३।३) भावी। भुवः किमन् (दश० उ० १।१६ कपाठः) भूमिः। अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् (उ० ४।६५) भूरि। अदि भुवो डुतच् (उ० ५।१) अद्भुतम्। भुवः क्युन्[3] (तु० उ० २।८१) भुवनम्॥१॥

[अथ सेट आत्मनेपदिनः] १५

२. एध वृद्धौ। इतः कत्थान्ताः (१।३१) पञ्चत्रिंशद् उदात्ता अनुदात्तेतश्च। तेनायम् एकारस्योदात्तत्वात् सेट्, अकारस्य चानुदात्तत्वाद् अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (१।३।१२) इत्यात्मनेपदी। एधते। एधमानः। एधिता। एत्येधत्यूठ्सु (६।१।८९) इत्युपसर्गस्य एङि पररूपं नास्ति—प्रैधते। मा भवान् इदिधत इति परत्वाद् ह्रस्वे कृते पुनःप्रसङ्ग- २० विज्ञानाद् द्विर्वचनम्। असुन्प्रत्यये (द्र० उ० ४।१८८) एधः इन्धनम्। यथैधांसि समिद्धोऽग्निः[4] (गीता ४।३७) इति। अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः (६।४।२९)

---

१. अत एव भूतावेशग्रहावेशशब्दौ पर्यायवाचिनौ दृश्येते।

२. कृत्परिशिष्टशब्देनात्रोणादिपाठो लक्ष्यते। उणादयो बहुलम् (३।३।१) इत्यस्यैव व्याख्यानभूतत्वादुणादिपाठस्य। पूर्वनिर्दिष्टा निरूढास्त्वष्टाध्यायिस्थाः। २५

३. नेदं सूत्रस्वरूपम्, अपि तु प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशमात्रम्।

४. 'यथैधःसुसमिद्धोऽग्निः' पाठा०। चिन्त्यमिद मूलग्रन्थविरोधात्।

इतीन्धेर्घञि निपातनाद् अदन्तोऽपि एधोऽस्ति[1] । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः—एधा ॥२॥

४. स्पर्ध संघर्षे । संघर्षः पराभिभवेच्छा । स्पर्धते भ्रातुः[2]—भ्रात्रा सह स्पर्धां करोतीत्यर्थः । स्पर्धमानः । स्पर्धिता । स्पर्धमानः स कृष्णम् इति तु कृष्णं प्राप्येत्यध्याहारात्[3] । अणावकर्मकात् (१।३।८८) इति णेः परस्मैपदम्—स्पर्धयति । यङ्लुकि—लङीट्पक्षे (द्र० ७।३।९४) अपास्पर्धीत्, अनिटि अपास्पर्त् । रात् सस्य (८।२।२४) इति नियमात् संयोगान्तलोपाभावः । सिपि तु—सिपः हल्ङ्याब्भ्यः (६।१।६८) इति लोपे प्रत्ययलक्षणेन जश्त्वे, सिपि धातोरुर्वा, दश्च (८।२।७४--७५) इति रुत्वपक्षे रो रि (८।३।१४) लोपे दीर्घे (द्र० ६।३।१११) च अपास्पा इति रूपम्, अरुत्वपक्षे तु तिबन्तवत् । अनुदात्तेतश्च हलादेः (३।२।१४९) इति युच्—स्पर्धनः । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः—स्पर्धा । बाहुलकादिष्णुच्[4] मेरुं स्पर्धिष्णुनान्यो धृतो नाको हिमाद्रिणा[5] ॥३॥

५. गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । प्रतिष्ठा आस्पदम् । लब्धुमिच्छा लिप्सा । ग्रन्थनं[6] ग्रन्थः । अस्य पृथक्पाठो विरलप्रयोगार्थः[7] । गाधते । गाधिता । ऋदित्वात् नाग्लोपिशास्वृदिताम् (७।४।२) इति णौ

---

१. इत्थमेवादन्तमेधपदममरटीकायाम् (पृष्ठ ८२) अपि साधितवान् स्वामी । भानुजिदीक्षितस्तु 'एधधातोरेव हलश्चेत्येनन घञ्' निरवोचत् । अयमदन्तः पुंसि । उदाहृतं च मुकुटेन—"एधान् हुताशनवत इति कालिदासः" इति ।

२. पराभिभवस्य धात्वर्थेनोपसंग्रहाद् अकर्मकत्वम् । 'धात्वर्थेनोपसंग्रहात्' इत्युक्तत्वात् (द्र० पृष्ठ ५ पं० १६) ।

३. कृष्णमिति न स्पर्धेः कर्म, अपि तु प्रापेरिति भावः ।

४. अयं भावः—यद्यपि स्पर्धधातोः 'इष्णुच्' साक्षान्न विहितस्तथापि 'कृतो बहुलम्' (३।३।११३ वा०) इति वचनात् समाधेयः । जयादित्यस्तु 'भुवश्च' (३।२।१३८) इत्यत्र 'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन' इत्युक्तवान् ।

५. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

६. 'ग्रथनम्' पाठा० ।

७. पुरुषकारे (पृष्ठ २०) त्वयमुद्धृत्य "व्यभिचरति चैतत् 'पूयी विशरणे दुर्गन्धे च' इत्यत्र" इत्येवं दूषितः । वयं तु पृथग्विभक्तिनिर्देशेनानुमिनुमो

चङि उपधाह्रस्वो नास्ति—अजगाधत् । अजगाधम् अतलस्पर्शम्[1] ॥४॥

६. बाधृ रोटने । रोटनं प्रतिघातः[2] । बाधते । बाधिता । अबबाधत् । बाधनः । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये बाधा । बाधस्तु अचि (द्र० ३।१।१२४) । अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधाम् (उ०१।२७) इति कुः हत्वं च,[3] बाहुः ॥५॥ ५

७. नाधृ नाथृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । उपताप उपघातः[4] । याच्ञोपतापयोरित्यर्थयोः क्रियात्वात् ऐश्वर्याशिषोस्तु धात्वर्थयोर्धर्ममात्राभिधानात् । यथा घण्टा ध्वनति, श्वेतते प्रासादः—संयुज्यते, समवैति, अस्ति, गण्डतीति गुण-संयोग-समवाय-सत्ता-द्रव्याणि सिद्धानि आख्यातेन साध्यत्वेन प्रतीयन्ते । पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे' (निरुक्त १।१) इति । नाधते । अननाधत् । तथा नाथते । आशिषि नाथ इत्युपसंख्यानात् (१।३।२१। वा०) आत्मनेपदम्, षष्ठी च सूत्रात्[5] (२।३।५५)—सर्पिषो नाथते-सर्पिर्मे भूयादित्याशास्ते । अन्यत्र नृपं नाथति, याचते । रिपुं नाथति, स्वामी नाथति, ईष्टे । नाथोऽचि (द्र० ३।१।१३४) । नाथ[6] इत्यनुपसर्गस्य नियमाश्चेहात्मनेपदम्[7]— १० १५

यदत्र कदाचित् 'प्रतिष्ठालिप्सयोः' इत्येव मूलपाठ आसीत् 'ग्रन्थे च' इत्ययमंशः पश्चात्तनैर्वर्धितः । यथा क्वचित् धातुपाठकोशेषु 'डुवप बीजसन्ताने' इत्यस्य स्थाने 'डुवप बीजसन्ताने छेदने च' इति दृश्यते । तुलनीयम्—यथा वपिः प्रकिरणे दृष्टः, छेदने चापि दृश्यते' (महाभाष्य १।३।१) ।

१. अमरकोश कां० १, वारिवर्ग, श्लोक १५ । २. 'प्रतीघातः' पाठा० । २०

३. अमरटीकायां (पृष्ठ १५१) क्षीरस्वामिना 'बहति बहते प्रयतते वा बाहुः, बाहृ प्रयत्ने' इत्युक्तम् ।

४. उपताप रोग इति वृत्तौ, उपघात इति तरङ्गिण्याम् (मा० धा० पृष्ठ ३७)।

५. अयं भावः—'आशिषि नाथः' इत्यानुपूर्विकमुपसंख्यानं सूत्रं च द्वयमपि वर्तते । तत्रोपसंख्यानादात्मनेपदम्, सूत्राच्च षष्ठी विधीयते । २५

६. आशिषि नाथ इत्यात्मनेपदविधायके वार्तिके ।

७. पाठोऽत्र भ्रष्ट इति प्रतिभाति । अत्र शुद्धः पाठ एवमूहनीयः—'नाथ इत्यनुपसर्गस्य नियमाश्चेहात्मनेपदप्रतिषेधः' इति ।

काव्यप्रकाशे त्वयं श्लोकः च्युतसंस्कृतिदोष उदाहृत्य "अत्रानुनाथत इति

एतन्मन्दविपक्वतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डुर-
च्छायं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते[1] ।
तत् पल्लीपतिपुत्रिकुञ्जरकुलं जीवाभयाभ्यर्थना
दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रांशुकैर्मा पिधाः[2] ॥

५ **नोपदेशावेतौ । यथाहुः—सर्वे नादयो णोपदेशाः, नृति-नन्दि-नर्दि-नक्कि-नाटि-नाधृ-नाथृ-नॄ-वर्जम्** (तु० महाभाष्य ६।१।६५) **इति ।** उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य (८।४।१४) **इति णत्वं नास्ति—प्रनाथते । अननाथत् ॥६,७॥**

८. दध धारणे । दधते, दधेते, दधन्ते । यङ्लुकि—दाद- १० **धीति, दादद्धि ।** दधस्तथोश्च (८।२।३८) **इति भष्भावो नास्ति, तत्र हि धाञो ग्रहणम् ।** कौशिकस्तु दद धारणे[3] दध दाने इति **पाठं व्यत्यास्थात् । ददते मणिम्[4], दधते धनमर्थिभ्य इति ।** युक्तायुक्तत्वे त्वत्र सूरयः प्रमाणम् । वयं हि मतभेदप्रदर्शनमात्रेणैव कृतार्थाः, मुनिमुख्यानां वाक्यं कथंकारं विकल्पयामः, वयमपि हि स्खलन्तोऽन्यैः कियन् नोपलप्स्यामहे ॥८॥

१५ **९. स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणम् उत्प्लुत्य गमनम्, आस्कन्दनं[5] वा[6] । उद्धरणमिति तु** श्रीभोजः । इदितो नुम् धातोः (७।१।५८)—**स्कुन्दते । सलोपे कुन्दम्[7]** (द्र० उ० ४।९८) ॥९॥

सर्पिषो नाथते इत्यादावाशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं विहितम् 'आशिषि नाथः' इति । अत्र तु याचनमर्थस्तस्मात् 'अनुनाथति स्तनयुगम्' इति पठनीयम्" इत्युक्तम् २० (द्र० उल्लास ७) ।

१. 'वर्तते' पाठा० । २. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

३. निरुक्ते (२।७) 'दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणः' इत्युक्तम् । एतेन कौशिकपाठ एव ज्यायान् इति लक्ष्यते ।

४. 'अक्रूरो ददते मणिम्' इति निरुक्तपाठः (२।२) ।

२५ ५. 'आप्लवनम्' पाठा० ।

६. आप्रवणमुत्प्लवनमुत्प्लुत्यगमनं वेति तरङ्गिणी इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४१) उद्धृतः पाठः ।

७. अमरटीकायां (पृष्ठ ९९) कुन्थति कुन्दम्' इत्युक्तं स्वामिना ।

१०. श्विदि श्वैत्ये । श्वेतगुणक्रियायाम्[1] । श्विन्दते प्रासादः । श्वेतगुणः सिद्धोऽपि आख्यातेन साध्यैकरूप[2] उच्यते, कृता तु साध्योऽपि धात्वर्थः सिद्धतया पाकादिवत्, शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् ॥१०॥

११. वदि अभिवादनस्तुत्योः । गुरून् वन्दते-अभिवादयते । देवान् वन्दते—स्तौति । वन्दिता । वन्दनः । शॄवन्द्योरारुः (३।२।१७३)—वन्दारुः । वन्दी मङ्खः[3] णिनिः । अचि (द्र० ३।१।१३४) तु वन्दी[4] हठहृता स्त्री । घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानात् (द्र० ३।३।१०७वा०) युच्—वन्दना । उणादौ वन्दाकः[5] कामवृक्षः ॥११॥

१२. भदि कल्याणे सुखे च । कल्याणं श्रेयो मङ्गलादि, सुखम् आत्मगुणोदयः । भन्दते । भन्दिता । भदन्तः[6] श्रमणः । चुरादौ (१०।७०) भन्दयति ॥१२॥

१३. मदि स्तुति-मोद-मद-स्वप्न-गतिषु । मोदो हर्षः, मदो दर्पः, स्वप्नेनालस्यमपि लक्ष्यते । चन्द्रस्तु मदि जाड्ये (१।३१५) इत्येवाह । मन्दते । मन्दिता । मन्दः । मन्दिवाशिमथि (उ० १।३८) इत्युरच्—मन्दुरा वाजिशाला । इषितिमिमदि (दश० उ० ८।२६ 'क'पाठः) इति किरच्—मन्दिरम् । स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २।१३) इति रक्—

१. 'श्विदि श्वैत्ये' इत्युक्तम्, तत्र श्वैत्यस्य गुणत्वादक्रियात्वेन धात्वर्थाभावात् लक्षणया श्वेतगुणक्रिया लक्ष्यते । श्विन्दते प्रासादः, श्वेतो भवतीत्यर्थः ।

२. 'साध्यैक्यम्' पाठा० ।

३. 'वैतालशब्दः प्रयोजनमेषां वैतालिका राज्ञोऽवसरपाठका मङ्गला [?, मङ्खा] ख्याः, प्रातर्बोधका इत्येके' इत्यमरटीकायां (पृष्ठ १६५) स्वामी ।

४. 'वन्यते याच्यते बन्दी हठाहृता स्त्री' इत्यमरटीकायां (पृष्ठ १९९) क्षीरस्वामी ।

५. उणादौ 'आक' प्रत्ययः दृश्यते (उ० ४।१३), तेनेदं पदं सिध्यतीति स्वामिनोऽभिप्रायः । वन्दाकश्चीवरभिक्षुरिति हेमचन्द्रः (उणादिटीका ३४) ।

६. भन्देर्नलोपश्च (उ० ३।१३०) इत्यनेन । प्रव्रजितार्थक इत्युज्ज्वलः । श्रमणशब्दो बौद्धभिक्षुवाचक इत्येके मन्यन्ते । तदसत्, बुद्धप्रादुर्भावादुपद्विसहस्रवर्षप्राचीने शतपथब्राह्मणे (१४।७।१।२२) तस्य प्रयोगदर्शनात् ।

मन्द्रः। मद्रो माद्यते[1]; (द० उ० ४।१०२) मदिरा च। अजिमदिसन्दिभ्य आरन् (उ० ३।१३४) मन्दारः[2]। कदरादयश्च (उ० ५।४१) इति मन्दरः[3]। खजेर् आकः (उ० ४।१३) इति बाहुलकादाकः—मन्दाकः। मत्वर्थीये चेनौ (द्र० ५।२।११५)—मन्दाकिनी[4] ॥१३॥

५ १४. स्पदि किञ्चिच्चलने। स्पन्दते, स्पन्दिता। स्पन्दितुम्, स्पन्दनः, स्पन्दः ॥१४॥

१५. क्लिदि परिदेवने। परिदेवनं शोचनम्। क्लिन्दते। उदात्तेत्सु पाठात् (धा० सू० १।५९) क्लिन्दति। स्वरितेत्सु नोक्तः, कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थः[5] ॥१५॥

१० १६. मुद हर्षे। मोदते मुदिता। रलो व्युपधाद् हलादेः संश्च (१।२।२६) इति विभाषा कित्त्वाद् मुदित्वा मोदित्वा, मुमुदिषते मुमोदिषते। मोदनः। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३।१।१३५) कुमुदम्[6]। मोदयति[7] मोदकः। इषितिभिमादिमुदि (द० उ० ८।२६ क) इति किरच्—मुदिरो मे घः। मुदिग्रोर्गग्गौ (उ० १।१२८) मुद्गः। स्फायितञ्चि (उ० २।१३) इति

१५ रक्—मुद्रा। चुरादौ मुद संसर्गे (१०।१९०) मोदयति ॥१६॥

१७. दद दाने। ददते, ददेते, ददन्ते। ददिता, ददितुम्। न शस-दद-वादि-गुणिनाम्[8] (तु० ६।४।१२६) इति लिटि एत्वाभ्यासलोपौ न स्तः—दददे ॥१७॥

---

१. तुलनीया अमरक्षीरटीका पृष्ठ ४८।

२० २. अमरटीकायां (पृष्ठ १०१) 'मन्दानियर्ति मन्दारः, मन्दा आरा अस्येति वा' इत्युक्तं स्वामिना।

३. 'मन्दरः सैरिभः शक्रभवनं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषः।

४. अमरटीकायां (पृष्ठ १०१) 'मन्दमकति अवश्यम्' इति निरवोचत् स्वामी।

५. अयं भावः—ये खलु धातवः स्वरितेतः (यथा पचादयः), ते कर्त्रभिप्राय

२५ आत्मनेपदिनो भवन्ति, । अयं तु अनुदात्तेत्सूदात्तेत्सु चोभयत्र पठितः। तेनानुदात्तेत्त्वाद् अकर्त्रभिप्रायेऽप्यात्मनेपदं भवति, उदात्तेत्त्वाच्च कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदम्।

६. कौ पृथिव्यां मोदत इति कुमुदम्। ७. 'मोदयते' पाठा०।

८. काशिकादिषु 'न शसददवादिगुणानाम्' इति पाठः। तत्र गुणशब्देन

१८. ष्वद स्वर्द आस्वादने[1]। आस्वादनं जिह्वया लेहः । चैत्राय स्वदते। षोपदेशत्वाद् इण्कोः, आदेशप्रत्यययोः (८।३।५७-५९) इति षत्वम्—असिष्वदत्, स्तौतिण्योरेव षणि (द्र० ८।३।६१) इति नियमात् षत्वं नास्ति—सिस्वदिषते, सिस्वादयिषतीति । सः स्विदिस्वदिसहीनां च (८।३।६२) षत्वाभावः। स्वदनः। कृवापाजिमिस्वदीत्यादिना (द्र० उ० १।१) उण्—स्वादुः। चुरादौ ष्वद संवरणे (१०।२००) स्वादयति। स्वर्दोऽषोपदेशः, यत् स्मृतिः[2]—अजुदन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मि-स्विदि-स्वदि-स्वञ्जि-स्वपयश्च, सृपि-सृजि-स्तृ-स्त्यै-स्त्या-सेक्र-सृवर्जम् (तु० भा० ६।१।६४)। स्वर्दते, असस्वर्दत् ॥१८,१९॥ ५

१९. उर्द माने क्रीडायाञ्च। मितिर्मानं[3]मिति मुख्योऽर्थः[4]। चकारादास्वादनेऽपीति दुर्गः। ऊर्दते, र्वोरुपधाया दीर्घ इकः, हलि च (८।२। ७६-७७) इति दीर्घः ॥२०॥ १०

२०. कुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव। क्रीडानियमोऽत्र धातूनामनेकार्थत्वे लिङ्गम्। कूर्दते। स्फूर्जेर् (धा०सू०१।१४८) दीर्घोपदेशाद् र्वोरुपधाया दीर्घमनित्यमाहुः[5]—कुर्दते, कुर्दनः । गुर्दनः । गुर्द- १५

साविताऽकारो लक्षणाया गृह्यते। स्वामिधृते 'गुणिनाम्' इति पाठे गुणः=गुणशब्दो विधायकत्वेनास्यास्ति इति मत्वर्थीये इनि प्रत्यये शक्त्यैव सोऽर्थो लभ्यते । स्वामिधृतः पाठोऽन्यत्र न क्वचिदुपलब्धः। अत्र तत्त्वबोधिनी द्रष्टव्या (सि० कौ० भा० ३ पृ० १६९)।

१. "संवरणे" इति क्षीरस्वामी इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४३) माधवः । तथैव पुरुषकारोऽपि (पृष्ठ ४४)। २०

२. स्मृतिपदेनात्र भाष्यमभिधीयते । तत्र चायं पाठः—'अजुदन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मिङ्-स्वदि-स्विदि-स्वञ्जि-स्वपयश्च, सृपि-सृजि-स्तृ-स्त्या-सेक्र-सृवर्जम् (६।१।६४)। अजुदन्त्यौ सात् परौ येषां ते सकारादयः सर्वे षोपदेशा इत्यर्थः (उद्योत)। २५

३. इह मानं सुखमिति सम्मतायाम् इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ४४)।

४. अत्र 'गाधृ' (१।५) धातोर्वृत्तिस्तत्रस्था टिप्पणी(७) च द्रष्टव्या (पृष्ठ १२)।

५. अयंभावः—'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' (८।२।७६) इत्यनेन 'स्फुर्जा' इति

स्थाने[1] दौर्गाः खुर्दं पेठुः। गुदस्थाने गुधेत्येके। उपाध्यायास्तु गुदक्रीडायां पायुविहार एव द्वौ धातू इति व्याख्यत, तन्नेति सभ्याः[2]। गोदते-जुगुदिषते, जुगोदिषते। के (द्र० ३।१।१३५) गुदम् ॥२१–२३॥

२१. षूद क्षरणे। क्षरणं निरसनम्। सूदते। निसूदितः। चुरादौ षूद निःस्रवणे[3] (तु० १०।१६४) निसूदयति। नन्द्यादौ (द्र० ३।१।१३४) सूदनः। पचादौ सूदट्—(द्र० ३।१।१३४) सूदः[4], सूदी। सूददीपदीक्षां च[5] (तु० ३।२।१३५) इति युज् नास्ति—सूदिता ॥२४॥

२२. ह्राद अव्यक्ते शब्दे। अव्यक्तेऽनतिस्फुटवर्णे। ह्रादते दुन्दुभिः, नूपुरह्रादः। पृषोदरादित्वाद् (द्र० ६।३।१०९) ह्रस्वे कृते ह्रदः ॥२५॥

२३. ह्लादी सुखे च। चशब्दादव्यक्ते शब्दे च। ह्लादते। णिचि (द्र० ३।१।२६) आह्लादितः। श्वीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) नेट्, निष्ठायां ह्लादो ह्रस्वः (द्र० ६।४।९५) प्रह्लन्नः। क्तिनि अपीष्यते[6]—प्रह्लत्तिः ॥२६॥

२४. स्वाद आस्वादने। स्वादते। स्वादनः ॥२७॥

२५. पर्द कुत्सिते शब्दे[7]। पायुध्वनौ वर्ततेऽयम्। अन्ये

---

१५ ह्रस्वपाठेऽपि दीर्घत्वं सिद्ध्यत्येव, किं दीर्घोपदेशेन। अतस्तद् व्यर्थं सद् 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घत्वस्यानित्यतां ज्ञापयति।

१. 'कुर्दस्थाने' पाठा०। २. 'तन्नेति सभ्याः' इति क्वचिन्न।

३. 'निरासे' पाठा०। चुरादौ 'षूद आस्रवणे' (१०।१६४) इति पाठ उपलभ्यते। ४. पाचक इत्यर्थः।

५. 'सूददीपदीक्षश्च' इति काशिकादिषु पाठः।

६. 'ह्लाद इति योगविभागः क्रियते, क्तिन्यपि यथा स्यात्, प्रह्लत्तिः' इति काशिका (६।४।९५) अत्रालोच्या।

७. किमर्थमयं संयोगान्तेषु उर्दादिषु न पठितस्तदाह सायणः—'संयोगान्तेषु उर्दादिष्वयं न पठितः शब्दविशेषार्थेन ह्राधा (? ह्लादा) दिनापि साम्यात्। स्वादिस्वाकारवत् संयोगादित्वेन ह्रादाद्यनुरोधेन मध्ये पठितः, (धा० वृ० पृष्ठ ४५)। एवमनेकत्र धातुपाठक्रमविषये सायणेनोहः कृतः, स तत्रैवानुसन्धेयः, उदाहरणार्थमत्र सायणपाठ उपन्यस्तः।

निश्शब्दमधोवातं मन्वाना अशब्द इत्याहुः । पर्दते । पर्दनः । पर्देर्नित् प्रसारणमल्लोपश्च (उ० ३।८०) इति पृदाकुः सर्पः ॥२८॥

२६. यती प्रयत्ने । यतते । यतित्वा । ईदित्वाच्छ्वीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) इतीण् नास्ति—यत्तः । यजयाचयतविच्छ[2] (३।३।९०) इति नङ्—यत्नः । यतेर्वृद्धिश्च (उ० २।९७) इत्यृन्—याता देवरभार्या, यातरौ[3] ५ चुरादौ यत निकारोपस्कारयोः (१०।१८१) यातयति ॥२९॥

२७. युतृ जुतृ भासने । योतते, अयुयोतत् । कौशिकस्तु ज्योतिः सिद्धये जुतिं ज्युतिं[4] मन्यते, ज्योतिश्च द्युतेरिसिजादेश्च जः[5] (तु०उ० २।११०) इति सिद्धम् । जुतिरिति दुर्गः—अजुतत् अजोतीत् ॥३०, ३१॥

२८. विथृ वेथृ याचने[6] । वेथते, अविवेथत् । किति विशेषः— १० विथितः, वेथितः । कौशिकस्तु अविथुरसिद्धये यातन इत्याह, तन्न, व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च (उ० १।३९) इति सिद्धेः ॥३२, ३३॥

---

१. प्रसारणशब्दोऽयं सम्प्रसारणशब्देन समानार्थकः ।

२. काशिकादिषु '०विच्छ' इति पाठः ।

३. दीर्घमात्रं दर्शयितुमस्योपन्यासः । तथा च स्मृतिः—'पिता माता १५ नानान्दा ना सव्येष्ठभ्रातृयातरः । जामाता दुहिता देवा न वृजन्ता इमे वृनन्त दश' ।

४. अमरटीकायां (पृष्ठ ३२८) क्षीरस्वामिना "ज्योतते ज्योतिः" इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु द्युतिरिव ज्युतिरपि स्वतन्त्रो धातुः । तस्य कात्यायनश्रौतसूत्रे (४।१४।५) 'अवज्योत्य' इति ल्यबन्तः प्रयोगोऽप्युपलभ्यते । अर्वाकालिकैराचार्यैरप्रयोगाद् २० धातुष्वस्य पाठो न कृतः, एतद्धातुनिष्पन्नं लोके लब्धप्रचारं ज्योतिःपदं तत्समानार्थकाद् द्युतधातोर्निष्पादितम् । उत्तरोत्तरं कथं धातुपाठस्य संक्षेपोऽभूदिति काशकृत्स्नपाणिनिप्रोक्तयोर्धातुपाठयोस्तुलनया स्पष्टं प्रतीयते ।

५. दशपादी-श्वेतवनवासि-कातन्त्र हैम-कण्ठाभरणादिपठितेनोणादिसूत्रेण सह नेदं संवदति । २५

६. 'आद्यो धान्त इति कौशिकः, क्षीरस्वामिना त्वयं पक्षो दूषितः' इति धातुवृत्तावुक्तम् (पृष्ठ ४१) । सायणोक्तः पाठस्तत्र नोपलभ्यते । कदाचिदत्र ग्रन्थपातः संजातः स्यात् ।

२९. श्रथि शैथिल्ये। शैथिल्यमगाढता । श्रन्थते, श्रन्थेश्रेति वक्तव्याद्[1] (काशिका ६।४।१२२) एत्वाभ्यासलोपौ न स्तः, तत्र हि श्रन्थिरूपोपादानेन श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे (तु० ९।४१,४३) इत्यस्य ग्रहणम्— शश्रन्थे, अन्येऽश्राथ्याहुः । इदित्त्वादनुनासिकलोपाभावः, श्रेथे इति तूदाहरन् वृत्तिकृद् भ्रान्तः[2] । नोपधात् थफान्ताद् वा (१।२।२३) इति क्त्वा वा कित्—श्रन्थित्वा, श्रथित्वा । शिथिलः (द्र०उ०१।५३) श्लथः ।।३४।।

३०. ग्रथि कौटिल्ये। कौटिल्यं कुसृतिर्बन्धश्च । ग्रन्थते । ग्रन्थ्यते[3] । ग्रन्थना । ग्रथित्वा, ग्रन्थित्वा । ग्रथितः । खनिकष्यज्यसिवसि (उ० ४।१३९) इति ग्रन्थिः । क्र्यादौ श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे[4] (तु० ९। ४१,४३) इत्युदात्तौ सकर्मकौ स्तः—श्रथ्नाति । ग्रथ्नाति । श्रथ्यते ग्रथ्यते, अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति (६।४।२४) इत्यनुनासिकलोपः । श्रेथुः, ग्रेथुः, शश्रन्थुः, जग्रन्थुरिति[5] । एतौ चुरादौ आधृषाद्वा (१०।२०१) विकल्पितण्यन्तौ स्तः। श्रन्थयति, श्रन्थति, ग्रन्थयति ग्रन्थति । कर्मकर्तरि किरादिणिश्रन्थिग्रन्थिब्रूआत्मनेपदाकर्मकाणामिति[6] यक्चिणौ न स्तः – श्रन्थते स्वयमेव, श्रथ्नीते, अश्रन्थिष्ट । ग्रन्थते, ग्रथ्नीते, अग्रन्थिष्ट ।।३५।।

---

१. वार्तिकमिदं भाष्ये नोपलभ्यते ।

२. 'इदित्वा·········भ्रान्तः' पाठो धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४६) उद्धृतः । 'अत्र वृत्तिकारः धातुवृत्तिकृद् उच्यते' इति सायणः (धा० वृ० पृष्ठ ४६) ।

३. इदित्वान्नलोपाभावं दर्शयितुं पदमिदमुदाहृतम् ।

४. तरङ्गिण्यां क्र्यादौ 'श्रन्थ विमोचनहर्षयोः, मन्थ विलोडने, ग्रन्थ सन्दर्भे' (४१–४३) इत्येवं पठ्यते ।'श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' इत्यानुपूर्विकस्तु चुरादौ (२२६) पठ्यते।

५. अत्र कश्चित् पाठो नष्ट इति प्रतिभाति । ये तु 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामिति वक्तव्यम्' (काशिका १।२।६) इति पठन्ति तेषां मतेऽपिच्छिटः किस्वेऽनुनासिकलोपे एत्वाभ्यासलोपौ श्रेथुः ग्रेथुः । ये तु तादृशवचनस्य भाष्येऽनुक्तत्वादप्रामाण्यं मन्यन्ते, तेषां मते शश्रन्थुः जग्रन्थुः इति रूपम् ।

६. अयं 'भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्' (३।१।८७ वा०) इत्यस्य 'भारद्वाजीयाः पठन्ति णिश्रिश्रन्थिग्रन्थिब्रूआमात्मनेपदाकर्मकाणाम्' (३।१।८९ वा०) इत्यस्य चार्थतोऽनुवादः ।

३१. कत्थ श्लाघायाम्। श्लाघा गुणारोपः। कत्थते, कत्थित्वा। विकत्थनः। वौ कष-लस-कत्थ (३।२।१४३) इति घिनुण्—विकत्थी ॥३६॥

३२. उदात्ता अनुदात्तेतः। व्याख्यातमेतत्[1]। भ्वादिगणे प्रथमः प्रघट्टकः तद्वर्गान्तप्रस्तावाद् एकप्रघट्टकेनोक्तः। एवं यथास्थमनुसर्तव्यम् ॥

५

[सेटः परस्मैपदिनः]

३३. अत सातत्यगमने। सातत्येन गमनं नित्यगतिः। इतः पुन्ध्यन्ताः (१।६०) पञ्चर्षिंशदुदात्ताः सेट उदात्तेतश्च परस्मैपदिनः। अतति, अतन्, अतित्वा। न गतिहिंसार्थेभ्यश्च (१।३।१५) इति व्यतिहारे तङ् नास्ति—व्यत्यतति। अत्यविचमि (उ० ३।११७) इत्यसच्—अतसी[2]। १० अतन्यञ्जिवन्यत्ति (उ० ४।२) इतीथिन्—अतिथिः। अज्यतिभ्यां (उ० ४। ३१) इतीण्—आतिः पक्षी। पादे च (उ० ४।१३२) पदातिः, पादस्य पदाजाति[3] (तु० ३।५२) इति पत्। सातिभ्यां मनिन्मनिणौ च[4] (तु०उ०४।१५३) इति मनिण्—आत्मा ॥३७॥

३४. चिती संज्ञाने। संज्ञानं संवित्तिः। चेतति। श्वीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) इति नेट्—चित्तम्। चितिः[5]। रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च (१।२। २६) इति वा कित्त्वम्-चितित्वा, चेतित्वा; चिचितिषति, चिचेतिषति। क्विपि[6]-चित्। असुनि—चेतः (द० उ० ४।१८९)। अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द (३।१।१३८) इति णौ[7] शः—चेतयः। चुरादौ चित संवेदने[8] (१०।१२६) आत्मनेपदी-चेतयते। चेतनम्, चेतना ॥३८॥

२०

१. इदं वाक्यं प्रमाणयति यत् 'उदात्ता अनुदात्तेतः' इत्येवमादीनि वचनानि नाण्येवेति।

२. अमरटीकायां स्वामिना 'न तस्यते अतसी' इत्येवमभिहितम् (पृष्ठ १४३)।

३. 'पादस्य पदाज्याति' इत्येवं काशिकादिषु पाठः।

४. श्वेत दशपाद्युणादिषु चकारो न पठ्यते।

२५

५. 'चितिः' पाठे 'क्तिन्निष्ठावद् वक्तव्यम्' इतीडभावो द्रष्टव्यः।

६. 'सम्पदादिभ्यः क्विप्' (३।३।१०८) इति वार्तिकेन।

७. 'णौ'' क्वचिन्नास्ति। ८. चुरादौ 'संचेतने' इति पठ्यते।

३५. च्युतिर् आसेचने। आसेचनमीषत्सेकः। च्योतति च्योतिता। इरितो वा (३।१।५७) इति लुङि वाऽङ्—अच्युतत्, अच्योतीत्। च्युतित्वा च्योतित्वा, चिच्युतिषति चिच्योतिषति[1] ॥३९॥

३६. श्च्युतिर् क्षरणे। क्षरणं स्रवणम्। शस्तालव्योऽत्र, दन्त्यादित्वे हि—षट्श्च्योतन्तीति श्चुत्वस्यासिद्धत्वाड् ङः सि धुट् (८।३।२९) इति धुडागमः स्यात्[2]। द्रमिडाश्चुतिरित्यप्याहुः—चोतति, अचुतत्, अचोतीत्। कौशिकस्तु श्चुतिमयोपधं मन्यते—श्चोतति ॥४०॥

३७. कुथि पुथि लुथि मन्थ हिंसासंक्लेशयोः[3]। हिंसा प्राण्युपघातः, संक्लेशो बाधा। कुन्थति, कुन्थ्यते। नोपधात् थफान्ताद् वा (१।२।२३) कित्—कुन्थित्वा, कुथित्वा। क्र्याद्रौ कुन्थ संश्लेषणे (तु० ९।४४) कुथ्नाति। पुन्थति। लुन्थति। मन्थति, मथ्यते, मथितम्, मन्थित्वा, मथित्वा। मन्थः (उ० ४।११) इनिः किच्च—मथिन् मन्थाः। अचि—मन्थः। उणादौ मन्थाणः[4], शानच्च[5]। ज्वलादौ मथ विलोडने (१।५८१) मथति, मथः, माथः। क्र्यादौ मन्थ विलोडने (९।४२) मथ्नाति, मथ्यते। मथिमाथीत्यपीति दौर्गाः[6]—मन्थति, मन्थ्यते; मान्थति, मान्थ्यते ॥४१–४४॥

---

१. विकल्पेन कित्त्वं 'रलो व्युपधात्०' (१।२।२६) सूत्रेण द्रष्टव्यम्।

२. 'शस्तालव्यो ... ...स्यात्' पाठः प्रक्रियाकौमुद्यामुद्धृतः (पृष्ठ १२)। अत्र सायणः—'अत एव वृत्तिकारादिविरोधात् तालव्योष्मादिवादिनौ स्वामिकाश्यपावुपेक्ष्यौ' इत्याह (धा० वृ० पृष्ठ ४८)। दन्त्यादित्वे धुडागमस्तु न प्राप्नोति 'श्चुत्वं धुट्त्वे सिद्धं वक्तव्यम्' (८।२।६ वा०) इत्युक्तत्वात्।

३. सायणादयः 'मन्थ विलोडने' इति स्वतन्त्रं सूत्रं पठन्ति, अत्र च मन्थ स्थाने माथिम्। द्र० धा० वृ० पृष्ठ ४८।

४. 'मन्थानः' इति पाठोऽत्र युक्तः स्यात्। स च 'सम्यानच् स्तुवः' (उ० २।८९) इत्यनेन विहित आनच् बाहुलकाद् द्रष्टव्यः।

५. अमरटीकायामपि 'मथ्नातीति मन्थानः शानच्'(पृष्ठ २१६)इत्याह स्वामी। एतच्च भानुजिदीक्षितेन दूषितम् (अमर० पृष्ठ ३२६)। शानच्प्रत्यये नुगभावे साधु। महाभारतादौ शानचि नुगभावो बहुत्रोपलभ्यते।

६. पुरुषकारे (पृष्ठ ७७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४८) च स्मृतोऽयं पाठः।

३८. षिधु[1] गत्याम् । सेधति, सिषेध । परिसेधति गाम्, गमयतीत्यर्थः । सेधतेर्गतौ (८।३।११३) इति षत्वं नास्ति, अन्यत्र निषेधति पापात् । उपसर्गात् सुनोति-सुवति (८।३।६५) इति षत्वम्, सेधति-निर्देशात् सिध्यतेर् (धा० सू० ४।८४) नास्ति—निसिध्यति । उदितो वा (७।२।५६) इति क्त्वो वेट् सिद्ध्वा, सिधित्वा, सेधित्वा, रलो व्युपधात् (१।२।२६) इति वा कित्वम् । यस्य विभाषा (७।२।१५) इति निष्ठायां नेट्—सिद्धः, निरनुबन्धपाठे तु सिधितः[2] । रलो व्युपधाद् (१।२।२६) इति वा कित्वम्—सिसिधिषति सिसेधिषति ॥४५॥

३९. षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शास्त्रविषयं शासनम्। माङ्गल्यं मङ्गलविषया क्रिया[3]। अत्रैवायमूदित्, अर्थान्तरे पुनरुदित्। ऊदित्वात् स्वरति-सूति (७।२।४४) इति वेट्—सेद्धा पुत्रं, शासितेत्यर्थः, सेधिता । लिटि क्रयादिनियमान्[4] नित्यमिट्—सिषिधिव । यस्यैकाजादघसाम् । (७।२।६७) इति कसोर्नियमादिड् नास्ति—सिषिद्ध्वान् । दिवादौ षिधु संराद्धौ (४।८४) अनिट्—सिध्यति, सेद्धा ॥४६॥

४०. खाद्ट भक्षणे । खादति, अचखादत् । अदिखादिनी-वहीनां प्रतिषेधात् (द्र० १।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—खादयति पिण्डीं चैत्रेण । निन्द-हिंस-क्लिश-खाद(३।२।१४६)इति वुञ्-खादकः ॥४७॥

४१. खद स्थैर्ये हिंसायां च । खदति । अचि (द्र० ३।१।१३४) खदा[5] । अजिर-शिशिर (उ० १।५४) इति खदिरः ॥४८॥

---

१. इममुदितपाठमुदाहृत्य दूषितवान् सायणः (धा० वृ० पृष्ठ ४९) ।

२. स्मृतोऽयं पाठो धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४९) ।

३. 'शास्त्रं·········क्रिया' इत्युद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ८७) स्मृतं च धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५०) ।

४. कसृभृभ्योऽनुदात्तेभ्यो लिटि इट् प्रतिषेधः सिद्ध एव, किं पुनर्निषेधेन, एवं तर्हि व्यर्थं सञ्ज्ञापयति यदि लिटि इण्निषेधस्तर्हि क्रयादिभ्य एव, नान्येभ्यः । अयमेव नियमः क्रयादिनियम उच्यते ।

५. अचि स्त्रियां टाप् ।

४२. बद स्थैर्ये। बदति, बद्यते। भ्रमरादौ[1] बदरम्, बदरी। बादिर् ओष्ठ्यादिः। वद व्यक्तायां वाचि (१।७३२) इति तु दन्त्यौष्ठ्यादिः—वदति, उद्यते। पदेति कण्ठः—पदति ॥४९॥

४३. गद व्यक्तायां वाचि। गदति। नेर्गद (८।४।१७) इत्युप-
५ सर्गाण्णत्वम्—प्रणिगदति। गदमदचरयम (३।१।१००) इति गद्यम्। नौ गदनदपठ (३।३।६४) इति वा अप्—निगदः, निगादो घञ् (द्र० ३।३।१८) भिदादौ (द्र० ३।३।१०४) गदा। गदोऽचि (द्र० ३।१।१३४)। चर्चर-वर्वर-गद्गद-घुर्घुर-घर्घर-जर्जर-झर्झर-कर्कर-भर्भर-सर्सर-बुद्बुद-मुर्मुर-मर्मर-दर्दर-पुर्पुरादि[2] [षु] द्वित्वं पृषोदरादित्वात्[3]। चुरादौ स्तनगदी-
१० देवशब्दे (१०।२४७) इत्यदन्तः—गदयति ॥५०॥

४४. रद विलेखने। विलेखनमुत्पाटनम्। रदति। ल्युः (द्र० ३।१।१३४) रदनः। अचि (द्र० ३।१।१३४) रदो दन्तः ॥५१॥

४५. णद अव्यक्ते शब्दे। नदति। उपसर्गादसमासेऽपि (८।४।१४) इति णत्वम्—प्रणदति। नौ गदनद (३।३।६४) इति वा अप्—निनदः,
१५ निनादः। पचादौ (द्र० ३।१।१३४) नदट्—नदः, नदी। अनुङ् नदेश्च (उ० ३।५२)—नदनुः[4]। चुरादौ (१०।१५७) भासार्थः—नादयति ॥५२॥

४६. अर्द गतौ याचने च। अर्दति। यातने चेत्येके—अर्दितः खेदित इत्यर्थः। तस्मान्नुड् द्विहलः (७।४।७१) इति लिटि नुट्—आनर्द। नन्द्राः संयोगादयः (६।१।३) इति रेफो न द्विरुच्यते—अर्दिदिषति। ल्युः
२० (द्र० ३।१।१३४) जनार्दनः। अर्देः संनिविभ्यः (७।२।२४) निष्ठायां नेट्—समर्णः। अभेश्चाविदूर्ये (७।२।२५) अभ्यर्णे सेने आसाते। चुरादौ अर्द, हिसि हिंसायाम् (१०।२२०) अर्दयति ॥५३॥

---

१. 'विसरादौ' इति पाठा०। भ्रमरादिर्विसरादिर्वा न क्वचिदुपलभ्यते गणः। अत्र कदाचित् 'उणादौ' इति युक्तः पाठः स्यात्। अत्र उ० ३।१३१ सूत्रव्याख्यान-
२५ मालोचनीयम्।

२. हस्तलेखेषु 'पूर्वादि' पाठः। स चाशुद्धः।

३. पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६।३।१०९) इति सूत्रे पृषोदरादेराकृतिगण-त्वात् इति भावः।

४. नदनुः=मेघः।

४७. नर्द गर्द शब्दे । नर्दति । प्रनर्दति, णोपदेशत्वम् अलम्भम् परिगणनात्[1] । गर्दति । शृकृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् (तु० उ० ३। १२२)—गर्दभः ॥५४,५५॥

४८. तर्द हिंसायाम् । तर्दति । वितर्दिका वेदी[2] ॥५६॥

४९. कर्द कुत्सिते शब्दे । कर्दति । कलिकर्दोरमः (उ० ४।८४) कर्दमः[3] ॥५७॥

५०. खर्द दन्दशूके । दन्दशूके गर्हितदशनयुक्तायां क्रियायाम्, दशनमात्रे वाच्ये साधननिर्देशः साधनप्रधान-प्रयोग-समवायार्थः[4] । दन्तशूकपाठेऽपि दन्ताः शूका[5] अस्येति स एवार्थः पर्यवस्यति । खर्दति॥

५१. अति अदि बन्धने[6] । अन्तति, आनन्त । अन्तकः । अन्दति, आनन्द । अन्दूदृन्भू (उ० १।९३) इत्यन्दूः पादशृङ्खला[7]। अदि-पाठोऽनार्षः। अन्ये अति इति बन्धने इति पेठुः—इन्ताश्चकार[8] ॥५९,६०॥

५२. इदि परमैश्वर्ये । परमैश्वर्यं परमेशनक्रिया । इन्दति । ऋज्रेन्द्राग्रवज्र (उ० २।२८) इति रक्[9]—इन्द्रः ॥६१॥

---

१. 'सर्वे नादयो णोपदेशाः, नृति-नन्दि-नर्दि-नक्कि-नाटि-नाथृ-नाधृ-नृवर्जम्' इति णोपदेशस्मृतौ नर्देः प्रतिषेधात् णोपदेशत्वमविवक्षितम् इति भावः ।

२. 'वेदिका' पाठा० ।

३. अमरटीकायां (पृष्ठ ६२) क्षीरस्वामिना 'कृणोति कर्दमः' इत्युक्तम् ।

४. पाठोऽयं सायणेन धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५२) स्मृतः ।

५. शूकः = श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रः ।

६. 'अत्र धनपालः—तान्तं द्रविडाः पठन्ति, आर्यास्तु दान्तमिति; उभय-मिति मैत्रेय स्वामि-काश्यप-सम्मताकारादयः' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५१) सायणः ।

७. 'पादकटकः' पाठा० ।

८. 'अतेः पाठोऽनार्षः । अन्ये आदि इति बन्धने इति पेठुः, इन्ताश्चकार' इति पुरुषकारे (पृष्ठ ७५) उद्धृतः पाठः । क्षीरतरङ्गिण्यां तु 'अदि' पाठः, न तु 'अतेः' ।

९. इदं क्वचिन्न । रन् इति तु युक्तम्, रक्; ऋज्रन्प्रत्यययाभ्यां व्यवहितत्वात् । विशेषस्त्वत्र दशपादुणादिवृत्तौ इन्द्रपदटिप्पण्यां (पृष्ठ २१६ टि० ५) द्रष्टव्यः ।

५३. बिदि अवयवे । एकदेशगतक्रियायाम् । बिन्दति । बिन्दुः, बाहुलकाद् उः । बिन्दुरिच्छुः (३।२।१६९) इति वेत्तेर् (२।५७) निपातनम् ॥६२॥

५४. णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । निन्दा । वा निंसनिक्षनिन्दाम् (८।४।३३) णत्वम्—प्रणिन्दिता, प्रनिन्दिता । निन्दाहिंस (३।२।१४६) इति वुञ्—निन्दकः ॥६३॥

५५. टुनदि समृद्धौ । नन्दति । ण्यन्ताल्ल्युः (द्र० ३।१।१३४) नन्दनः । शुद्धादच्—नन्दः । प्रज्ञादौ (द्र० ५।४।३८) नान्दः, नान्दी[1] । इनि—नन्दी । ण्वुल् (द्र० ३।१।१३३)—नन्दकः । ट्वितोऽथुच् (३।३।८९)—नन्दथुः । नञि च नन्देः (उ० २।९८) ऋन्—ननान्दा भर्तृभगिनी[2], ननान्दरौ । रुहिनन्दिजीवि (उ० ३।१२७) इति झच्—नन्दयन्तः । अयामन्ताल्वाय्य (६।४।५५) इत्यय्; णेरित्नुच्[3] (द्र० उ० ३।२९) नन्दयित्नुः नन्दा[4] तिथिः[4] ॥६४॥

५६. चदि ह्लादने[5] दीप्तौ च । चन्दति । रक् (द्र० उ० २।१३) चन्द्रः । चन्द्रिका । इषितिमिमदिमुदिखिदिभिदिछिदिमन्दिचन्दि (दश० उ० ८।२६क०) इति किरच्—चन्दिरः । बहुलमन्यत्रापि (उ० २।७८) युच्—चन्दनम् । चन्देरादेश्च छः (उ० ४।२१८) असुंश्च—छन्दो गायत्र्यादि । बाहुलकाद्[6] अदन्तोऽपि स्वभावः छन्दानुवर्ति[7] ॥६५॥

---

१. नान्दी = मङ्गलपाठः ।

२. 'पत्युः स्वसा' पाठा० ।

३. प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशः । सूत्रं त्वेवं पठ्यते— स्तनि-हृषि-पुषि-गदि-मदिभ्यो णेरित्नुच्' ।

४. पाठोऽयं क्वचिन्नास्ति ।

५. 'आह्लादने' पाठा० ।

६. 'कृतो बहुलम्' (३।३।११३ वा०) इति बहुलवचनेन । लीबिश-महोदयेन 'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इत्यस्य संख्यानिर्दिष्टा, न सा युक्ता ।

७. 'छन्दानुवर्ती' इति दीर्घपाठो युक्तः । तथा च तदीयामरटीकायां (पृष्ठ ३२८) पाठः—'छन्दति छन्दः पद्ये गायत्र्यादौ, अभिलाषेऽकारान्तोऽपि, यथा छन्दानु-

५७. ग्रदि चेष्टायाम् । अन्दति ॥६६॥

५८. कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च । कन्दति । कन्दो मूलम् । कन्दुः पाकस्थानम् । कन्दुकम् । कन्दरा[1] । क्रन्दति । आक्रन्दः । ल्युः (द्र० ३ । १ । १३४)—संक्रन्दनः । कदि-क्रदि-क्लदि एते त्रयोऽपि वैक्लव्ये (धा० १।५२०) इति घटाद्यात्मनेपदिनः ॥६७-६९॥ ५

५९. क्लिदि परिदेवने । क्लिन्दति शोचतीत्यर्थः । आद्यो (१।१५) ऽनुदात्तेत्-क्लिन्दते । क्लिन्द्यते । क्लिन्दितः । दिवादौ क्लिदू आर्द्रभावे (४।१३३) क्लिद्यति, क्लिद्यते । क्लिन्नः ॥७०॥

६०. शुन्ध शुद्धौ । शुन्धति । शुधितः । दिवादौ शुध शौचे (४।८३) शुध्यति, शुद्धः । चुरादौ शुन्ध शौचकरणे (१०।२२२) शुन्धयति, १० शुन्धितः ॥७१॥

६१. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[सेट आत्मनेपदिनः]

६२. शीकृ सेचने । इतः श्लाघान्ताः (१।८१) त्रिचत्वारिंशदुदात्ताः, सेटोऽनुदात्तेतश्चात्मनेपदिनः । शीकते, शीकिता, अशिशीकत । १५ शीकनम् । शीका । अतिकमिभ्रमि (उ० ३।१३२) इति शीकरः । चुरादौ शीक आमर्षणे (१०।२१९) शीकयति, अशीशिकत ॥७२॥

६३ लोकृ दर्शने । लोकते, अलुलोकत । लोकः । आलोकः । चुरादौ लोक भासार्थः(१०।१९७)विलोकयति । उलूक ऊर्ध्वलोकनात्[2]॥७३॥

वर्ती' । वस्तुतः छन्दःपदं छदि (छन्द) धातोरपठितादेव निष्पादनीयम्, यथामरटी- २० कायां स्वामिना व्युत्पादितम् । दैवतब्राह्मणेऽपि छन्दःपदनिर्वचनं 'छन्दांसि छन्दयन्तीति वा' (१।२) इत्येवोक्तम् । एतेनापि छदि (छन्द) प्रकृत्यन्तरकल्पना युक्तैव ।

१. कन्दरा = कृत्रिमगृहाकारो गिरिविवरः ।

२. अमरटीकायां (पृष्ठ १२७) क्षीरस्वामी—उलति नेत्राभ्यां दहति उलूकः । ऊर्ध्वालोकनादिति निरुक्तम्' इत्याह । दशपाद्युणादिवृत्तौ (३।४६) 'उत्क्रम्य दृष्टि- २५ विषयमालोकयतीति उलूकः कौशिकः', इत्युक्तम् । अत्र हैमोणादिविवरणम् (सूत्र ६१) अपि द्रष्टव्यम् ।

६४. श्लोकृ संघाते[1] । संहनने, संहन्यमाने च । श्लोकते । श्लोकः । श्लोकः पद्ये यशसि च[2] ॥७४॥

६५. द्रेकृ ध्रेकृ शब्दोत्साहे । शब्दस्यौद्धत्ये[3] । चन्द्रो वृद्धावित्याह[4] । द्रेकते, अदिद्रेकत । उद्द्रेकः ॥७५,७६॥

५ **६६. रेकृ शङ्कायाम्** । शङ्कात्र संशयः । रेकते । आरेकं संशयं प्राहुः[5] ॥७७॥

६७. शीकृ सेकृ स्रेकृ [स्रकि][6] श्रकि श्लकि गत्यर्थाः । शीकेरर्थभेदात् पुनः पाठः । अत एव चन्द्रो नैनमध्यैष्ट, अन्ये षेकृ इति विकल्पेन षोपदेशकार्यार्थम् पेठुः[7]—सेकते, असिसेकत् असिषेकत् । अत्रान्त्यौ

१० तालव्यादी ॥७८–८३॥

६८. शकि शङ्कायाम् । शङ्का परत्रासः । शङ्कते । उणादौ (द्र० १ । ३६) शङ्कुः[8] । शङ्कुला आयुधम् ॥८४॥

६९. अकि लक्षणे । लक्षणं चिह्नम् । अङ्कते । घञि (३।३।१९) अङ्कः । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यः—अङ्का । न न्द्राः संयोगादयः (६।१।३) इति नो न द्विरूच्यते[9]—अञ्चिकिषते । चुरादौ (१०।३१३) अङ्कयति ।

१५ ण्यासश्रन्थ (३।३।१०७) इति युच्—अङ्कना खड्गादिलालना[10] । मन्दि-वाशि (उ० १।३८) इत्युरच्—अङ्कुरः ॥८५॥

---

१. संघातो ग्रन्थः । स चेदं पठ्यमानव्यापार इति स्वाम्यादयः, काश्यपादयस्तु ग्रन्थितव्यापार इति मथ्नातिवत् सकर्मकः । धातुवृत्ति पृष्ठ ५५ ।

२० २. इदं वाक्यममरानुसारि (द्र० अमरकोश ३।३।२) ।

३. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५५) ।

४. द्रेकृ ध्रेकृ वृद्धौ । चान्द्र धा० सू० १।२३६॥

५. श्लोकांशोऽयमनुपलब्धमूलः ।

६. पुरुषकारे पठ्यते (पृष्ठ ४६) । त्रिचत्वारिंशत्संख्यापूरणार्थमप्यावश्यकः ।

७. पुरुषकार इदमुद्धृतम् (पृष्ठ४६) मतमिदं सायणेन स्मृतम् (धा०वृ०पृष्ठ५५)।

२५ ८. शङ्कुः जलजन्तुभेदः, स्थाणुः, शल्यं च ।

९. पुरुषकार इदमुद्धृतम् (पृष्ठ ४६), मतमिदं सायणेन स्मृतम् (धा वृ० पृष्ठ ५५) ।

१०. इदं क्वचिन्न, अस्पष्टमिदम् ।

७०. वकि कौटिल्ये। वङ्कते। वङ्कः। वङ्कचादौ (द्र०उ०४।६६) वङ्क्रिः, पर्शुः[1]। वक्रम् वञ्चेरक्[2] (द्र० उ० २। १३) वङ्केस्त्व-युक्तम्[3] ॥८६॥

७१. मकि मण्डने। मङ्कते[4]। मङ्कनः, मङ्कना वस्त्रम्। उणा-दौ (उ० १।४०) मकुरः[5] ॥८७॥ ५

७२. कक लौल्ये। लौल्यं सतृष्णत्वं[6] चापल्यञ्च। ककते। काकः पृषोदरादिः (द्र० ६।३।१०९) ॥८८॥

७३. कुक वृक आदाने[7]। कोकते। के (द्र० ३।१।१३५) कुकः केकरः[8]। संज्ञायां कोकश्चक्रवाकः। उणादौ (द्र० १। ५४) कोकिलः। वर्कते। वृकः। णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः (७। ४। १) उर्ऋत् (७। ४। ७) वा[9] १० अवीवृकत्, अववर्कत्। उणादौ[10] वर्करः ॥८९-९०॥

७४. चक तृप्तौ[11]। चकते। चकितः। कठिचकिभ्यामोरः (दश० उ० ८।२९) चकोरः। चकिरम्योरुच्चोपधायाः (उ० २।१४) चुक्रम्[12]। चक तृप्तौ प्रतिघाते च (१।५२९) इति घटादौ मित्—चकयति ॥९१॥

१. हस्तलेखेषु 'पशुः' इत्येव पठ्यते। १५

२. नेदमुणादिसूत्रम्, अपि तु प्रकृतिप्रत्ययनिदर्शनमात्रम्।

३. इदित्वादनुनासिकलोपाप्राप्तिः।

४. इतोऽग्रे 'मङ्कः' इति क्वचिदधिकं पठ्यते।

५. अमरटीकायां क्षीरस्वामी 'मुकुर' इति पठति। तथा चाह प्रक्रियासर्वस्व-कारः—'अकारं मुकुरस्यादावुकारं दर्दुरस्य च। बभाण पाणिनिस्तौ तु व्यत्ययेनाह २० भोजराट्॥ (प्रक्रियासर्वस्व उणादिप्रकरण १।४०)।

६. 'गर्वः' पाठा०। ७. 'अदने' पाठा०।

८. (द्र० अमरटीका २।६।४९) 'ऐंचाताना' इति लोके प्रसिद्धः।

९. वेति न सूत्रावयवः, जिघ्रतेर्वा (७।४।६) इत्यतो वेत्यनुवर्तते।

१०. उज्ज्वलदत्तेन 'ऋच्छेररः' (उ० १।१३१) सूत्रे बाहुलकाद् मन्दरवर्करा- २५ दिशब्दाः साधिताः। ११. इदं सायणेनोद्धृतम् (धा० वृ० पृष्ठ ५६)।

१२. चुक्रोऽम्लव्यञ्जनम् इत्यमरटीकायां (पृष्ठ २४९) क्षीरस्वामी।

७५. ककि श्वकि त्रकि ढौकृ त्रौकृ ष्वष्क वस्क मस्क टिकृ टीकृ रघि लघि गत्यर्थाः । कङ्कते । कङ्कः । श्वङ्किस्तालव्यादिः । ढौकते, अडुढौकत् । टौकृ इति दुर्गः—टौकते । ष्वष्कते । सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनाम् प्रतिषेधात्[1] सत्वाभावः । टेकते । टीकते, अटिटीकत् । रङ्घते । बाहुलकात् रघुः । लङ्घते । लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च (उ० १।२९) इति लघु । चुरादौ भासार्थौ (१०।१९७) रङ्घयति लङ्घयति ॥९२-१०३॥

७६. लघि भोजननिवृत्तौ च । चाद् गत्यर्थः—नवज्वरो लङ्घनीयः ॥१०४॥

७७. अघि वघि मघि गत्याक्षेपे । गत्याक्षेपो वेगगतिर्गमनारम्भो वा[2] । अङ्घते । उणादावघम्[3], वङ्क्र्यादौ (द्र० उ० ४।६६) अङ्घ्रिरित्येके ॥१०५-१०७॥

७८. मघि कैतवे च । कैतवं व्याजः । मङ्घते । श्वनुक्षन्[4] (उ० १।१५९) इति मघवन् मघवा[5] इन्द्रः ॥१०८॥

७९. राघृ लाघृ द्राघृ ध्राघृ[6] सामर्थ्ये । राघते, लाघते । निष्ठायामनुपसर्गात् फुल्लक्षीब (८।२।५५) इत्युल्लाघः नीरुक्, [अन्यत्र] उल्लाघित इति स्यात् । द्राघिमन्ये न पेठुः ॥१०९—११२॥

---

१. 'सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां प्रतिषेधः' इति महाभाष्ये (६।१।६४) पठ्यते ।

२. 'गतौ गमनारम्भे चेति स्वामी' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५७) पाठः ।

३. स्वामिनामरटीकायां (पृष्ठ २६) 'न जहाति-अघम्' इति व्याख्यातम् ।

४. उणादिषु 'श्वन्नुक्षन्' इत्यपि पठ्यते । अयमेव च युक्तः पाठः । ङमो ह्रस्वादचि (८।३।३२) इति नुटो नित्यत्वात् ।

५. मघवन् नान्तस्यैव 'मघवा' पदम् इति ज्ञापनाय प्रातिपदिकस्यापि निर्देशः । मघवान् इति तु मतुबन्तस्य भवति ।

६. क्षीरस्वामिना चास्य रूपाणि न निर्दिष्टानि । सायणः 'धाघृ तवर्गचतुर्थादिमपि केचित् पठन्ति' (धा० वृ० पृष्ठ ५७) इत्युक्तवान्, न तु स्वामीति ।

८०. द्राघृ आयासे च । आयासः कदर्थनम्[1] । कौशिकस्त्वायामे, दैर्घ्यविशिष्टायां क्रियायामित्याख्यत्[1] । काल्पनिके हि प्रकृति-प्रत्यय-विभागे द्राघिमादयः कस्मिंश्चिद् व्याकरणे धातोरेव[2] साधिताः, एवम् नेदिष्ठादयो नेदत्यादेः[3] । द्राघते, अदद्राघत् ॥११३॥

८१. श्लाघृ कत्थने । कत्थनमुत्कर्षाख्यानम् । श्लाघह्नुङ्स्था (१।४।३४) इति सम्प्रदानम्—चैत्राय श्लाघते । अशश्लाघत् ॥११४॥ ५

८२. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

८३. फक्क नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनम्, असद्व्यवहारो वा । इतः शिध्यन्ताः (१।९६) पञ्चचत्वारिंशत् सेटः परस्मैपदिनश्च । १०

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५७) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ५५८) च ।

२. 'धातुष्वेव' पाठा० ।

३. नामानि सर्वाणि धातुजानीति नैरुक्तानां प्राचां वैयाकरणानां च मतम् । औत्तरकालिकैस्तु वैयाकरणैरुत्तरोत्तरं नाम्नां धातुजत्वं विहाय तद्धितान्तत्वं स्वीकृतम् । यथा गोमयपदस्य 'गोम उपलेपने' इति चौरादिकाद् (१०।२६१) धातोर्निष्पत्तौ सम्यगर्थसिद्धौ सत्यामपि 'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) इत्यनेन गोप्रातिपदिकात् निष्पत्तिरुक्ता, तथा सति माहिषगोमये लक्षणा कर्तव्या भवति (धातुजत्वे तु न लक्षणाया आवश्यकता) । एवं वध्यशब्दस्य कृदन्तत्वेऽपि वार्तिककारेण 'तद्धितो वा' (महा० ३।१।९७ वा०) इत्यनेन तद्धितान्तत्वमपि प्रतिपादितम् । अपि च 'होमी' पदं पाणिनीयलक्षणेन होमोऽस्यास्तीत्येवं तद्धितान्तं प्रतीयते, परन्तु यास्केन 'सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽप्यैकपदिकाः, यथा...... ...दर्वी होमी' (नि० १।१४) इत्यस्मिन् वाक्ये कृदन्तत्वं प्रतिपादितम् । अपि च काशकृत्स्नधातुपाठस्य कन्नडटीकायां कांचित् प्राचीनां टीकामश्रित्य बहूनां तद्धितप्रत्ययान्तत्वेन मन्यमानानां पदानां कृदन्तत्वं प्रतिपादितम् । यथा—द्युत धातोः द्योतनं द्योतनीयं द्युत्यं द्यौत्यम् (पृष्ठ १३०) एवं रुचधातोः रौच्यम् (पृष्ठ १३०) भिदेः भेद्यं भैद्यम् (पृष्ठ १३१) चुदेः चुद्यं, चौद्यम्, रुदेः रोद्यं रौद्यम् (पृष्ठ १३१) चोरयतेः चौर्यम् (पृष्ठ २५२) । इत्थमेव कस्मिंश्चित् प्राचीने व्याकरणे द्राघिमादयो द्राघतेः, नेदिष्ठादयश्च नेदत्यादेर्निरुक्ताः स्युः । यथायथा हि लोके यौगिकार्थपरिज्ञानशक्तेरभावः संजातस्तथातथा शब्दा रूढत्वमापन्नाः ।

फक्कति । फक्किता । फक्कितम् निगीर्णम् । फक्का, फक्किका[1] ॥११५॥

८४. तक हसने । सहन इति दुर्गः[2] । तकति ॥११६॥

८५. तकि कृच्छ्रजीवने । आतङ्कति । आतङ्कः ॥११७॥

८६ शुक गतौ । शोकति । के (द्र० ३ । ३ । १३५) शुकः[3] ।
५ उणादौ (२।२८) शुक्रशुक्लौ ॥११८॥

८७ बुक्क भाषणे । भषण इत्येके[4] । बुक्कति, श्वा । बुक्का सुगन्धद्रव्यपिष्टम्[5] ॥११९॥

८८. खर्व हसने । खर्वति । खर्वा भगास्यम् । खक्खेति दुर्गः । खक्खटो दृढः ॥१२०॥

१० ८९. ओखृ राखृ लाखृ द्राखृ ध्राखृ शोषणालमर्थयोः । ओखति । एङि पररूपम् [६।१।९४] प्रोखति । ओखाञ्चकार । उयोखेति

अत एव पाणिनिना यौगिकत्वेन प्रतिज्ञाता पाचकयाजकादयः शब्दा अप्युत्तरकाले रूढत्वेन स्वीकृताः । अतएव च कातन्त्रीयकृद्व्याख्यानारम्भे दुर्गसिंहेनोक्तम्— "वृक्षादिवदमी रूढा कृतिना न कृता कृतः । कात्यायनेन ते सृष्टा विबुद्धिप्रति-
१५ पत्तये" ॥ इति ॥

१. इदं क्वचिन्न ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ४७) तु "क्षीरस्वामी सहन इत्युक्त्वा हसन इति दुर्गः" इत्येवं विपरीतमुद्धृतम् ।

३. अत्राह सायणः— अस्मिन् (शुक धातौ) हि सति शुकवल्कोल्काः (उ० २० ३।४२) इति शुभेः कनि मलोपे शुकशब्दनिपातनमनर्थकं स्यात्, इगुपधलक्षणेन क-प्रत्ययेनैव सिद्धत्वात्, तथा शुकेरग्विधानेनापि शुक्र शब्दसिद्धेः ऋज्रेन्द्रादौ शुचेर्नि-पातनमनर्थकं स्यादित्यस्य पाठोऽनार्ष इव प्रतीयत' इति । यद्युणादिपदसिद्धिं प्रमाणी-कृत्य धातूनामनार्षत्ववचनं युक्तं स्यात्तर्हि बहुनामविगीतत्वेन पठितानां सायणेन स्वीकृतानां च धातूनामनार्षत्वं सिद्ध्येत । एवमेव सर्वैः प्राचीनैः पाणिनीयैरितरैश्च
२५ वैयाकरणैरविगीतत्वेन श्वादौ पठितस्य कृञः सायणेन प्रत्याख्यानं कृतम् (एतद्विषये तत्प्रकरण एव विस्तरेण वक्ष्यते) । तस्माच्चिन्त्योऽयं पन्थाः ।

४. इदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४६) उद्धृतम् । ५. क्वचिन्न ।

भ्रान्तः[1] । मा भवान् ओचिखत्[2] । ऋदित्त्वादेवौदित्त्वं नास्ति साह-चर्यात्[3] ॥१२१-१२५॥

९०. शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ । शाखति, अशशाखत् । शाखा । शाखोटो[4] वृक्षः ॥१२६, १२७॥

९१. उख उखि वख वखि मख मखि नख णख णखि रख रखि लख लखि इख ईखि वल्ग रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि श्रगि श्लगि इगि रिगि लिगि गत्यर्थाः । ओखति, प्रोखति । उखा स्थाली । उखिरिदन्तोऽनार्षः, न्यूङ्खा ओङ्काराः षोडशैत्याद्यर्थमुङ्खीतः । मखति । मखः । मङ्खति । मङ्खो बन्दी । द्विर्नखिर् णोपदेश-विकल्पार्थः—प्रनखति, प्रणखति । एखति । इदनुबन्धत्वाद् इङ्खती-त्येके । प्रेङ्खति । प्रेङ्खा । वल्गति । वल्गः, वल्गा । रङ्गति । रङ्गः । लङ्गति । लङ्गः खञ्जने पक्षिविशेषेऽयं रूढः । लङ्घिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोः (६।४।२८ वा०) नलोपाद् विलगितः पशुः । अङ्गति । अङ्गम् । अङ्गेर्नलोपश्च (उ० ४।५०) इत्यग्निः । अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् (उ० ३।१३४) अङ्गारः । अतन्यङ्गि (उ० ४।२) इत्यङ्गुलिः । अमेर्गुरिरश्च लो वा (द्र० उ० १।४५) इति व्युत्पत्त्यन्तरेण निरूढादीनां प्रकृतिप्रत्ययौ यथाकथंचित् कल्पनीयौ इति ज्ञाप्यते[6] ।

---

१. कोऽत्र भ्रान्त इति न ज्ञायते । इजादिगुरुमत्त्वादामा भवितव्यम् ।

२. 'ओखिखत्' पाठा० । अयं चापपाठः ।

३. ऋकारौकारयोरित्त्वेऽनच्को धातुः स्यात् ।

४. 'शाखोटकः' पाठा० ।

५. द्र० काशिका १।२।३४ ॥ षोडश न्यूङ्खसंज्ञका ओकारा आश्वलायन-श्रौतसूत्रे (७।११) व्याख्याताः । ते तत्रैव द्रष्टव्याः । कथमुखिरनार्ष इति तु न व्यक्तीकृतं स्वामिना ।

६. उणादौ निरूढानामेव शब्दानां स्वरवर्णानुपूर्विज्ञानार्थं व्युत्पादनमित्याधु-निकानां वैयाकरणानां मतम् । स्वामिदयानन्दसरस्वती तु स्वोणादिकोशव्याख्यायां प्रतिपदं यौगिकार्थं रूढार्थं च प्रदर्शितवान् । तेन तन्मत उणादौ न केवलं निरूढ-पदानामेव व्युत्पादनम् । नैगमरूढिभवं हि सुसाधु, नैगमा रूढिभवाश्च कथं साधवः स्यु-रिति वदता महाभाष्यकारेण उणादौ न केवलं रूढानामेव व्युत्पादनमपि तु नैगमाना-

वङ्गिर्गतिवैकल्ये रूढः-वङ्गति,वङ्गः। मङ्गेरलच्(दश०उ० ८।१२१) मङ्गलम्
तगिः स्खलने रूढः—तङ्गति। इङ्गति, इङ्गितम्। आलिङ्गति, लिङ्गम्।
चुरादौ लिगि चित्रीकरणे (१०।१८९)—लिङ्गयति। द्रमिडानाम् रिखि-
रपि[1]—रिङ्खति, रिङ्खणम् स्खलनम्[2]। वगीति च चन्द्रः (च० धा०
५ १।३८) वङ्गति ॥१२८-१५५॥

९२. त्वगि कम्पने च। त्वङ्गति॥

९३. युगि जुगि वुगि[3] वर्जने। युङ्गति। जुङ्गति। जोङ्गनी
सुवर्णकारभाण्डम्। भुगि भर्जन इत्येके ॥१५६-१५८॥

९४. दघि पालने च। चकाराद् वर्जने च—दङ्घति ॥१५९॥

१० ९५. घग्घ हसने। घग्घति। घग्घरी कलशी[4]। गादिरित्ये-
के—गग्घति। कण्ठो द्वावप्याह ॥१६०॥

९६. शिघि आघ्राणे। आघ्राणं गन्धोपादानम्। शिङ्घति।
आणको लूशिङ्घिधाञ्भ्यः(द० उ० ३।२७) शिङ्घाणकः पीनसः[5] ॥१६१॥[6]

९७. उदात्ता उदात्तेतः॥

१५

[सेट आत्मनेपदिनः]

९८. वर्च दीप्तौ। इत ईशान्ता (१।११२) विंशतिः, सेटः
आत्मनेपदिनश्च। वर्चते, वर्चिता। सुवर्चिका टङ्कनम्, सुवर्चला
शाकम्। असुन् (द० उ० ९।४९) वर्चः—अशुचितेजसी॥

२० ९९. षच सेचने। सचते, असीषिचत्। सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन् (तु०
उ० १।६९) इति तुन्—सक्तवः। षच समवाये (धा० सू० १।२८५ व्याख्या)

मपि, ते च नैगमा यौगिका एव, न रूढा इत्युभयमपि प्रतिपादितम्। अत्र विशेषोऽस्मत्सं-
पादितायां दशपाद्युणादिवृत्तेरुपोद्घाते (पृष्ठ १०,२१) द्रष्टव्यः।

१. 'द्रमिडास्तु रिखमपि पठन्ति' इति सायण आह (धा० वृ० पृष्ठ ५९)।

२५ २. 'लेलनम्' पाठा०। ३. 'हगि' इति मैत्रेयसायणादयः।

४. 'कलशिः' पाठा०। ५. प्रतिश्यायस्तु पीनस इत्यमरः (२।७।५१)

६. पूर्वप्रघट्टकान्त्यायां ११४ धातुसंख्यायामेतत्प्रघट्टकस्य ८२ सूत्रव्या-
ख्योक्तायाः ४५ धातुसंख्यायाः सम्मेलने (११४+४५=) १५९ संख्या भवति।

अस्मात्—सचति, सचिवः[1] ॥१६३॥

१.००. लोचृ दर्शने । लोचते, अलुलोचत् । आलोचितः, लोचनम् । लोचकः—स्त्रीशिरोवस्त्रम्, शिरस्त्रञ्च । चुरादौ माषार्थः (१०।११७) आलोचयति, आलोचना ॥१६४॥

१.०१. शच व्यक्तायां वाचि । तालव्यादिः । शचते । शची ॥ ५

१.०२. श्वच श्वचि गतौ । श्वचते, श्वञ्चते[2] ॥१६६, १६७॥

१.०३. कच बन्धने । कचते । कचः, काचः । काचरः । कच शब्द उदात्तेत्[3]—कचति खच इति लौकिकोऽस्ति[4] ॥१६८॥

१.०४. कचि दीप्तिबन्धनयोः । कञ्चते, कञ्च्यते । काञ्चनम् । काञ्चिकम् । काञ्ची । आद्यः कचिरिदित् परस्त्वनिदिदित्येके[5] ॥ १०

१.०५. मच मुचि कल्कने । कल्कनं दम्भः कथनञ्च[6] । मचते । मुचेति चन्द्रः (तु०च०धा० १।३५९) मोचते । मुञ्चते[7], मुञ्च्यते । तुदादौ मुच्लृ मोक्षणे (६।१३१) मुञ्चति, मुच्यते ॥१७०, १७१॥

परमत्र १६१ जायते । अतोऽत्र कौचिद् द्वौ धातू अधिकौ पठितौ ।

१. क्षीरतरङ्गिण्यां नायं क्वचित् साक्षात् पठ्यते । 'षप समवाये' (१।२८५) १५ इत्यस्य व्याख्याऽत्र द्रष्टव्या । सायणस्तु डुपचष् पाके (१।७१८) इत्यस्मादनन्तरं 'षच समवाये' इति पठति (धा० वृ० पृष्ठ० २०२) ।

२. इतोऽग्रे 'शचि श्वचीति कौशिकः' इत्यधिकः क्वचित् पाठः ।

३. अस्मिन्मेषु परस्मैपदिषु चान्तेषु धातुषु 'कच' धातुः क्षीरतरङ्गिण्यामन्यासु च धातुवृत्तिषु न पठ्यते । २०

४. धातुपाठेष्वपठितोऽपि लोके प्रयुज्यत इत्यर्थः । अपरे लौकिकशब्दस्य प्राकृत इत्यर्थः प्रतिजानते । तन्न, संस्कृतशब्दानां साधुत्वान्वाख्याने प्राकृतानामपभ्रंशभूतानां शब्दानामन्वाख्यानस्य प्राप्तेरसंभवात् ।

५. सायणस्तु 'कचि काचि दीप्तिबन्धनयोः' इत्येवं पठति । मैत्रेयस्तु काचिं न पपाठ । काञ्चनं काञ्ची इत्युभयत्रान्येषामपि दृश्यते (६।३।१३७) इति दीर्घत्वमाह (धातुप्रदीप पृष्ठ १९) । २५

६. पाठोऽयं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ६१) उद्धृतः । मैत्रेयस्तु कल्कनं दम्भः शाठ्यं चेत्याह (धा० प्र० पृष्ठ १९), दीक्षितस्तु कथने चेत्याह (सि० कौ०) ।

७. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ३९) ।

१०६. मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु । मञ्चते । मञ्चः । उणादौ मञ्चुका खट्विका । मञ्चिकेति सभ्याः ॥१७२॥

१०७. पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते, प्रपञ्च्यते । अच्—पञ्चः । पञ्चिका[1] न्यासः । पञ्च । पञ्चालाः । घञ्—पङ्कः । चुरादौ पचि

५ विस्तारवचने (१०।१०१) प्रपञ्चयति । एरजण्यन्तानाम्[2] इत्यस्य प्रायिकत्वात् प्रपञ्चः, अस्य तु घञि कुत्वं स्यात् । दुर्गोऽवृन्तमाह ॥१७३॥

१०८. ष्टुच प्रसादे । स्तोचते । घञि—स्तोकः[3]॥

१०९. ऋज गतिस्थानार्जनोर्जनेषु[4] । ऊर्जनम् प्राणनम् । अर्जते, उपार्जते, आनृजे । अन्ये तूद्रिक्तोद्रेकार्थे हलादिमेनं मन्यन्ते[5]॥

१० ११०. ऋजि भृजी भर्जने । भर्जनं पाकप्रकारः । ऋञ्जते, आनृञ्जे[6] । उणादौ (द्र० ४।२२) ऋजीकम् पिष्टपचनम् । भर्जते । घञ्

---

१. पञ्चिका स्थाने पञ्जिका शब्दोऽपि प्रयुज्यते ।

२. महाभाष्ये नैतादृशं किञ्चिद् वचनमुपलभ्यते । काशिकाकारोऽपि 'उञ्छादीनां च' (६।१।१६०) सूत्रवृत्तौ 'एरजण्यन्तानाम् इति वचनात्' इत्येवं स्मरति ।

१५ मूलमस्य मृग्यम् ।

३. 'स्तौति स्तोकम्' इति क्षीरस्वाम्यमरटीकायाम् (पृष्ठ २४९) । निरुक्ते (२।१) तु 'अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकता तर्क्विति' इति ब्रुवता यास्केन श्चुतिर् क्षरणे इत्यस्मात् स्तोकपदनिष्पत्तिरुक्ता ।

४. 'ऊर्जनेष्विति क्षीरस्वामिधनपालशाकटायनाः' (धातु० वृत्ति पृ० ६२)

२० 'तथैव पुरुषकारे (पृष्ठ ५८) ऽपि । प्रौढमनोरमायां (पृ० ५५९) क्षीरस्वामिप्रभृतयस्तु अर्जनेष्विति पेठुः' इति मुद्रितोऽपपाठो बोध्यः ।

५. 'ऋज' स्थाने 'रिज' इत्यर्थः ।

६. 'आनृजे (?, आनृञ्जे) इति सम्मतातरङ्गिण्योः, तदसत् । नुम्विधावुपदेशिवद्वचनात् । अत एव काश्यपमैत्रेयादयः आममेव (ऋञ्जांचक्रे) सर्वे उदाजह्रुः' इति सायण

२५ (धा० वृ० पृ० ६२) । मैत्रेयस्त्वाह—'नुमागमनिमित्ताऽपि यस्य गुरुमत्ता ततोऽप्याम् भवति, यथा इन्दाञ्चकार । केचित्तु आनृञ्जे इति प्रत्युदाहरन्ति । तत्रेन्धिभवतिभ्यां च (१।२।६) इन्धिग्रहणेनानित्य आम् इति ज्ञापितम् । तदनित्यमाम् इति न भवतीति यथाकथञ्चित् समाधेयम्' इति (धा० प्र० पृ० २०) ।

(द्र० ३।३।१९) भर्गो रुद्रः। ईदित्वाद् (द्र० ७।२।१४) भृक्तः[1]। भृष्टम् भ्रस्जेः (६।४) रूपम्। अबीभृजत्, अबभर्जत्। ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः (३।१।११०) क्यप्—भृज्यम्। अवश्यभर्ज्यम् एव आवश्यक (७।३।६५) इति कुत्वाभावः। उणादौ भर्जूरम्योषः ॥१७६, १७७॥

१११. एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ। एजते। एङि पररूपम् (६।१।९४) प्रेजते। मा भवानेजिजत् इत्यत्र नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च द्विर्वचने कृते ह्रस्वप्रसङ्गाभावात् ऋदित्वं व्यर्थमिति न वाच्यम्, ओणृज्ञापकात्[3]। अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द (३।१।१३८) इति शः—उदेजयः। एजृ कम्पने (१।१४७) अस्मादेजति, तथा एजेः खश् (३।२।२८) अङ्गमेजयः। भ्रेजते, भ्राजते, भ्राजभास-भाषदीप (७।४।३) इति विकल्पेनात्वम्[4]—अबभ्राजत् अबिभ्रजत्। भ्राजृ-टुभ्राशृ (१।५६४) इति वक्ष्यते, तस्य फणादित्वाद् एत्वाभ्यासलोपौ प्रयोजनम्—भ्रेजे, बभ्राजे, तथा व्रश्चभ्रस्ज (८।२।३६) इति षः, राजृसहचरितस्य यथा स्यात्—बाभ्राष्टि। अस्य तु बाभ्राक्ति[5]। भ्राजभासधुर्वि (३।२।१७७) इति क्विप्—विभ्राट्। नभ्राण्नपात् (६।३।७५) इति प्रकृतिः[6]। भुवश्च (३।२।१३८) इति चकारादिष्णुच्[7]—भ्राजिष्णुः। रेजृ इति च चन्द्रः[8] (च० धा० १।३६४) ॥१७८–१८०॥

११२. ईज गतिकुत्सनयोः। ईजते, वीज्यते। ईजीति दुर्गः—ईञ्जते। वीजेरलौकिका[9]दवीजयत् ॥१८१॥

---

१. श्वीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) इत्यनेनेडागमाभाव इत्यर्थः।

२. द्र० अमरक्षीरटीका (वैश्यवर्ग ४७) अभ्यूषपदव्याख्याने।

३. द्विर्वचनात् पूर्वं ह्रस्वत्वं प्रवर्तेत इति शेषः।

४. नायं विकल्पेनात्वं विधत्ते, तेन 'विकल्पेन ह्रस्वत्वम्' इति वाच्यम्।

५. मतमिदं सायणेन स्मृतम् (धा० वृ० पृष्ठ ६३)।

६. नञो नकारस्य प्रकृतिभावः इत्यर्थः।

७. यथोक्तं काशिकायाम्—'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। भ्राजिष्णुना लोहित-चन्दनेन' इति।

८. अत्रोक्तं धातुवृत्तौ—अत्र रेजिरपि क्वचित् पठ्यते, तदनार्षमिव (पृ० ६३)।

९. वीजधातुः शास्त्रेष्वपठितोऽपि लोके लब्धप्रचार इत्यर्थ। 'संवीजते' इति

११३. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

११४. शुच शोके । इतो व्रजान्ताः (१।१५८) द्वासप्ततिः सेटः परस्मैपदिनश्च । शोचति, शोचिता । शोकः । शोच्यमिति[1] कुत्वं
५ नेष्टं, ण्यन्तस्य वा रूपम् । जुचङ्क्रम्य (३।२।१५०) इति युच्—शोचनः । इगुपधात् किः[2] (चान्द्र उ० १।५२) शुचिः । अर्चिशुचि (उ० २।१०९) इतीस्—शोचिर्दीप्तिः ॥१८२॥

११५. कुच शब्दे तारे । कोचति, कुच सम्पर्चने[4] (धा० सू० १। ५९५) इत्यर्थभेदार्थं ज्वलादौ पठिष्यते । उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतर-
१० स्याम् (१।२।२१) इति कित्त्वं वा—संकुचितं, संकोचितम् ॥१८३॥

११६. क्रुन्च[5] गतौ । क्रुञ्चति । क्रुङ् । क्रुञ्चा । अञ्चुयुजि- क्रुञ्चाम् (३।२।५९) इति निपातनान्नलोपाभावः । प्रज्ञादिभ्योऽण् (५।४। ३८) क्रौञ्चः ॥१८४॥

११७. कुन्च गतिकौटिल्याल्पीभावयोः । गतेः कौटिल्ये द्रव्या-
१५ ल्पत्वे च[6] । कुञ्चति, कुञ्चितम् । कुञ्चिका । कुङ्[7] । कुञ्चेणर्बुलि

प्रयोगस्तु जाम्बवतीविजये दृश्यते । यथा—'असौ गिरेः शीतलकन्दरस्थः पारावतो मन्मथचाटुदक्षः, धर्मालसाङ्गीं मधुराणि कूजन् संवीजते पक्षपुटेन कान्ताम्' इति ।

१. 'शोच्यमिति निपातनात्' इति पाठा० । शोच्यपदस्य क्वाप्यनिपातनादप- पाठोऽयम् । 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' (गीता २।११) इत्यादिषु शोच्यपदस्य दर्शनात्
२० 'कुत्वं नेष्टम्' इत्येव युक्तः पाठः ।

२. इदं सूत्रं सर्वेषु पाणिनीयोणादिपाठेषु न दृश्यते । चान्द्रपाठेन सहेदं संवदति ।

३. कुच गताविति स्वामी (धा०वृ०पृ०६३) । अत्र तु न तथा पाठ उपलभ्यते ।

४. ज्वलादौ (१।५९५) तु 'कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु'
२५ इति पठ्यते ।

५. क्रुन्चेत्यादिषु धातुस्वरूपप्रदर्शनार्थं परसवर्णमकृत्वा नकारनिर्देशः कृत इति बोध्यम् । प्रयोगावस्थायां तु परसवर्णं भवत्येव ।

६. 'गतौ कौटिल्ये द्रव्याल्पत्वे चेति क्षीरस्वामी' (पृ० ६३) इत्येवं धातुवृत्तौ पाठ उपलभ्यते ।

७. क्विपि नलोपे रूपम् ।

नलोप इष्टः[1]—संकोचकः। एवमपि न धातुलोप आर्धधातुके (१।१।४) इति निषेधः स्यात्, तस्मादेतत् कुचेः (१।११५) रूपम्। चान्द्रमुदित्त्वमलग्नम्[2] (च० धा० १।४७), यत् काल्यः सन्निपातपरिभाषायाः प्रयोजनमदात्[3] उदुपधत्वम् अकित्त्वस्य निकुचिते (महा० १।१।३८) इति। यदि चायमुदित् स्यात्, इडागमोऽत्र न स्यात्[4] ॥१८५॥ ५

११८. लुन्च अपनयने। अनुपयुक्तापासने। लुञ्चति। वञ्चि-लुञ्च्यृतश्च (१।२।२४) इति क्त्वा निष्ठा च वा कितौ—लुञ्चित्वा, लुचित्वा, लुञ्चितः, लुचितः ॥१८६॥

११९. अन्चु गतिपूजनयोः। अञ्चति। आनञ्च। अक्त्वा, अञ्चित्वा, उदितो वा (७।२।५६) इट्। अञ्चेः पूजायाम् (७।२।५३) इति क्त्वा- १० निष्ठयोर्नित्यमिट्—अञ्चित्वा गुरून्, अञ्चितो राजा, अन्यत्र यस्य विभाषा (७।२।१५) इति निष्ठायां नेट्—समक्तौ शकुनेः पादौ, अञ्चोऽनपादाने (८।२।४८) इति नत्वम्, अपादाने तु—उदक्तम् उदकं कूपात्। अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति (६।४।२४) इति नलोपो नाञ्चेः पूजायामिति (६।४।३०) नास्ति —अञ्चिता गुरवः। नावञ्चेः (उ० १।१७) इति कुः—न्यङ्कुः[5], न्यङ्क्वादि- १५ त्वात् (द्र० ७।३।५३) कुत्वम्। वृक्षशुनोरन्यत्र—न्यञ्चुः स्वेदबिन्दुः। उदङ्कोऽनुदके (३।३।१२३) साधुः, उदके तु ल्युट्—उदञ्चनी जलोद्धरणी। ऋत्विग्दधृग् (३।२।५९) इति क्विप्, उगिदचाम् (७।१।७०) इति नुम्—प्राङ्।

१. प्रयोगप्राचुर्यदर्शनादिति शेषः।

२. धातुवृत्तौ 'अत एव उदित्पाठिनौ चन्द्रतरङ्गिणीकारौ प्रत्युक्तौ' इति २० पठ्यते' (पृष्ठ ६४)। अत्र तरङ्गिणीकारस्योल्लेखोऽयुक्तः, क्षीरस्वामिना तूदित्पाठः प्रत्याख्यायानुदित्पाठस्य व्यवस्थापनात्।

३. 'अधात्' पाठा०।

४. यस्य विभाषा (७।२।१५) इति निषेधात् इति शेषः।

५. कुरङ्गसदृशो विकटबहुविषाणः [मृगविशेषः] इत्यष्टाङ्गहृदयस्य हेमाद्रि- २५ टीकायां, सूत्रस्थान ३।५०। न्यङ्कोर्विकारो नैयङ्कव इति पाणिनीयाः, न्याङ्कव इत्यापिशलाः। अत्र विशेषः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य प्रथमाध्याये (पृष्ठ २२) द्रष्टव्यः।

घञि—पर्यङ्कः, पल्यङ्कः[1]। उदङ्कमिति निपातितम्[2] ॥१८७॥

१२०. वञ्चु, चञ्चु, तञ्चु, त्वञ्चु, म्रुचु[3], म्लुचु गत्यर्थाः। वञ्चति। यङि अभ्यासस्य दीर्घे प्राप्ते नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसु (७।४।८४) इति नीगागमः—वनीवच्यते। उदितो वा (७।२।५६) इति वेट्—वक्त्वा, वचित्वा, [वञ्चित्वा] वञ्चिलुञ्च्यृतश्च (१।२।२४) इति वा कित्त्वम्, वेट्त्वाद् यस्य विभाषा (७।२।१५) इति निष्ठायां नेट्—वक्तः। वञ्चितस्तु चुरादौ वञ्चु प्रलम्भने (१०।१५०) इत्यस्मात्। गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने (१।३।६९) तङानौ—बालं वञ्चयते। नेह—अहिं वञ्चयति। स्फायि (उ० २।१३) इति रक्—वक्रम्, न्यङ्क्वादिः (द्र० ७।३।५३)। घञि वञ्चेर्गतौ (७।३।६३) इति कुत्वं नास्ति—वञ्चं वञ्चन्ति वणिजः[4]। चञ्चति। चञ्चा तृणपुरुषः। चञ्चुस्त्रोटिः, चञ्चलश्चपलः। चाचलस्तु चले (धा० १।५६९) रूपम्। तञ्चेस्तक्रम्। म्रोचति। मलिनं म्लोचति, मलिम्लुचश्चौरः। जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च (३।१।५८) इत्यङ् वा—अम्रुचत्, अम्रोचीत्; अम्लुचत्, अम्लोचीत् ॥१८८-१९३॥

१२१. ग्रुचु ग्लुचु कुजु खुजु स्तेयकरणे। अग्रुचत्, अग्रोचीत्, अग्लुचत्, अग्लोचीत्। घञ्—ग्लोचः, न क्वादेः (७।३।५९) कुत्वाभावः। १९४-१९७॥

१२२. ग्लुञ्चु षस्ज गतौ। न्यग्लुचत्, न्यग्लुञ्चीत्। सज्जति, सिसज्जिषति, सिसज्जयिषति। सज्जः सज्जितो हस्ती। क्वापि तङानौ[5]—प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु (गीता ३।२९), सज्जमानमकार्येष्विति,

---

१. परेश्च घाङ्कयोः (८।२।२२) इत्यनेन लत्वविकल्पः।

२. 'उदकं च' इत्युणादिसूत्रेण (२।३९) इति शेषः।

३. इतोऽग्रे 'मुन्चु म्लुन्चु' इत्यधिकौ क्वचित्। प्रकृतसूत्रव्याख्यायामनयोरुदाहरणादर्शनान्नेमौ स्वामिसम्मताविति स्पष्टम्।

४. द्र० काशिका ७।३।६३।

५. अत्राह सायणः—'अतोऽस्यात्मनेपदं दूषयन्तो वर्धमानक्षीरस्वाम्यादयः एव दुष्टाः' (धा० वृ० पृ० ६७)। क्षीरस्वामिनात्वस्यात्मनेपदित्वमत्र स्वीकृतम्, न तु दूषितम्। अतः सायणीयो लेखश्चिन्त्यः।

(का० नीति, ४।४१)। चान्तो[1]ऽयमिति शिवः[2]—सश्चति ॥१९८, १९९॥

१२३. गुजि अव्यक्ते शब्दे। गुञ्जति। गुञ्जितम्, गुञ्जा। अनिदिदित्येके[3]—गोजति। जुगोज ॥२००॥

१२४. अर्च पूजायाम्। अर्चति, आनर्च। अर्चितः। अर्चा। यजयाचरुचप्रवचर्चश्च (७।३।६६) इति कुत्वाभावः, अर्च्यः। येषां मतेऽत्र ऋचेर् (धा० ६।२२) ग्रहणम्,[4] तत्पक्षे अर्क्यः। अर्चिशुचिहुसृपि (उ० २। १०९)—इतीस्—अर्चिः। अर्च्यत इत्यर्कः[5]। चुरादौ (१०।२०३) अर्चयति ॥२०१॥

१२५. म्लेछ अव्यक्तायां वाचि। म्लेच्छति। म्लेच्छनम्, म्लेच्छः। म्लेच्छो ह वा एष योऽपशब्दः, न म्लेच्छितवै, नापभाषितवै[6]। क्षुब्धस्वान्त-ध्वान्त (७।२।१८) इत्यविस्पष्टे म्लिष्टम् साधु, म्लेच्छितमन्यत् ॥२०२॥

१२६. लछ लाछि लक्षणे। लक्षणं चिह्नम्। लच्छति, लाञ्छति। लाञ्छनम् ॥२०३, २०४॥

१२७. वाछि इच्छायाम्। वाञ्छति। वाञ्छितम्, वाञ्छा ॥

---

१. 'अति नः सश्चतो नय' (ऋ० १।४२।७) इत्यादिषु चान्तोऽपि दृश्यते।

२. अयं महावैयाकरणः शिवस्वामी। उत्तरत्र (५।१०) अप्ययं ग्रन्थकृता स्मर्यते। शिवस्वामिनो विषये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे (पृष्ठ ४३९) विस्तरश उक्तम्। तत्रैव द्रष्टव्यम्।

३. मतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ६७) पुरुषकारे (पृष्ठ ६०) चोद्धृतम्।

४ इदं काशिकाकारमतम् (काशिका ७।३।६३)। अर्चेर्ग्रहणे 'प्रवचर्च' इत्यत्र कथं सन्धिरिति नोक्तं स्वामिना।

५. घञि रूपम्, उ० ३। ४० द्रष्टव्यम्।

६. महाभाष्ये (अ० १ पा० १ आ० १) त्वेवं पठ्यते—'तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः परा बभूवुः। तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै, नापभाषितवै। म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः।'

७. म्लेच्छितम्—म्लेच्छाचरणम्।

१२९. ह्रीछ लज्जायाम् । ह्रीच्छति, जिह्रीच्छ

१३०. हुर्छा कौटिल्ये । हूर्छति, र्वोरुपधायाः (
ः; । निष्ठायाम् आदितश्च (७।२।१६) इतीण् नास्ति-
४।२१) रदाभ्यां निष्ठातो नः (८।२।४२) विभाषा भावादिकर्म
। वेट्,हूर्छितमनेन,हूर्णम् ,प्रहूर्छितः,प्रहूर्णः । क्विप्—हू

१३१. मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मूर्छति, मू
र्क्षसदाम् (८।२।५७) इति निष्ठानत्वं नास्ति, मूर्तः । क्ति
३।३।९४) मूर्तिः, मूर्छितमनेन, मूर्तम्, प्रमूर्छितः, प्र
त इति तारकादित्वात् (द्र० ५।२।३६) इतच् ॥२०९

१३२. स्मुर्छा विस्मृतौ[3] । स्मूर्छति । स्मूर्छा ।
ते दुर्गः—स्फूर्छति, स्फूर्णः ॥२१०॥

१३३. युछ प्रमादे । युच्छति ॥२११॥

१३४. उछि उञ्छे । उञ्छ उच्चयनम् । उञ्छ
ः । उञ्छितः । शिलोञ्छनम्, शिलोच्चयनमित्यर्थः

१३५. उछि विवासे । विवासो विनाशः सम
छति । उष्टः । 'रजन्यां व्युष्टायामुषसि जनयामास तनयम्[5]'

---

१. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

२. अयं भावः—तस्मात् पदेन पूर्वसूत्र (७।४।७०) वि
शात् नात्र नुडागमः । अत्र तु स्वाभाविक एव दीर्घ आकारः,
ंहितः ।

३. 'विस्तृतौ' पाठा०' ।

षष्ठः परिच्छेदः

गर्भन्यासानन्तरं साङ्गोपपीठाधिष्ठानादिके निर्मिते, ततः विमाननिर्माणारम्भे मूर्धेष्टकाविधिः प्रसज्यत इति तमवतारयति अथेति— मूर्धारम्भेष्टका मूर्धेष्टकाः। तासां स्थापनपद्धतिरत्र मूर्धेष्टकाविधिरुच्यते। अयं तदनन्तरभाविनां स्थूपिकाकीलादीनामुपलक्षणम्।

आस्तीर्येति–स्त्रण्डिलोपरि दर्भान् यथायोगं विन्यस्येत्यर्थः। नपुंसकेष्टका इति–नादहीनया नपुंसकशिलया कृता इष्टका नपुंसकेष्टकाः। आभिरेव मूर्धेष्टकाः कर्तव्याः। यद्विकारा प्रथमेष्टकाः कृताः मूर्धेष्टकाश्च तद्विकारा एवेति नियमः। किं तु स्त्रीशिलया प्रथमेष्टकाः नपुंसकशिलया मूर्धेष्टका इत्यनयोर्भेदः। सम्पाताज्यमिति–होमसमये प्रत्याहुति सम्पतदाज्यं सम्पाताज्यमित्युच्यते। तेन = सम्पाताज्येन, ताः = चतस्रः मूर्धेष्टकाः याश्च द्वितीयवेदिकास्थस्थण्डिलोपरि शायिताः। पूर्वायतानीति–प्रतीचीतः प्राचीं प्रति विस्तृतानि। उदगायतानीति–अवाचीतः उदीचीं प्रति विस्तृतानि सूत्राणीति शेषः। निपातयेदिति–मण्डलरचनोपयोगिस्फुटरेखाङ्कनं यथा भवेत् तथा सूत्राणि आस्फालयेदित्यर्थः। आस्फालनेन सूत्रगतं पिष्टं गन्धं वा भूमौ रेखारूपेण पतति। येन वा कोष्ठविज्ञानं सुलभं भवेदाचार्यस्य।

श्वभूत इति–यद्रात्रावाचार्यः मूर्धेष्टकाधिवासमण्डपेऽशयिष्ट तदपेक्षया द्वितीयदिवस इत्यर्थः। महादक्षिणामिति–गोभूहिरण्यादिविविधोत्तमद्रव्ययुता महादक्षिणा तमित्यर्थः। चतुरस्रमिति–चत्वारि अस्राणि यस्य तत्

चतुरस्रं = चतुष्कोणमित्यर्थः । धृतपञ्चाङ्गभूषण इति–भूष्यत इति भूषणं, पञ्चानामङ्गानां समाहारः पञ्चाङ्गम् । पञ्चाङ्गस्य भूषणं पञ्चाङ्ग-भूषणम् । हारोपवीतकटककेयूराङ्गुलीयकानि पञ्चाङ्गभूषणानि । यथा विष्णुतिलके (९ ७) —

हारोपवीतकटककेयूराङ्गुलिभूषणम् ।
पञ्चाङ्गभूषणमिदं कथितं कमलासन ।।

इति । मूर्तिपानामिति —ऋत्विजामित्यर्थः । अर्धचित्रम् इति-पूर्णचित्रं अर्धचित्रं, आभासचित्रमिति शिल्पिनां परिभाषा । चित्रासने कैश्चिच्छिद्र-मित्यप्युच्यते[17] । पूर्णच्छिद्रमर्धच्छिद्रमाभासच्छिद्रमिति । द्वयोरवयोः मध्ये सति छिद्रे पूर्णच्छिद्रमिति । अर्धांशच्छिद्रे अर्धच्छिद्रमिति , छिद्राभासे आभासच्छिद्रमिति च वदन्ति शिल्पविदः । यथोक्तं विष्णुतिलके

(३४३, ३४४-६)–

सम्पूर्णं निर्मितं बिम्बं पूर्वपश्चिमभागयोः ।
सा चित्ररूपा विज्ञेया पूर्वभागविनिर्मिता ।।
अर्धचित्रस्वरूपा या, पटभित्तिस्थलादिषु ।
वर्णाद्यैर्लिखिता या साऽऽभासचित्रा चतुर्मुख ।।

इति । लेपनक्रम इति —अयं त्रिधा भिद्यते स्थूलसूक्ष्मपटभेदेन । पाषाण-शर्करातक्रसुधया प्रथमतश्चूर्णितं द्रव्यं पुनः यद्येकवारं पिष्टं तर्हि स्थूल-मिति, द्विवारं यदि सूक्ष्ममिति, त्रिवारं यदि परमित्युच्यते । स्थूलादिद्रव्येण क्रियमाणस्य लेपस्य स्थूललेपनमिति, सूक्ष्मलेपनमिति, पटलेपनमिति च संज्ञा । यथोक्तं पाद्मसंहितायां —

पिष्टं तदेकवारं चेत् स्थूलं द्विः पिष्टमुच्यते ।
सूक्ष्मं, त्रिश्चेत्परं ज्ञेयं स्थूलाद्यालेपनक्रमः ।।

(७५-९ क्रिया) इति । अहतैरिति—अधौतैर्नूतनैर्वासोभिरिति ।

मूर्धेष्टकाविधिं षष्ठे स्थूपिकाकीलपद्धतिम् ।
विमानदिग्देवकल्पं चाब्रवीत्सात्वतप्रियः ॥

सप्तमः परिच्छेदः

अथ मूर्धेष्टकादिविधिनिरूपणानन्तरं प्रतिमानिर्माणौपयिकशिला-दारूसङ्ग्रहपद्धतिं निरूपयितुकाम उपक्रमते प्रतिमेति—प्रतिष्ठाप्यविग्रहः प्रकृतिद्रव्यभेदेन षोढा भिद्यत इति भावः । नारदीयसंहिताप्रभृतिषु स्फाटिकप्रतिमामनङ्गीकृत्य पञ्चविधत्वं प्रतिमायाः प्रतिपादितम्[18] । छिद्ररूपेति—पूर्णच्छिद्रेति यावत् । प्रधानप्रतिमाविषये चित्राभासरूपशिल्प-प्रतिषेधः तदनुत्कीर्तनाद्व्यज्यते । पटलत्रासादीति—पटलः त्रास इति रत्नगतौ दोषौ । प्रतिमार्थलोहः सुवर्णरजतताम्रारकूटभेदेन चतुर्विध इति नारदीयसंहिता[19] । आरकूटं तु पाद्मसंहितायां नोक्तम् ।

नादानुरोधं स्त्रीपुंनपुंसकभेदेन शिलां विभजते । शिलाच्छेदे-ष्विति—नारदीयसंहितायां नादातिरिक्तानि लक्षणानि तेषामभिहि-तानि[20] । अपि च बालामध्यावृद्धाभेदेन शिलायाः अवस्थात्रयमपि तत्रा-भिवर्णितम्[21] । प्राक् आलयनिर्माणयोग्या भूः सुपद्मादिभेदेन चतुर्धा निरुक्ता । सम्प्रति प्रतिमायोग्यशिलाधारभूता भूरपि वारुणी माहेन्द्री आग्नेयी वायवीति चतुर्धा विभज्यते । कुसुमवनेति—कृष्णमृगेति—अत्र 'कृष्णाख्यमृगसेविते' इति (SPB) पाठः साधीयान् । वृत्तानुकूल्यलोभेन कृष्णासारेत्यपि केचिन्मन्वते । तदसत् । अपप्रयोगात् । रजनीचूर्णं नाम हरिद्रा । दधिसम्मिश्रितलाजपिष्टस्य करम्भ इति नाम । करकजलेनेति—करोति किरति वा जलमत्रेति करकम् । 'कार्तिकाद्यष्टमासेषु दारुसङ्ग्रहः

प्रशस्त इति मूलं परित्यज्य वृश्चिकादिमिथुनान्तेष्विति कथनं सौरमानादरेणेति विज्ञेयम् । उपस्थाय=स्तुत्वेत्यर्थः । निष्कशतमिति—पञ्चतुलामितस्य स्वर्णनाणकस्य निष्कमिति नाम । तेषां शतं निष्कशतम् ।

गर्भादिदोषस्तच्छोधः स्थ्यादिभेदः शिलादिगः ।
शिलादिसङ्ग्रहाध्वा च सप्तमे सुनिरूपिताः ॥

अष्टमः परिच्छेदः

आलयबिम्बादिनिर्माणाङ्गजातं व्याख्याय तदनन्तरं प्रतिष्ठां व्याचिकीर्षुः तदङ्गेषु सर्वप्रधानं अङ्कुरार्पणं प्रथमतो निरूपयति नूतनेति —पालिकाघटिकाशरावाः अङ्कुरार्पणसाधनभूताः पात्रविशेषाः । तेषां लक्षणस्वरूपादिकं सुगमम् ।

अयुग्मा मानुषे कार्या दैवे युग्मास्तु पालिकाः' इति पाद्मसंहिता (३८-२४) वचनात् दैवकार्येषु युग्माः, मानुषे तु अयुग्माः ग्राह्याः । अत्र पालिका इत्यनेन घटिकाशरावयोरप्युपलक्षणविधयाऽन्वयः । अङ्कुरार्पणपात्रपूरणाय मृद आवश्यकतया तत्सङ्ग्रहप्रकार उपदिश्यते तदन्विति । पाद्मसंहितायाम्-'मूर्ति देवस्य वाराहीमभ्यर्च्य कुसुमैर्भुवम्' इति वर्तते। लोके तु नवतालमानेन पृथिवीवराहयोः प्रतिमां शालिचूर्णैः विलिख्याराधयन्ति सर्वे। विष्णुतिलके तावत्—

साम्प्रोक्ष्य विलिखेत्पश्चाद् भुवं भूम्यां यथाविधि ।
नवतालेन मानेन शम्भुदिङ्न्यस्तमौलिकाम् ॥
नैर्ऋतन्यस्तचरणामूर्ध्ववक्त्रां निरामयाम् । [१३,१४-७]

इति पृथिव्याः लक्षणमुक्तम् । तदनुरोधेनैव वराहगुरुरपि भुवः लेखनपद्धतिं प्रयोगपदवीमारोपयति । ऊर्ध्ववक्त्रामिति—पाद्मेऽनुक्तान् विषयान् वासुदेवपुण्याहादीन् विष्णुतिलकानुरोधेनैवायं निवेशयति चन्द्रिकायामिति न परोक्षं प्रेक्षावताम् ।

लक्षणं पालिकादीनां मृत्सङ्ग्रहणपद्धतिम् ।
प्रतिष्ठांगतयोद्दिष्टं गुरुरूचेऽष्टमे च नः ॥

नवमः परिच्छेदः

अथाङ्कुरार्पणविधिरित्यस्य कोऽर्थः ? परिच्छेदेऽस्मिन् निरूप्यमाणस्य कर्मजातस्य कथमिदं शीर्षकं युक्तरूपं स्यादिति चेदुच्यते । बहुविधपरिणामशालिनि लोकव्यवहारे बहूनि पदानि स्वार्थसम्बन्धिपदार्थं लक्षणया बोधयन्तीति सर्वजनीनोऽनुभवः । प्रकृतेऽस्य कर्मणः मङ्गलाङ्कुरावापः,[22] अङ्कुरार्पणं,[23] अङ्कुरारोपणं,[24] अङ्कुरावापनं,[25] बीजावापनं[26] इति दृश्यन्ते बहुधा व्यपदेशाः । अत्राङ्कुरपदस्य लक्षणया बीजमित्येवार्थः । अथवा—

'प्रागेव वापयेद्वीजानङ्कुरार्थं यथाविधि' इति पाद्मोक्तविधया[27] अङ्कुरसिद्ध्यर्थं क्रियमाणं बीजावापनं, अङ्कुरावापनं, अङ्कुरारोपणं, अङ्कुरार्पणमिति चोच्यत इति वक्तव्यम् । अङ्कुराणि प्रशस्तानि वापयेदित्यादिषु स्थलेषु अङ्कुरपदेन बीजमेवोच्यत इति स्पष्टमिति दिक् ।

आजान्विति —- आ जानोः आजानु = जानुपर्यन्तमित्यर्थः ।

'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावसमासः। आढकेति—प्रस्थचतुष्टयं आढकम्। आसमन्तात् ढौकते गच्छतीत्याढकम्। ढौकृ=गत्याम्। प्रतिष्ठते धान्यमत्रेति प्रस्थम्। ष्ठा = गतिनिवृत्तौ। प्रस्थं नाम कुडवद्वयम्। कुल्यते संस्त्यायते धान्यमिति कुडवम्। कुल्य=संस्त्याने। शालिधान्यं प्रस्थचतुष्टयं, तण्डुलानि प्रस्थद्वयं, तिलाः प्रस्थमात्रा इति भावः।

बीजावापनं द्वादशाक्षरविद्यया कार्यमिति पाद्मविष्णुतिलकादिषु संहितासु[28]। विश्वामित्रसंहितायां तु मूलविद्यया तद्विधेयमित्युक्तम्[29]। मूलविद्येत्यस्य अष्टाक्षरीं प्रधानतया द्वादशाक्षरीं च क्वचित् अर्थतया वर्णयन्ति शास्त्रविदः। अष्टाक्षर्याऽपि बीजावापनं अद्यापि लोके दरीदृश्यते। अतः तत्तत्सम्प्रदायानुरोधं अष्टाक्षर्या द्वादशाक्षर्या च बीजावापनं कर्तुं शक्यत इति संक्षेपः।

अङ्कुरारोपणविधिं साङ्गं सम्यगन्यरूपयत्।
नवमेऽस्मिन् परिच्छेदे नवमेधानिधिर्गुरुः॥

———

दशमः परिच्छेदः

अथाङ्कुरार्पणं साङ्गं निरूप्य तदनन्तरं प्रतिष्ठोपकरणेषु प्रधाना-न्युपकरणानि कुण्ड-स्रुवस्रुवाष्टमङ्गलादीनि निरूपयितुमुपक्रमते प्रासा-दस्येति – प्रतिष्ठार्थं सज्जीकृतस्य मन्दिरस्येति यावत्। मण्टपमिति—अधिवासमण्डपमित्यर्थः। एकहस्तोच्छ्रितामिति–भूमेरुपरि एकहस्तोन्नता-मित्यर्थः। त्रितालादिति–विरुद्धदिक्प्रसारिताङ्गुष्ठतर्जन्योः मध्यगत आयामः तालमित्युच्यते। प्रायस्तदष्टाङ्गुलं स्यात्। ननु विष्वक्सेन-संहितायां—

> द्वादशाङ्गुलमानं हि तालमित्यभिधीयते।
> तालद्वयं भवेद्धस्तमिति मानविदो विदुः॥ (२२–१०)

इति द्वादशाङ्गुलमितं तालमित्युक्तम्। भवद्भिस्तु अष्टाङ्गुलं ताल-मुच्यते। तत्कथमिति चेत्–इत्थम्। 'यवाष्टावङ्गुली स्मृता (१४–१०) इति तत्संहितोक्तरीत्या तिर्यग्विन्यस्तयवाष्टकायाममिताङ्गुलमानेन तालं द्वादशाङ्गुलमितमेव भवति।

'देशिकाङ्गुलिमध्यस्य मध्यरेखासमा मुने' (१५–१०) इत्युक्ता-ङ्गुलीमानानुसारेण अष्टाङ्गुलमेव तालं भवतीति गमनिका। त्रिविधा-न्यङ्गुलानि तत्रोपदिष्टानि[30]। तद्भेदकृतः तालभेदोऽपीत्यवगन्तव्यमिति न कश्चिद्विरोधः।

पूर्वदेश इति—वेदिकायाः पूर्वदिग्भागे। द्व्यङ्गुलं विसृज्येति—

सात्विकी प्रथममेखला द्व्यङ्गुलविस्तारेत्यनेन लभ्यते। चापाकारमिति–इदमेव चापकुण्डमथवा धनुष्कुण्डमित्युच्यते।

प्रकृतिमिति–कुण्डनिर्माणार्थं मध्ये क्रियमाणस्य गर्तस्य प्रकृतिरिति नाम। इयं विंशत्यङ्गुलायामविस्तारा। भुवनसंख्येति–चतुर्दशाङ्गुलवशेनेति यावत्। षडश्रकुण्डमिति–षट्कोणकुण्डमित्यर्थः। पक्षाङ्गुलवशेनेति–पञ्चदशाङ्गुलवशेन। वेदनागवशेनेति–अष्टाचत्वारिंशदंगुलवशेन। सैकाग्निवेदाङ्गुलवशेनेति–चतुष्षष्ठ्यंगुलवशेन। होमसाधनभूतस्रुक्स्रुवौ निर्वक्ति सुवर्णादीति। गुणसंख्यया=षोढा। गोलाङ्गूलाकृति–धेनुपुच्छाकृतिम्।

अष्टमङ्गलानां श्रीवत्सादीनां स्वरूपं निरूपयितुं प्रक्रमते यथा विभवमिति। इतरोपकरणानि केवलं नाम्नोत्कीर्तयति औदुम्बरेति।

कुण्डानां स्रुक्स्रुवादीनां लक्षणादिकमन्ततः।
अथाष्टमङ्गलानां च दशमे विशदीकृतम्।

एकादशः परिच्छेदः

अथ कुण्डस्रुक्स्रुवाष्टमङ्गलादिप्रतिष्ठोपकरणानि निरूप्य छाया-धिवासजलाधिवासौ प्रतिपादयितुमुपक्रमते 'पूर्वमिति-यस्याः प्रतिकृतेः साक्षाज्जलाधिवासः नैव युज्यते तस्याः छायाधिवासः विहितः दारुलोह-शिलाप्रतिमानां जलाधिवासश्च ।

मानेति-'मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैः' (अम. २-८-८५) इत्नुशासनात् लोके उन्मान-प्रमाण-परिमाणानि तुलां-गुल-प्रस्थादिषु प्रसिद्धानि दरी-दृश्यन्ते। यथाहु :--

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

इति। शास्त्रेऽस्मिन् उक्तपूर्वविलक्षणं मानद्वयं उपमानलम्बमानाभिधं (P. 43) प्रतिपाद्यते, आहत्य पञ्चविधं मानमिति फलितम् । प्रतिमा-सन्निधाविति-प्रतिष्ठाप्य प्रतिमान्तिक इत्यर्थः । खारिद्रोणेति-खारिमितानि वा द्रोणमितानि वा तण्डुलानीत्यर्थः। खं महत् आकाशमस्यास्तीति खारी। द्रवति धान्यपरिमाणाय सर्वतो गच्छतीति द्रोणः ।

निष्कप्रमाणेति — 'निष्कमष्टाधिकस्वर्णशते' (२५-कान्त) इति विश्वकोशवचनात् अष्टोत्तरशतस्वर्णप्रमाणानि हेमसूत्राणीत्यर्थः । अशीति-गुञ्जाप्रमाणस्य सुवर्णस्य स्वर्णमिति संज्ञा, तादृशस्वर्णानामष्टोत्तरशतं निष्कमुच्यते। नितरां कायते स्तूयते इति निष्कः। कै=शब्दे । द्विषट्का-क्षरविद्ययेति-द्वादशाक्षरीमन्त्रेण । अनिर्वाणमिति-अखण्डदीपमित्यर्थः ।

मूर्तिपैः=ऋत्विग्भिरिति। शालिभारमिति–द्विशतोत्तरैकोनविंशतिसहस्र-तुलामितं शालिधान्यमित्यर्थः। तदर्धमिति–षट्छतोत्तरनवसहस्रतुलापरि-मितानि तण्डुलानि। तदर्धं तिलमिति—अष्टशतोत्तरचतुस्सहस्रतुलामिता-स्तिला इति।

नमस्तुभ्यमिति—एतत्परिच्छेदारम्भे वर्तमानं (*P*. 44) चतुष्ष-ष्टिवर्णात्मकं मन्त्रमित्यर्थः। स्नानपानादिमिति–तज्जलं स्नानस्य पानस्य वा नोपयोज्यमित्युक्ते ततोऽपि जघन्यकर्मनिषेधः कैमुतिकनयसिद्ध इति ज्ञेयम्।

छायाधिवासो बिम्बानां जलाधिवसनं पुनः।
एकादशे परिच्छेदे यथाविधि निरूपिते॥

द्वादशः परिच्छेदः

छायाधिवासजलाधिवासनिरूपणानन्तरं वास्तुयागं नयनोन्मीलनं च निरूपयितुमारभते एवमिति—विस्रस्ताङ्गमिति। शिथिलितावायवमि-त्यर्थः। तत्र कारणं त्वेवमुच्यते। पुरा भार्गवस्वेदसम्भवः चतुर्वक्त्रः वास्तु-नामा असुर आत्मनो बलदर्पेण महता सुरान् हन्तुमुद्यतोऽमरलोकमभ्य-द्रवत्। ततः देवैस्ताडितोऽयं विह्वलस्सन् विस्रस्ताङ्गः पपात पृथिव्याम्। धारयति च प्राणानद्याप्यधोमुखः, प्राक्छिराः प्रसारितपाणिपादः। अनुष्ठी-यमानस्य कर्मणः दैवत्वसम्पादनाय सोऽवश्यमर्चनीयः। अन्यथा कृतं कर्म आसुरं भवेदिति प्रहृतः कश्चन सम्प्रदायः शास्त्रसिद्धः[31]।

अस्त्राभिमन्त्रितानिति–अस्त्रमन्त्राभिमन्त्रितानिति। आनद्धेति-वाद्यानि आनद्ध–तत–सुषिर–घनभेदेन चतुर्विधानि प्रसिद्धानि। मृदंगा-दिवाद्यं चर्मणा आनद्धतया आनद्धमिति, वीणादिवाद्यं तन्त्रीभिर्व्याप्ततया

ततमिति, वेण्वादिवाद्यं सुषिरमूलकतया सुषिरमिति, कांस्यतालादिवाद्यं घनाधिकतया घनमिति च प्रथन्ते । दर्पणस्थमिति – दर्पणे तिष्ठतीति दर्पणस्थः तं, मुकुरप्रतिफलितमित्यर्थः । द्विषडर्णमिति – द्वादशाक्षरी-मन्त्रमिति । अर्णशब्दोऽक्षरवाची । ध्रुवबिम्बमिति – प्रतिष्ठान्तरमु-त्सवादिबिम्बवत् इतस्ततश्चलनं विना स्थिरतया वर्तमानत्वात् ध्रुवबिम्ब-मिति ।

'ध्रुवं तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्' इति विश्वकोश-वचनात् ।

सर्प्यक्तमुखया — आज्यसिक्ताग्रभागया शलाकयेत्यर्थः । अत्र सर्पिरक्तमुखयेति पाठः असाधुः । रक्तपदस्यानन्वितत्वात् । अत्र नयनो-न्मीलनमाचार्येणैव कार्यमिति ज्ञायते । नयनोन्मीलनात्प्राग्बहूनामधिवा-सादीनां बिम्बसंस्कारकाणामनुष्ठितत्वात् । तदनन्तरं पुनरन्यस्पर्शस्तरां निषिद्धः । अत एवात्र शिल्पिना तत्कर्तव्यमिति नोपदिष्टम् । ननु क्वचित्तैरेव तदनुष्ठानस्योपलभ्यमानत्वात्कथमिति चेत् – तन्मन्दम् । सम्प्रदायानवबोधमूलकत्वात्तस्य ।

जीवाजीवात्मकैरिति–हस्त्यश्वगोप्रभृतीनि जीवात्मकानि धनानि भूहिरण्यादीनि अजीवात्मकानीति भावः ।

वास्तुयागस्तथा नेत्रोन्मीलनं च यथाक्रियम् ।
द्वादशेऽस्मिन् परिच्छेदे विवृते विदुषां मुदे ।।

त्रयोदशः परिच्छेदः

कर्माङ्गभूतस्नपनं स्वतन्त्रादिभेदेन बहुविधम् । अत्र नयनोन्मीलनरूपकर्माङ्गिभूतं स्नपनं प्रतिपाद्यते । तच्च बिम्बशुद्धिनिमित्तकम् । सङ्कल्प्येति–देशकालादिकीर्तनपुरस्सरमिति शेषः । प्रतिसरकर्मेति–रक्षाबन्धनमिति यावत् । 'हस्तसूत्रे प्रतिसरः' (अम. ३-३-१७४) इत्यनुशासनात् । कङ्कणपर्यायोऽयं शब्दः । प्रतिसरति विरुणद्धि अशुभमिति प्रतिसरः । सृ=गतौ । चन्दनार्द्राणीति–आस्फालने भुवि रेखाङ्कनसमर्थानि यथा भवन्ति तथा नितरां चन्दनेन सिक्तानीनि भावः । आढकमिति – प्रस्थचतुष्कम् । प्रस्थमिति—कुडवद्वयम् । तत्तुर्यांशानीति—प्रस्थतुर्यांशानि । निकुञ्चद्वयमिति भावः । द्रोणपरिपूरकानिति–चतुराढकपरिमितद्रव्यपूरणयोग्यानि । रजनीति–हरिद्रेति यावत् ।

पलमात्रैः—कर्षचतुष्टयमात्रैरिति । षोडशमाषपरिमितः कर्षः । एवं च चतुष्षष्टिमाषपरिमितं पलमित्यर्थः । कुडुबमानैरिति—कुडवः, कुडुपः, कुडुब इत्यनर्थान्तरम् । प्रस्थार्थस्य कुडव इति संज्ञा । आघारादिति—कुण्डस्थे वह्नौ स्थण्डिलस्थे वा कञ्चिद्देशमारभ्य देशान्तरपर्यन्तं समन्त्रकं आज्यधारया आहरणं=प्रक्षेपणं आघार इत्युच्यते । तत्सम्बन्धितया तत्त्वेन व्यपदेश आज्यस्य । पीयूषमिति—दुग्धमित्यर्थः । द्रोणमानमिति—स्नपनार्थकत्वादधिकतया निर्देशः । आढकचतुष्कमितं यथा सर्वं भवेत्पञ्चगव्यं तथा सम्पाद्यमिति भावः ।

देवखातेति–देवमन्दिरनिर्माणार्थमथवा देवकार्यार्थं खाते इत्यर्थः । प्रतिद्रव्येति—उक्तपूर्वद्रव्यपूर्णघटैर्यदा यदा स्नपनं तदा तदा उपस्नानादिकं कर्तव्यमित्युच्यते । प्रधानद्रव्यस्नानानन्तरं तदनुगुणद्रव्यान्तरेण वा

उष्णोदकेन वा स्नानं उपस्नानं नाम। सहस्रधारयेति— सहस्रधारापात्रेणेति। घृतस्येति—घृतस्नानानन्तरं तत्कृतस्नेहशोधकतया उष्णोदकेनोपस्नानं विहितम्। एवं सर्वेषामपि द्राव्याणामनुगुणमुपस्नानं कल्पनीयमित्यलं विस्तरेण।

कर्माङ्गस्नपनं सप्तदशसंख्यैर्घटैः पुनः।
त्रयोदशे परिच्छेदे वराहगुरुणोदितम्॥

चतुर्दशः परिच्छेदः

कर्माङ्गं स्नपनं यथाविधि निरूप्य तदनु शयनाधिवासं कुम्भस्थापनपद्धतिं च प्रतिपादयितुमुपक्रमते। अथेति—चक्राब्जमण्डलमिति—मण्डलरचनाप्रकार उपरिष्टात् षड्विंशे परिच्छेदे (P. 123) चर्यापादप्रयोगारम्भे दीक्षाविधिप्रकरणे स्वयं व्युत्पादयिष्यति मूलकृदिति नात्र विव्रियते। शय्यावेदिमिति—शय्यार्था वेदिः शय्यावेदिः ताम्।

द्वादशार्णमनुनेति—द्वादशाक्षरीमन्त्रेणेति, मनुः= मन्त्रः। मन्यत इति मनुः। मनु=अवबोधने, कम्बलैरिति—रत्नकम्बलैरिति यावत्। काम्यत इति कम्बलः। कमु=कान्तौ। जाम्बूनदकृतानिति— सुवर्णेन निर्मितानिति।

'रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्' (अम. २-९५) इत्यनुशासनात् रुक्मादयः समानार्थकाः शब्दाः। जम्बूफलरसोत्पन्ननदीभवत्वाज्जाम्बूनदमिति प्रसिद्धिः।

अधिवासश्शायनश्च कुम्भस्थापनपद्धतिः।
चतुर्दशे परिच्छेदे न्यरूपि गुरुणा क्रमात्॥

पञ्चदशः परिच्छेदः

अथ शयनाधिवास–कुम्भस्थापनादिविधिं निरूप्य गोदोहनादि निरूपयितुमुपक्रमते अथेति–गोदोहनप्रक्रिया पाद्मसंहितायां न प्रतिपादितेति वराहगुरुरत्र आपस्तम्बश्रौतसूत्रानुरोधं तां न्यरूपयत्। मन्त्रविनियोगे सूत्रादयं प्रयोगः केषुचित् स्थलेषु भिद्यते[32]।

"पूषासि इति वत्समभिदधाति" इति सूत्रम्[33]। अभिदधाति= बध्नातीत्यर्थः। वत्सबन्धनार्थकोऽयं मन्त्र आमन्त्रणार्थकतयाऽत्र निर्दिष्टः। 'उपसृष्टां मे प्रब्रूतात्' इति सम्प्रेष्यति इति सूत्रम्[34]। अयमध्वर्योः सम्प्रैषः। उपगतवत्सां गां मे प्रब्रूहीति अध्वर्युः दोग्धारं संप्रेष्यतीति भावः। अत्र इतीति पदं लुप्तम्। उपसृजामीति दोग्धुः प्रतिवचनम्। 'अयक्ष्माव' इत्यर्धर्चेन वत्सोपसर्गः। द्वितीयेन गोः पादे वत्सबन्धनम्। 'गां चोपसृष्टामित्यध्वर्युः यजमानायाचष्टे; 'उपसीदामीति' दोग्धा अध्वर्युमामन्त्रयमाण उपसीदति।

गङ्गामिति—प्रथमां गां गङ्गामिति, द्वितीयां सरस्वतीमिति, तृतीयां गोदामिति, चतुर्थीं यमुनामिति चतस्रः गा उदङ्मुखाः दोग्धव्याः। दोहनमिति-प्रथमं दोहनमिति। दोहयित्वा—एवं उपर्युक्तक्रमेण चतुर्वारं दोहयित्वेति भावः। विसृज्येति–त्रिवारं वाचं उच्चार्येत्यर्थः। 'प्रज्ञातमिति–कस्यचित्पदार्थस्योपयोगकाले पुनः शीघ्रलाभार्थम्। अत्रेदं मया स्थापितमिति शीघ्रस्मृतिजनकसङ्केतः प्रज्ञातमित्युच्यते[35]।

तत्त्वन्यास इति-अत्र पुरुषादीनां पञ्चविंशतितत्त्वानां देवस्य तत्तदङ्गेषु न्यासप्रकार उपदर्शितः।

गोदोहनविधिः श्रौतः तत्त्वन्यासादयः पुनः ।
परिच्छेदे पञ्चदशे पाञ्चरात्रविदोदिताः ।।

—

षोडशः परिच्छेदः

न्यासोऽयं षोडशधा भिद्यमानः प्रतिष्ठायां मूलबेरे विधीयते । जङ्गमबिम्बेषु न्यासोऽसौ निषिद्धः 'न जङ्गमेषु बिम्बेषु षोडशन्यासमाचरेत्' (१४९–२७ कि.) इति पाद्मवचनात् ।

उचितज्ञोऽयं वराहगुरुरित्यत्रेदं निदर्शनं यत् प्रतिष्ठाङ्गभूतषोडशन्यासविधिमन्वर्थमाकलयन् षोडशाध्याय एव साभिनिवेशमुपदिशतीति । ननु यद्यपि पाद्मादिसंहितासु न्यासः षोडशधा उपन्यस्तः[36] तथापि ग्रन्थेऽस्मिन् सप्तदश न्यासा दरीदृश्यन्ते । तेषु च मध्ये सम्भवन्ति भेदाश्चाल्पीयांसः । कथं नाम तदुपपद्यत इति चेत् —

सत्यम्, पाद्मे ग्रहन्यासः नोपदिष्टः । विष्णुतिलके स च विहितः । विष्णुतिलके षड्गुणन्यासः नोपदिष्टः । स च पाद्मे समुपलभ्यते । गुणन्यास इति सत्त्वरजस्तमोगुणानां न्यासस्य विहिततया पुनः षड्गुणन्यास इति ज्ञानादीनां न्यासः नोचित इति विष्णुतिलके तदनुपदेशः । न्यासविधाने सर्वथा विष्णुतिलकसंहितामनुसरता वराहगुरुणा ग्रहन्यासोपादानपुरस्सरं षड्गुणन्यासः परित्यक्तः । पाद्मापेक्षया तस्य विष्णुतिलक एव नैर्भर्यमित्यस्मद्वचनमुपोद्बलयतीदं प्रघट्टकम् ।

———

अक्षरन्यासे–'अकारं तालुनि न्यस्य' (१६२–२७ क्रि.) 'अः कारं रसने तथा (१६३–२७ क्रि.) इति अकारस्य तालुनि, अःकारस्य रसने न्यासं विदधानां पाद्मसंहितां परित्यज्य,

'अकारः प्रथमो वर्णः जिह्वायां न्यासमाचरेत्' (३५२-७)

अः कारं तालुनोऽपि (३५७–७) इति विष्णुतिलकसंहितानुरोधं अकारस्य जिह्वायां, अःकारस्य तालुनि च न्यासमुररीकरोतीति ।

अङ्गुष्ठाभ्यामिति – अङ्गुष्ठाभ्यामित्यारभ्य कनिष्ठिकाभ्यामित्यन्तं पूर्वं पाद[3]' इति संयोज्यम् । पादाङ्गुष्ठाभ्यामित्यादि ग्रहन्यासे उदरायेति–अत्र उदरस्थाने ऊरुपदं, पादादिसर्वगात्रेभ्य इत्यत्र कण्ठपदं च वक्तव्यमिति केचिदभिप्रयन्ति । तदत्यन्तं प्रमाणविरुद्धमित्युदासितम् । पाद्मापेक्षया विष्णुतिलके न्यासविधिर्विपुलतया निरूपित इति मनागिव मूलकारस्य तस्यामादरः ।

न्यासाः षोडश संदृब्धाः प्रणवाद्या यथाविधि ।
षोडशेऽस्मिन् परिच्छेदे ह्यन्वर्थे मन्त्रिणां मुदे ।।

———

सप्तदशः परिच्छेदः

प्रणवादिषोडशन्यासान्निरूप्य तदनन्तरमनुष्ठेयं शान्तिहोमं परिवारहोमं च निरूपयितुमुपक्रमते एवमिति । तथा हुत्वेति—अष्टोत्तरशताहुतीर्हुत्वेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि स्थलत्रये विज्ञेयम् । सम्पातेनेति—आहुतिसमर्पणवेलयां सृगादितः अधःपतितस्य द्रव्यस्य सम्पातमिति व्यवहारः[38] । तेन सम्पातद्रव्येणेति यावत् । वेतसशाखयेति-वानीरशाखयेति यावत् । वेति अम्भः अनुवर्तत इति वेतसः । वी = गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु सेचनोपयोगिजलाहरणक्षमतयाऽस्य परिग्रहः ।

चतुर्विधमन्नमिति —केवलान्न—मुद्गान्न—पायसान्न—गुडान्नभेदभिन्नं चतुर्विधमन्नमित्यर्थः । पूर्वसंख्ययेति—अष्टोत्तरशतसंख्ययेति भावः ।

आवरणपञ्चकं सुप्रथितं शास्त्रे,[39] यथा अन्तर्मण्डलनामकं प्रथमावरणं, अन्तर्हारनामकं द्वितीयावरणं, मध्यान्तर्हारनामकं तृतीयावरणं, मर्यादानामकं चतुर्थावरणं, महामर्यादानामकं पञ्चमावरणं च । एवं स्थितेऽत्र चतुर्थावरणस्य मध्यमायां इति पाठः न साधीयान् । तत्र मर्यादायां इति निवेश उचितः । तथैवोपरिष्टात् महामर्यादायेत्यपपाठः । तत्रापि महामर्यादायामित्येव वक्तव्यम् । अनुपदमेव तत्तद्द्वारपालादीनां निरूप्यमाणत्वात् । अभिनिकेतमिति—देवालयमभितः यथा भवति तथोत्थाप्येति भावः ।

शान्तिहोमं तथा सर्वपरिवाराहुतिं पुनः ।
परिच्छेदे सप्तदशे भट्टाचार्योऽब्रवीत्सुधीः ॥

——

अष्टादशः परिच्छेदः

यदङ्गभूतं कर्मजातमद्यावधि समुपदिष्टं तत् प्रतिष्ठाख्यमङ्गि निरूपयितुमुद्युंक्ते अथेति—पीठस्थापनं, प्रतिष्ठेत्यनर्थान्तरम् । कुम्भाभिषेक इत्यपि प्रतिष्ठापर्यायतया केचिदर्वाचीनाः कथयन्ति । नायं पाञ्चरात्रनय-प्रयोगारूढः शब्दः ।

अत्र सत्स्वपि नवसु धान्येषु अष्टानां बीजाना, सत्स्वपि नवसु रत्नेषु अष्टानां रत्नानां, अष्टानां धातूनां, सुवर्णादि लोहसहितस्वर्णकूर्म-शङ्खचक्राणां अष्टानां, अष्टमङ्गलानां अष्टबन्धनद्रव्याणां च प्रतिष्ठायां परिग्रहः सकलमन्त्रमकुटायमानस्य मन्त्रराजस्य अष्टाक्षरस्य प्रभावतस्सम्पन्न इति प्रतिभाति । यतो वा तेनैव कुम्भस्थस्य देवस्य प्रतिमायां संयोजनं न्यासं च विधीयते ।

आचार्येण वास्तुशिल्पकलाभिज्ञेन अवश्यं भाव्यमित्यनेन स्पष्ट-मवगम्यते यत् ऊर्ध्वलम्बितसूत्रेणेति–ऊर्ध्वलम्बितसूत्रेण स्थितेः समतासमी-क्षणं शिल्पानभिज्ञस्य तस्य दुरवगाहम् । परिवारकल्पनमिति–अत्र सप्तम्यन्तः पाठः अनन्वितः । दिनत्रयमिति एकबेरप्रतिष्ठानन्तरं दिनत्रयं यावत् गर्भ-मन्दिरद्वारस्य पिधानं देवर्षिपितृसिद्धादीनामाराधनौपयिकतया शास्त्रे विधीयते । लोके त्वाचारपदादयं सम्प्रदायः निष्क्रान्त इव । कुत्रापि तथा-ऽदर्शनात् । बहुबेरप्रतिष्ठायां तु समुदाचारोऽयं शास्त्रेणैव निषिद्धः । बहुबेर-प्रतिष्ठाणामेव बहुलतया तत्सादृश्येन एकबेरप्रतिष्ठायामप्ययं समयः नाद्रियमाण इव ।

गर्भगेहस्य द्वेधा विभागः समुपलभ्यते । ब्राह्म–दैव–मानुष–पैशा-

चाख्याः चत्वारः भागाः प्रथमकल्पे भवन्ति । द्वितीयकल्पे ब्राह्म–दैव–पैतृक–मानुष–पैशाचाख्याः पञ्चभागाः । पैतृकभागः अधिकतया द्वितीय-कल्पे भवति । मुक्तिकामश्चेत्साधकः ब्राह्मे, भोगाभिलाषी चेद्दिव्ये, सन्तानार्थी चेन्मानुषे । पश्वादिकामश्चेत्पैशाचे स्वामिनं प्रतिष्ठाप्यार्चयेदिति शास्त्रपरिपाटी[40] ।

दैवे इति—अत्र दैवमिति भ्रामकः पाठः । रत्नन्यासः नपुंसक-शिलायामेव कार्य इति नियमः । कर्मार्चेति-कौतुकार्चेति यावत् । उत्सवादि-विम्बं व्युपादयति उत्सवाद्यर्थबिम्बानीति—एतेन बलि-तीर्थ-शयनबिम्बानि व्याख्यातानि ।

स्थापक इति—यः पूर्वं देवस्य प्रतिष्ठापक आचार्यः तद्वंश्यैः परम्परायातैः गुणरहितैरपि क्रियमाणमर्चनं भगवते प्रीतिकरं सम्पद्यते । न कथंचिदपि ते निष्कासनीयाः ।

प्रतिष्ठाविधिरार्येण साङ्गोपाङ्गो निरूपितः ।
अष्टादशे परिच्छेदे वराहगुरुणा क्रमात् ॥

—

एकोनविंशः परिच्छेदः

एवं महाप्रतिष्ठां साङ्गोपाङ्गां निरूप्य मत्स्यादिविभवमूर्तीनां स्वतन्त्र–परतन्त्रलक्ष्म्योश्च प्रतिष्ठाविधिं प्रतिपादयितुमारभते अथेति - परित्रातेति। खलान् द्विषन्तीति खलद्विषः। सज्जनाः देवादयः। परित्राताः खलद्विषः येन तथोक्तः। अत्र खल इति पाठस्साधीयान्। वञ्चिताशेष-दानवेति—अत्र मानव इति पाठः अनन्वितः। लक्ष्यविरुद्धार्थप्रतिपादन-परत्वात्।

'ब्राह्मे कर्मार्चा' इत्यारभ्य 'स्थापयेदि' त्यन्तः भागः असाम्प्र-तिकः। अयं वराहगुरोर्मूलानुविधेयतामावेदयति। उपशताक्षरं वाक्य-द्वयमिदं पाद्मक्रियापादैकोनत्रिंशाध्यायगतानां (३७-३८-३९) त्रयाणां श्लोकानां अक्षरार्थमुपवर्णयति। पर्यालोचने क्रियमाणे नायं विभवमूर्ति-मात्रपर्याप्तः विषय इति स्पष्टीभवति सम्प्रदायविदाम्। अन्यच्च अत्र-त्यानां पदानां प्रक्षिप्ततया पदार्थानामपि विशकलिततानान्तरीया समजनि। स्यादिदं श्लोकत्रितयं प्रक्षिप्तमथवा प्रक्षिप्तपदसङ्कुलं भ्रामकं चेति दिक्।

मत्स्यादिमूर्तीनां स्थानाधिपदेवतारूपेण नैव स्थापनमिति हेतोः, लोहबिम्बानां च जङ्गमतया च षोडशन्यासस्तेषु नेष्यत इति राद्धान्तः। अचलबेरस्य, तत्रापि प्रधानदेवस्यैव षोडशन्यासः, चतुर्थस्नपनं च भवेताम्। अधिवासादिकं तु तत्तद्बिम्बयोग्यतानुरोधं सर्वेषामप्यनुष्ठेयमेव। प्रतिष्ठा-नन्तरं चतुर्थेऽह्नि क्रियमाणस्य स्नपनस्य चतुर्थस्नपनमिति पाञ्चरात्रिकाणां परिभाषा।

प्रथमगोपुरद्वारे इति–अत्र प्रथमादिपदानां तत्तदावरणार्थकता वक्तव्या। विष्वक्सेनस्थाने पञ्चमावरणे सोमेशयोरन्तराले विष्वक्सेनः स्थापनीय इति शास्त्रविदः। स्वतन्त्रलक्ष्म्यालये तत्र विष्वक्सेनप्रतिनिधित्वेन नाम्ना चतुर्भुजा उक्तलक्षणा स्थापनीयेति विशेषः। विष्णुतिलके तु तस्याः वेत्रवतीति नाम दृश्यते[41]।

मत्स्यादिकानां मूर्तीनां श्र्यादीनां च यथाक्रमम्।
स्थापनं प्रोक्तमेकोनविंशेंऽशेऽस्मिन् यथाविधि॥

विंशः परिच्छेदः

लोकोज्जीवनहेतुकः भगवतः पाणिग्रहणमहोत्सवः। प्रतिष्ठानुपदमेवाद्यापि 'शान्तिकल्याणम्' इति नाम्ना क्रियत एवायमुत्सवः।

'यस्यावतारदिवसे तस्य कल्याणमाचरेत्' इति[42] शास्त्रानुरोधं तत्तदवतारदिवसे च प्रतिवर्षमनुष्ठीयते। सम्प्रति प्रतिष्ठाङ्गभूत एवाऽयमत्र निरूप्यते। कल्याणमण्डपमिति यदद्यापि सुप्रथितं तदेवोच्यते वैवाहिकसदनमिति। वेदादिनेति–अत्र वेदादिरित्यनेन प्रणवः कथ्यते। 'प्रणवश्छन्दसामिव' इत्यादिभि[43] स्सुप्रथितोऽयं विषयः लौकिकानामपि। मदीयामिति—यजमानगोत्रनाम्ना देव्याः प्रवरादिकं वक्तव्यमित्यनुशास्ति भगवान् स्वयमेव। यथा–'स्वगोत्रनाम्ना कथितामिमां श्रियमनुत्तमाम्' (९–३० पा.क्रि.) 'मदीयगोत्रजां कन्यां देवीम्' (५८९ विष्णुति.) इति। प्रजासहत्वकर्मभ्य इति–प्रजाभ्यः सहत्वकर्मभ्यश्च प्रतिपादनमिदम्। प्रजाऽत्र धर्मप्रजाऽभिप्रेता। 'सहभावः सहत्वं, तद्येषु विद्यते तानि सहत्वकर्माणि।

नेयस्थालीपाक, पार्वणस्थालीपाकाऽऽतिथ्यादीनि' इति बोप्पनभट्टीयसूत्रे
र्थखण्डेऽभिहितम् । तदर्थः कन्याप्रतिग्रहः न दोषायेत्यार्षः सम्प्रदायः ।
एव 'पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मस्वि' ति लोकप्रसिद्धिः, लौकिकस्समन्व-
यम् । जगन्मातापितृभूतयोः देवीदेवयोः विषये चायमौपचारिकः
गः । अथवा जीवानुग्रहार्थं, लोककल्याणाभिवृद्धयर्थमिदं प्रतिपादन-
यपि वक्तुं शक्यते । प्रजास्सहत इति प्रजासहः, तस्य भावः प्रजासहत्वं,
नापराधमर्षणम् । तदौपयिकानि कटाक्षमन्दस्मिताभयदानप्रार्थनादीनि
णि, तदर्थं देव्याः प्रतिपादनमित्यन्या सरणिः ।

प्रतिपादयामीति—ददामीत्यर्थः । विनिवेश्येति—प्राचीमभि स्थाप-
त्वेति यावत् । आघारमिति—स्रुचा चतुर्वारमाज्येन स्रुवं सम्पूर्य
र्ऋत्यादीशानान्तं प्रजापतिमन्त्रेण[44] तथैव पुनः वायव्याद्याग्नेयान्तं इन्द्र-
न्त्रेण च आज्यधाराया आहरणं प्रक्षेपणं आघारहोम इत्यभिधीयते[45] ।

अत्र सम्प्रत्याचारपदारूढं लोके प्रसिद्धं माङ्गल्यधारणं विष्णु-
लकोक्तं ग्रन्थकृता परित्यक्तम् । सन्दर्भेऽस्मिन् अक्षरशः विष्णुतिलक-
सरता तत्परित्यागः नोचित इव प्रतिभाति । अहर्निशमिति—प्रातस्सा-
ालयोरिति । मूलमन्त्राभ्यामिति—अष्टाक्षरीमन्त्रेण, स्थानाधिपमन्त्रेण
। तुरीयदिनापररात्रौ कर्तव्यं शेषहोममुपदिशति हुत्वेति । तत इति—इदं
नुष्ठानान्तरशान्तिकल्याणम् । एतदनन्तरं देवालये नित्यं भगवन्तमर्चयें-
ति भावः । जामदग्न्यादीति—जमदग्नेः अपत्यं पुमान् जामदग्न्यः परशु-
मः । स आदिर्येषां ते जामदग्न्यादयः । श्रीरामबलरामकृष्णादयः । तेषां
यः सीता–रेवती–रुक्मिण्यः । तासामुद्वाहः स्मृत्युक्तवर्त्मना स्वसूत्रोक्त-
र्गेण लौकिकपथा कार्य इति भावः ।

श्र्यादिभिस्सह देवस्य पाणिपीडनमङ्गलम् ।
परिच्छेदे हि विंशेऽस्मिन् दीक्षितेन प्रदर्शितम् ॥

——

एकविंश: परिच्छेदः

प्रतिष्ठाङ्गतया प्रसक्तं पाणिग्रहणविधिं निरुच्य तदनु विमान-प्रतिष्ठाविधिमुपपादयितुं प्रक्रमते अथेति-प्रतिष्ठोपयोगितया अष्टानामेवोपा-देयतया अष्टधान्येति । नवरत्नेत्यत्रापि अष्टरत्नेत्येव सम्यक्तरः पाठ: । अष्टानामेवोपादेयतायाः प्रागुपन्यस्तत्वात् । अष्टमङ्गलेति—श्रीवत्स—पूर्णकुम्भ—भेरी — दर्पण—मत्स्ययुग्म—पाञ्चजन्य—चक्र—गरुडरेखाचित्रवन्ति तालमात्रायतानि तदर्धविस्तृतानि लोहमयानि दारवाणि वा फलकान्यष्ट-मङ्गलानीत्युच्यन्ते । उपस्थाय=ध्यात्वेत्यर्थः ।

वेदानिति—ऋगादीन् चतुरो वेदानिति भावः । अष्टादशाङ्गकल्पने त्विति—अत्र मूले पञ्चैवाङ्गान्युपन्यस्तानि । पूर्वोक्तैः द्वादशाङ्गैस्सह सप्तदशाङ्गान्येव भवन्ति । अतः पञ्चदशाङ्गमेवं मूले योजनीयं 'ओं महीशक्त्यै स्वाहा शिलायामि' ति । सहस्रशीर्षं पुरुषमिति'—पूर्वोक्त (P. 104) 'सहस्रशीर्षमिति गाथानुरोधं ध्यात्वेति भावः ।

प्रतिष्ठाविधिरत्रोक्तो विमानस्य विलक्षणः ।
एकविंशे परिच्छेदे वराहेण विपश्चिता ॥

———

द्वाविंशः परिच्छेदः

विमानप्रतिष्ठां निरूप्य तदनु मण्डपास्थानमण्डपगोपुरादीनां प्रतिष्ठापद्धतिं निरूपयितुमुपक्रमते अथेति । मण्डपपदं च यौगिकरूढम् । मण्ड्यते अलंक्रियते जनैरिति मण्डपः । मडि=भूषायाम् । रूढ्या च देवोपयोगिनिर्माणविशेषमभिधत्ते ।

पुरस्तात्तन्त्रपूर्वकमिति – अग्निसंस्कारप्रसङ्गे पूर्वानुष्ठितक्रियानुष्ठानपुरस्सरमिति भावः । सद्यो वेति–एकाहानुष्ठाने उक्तपूर्वं सर्वमपि कर्मजातं सद्य एवानुष्ठेयमिति ।

मण्डपादेः प्रतिष्ठायाः पद्धतिं प्राह देशिकः ।
द्वाविंशेऽस्मिन् परिच्छेदे गोपुरादेश्च सक्रमाम् ॥

त्रयोविंश: परिच्छेद:

मण्डपादिप्रतिष्ठानिरूपणानन्तरं बलिपीठनिर्माणं, तत्प्रतिष्ठां, महानस-धान्याद्यगार-वापीकूपतटाकप्रतिष्ठां च विशदयितुमुद्युंक्ते। अथेति। अत्राष्टविधं बलिपीठं निरुक्तम्। उत्तमोत्तमं तु साम्प्रतं मृग्यमेव। गोपुरास्थानमण्डपयोरिति—आपातत इयमुक्तिः। बलिपीठास्थानमण्डपयोर्मध्ये ध्वजपीठवैनतेयादिमन्दिरयोर्निर्माणस्य विहितत्वात्। संस्थापयेदिति—एवं देवालयस्य परितः पूर्वाद्याशास्वष्टस्वपि बलिपीठानि शास्त्रमर्यादापरिपालनैदम्पर्येण निर्मितेषु केषुचिदेव स्थलेषु दरीदृश्यन्ते। बहुत्र दुर्लभान्येव।

पश्चिमभागे इति—देवः पूर्वाभिमुख इत्यभिप्रायेणेदम्। पूर्वाभिमुखे इति—देवः यां दिशमभितः विलसति तस्याः दिशः अप्राचीत्वेऽपि देवप्राचीति व्यवहारः। तदनुरोधेनैव अन्या दिश ऊहनीयाः। श्रपणं—पचनमिति यावत्। सारस्वतगृहेति – बहुविधसौकर्यसौविध्यविभासुरे साम्प्रतिकेऽपि समये यन्मृग्यतया विषयो भवत्याधुनिकदेवालयेषु तत् सारस्वतगृहम्। तत्र सर्वं वैदिकसाहित्यं पुरा भूर्जरतालपत्रादिषु संग्रथितं संरक्षितम्। जाते संशये भट्टाचार्य इतरैः पण्डितैस्सह शास्त्रचर्चां तत्र प्रवर्त्य सिद्धान्तमुपस्थापयति स्म। वाप्यादीनिति—वापीकूपतटाकादीनित्यर्थः। निक्षिप्येति—सालग्रावमपि निक्षेप्यमिति विष्णुतिलके[46]।

प्रतिष्ठा बलिपीठादेः धान्यागारस्य च क्रमात्।
वापीकूपतटाकानां त्रयोविंशे निरूपिता।

———

चतुर्विंश: परिच्छेद:

देवालयाङ्गभूतबलिपीठादिकस्य प्रतिष्ठां निरूप्य अर्चनाद्यङ्गभूत प्रभा—पीठ—घण्टा—धूप—दीपाक्षमालादीनां प्रतिष्ठाविधिमुपपादयितु-मारभते अथेति–धूपं=धूपपात्रं, दीपं=दीपपात्रमित्यर्थ:। अक्षमालेति - अक्षै: गुम्फिता माला अक्षमाला। अक्षास्थितुल्यानिति—अक्षं=पद्मं, तस्य अस्थि=बीजं तत्सदृशानिति। अथवा अक्षं=विभीतकफलं तस्यास्थि =बीजं तत्सदृशानिति। मणिमिति—मौलिस्थितस्य तस्य मणे: मेरुरिति परिभाषा मन्त्रशास्त्रतत्त्वविदां पाञ्चरात्रिकाणाम्। तत्रेति–अक्षमाला-याम्। तमेवेति–यं वा मन्त्रं प्रथमत: मालायां स्थापितवानाचार्य: तदनुष्ठान एव सा माला समुपयोज्या। नान्यमन्त्रानुष्ठाने।

अक्षास्थिमात्रमणिनिर्मिता माला उत्तमा। धात्रीफलास्थिमात्र-मणिनिर्मिता मध्यगा। बदरास्थिप्रमाणमणिकल्पिता अधमा। अष्टोत्तर-शतसंख्याकमणिसंकलिता माला उत्तमा। चतु:पञ्चाशत्संख्याकमणि-संदृब्धा मध्यमा। सप्तविंशत्यक्षपरिमिता अधमा इत्यक्षमालाभेद: तत्परिमाणसंख्यानिबन्धन:। रत्नविनिर्मिता माला स्वर्गापवर्गदा। स्वर्णमयी भगवत्सेवाप्रदा। रजतनिर्मिता कीर्तिधनदा। ताम्रनिर्मिता शान्तिकरी चेति सम्प्रदाय:[47]।

प्रभापीठाद्यक्षमालाप्रतिष्ठाणां विधिं क्रमात्।
चतुर्विंशे परिच्छेदे वराहगुरुरब्रवीत्॥

——

पञ्चविंशः परिच्छेदः

अर्चनौपयिकवस्तुजातस्य विविधस्य प्रतिष्ठां विशदीकृत्य सम्प्रति गृहार्चा — श्रीवत्स — कौस्तुभ — वनमाला—किरीट पञ्चायुधादीनां प्रतिष्ठाविधिं निर्देष्टुमुपक्रमते अथेति —

संहारशयनेति—संहारशयनमूर्तेः[28] अत्युग्रतया गृहे तदाराधनं न क्षेमायेति तन्निषेधः। प्रतिमास्थापनस्थाने इति—स्थावरबिम्बाभिप्रायेणे-दम्। जङ्गमस्य चेदिति—स्थावरं दारवं बिम्बं जङ्गमं च लोहमयं बिम्बं कैश्चिद् गृहेष्वर्चनार्थं स्थाप्यते। कैश्चिदुभयमपि दारवं लोहमयं वा। सशाटिके इति—सवस्त्रे इत्यर्थः।

स्वमन्त्रेणेति — कौस्तुभमन्त्रेणेति। चतुर्णामिति। शङ्ख — कौमोदकी—शार्ङ्ग—नन्दकानां चतुर्णामायुधानामिति भावः। बीजयुक्तेनेति —बीजाक्षरसहितेनेति यावत्। बीजमन्त्राणां तदितरापेक्षया निरतिशय-प्रभाविता मन्त्रिणामपरोक्षा। श्रीपाञ्चरात्रभगवच्छास्त्रे बीजमन्त्राणामेव प्रधानतयोपयोगः। अणीयसि बीजे महती शक्तिः निक्षिप्तेत्यार्षेण चक्षुषा समुपलक्ष्य दयमानमानसाः लोकानुजिघृक्षया तानुदादिक्षत् महर्षयः।

युग्मास्वेवेति—भक्तप्रतिष्ठायां घटिकाशरावयोर्निषेधः। वेदिका-धिवासनेति—भगवत इव भक्तानां वेदिकायां शय्याधिवासः न कर्तव्यः। तथा करकं, मूर्तिकुम्भाष्टकमपि न कल्पनीयम्। सुदर्शनस्य विष्ण्वादि-मूर्तीनां चावाहनप्रसक्त्यभावात्। प्रधानकुम्भ एक एव कल्पनीयः।

गृहार्चाभूषणादीनां चक्रादेश्च गुरोस्तथा ।
भक्तादीनां प्रतिष्ठा च पञ्चविंशे निरूपिता ।।

षड्विंशः परिच्छेदः

अथ गृहार्चादिप्रतिष्ठापद्धतिं निरूप्य तदनु परमैकान्तिकत्व-सिद्ध्यर्थं यजनयोग्यतावाप्तये च दीयमानां चक्राब्जमण्डलदीक्षां प्रतिपाद-यितुमारभते अथेति ।

गोकर्णयुग्मेनेति—अङ्गुष्ठानामिकोन्मानस्य गोकर्ण इति व्यवहारः । तद्युग्मेनेति यावत् । 'अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णः' (७१–णान्त) इति विश्वकोशः । गोकर्णाकृतिरत्रास्तीति गोकर्णः । वितस्ति-भ्यामिति—अङ्गुष्ठकनिष्ठिकोन्मानस्य द्वादशाङ्गुलमितस्य वितस्तिरिति व्यपदेशः । 'स कनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः' (३४२-२) इत्यमर-वचनात् । वितस्यति हस्तापेक्षया उपक्षीयत इति वितस्तिः । तसु=उपक्षये । प्रादेशद्वयेनेति – अङ्गुष्ठतर्जन्युन्मानस्य प्रादेश इति नाम । प्रदिश्यते परिमीयत इति प्रादेश. । दिश=अतिसर्जने । प्रादेशतालगोकर्णाः तर्जन्यादियुते तते' (३४२-२) इति नामलिङ्गानुशासनात् ।

पञ्चरत्नैरिति । मरकत–नील-गोमेधिक–पुष्यराग–वैडूर्याख्यानि अश्मजातीनि रत्नानि पञ्चरत्नानीत्युच्यन्ते । उत्तरादिद्वारेति–ननु प्राच्या-दिक्रमं परित्यज्य कुत उत्तरादिक्रमानुधावनमिति चेत् - न, 'सौम्यं स्याद-ग्रजन्मनाम्' इत्यारभ्य उत्तरादिचतुर्द्वारेषु ब्राह्मणादितत्तद्यजमानानुगुण्येन क्रमेण शुक्लपीतकृष्णवर्णानां पूरणस्य विहितत्वात्[49] । मन्त्राध्वानमिति - श्रीपाञ्चरात्रशास्त्रे भट्टाचार्यस्य षडध्वज्ञ इति वर्तते किञ्चिद्विशेषणम् ।

अध्वानस्ते च षडत्र स्पष्टतया प्रतिपाद्यन्ते मन्त्र - तत्त्व - वर्ण - पद - कला - भुवनाख्याः ।

तत्त्वाध्वार्चनमिति पाञ्चरात्रशास्त्रे प्रतिपादितानि[50] तत्त्वान्येकपञ्चाशत्संख्याकानि । तानि च पुरुष (जीव) प्रकृति महत् (बुद्ध) अहङ्काराः, पञ्च तन्मात्राणि, पञ्च महाभूतानि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणीत्याहत्य पञ्च विंशतिः जीवतत्त्वानि । माया-काल-कला-राग-विद्या-नन्द-महानन्द-महाविद्या-क्षेत्रज्ञ-शिव-ब्रह्मा-बद्ध (पुरुष)-सत्य-अच्युत-अनन्त-विष्णु-सर्व- निवृत्ति-विश्व-पुरुष-परमेष्ठि-अनिरुद्ध - प्रद्युम्न — सङ्कर्षण— वासुदेव — पर—वासुदेवाख्यानि षड्विंशतिश्चेत्यनवयवेन एकपञ्चाशत्तत्त्वानि परमात्मनः ।

पुरुषः जीवः, प्रकृतिः प्रकर्षेण करोति कार्यमुत्पादयतीति । प्रकर्षश्च तत्त्वान्तरारम्भकत्वम् । अव्यक्तं, प्रधानं, प्रकृतिरित्यनर्थान्तरम् । महत्तत्त्वमेव बुद्धिरित्यपि व्यपदिश्यते । परिणामवादिनां सांख्यानां पञ्चविंशतितत्त्वव्यवस्थापनं चैतच्छास्त्रप्रतिपादिततत्त्वसमाकलन-निबन्धनम् । जागर्ति चानयोश्शास्त्रयोर्महान् भेदः बहुषु स्थलेषु । अथैवं स्थिते प्रकृतिस्थाने प्राणपदं किं मूलकारेण निवेशितमाहोस्वित् गच्छति काले शास्त्रतत्त्वमनवगच्छद्भिः यैः कैश्चित्प्रक्षिप्तं वेति जायते सन्देहः नाद्यः, सुविदितशास्त्रतत्त्वतया मूलकारस्य तथाकरणायोगात् ।

स्यान्नाम कदाचित् द्वितीयस्यावकाशः । अपि च प्रयोगनिर्माणे यावदुपलब्धि पाद्मसंहितामनुरुन्धानेन वराहगुरुणाऽत्र परमात्मनः रूपतत्त्वनिरूपणावसरे कुतः पाद्मोक्ततत्त्वपरित्यागः कृत इति चिन्त्यम् । तत्प्रतिपादितेषु तत्त्वेषु मृग्यमेवौचित्यम् ।

स्वमन्त्रेणेति — स्वानुष्ठानप्रधानमन्त्रेण अष्टाक्षर—द्वादशाक्षरादिना । मायासूत्रेणेति—मायानिर्मूलकं सूत्रं मायासूत्रम् । सत्त्वरजस्तमोगुणमयी हि माया । सैव पाशः सांसारिकः । अत एव तन्तूनां शुक्लकृष्णरक्तवर्णत्वं त्रिगुणीकरणं चोपर्युक्तगुणत्रितयप्रतिनिध्यभिप्रायेण । पञ्चविंशतिसंख्ययेति—पञ्चविंशतिवारं शिखादिपादान्तमावेष्ट्येति यावत् । माषोद-

नेनेति — सन्दर्भेऽस्मिन् भूतेभ्यः माषोपसम्मिश्रौदनस्यैवोपहर्तव्यतया समुप-दिष्टत्वात् । पूर्ववदिति — स्वमन्त्रेणेति यावत् । पञ्चविंशतिधेति — पञ्च-विंशतितत्त्वगतमायापाशच्छेदनज्ञापनाय तथा च्छेदः । प्रकृत्यादीनिति – पुरुष (जीव) प्रकृति – महत् – अहङ्कार – मनः – शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्र — आकाशवाय्वग्न्यापःपृथिव्याख्यभूत — त्वक्चक्षुश्श्रोत्रजिह्वाघ्राण — वाक्पा-दपाणिपायूपस्थाख्यानि पञ्चविंशतिजीवतत्त्वानीत्यर्थः । अनवयवेन पञ्च-विंशतितत्त्वगतमायापाशदाहोद्देशेन तेषां होमः । तत्त्वसृष्टीति — मायारहित शुद्धसत्त्वमयतत्त्वानां सृष्टिरत्रोद्दिष्टा । तावतीः अष्टोत्तरशताहुतीः तन्मन्त्रेण महाव्याहृतिमन्त्रेण ।

भागवत इति -- ब्राह्मणस्येति भावः । विष्णुहस्तमिति — चक्राब्ज-मण्डलावाहनवशात् स्वहस्तस्य विष्णुहस्तत्वभावना गुरोरिति भावः । आचार्यमिति – अच्युतपदप्राप्तेः शास्त्रार्थविबोधस्य चाऽचार्यानुग्रहद्वारकतया आचार्यस्याभ्यर्हितत्वम् । भगवद्वचानेति - स्वशेषतैकरूपभगवत्कैंकर्यौपयिका-भिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगाख्यपञ्चकालकर्तव्येषु निरन्तरतत्परता-भिनिवेशः परिपालनीय इति भावः ।

चक्राब्जरचना तत्स्थदेवानां च निरूपणम् ।
दीक्षाविधिश्च षड्विंशे भट्टाचार्येण दर्शिताः ।।

एकपञ्चाशत्तत्त्वानि

1. परमपुरुषः

क्रमः	बीजानि	प्रत्यगात्मोपयोगि भौतिकशरीरे	अवस्था
२.	मं	जीवः	तुरीया
३.	भं	अव्यक्तः	सुषुप्तिः
४.	बं	बुद्धिः	स्वप्नः
५.	फं	अहङ्कारः	स्वप्नजाग्रत्
६.	पं	मनः	बीजस्वप्नः
७.	नं	शब्दः	जाग्रत्स्वप्नः
८.	कं	आकाशः	,,
९.	णं	श्रोत्रम्	,,
१०.	ञं	वाक्	,,
११.	धं	स्पर्शः	महाजाग्रत्
१२.	खं	वायुः	,,
१३.	ढं	त्वक्	,,
१४.	झं	पाणिः	,,
१५.	दं	रूपम्	बीजजाग्रत्
१६.	गं	तेजः	,,
१७.	डं	नेत्रम्	,,
१८.	जं	पादः	,,
१९.	थं	रसः	जाग्रत्
२०.	घं	आपः	,,
२१.	ठं	जिह्वा	,,
२२.	छं	वायुः	,,
२३.	तं	गन्धः	जाग्रन्मोह
२४.	ङं	पृथिवी	अज्ञान
२५.	टं	घ्राणम्	अन्यथाज्ञान
२६.	चं	उपस्थम्	विपरीतज्ञान

क्रमः	परमात्मोपयोगि ज्ञानशरीरे	अवस्था
२७.	वासुदेवः	भगवन्निष्ठा
२८.	सङ्कर्षणः	स्वस्वरूपनिष्ठा
२९.	प्रद्युम्नः	पदार्थानुभाविनी
३०.	अनिरुद्धः	असंसक्तता
३१.	क्षेत्रज्ञः	निरभिमानता
३२.	सत्यः	शुद्धसत्त्ववृद्धिः
३३.	परमेष्ठी	,,
३४.	महाविद्या	,,
३५.	विद्या	,,
३६.	अच्युतः	तनुमानसा
३७.	पुरुषः	,,
३८.	महानन्दः	,,
३९.	कला	,,
४०.	शिवः	तत्त्वजिज्ञासा
४१.	विश्वः	,,
४३.	नन्दः	,,
४३.	रागः	,,
४४.	विष्णुः	शुभेच्छा
४५.	सर्वः	,,
४६.	अनन्तः	,,
४७.	कालः	,,
४८.	ब्रह्मा	सद्भावना
४९.	निवृत्तिः	सत्सङ्गरुचिः
५०.	बद्धः	सदभिमुखः
५१.	माया	सदद्वेषः

सप्तविंश: परिच्छेदः

अवाप्तचक्राब्जमण्डलदीक्षाणामेव भागवतत्वप्राप्तिः परार्थ-यजनाधिकारश्चेति मनसिकृत्य दीक्षाविधेरनुपदं समाराधनविधिं व्याख्यातु-मुपक्रमते अथेति—

स्नानेष्विति—स्नांत्यनेनेति स्नानम् । ष्णा=शौचे 'आप्लाव आप्लवः स्नानम्' इत्यमरः (३८१-२)। अत्रोपपादितानां सप्त स्नानानां स्वरूपमित्थं विज्ञेयम् । अप्स्ववगाहनपूर्वकं क्रियमाणं वारुण-स्नानम् । इदमवगाहस्नानमित्यप्युच्यते । आतपेन वर्षेण वा क्रियमाणं दिव्यस्नानम् । हुतानां समिधां, गोमयस्य वा भस्मना यदूर्ध्वपुण्ड्रकरणं तदाग्नेयस्नानम् । गोषु गच्छत्सु तत्पादरजसा वपुषः स्पर्शः वायव्यस्नानम् । प्रशस्तश्वेतमृदा ललाटादिषु केशवाद्युच्चारणपुरस्सरं द्वादशोर्ध्वपुण्ड्रधारणं पार्थिवस्नानम् । अब्लिङ्गमन्त्रैः जलेन प्रोक्षणं मान्त्रस्नानम् । आचमन-प्राणायामपूर्वकं भगवतः ध्यानं मानसस्नानम् । उपकरणानुरोधी विभागो-ऽयम् । अशक्ततायां सौकर्याभावे च कार्यं गौणस्नानं कण्ठ–कापिल–आमय–मान्त्रस्नानभेदेन चतुर्विधमिति विष्णुतिलके समुपदिष्टम्[51] । रोगिणा शिखां विना उष्णोदकेन वा क्रियमाणं कण्ठस्नानं, केवलार्द्रवस्त्र-मार्जनमामयस्नानं, उपद्रवे नाभिजंघोरुगुह्यानां क्षालनं कापिलस्नानं, अशक्तेनानुष्ठीयमानं प्रोक्षणं मान्त्रस्नानम् । शास्त्रेऽस्मिन्नुपदिश्यमानानां क्रियाणां स्नानमूलकतया आत्मनः शक्तिं देशकालौ चानुसृत्य उपर्युक्ते-ष्वन्यतमं स्नानमवश्यविधेयम् ।

अधिवलजमिति—वलजे इति अधिवलजं, द्वारसमीपे इत्यर्थः ।

अत्राभीत्युचितम् । तालत्रयमिति–अयं क्रमः–दक्षिणहस्तेन वामं संताड्य, वामहस्तेन दक्षिणं, पुनः दक्षिणेन वाममिति तालानां त्रितयम् । तालमेकं मरणप्रदं, तालद्वयं व्याधिपीडाकरं तालत्रयं सुखावहमिति विहगेन्द्र-संहिता[52]। उत्तमत्रयेति-गेहं शिलामयं उत्तमं, इष्टकामयं मध्यमं, दारुजं अधमम् । कवाटत्रयं च अर्धमण्डप–अन्तराल -गर्भालयकवाटत्रयमित्यर्थः । गर्भगृहद्वारेति-गर्भगृहद्वारस्य दक्षिणभागावस्थितं यत् स्वब्रह्मसूत्रं तस्माद्दक्षिणभागेनेत्यर्थः । अर्थात् द्वारदक्षिणार्धेनेति यावत् । प्राचीनयोग्योपास्येति-अत्र प्राचीनयुक्त्योपास्येति साधीयान् प्रयोग इव ।

त्रिगुणात्मिकामिति–'प्रकृतिस्त्रिगुणा ब्रह्मन्ननादिरविनाशिनी[53], सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयवती प्रकृतिरिति भावः । सप्तधात्विति–रस – रक्त–मांस–मेदः—अस्थि–मज्जा—शुक्राख्या देहवर्धका धातवः तन्मय-मिति भावः । षण्णवत्यङ्गुलेति—पूर्वोक्तरीत्या (P. 133) पद्मस्वस्ति-कान्यतरासनेन आसीन इत्यभिप्रायेणेदम् । अयुतेति—दशसहस्रचन्द्रतुल्य-कान्तिमिति । नियुतैरिति—लक्षसंख्याकैः सूर्यैरित्यर्थः । द्विषाक्षरमिति—द्विषडक्षरमिति वक्तव्ये छन्दोऽनुरोधेन तथा वचनम्, द्वादशाक्षरमन्त्रेणेति यावत् ।

मानसयाग इति—मनसा ध्यानयोगेन अनुष्ठीयमानः यागः उपासना मानसयाग इत्यभिधीयते । अयमेवान्तर्यागः ।

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति' इति भगवद्गीतो-पबृंहितोऽयं (२६-४) सिद्धान्तः । अन्तर्बहिर्यागनिबन्धनमिदं भगवदाराधनं ज्ञानयज्ञद्रव्ययज्ञरूपं भवितुमर्हति । तत्सम्यग्व्युत्पादितं[54] श्रीभाष्यकारैः स्वगीताभाष्ये 'कर्मण्यकर्म यः पश्येदिति (१८-४) श्लोकभाष्यमुखेन यथा—

'क्रियमाणमेव कर्म आत्मयाथात्म्यानुसन्धानेन ज्ञानाकारं यः पश्येत्, तच्च ज्ञानं कर्मयोगान्तर्गततया कर्माकारं यः पश्येत्' इति ।

अन्यत्र च—

> 'उभयाकारे कर्मणि द्रव्यमयादंशात् ज्ञानमयोंशश्श्रेयान् । सर्वस्य कर्मणः तदितरस्य चाखिलस्योपादेयस्य ज्ञाने परिसमाप्तेः तदेव सर्वैः साधनैः प्राप्यभूतं ज्ञानं कर्मान्तर्गतत्वेनाभ्यस्यते' (भग· ३३-४)

इति मानसयागप्रामुख्यं च । अत्रायं मानसयागः त्रिविधः प्रतिपादितः लयभोगाधिकारभेदभिन्नः ।

> भूतशुद्ध्यादिसंयुक्ता संगृहीताऽत्र सूरिणा ।
> सप्तविंशे परिच्छेदे समाराधनपद्धतिः ॥

अष्टाविंशः परिच्छेदः

अथ मानसक्रियानिबन्धनं मानसयागं निरूप्य बाह्येन्द्रियकरणकं बाह्ययागं प्रतिपादयितुमुपक्रमते अथेति—अगाथि चेदमर्चनं भगवता स्वयमेव गीतासु यथा —

'दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते' (२-४४) इति । भाष्यकारैश्च—दैवं=देवार्चनरूपं यज्ञमपरे कर्मयोगिनः पर्युपासते = सेवन्ते । तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः । इति स्वगीताभाष्यद्वारा निश्चप्रचम् ।

गलन्तिकेति—गलत्यम्भः अस्या इति गलन्तिका । गल = क्षरणे । गल्—शतृ + ङीष्—नुम् + कन् + टाप् गलन्तिका । 'कर्कर्यालुर्गलन्तिका' इत्यमरकोशवचनात् (६०६-२) । वर्धनीति = वर्धते ताच्छील्येनेति वर्धनी, 'वारिधान्यां च वर्धनी' (७७—नान्त) इति विश्ववचनात् जलपात्रविशेषः । त्रिपादुकामिति—पादत्रयविशिष्टस्य पीठस्य त्रिपादुकेति व्यवहारः । यस्यां पश्चात् पाद्यादिपात्राणि निक्षिप्यन्ते । मध्यदक्षिणेति—पात्रस्थापनक्रमं निर्दिशति । मध्ये पाद्यपात्रं तद्दक्षिणतः अर्घ्यपात्रं वामत आचमनपात्रमिति क्रमोऽत्र लभ्यते । किन्तु नायं समग्रः पात्रनिवेशनप्रकारः, स्नानीयपात्रादीनामनिर्देशात् । अपि च सत्यप्यनुष्ठानभेदे आग्नेयादिषु कोणेषु चतुर्णां पात्राणां स्थापनं दरीदृश्यते । उपलभ्यन्ते च बहूनि प्रमाणानि तथाऽऽचरणस्य ।

कुशाग्रेति—एषां पाद्यार्घ्याचमनीयद्रव्याणां शरीरस्य तत्तद्व्याधिनिवारकत्वम् । एतत्संहृत्य गुणसाम्यावस्थारूपप्रसन्नतापादनं मनसश्च सुलभमिति सोपष्टम्भं सुष्ठु प्रपञ्चितं पाञ्चरात्रतत्त्वार्थप्रपञ्चनव्यग्रैः

आयुर्वेदशास्त्रनिष्णातैरस्मत्तातपादैः[54] । वैकारिकेति=अहंकारः प्रथमतस्त्रिविधः[55] । वैकारिक—तैजस–भौतिक–भेदेन । पुनस्त्रिविधः[56] दर्प–क्रोध–दम्भभेदेन च । गन्धादिचतुर्भिः =गन्धपुष्पधूपदीपैरिति भावः । एकबेरेति–एकबेरे प्रतिष्ठितमूर्तावेव सकलन्यासपुरस्सरं पूर्णस्य तेजसः समुपलम्भात् ततः बेरान्तरे प्रत्यहं कर्तव्यस्यावाहनस्य न प्रसङ्गः । एवं सुरसिद्धावतारिते च मूर्तौ तेजःपौष्कल्यात् पुनरावाहनं विधेयम् । किंतु ध्यानमात्रमेव ।

सन्मुख इति – अत्र सम्मुख इति पाठः साधीयान् । तथैव साम्मुख्यमुद्रेति च । अष्टाङ्गप्रणिपातेनेति =बाह्यः पञ्चाङ्गप्रणिपातः । आन्तरः शिष्टः । अत्र चोत्तरोत्तरप्रणिपातस्य समुत्कर्षः । तस्य बहुविधाभ्याससाध्यत्वात् । सहस्रधारयेति =सहस्रधारापात्रेणेति ।

असंस्कृतैरिति – अत्र असंस्कृतैरिति पाठः 'प्रामादिकः । विरुद्धार्थत्वात् । सुसंस्कृतैरिति साधीयान् । अन्वारब्धेति =अन्वारब्धः सव्यः करः यं सः, तेन सव्यकरानुगामिना दक्षिणकरेणेत्यर्थः ।

भूतेभ्य इति—बलिदान—नित्यमोत्सवयोर्भेद उपरिष्टात् त्रिंशव्याख्यानावसरे निरूपयिष्यते ।

आत्मपूजनमिति – मन्त्रन्यास – मानस – बाह्य – यागादिभिः पारमैकान्त्यपराकाष्ठामुपेयिवांसं ह्यर्चकं साक्षाद्धरिमामनन्ति । अतः शिष्टैर्द्रव्यैः तत्पूजनमपि हरेः प्रीतये कल्पत इति तथा विधानम् ।

प्रागुक्ताराधनाङ्गानि पाद्यार्घ्यादीनि षोडश ।
अष्टाविंशे परिच्छेदे मन्त्रैः कारी व्यरीरचत् ।

———

एकोनत्रिंशः परिच्छेदः

मानसयागं बाह्ययागं च सम्यगुपदिश्य अग्निकार्यप्रक्रियामुपपादयितुमारभते अग्निकार्यविधिरिति –

अग्निद्वारा वा अग्नावेव वा क्रियमाणं कार्यं अग्निकार्यम् । तस्य विधिः । प्रोक्षणेति–जलेन सेचनं सपवित्रेण दक्षिणपाणिना उत्तानेन कृतं प्रोक्षणं, अर्वाचीनेन अवोक्षणं, मुष्ठीकृतेन अभ्युक्षणमिति विष्णुतिलके[57] । सूर्यकान्तेति–सूर्यकान्तमित्यभिधानवतः अश्मनः शिलाया आतपे तूलादिसंयोगे अग्निरुत्पद्यते । अघारं = आज्यमित्यर्थः । अङ्गुष्ठनहनं = अङ्गुष्ठविस्तारमिति यावत् । अवग्रहकारिणीति = अवग्रहं वृष्टिनिरोधं करोतीत्यवग्रहकारिणी । ह्स्वाभिस्समिद्भिर्यत्र होमः तस्मिन् देशे वृष्टयभावः स्यादिति । कुक्कुटेति = प्रकरणानुचितमिदमुदाहरणम् । जम्बीरफलप्रमाणमित्यादि वक्तुमुचितमिति प्रतिभाति ।

अग्निकार्यविधिः प्रोक्तः साङ्गोपाङ्गः सविस्तरः ।
एकोनत्रिंशके पाञ्चरात्रशास्त्रोक्तवर्त्मना ।।

——

त्रिंश: परिच्छद:

अग्निकार्यविधिं प्रतिपाद्य तदनन्तरकर्तव्यां नित्योत्सवपद्धतिं व्याख्यातुमुद्युंक्ते नित्योत्सवविधिरिति –

अथ को नाम नित्योत्सव: ? नित्यं क्रियमाण उत्सव इति चेन्न । बलिहरणादेस्तत्रानन्तर्भावात् । नित्यमवश्यं पहर्तव्यबलिहरणदानपुरस्सरं क्रियमाण उत्सवः नित्योत्सव: । अथवा नित्यपदस्यैव नित्यानुष्ठेयबलिहरणमर्थः । तदर्थक उत्सव: नित्योत्सव: । अत: नित्योत्सवपदं न केवलं बलिहरणपरम् । नापि केवलं सामान्योत्सवपरम्, अपि तु बलिदानपुरस्सरं क्रियमाणोत्सवपरमिति निष्कर्षः ।

अग्निपूजानन्तरमिति – नित्यहोमानन्तरमिति भाव: । ननु 'त्रिसन्ध्यमथवान्नेन कुर्यान्नित्योत्सवं हरेः' (६–५ चर्या. पाद्म) इति बलिहरणविधेः पर्यायतया नित्योसवपदं शास्त्रेऽस्मिन् प्रयुक्तम् । अत्र तु 'बलिं दत्वा' 'पर्यटनं' चेति तद्विभिन्नतया प्रयोग उपलभ्यते । तत्कथमिति चेन्न नित्योत्सवावसरे बलिदारस्य क्रियमाणतया बलिदानावसरेऽवश्यं स्वामिन: बलिबिम्बस्य नित्यमुत्सवकरणाच्च । तयोर्नान्तरीयकताप्रयुक्त आपाततः पर्यायत्वेन प्रयोग: । वस्तुतः सूक्ष्मेक्षणिकया परीक्षायां क्रियमाणायां उत्सवस्य बलिदानस्य च जागर्ति तरां क्रियाकृतो भेद इति तथा प्रयोगात् । दरीदृश्यते च क्रियाभेदस्तत्रैव प्रकरणे यथा –

'विना बलिप्रदानेन नोत्सवोऽभ्युदयावहः' (१०-५ चर्या. पाद्म) इति । प्रथममेवेति—गृहार्चापेक्षया देवालयार्चायां देव तेजः पौष्कल्यस्य सुलभतया, व्यक्तिक्षेमापेक्षयः समाजक्षेमस्याभ्यर्हिततया च देवस्वपरिग्रहादिना परार्थयजनस्य सर्वप्रधानकर्तव्यत्वापाताच्च परार्थयजनानन्तरमेव स्वार्थयजनं कर्तुमुचितमिति राद्धान्तः ।

पञ्चस्वावरणेष्वार्यः नित्योत्सवविधिं क्रमात् ।
त्रिंशे निरूपयामास नृत्तगीतादिविस्तरम् ॥

एकत्रिंशः परिच्छेदः

नित्योत्सवनिरूपणानन्तरं बहुभेदभिन्नं स्नपनं विधातुमुपक्रमते स्नपनविधिरिति–स्नपनं प्रथमतः द्विविधम् । केवलकर्माङ्गभेदेन । तत उत्तमोत्तम—उत्तममध्यम—उत्तमाधमादिभेदेन बहुविधम् । केवलं स्वतन्त्रम् । कर्माङ्गं अस्वतन्त्रम् । स्वतन्त्रे प्रतिसरबन्धाङ्कुरावापनादिकं भवेत् । कर्माङ्गे नित्ये वा न तेषां प्रसक्तिः ।

चतुःस्थानार्चनमिति — कुम्भ — मण्डल—अग्नि—बिम्बानि चत्वारि स्थानानि भगवदर्चायोग्यानि । तद्गतस्य भगवतः क्रियमाणमर्चनं चतुःस्थानार्चनमिति जयाख्यसंहिता[53] । कूर्चादिष्विति—अत्रादिपदेन पादुकायामपि स्नपनं कार्यमिति लभ्यते । उपस्नानाम्बुभाजनमिति—घृतादितत्तद्द्रव्यस्नानानन्तरं गात्रस्नेहादीनां विघटनाय उष्णोदकाद्युपस्नानं विधीयते । तदत्राख्यायते उपस्नानाम्बुभाजनमिति । अलाभे इति–पञ्चगव्यानामलाभे तत्प्रतिनिधितया घृतमेकमेवोपयोज्यमिति विधीयते । अत्र अध—मध्यमोत्तमरूपविलोमविभागः उत्तरोत्तरस्य बह्वव्ययप्रयाससाध्यतया पूर्वस्मिन्नादरः स्याद्बहूनामित्यभिप्रायेण ।

अधमादिविभागेन स्नपनं प्रतिपादितम् ।
एकत्रिंशे परिच्छेदे सद्रव्यं साधु सक्रियम् ॥

द्वात्रिंशः परिच्छेदः

महाभिषेकादिबहुभेदभिन्नं स्नपनं निरूप्य सम्प्रति एकोत्तर-सहस्रकलशस्नपनं विधातुमारभते अथेति। अस्य प्रयोजनं तु पापापनोदन-क्षमत्वादि पाद्मसंहितायां प्रतिपादितम्[59]। पाथांसीति–जलानीत्यर्थः। भार्गवरामेति—ऋते परशुरामात् शिष्टाः विभवमूर्तयः नव उक्तपूर्वाणां नवसंख्याकानां कुम्भानां अधिदेवता इत्यर्थः। पूर्ववदिति। पूर्ववत् नवममूर्तेः कल्केः शुद्धोदककुम्भाधिदैवत्यमिति भावः।

मूलक्षोदा इति—सहदेव्यादिमूलचूर्णानीत्यर्थः। अत्र चैकोत्तर-सहस्रकलशनिवेशनप्रकारः सम्यक् प्रतिपादितः। प्रधानमण्डलगतानि स्थानानि ब्राह्म—दिव्य—मानुषभेदेन त्रिधा विभक्तानि। प्रधान-मण्डलमध्यभागे ब्राह्मस्थाने एकस्मिन्नुपमण्डले एकोत्तराशीतिघटानां (८१) निवेशः। प्रधानमण्डल द्वितीयभागे दिव्यस्थाने ऐन्द्र–याम्य–वारुण—सौम्येषु चतुर्षु निर्मितेषूपमण्डलेषु प्रत्येकं एकोत्तराशीतिघटानां (८१) निवेशः (८१×४ + ८१ = ४०५)। एवमाग्नेयादिकोणेषु चतुर्ष्वपि प्रतिकोणं एकोनपञ्चाशत्कलशानां (४९) निवेशः। (४९×४ + ४०५—६०१)। प्रधानमण्डलतृतीयभागे मानुषस्थाने षोडशोपमण्डलेषु प्रत्येकं पञ्चविंशतिकलशानां (२५) निवेशः (२५×१६ + ६०१ = १००१)। एवं क्रमेण एकोत्तरसहस्रकलशाः सुरुचिरेण मार्गेण निवेश्यन्ते। तत्तत्स्था-नेषु द्रव्यदेवतामन्त्राणां निर्देशश्च युक्तिसहः। यथाविधि तत्तद्द्रव्यनिक्षेपेण, देवतासमाराधनेन, मन्त्रोच्चारणेन च समुत्पन्नः विलक्षणः शक्तिविशेषः

तदभिषेकद्वारा बिम्बे भगवतः सान्निध्यं निरतिशयं विधाय तत्तत्फलदायि बोभवीतीत्यत्र न कश्चिद्विचिकित्सालेश इति शम् ।

एकोत्तरसहस्राणां कलशानां निवेशनम् ।
समन्त्रकं च स्नपनं द्वात्रिंशे तैर्निरूपितम् ।।

त्रयस्त्रिंशः परिच्छेदः

एकोत्तरसहस्रकलशस्नपनविधिं निरूप्य ततः परं सर्वलोककल्याणकरं, सर्वारिष्टप्रशामकं, महोत्सवं व्युत्पादयितुमुपक्रमते अथेति—निर्णेजितमिति—सम्यक् शोधितमन्यर्थः, निर्णेज्यत इति निर्णेजितम्, णिजर्—शौचपोषणयोः । खलियुक्तिमिति-यवाग्वादिपिष्टयुक्तमित्यर्थः । ध्वजपटमिति—ध्वजार्थं निर्मितं गरुडपटमित्यर्थः । अनन्तेति—अनन्तादयोऽष्ट नागाः गरूडस्याभरणीभूताः । अष्टधान्यानीतिपूर्वोक्तानि (P. 86) यवव्रीहिनिष्पावप्रियङ्गुतिलमाषनीवारशालिधान्यानीत्यर्थः ।

अन्तस्सार इति—यद्यपि तरवस्त्रिविधाः अन्तस्सार-बहिस्सार, निस्सारभेदेन, तथापि तेष्वाद्ययोरेव ध्वजस्तम्भार्थं परिग्रहः । सम्प्रति लोके अर्णवृक्षेणैव ध्वजस्तम्भा निर्मीयन्ते । कथयन्ति च केचिदर्णदेवदारुवृक्षयोरभेदम् । ध्वजमिति—अस्य पताकेत्यर्थः प्राचीनः पताकाश्रयस्तम्भेऽपि ध्वजमिति व्यवहार आधुनिकः । आश्रयाश्रयिभावादभेदाध्यवसायः । प्रकृते तु पताकेत्यर्थ एव ध्वजपदप्रयोग उपलक्ष्यते । 'ध्वजं चिह्ने पताकाया' मिति विश्वः (३. जान्त) । ध्वजशब्दः नपुंसक एव पताकावाचक इति विश्वकोशः । पुंसि तथेत्यमरसिंहः ।

अत्र ध्वजारोहणमिति ध्वजारोपणमिति द्वौ शब्दौ प्रयुज्येते ।

ध्वजं पताकां स्तम्भमारोहयत्याचार्य इति ध्वजारोहणम् । ध्वजं प्रताकां, स्तम्भे आरोपयत्याचार्य इति ध्वजारोपणम् । प्रसिद्धिस्तु ध्वजारोहण-मित्येव । तथैव ध्वजावरोहणमित्यपि प्रयोगः ।

पारशव इति—सप्तमातृणामर्चकः वाद्यवादननिपुणः अनुलोमजः पारशवः कथ्यते[60] । त्रिगुणात्मिकायै इति—सत्त्वरजस्तमोरूपिण्यै इत्यर्थः । आरवरणेष्विति पञ्चस्वावरणेषु बलिप्रदाने नित्योत्सवार्चा-बल्यर्चा नेया । तद्बहिर्वीथिकासु बलिहरणे सुदर्शनमूर्तिं, अन्नमूर्तिं वा, केवलं भेरीं वा पुरस्कर्तव्यमिति भावः । यदि देवताह्वानभेरीं शृणुयाज्जनः कोप्यवश्यं स ग्रामेऽवतिष्ठन्नवबृथावधि नदीतरणादि वर्जयित्वा भगवन्तं सेवेत । ततः परमेव ग्रामान्तरगमनमनुमन्यते ।

सभेरीताडना प्रोक्ता ध्वजारोहणपद्धतिः ।
त्रयस्त्रिंशे परिच्छेदे वराहेण विलक्षणा ।।

—

चतुस्त्रिंशः परिच्छेदः

अथ महोत्सवाङ्गभूतं ध्वजारोहणं निरूप्य महोत्सवं निरूपयितुं प्रक्रमते उत्सवेति—

अथ को नामाऽयमुत्सवः ? उत्+सवः, उत्सवः । सवः संसार-दुःखजलधिः, तदुत्तरणसाधनमुत्सव इति श्रीपाद्मसंहितायां प्रतिपादितम्[61] । अयं हि प्रथमतस्त्रिधा भिन्नः नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन । प्रतिदिनं देवालये-ऽवनुष्ठीयमान आराधनाविशेषः नित्योत्सव इति पारमेश्वरेऽभिहितम् यथा—

'वासरे वासरे यस्तु क्रियते स तु नित्यकः' इति । सति निमित्तेऽनुष्ठीयमानः नैमित्तिकः। अवग्रहादीनि निमित्तानि । धर्मार्थकामसिद्धये आचर्यमाणः काम्योत्सवः । एभ्यः विलक्षणः महोसवः यो वाऽस्मिन् परिच्छेदे अनवयवेन प्रतिपाद्यते । महोत्सवः ध्वजारोहणपूर्वः, देवताह्वानपूर्वः अङ्कुरार्पणपूर्वं इति त्रिधा भिद्यते । आद्यः राजराज्यसुखप्रदः । द्वितीयः स्वर्गभोगफलप्रदः । तृतीयः मोक्षदः । अत एवाङ्कुरार्पणपूर्वकोत्सवः सर्वलोकमोक्षदतया सर्वत्रानुष्ठीयते ।

महोत्सवोऽयं, मासावधिकः पक्षावधिकः, द्वादशाह्निकः, नवाह्निकः, साप्ताह्निकः, पाञ्चाह्निकः, त्रिदिनावधिकः, एकदिनावधिकश्चेत्यष्टधा भवति श्रीपाद्मसंहितानुरोधम्[62] । वपनमिति—क्षुरकर्मेति यावत् । 'वपनं बीजाधानेऽपि मुण्डने' इति विश्ववचनात् (३५-नान्त) । 'वपनेन विना कर्म यदि तन्निष्फलं भवेत्' (विष्णुति. ७-६) इत्युक्ततया आचार्येण तदवश्यमनुष्ठेयमिति भावः । उत्सवाङ्कुरार्पणमिति—उत्सवकर्माङ्गभूतमङ्कुरार्पणमित्यर्थः । यथोदितमिति—एकत्रिंशपरिच्छेदोक्त (P. 178) प्रकारेणेति यावत् । भागवतैरिति—प्राप्तचक्राब्जमण्डलदीक्षैः पाञ्चरात्रिकैः मूर्तिपैरित्यर्थः । प्राभृतद्रव्यमिति—उपायनद्रव्यमित्यर्थः । प्रकर्षेण भ्रियत इति प्राभृतम् । इतोयातमिति—इदं सर्वमुपायनद्रव्यं अस्मात्प्रदेशात्प्राप्तं, इदं चान्यस्मादिति रीत्या विभज्य भगवते दर्शनीयमिति यावत् । पालिकादीति—पालिका—घटिका—शरावेविन्यर्थः । कौतुकक्रियामिति—प्रतिसरबन्धमिति । मे = मह्यं प्रसन्नो भवेति । उत्सवप्रतिसरमिति—उत्सवकर्माङ्गभूतं प्रतिसरमित्यर्थः । पूर्वोक्तवर्त्मनेति—षड्विंशपरिच्छेदोक्ताध्वना (P. 123) चक्राब्जमण्डलमारचय्येति । तीर्थावसानिकमिति—अवभृथान्तमित्यर्थः ।

यागमण्डपे इति—महोत्समसमये चेदं विशेषतया विहितं यत् यागमण्डपे प्रथमं बलिप्रदानम् । मङ्गलाष्टकमिति—अष्टमङ्गलकानीत्यर्थः । बलिं प्रदक्षिणीकृत्येति—बलिबेरं प्रदक्षिणीकृत्येति । तद्दिनविहितमिति—प्रथमदिवसे हंसवाहनं, द्वितीयदिने सिंहवाहनं, तृतीयेऽह्नि गरुड-

४०१. दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दक्षते । दक्षः । स्त्रियाम् आसु-रिदाक्षिभ्यां ष्फः[1]—दाक्षायणी तारा । द्रुदक्षिभ्यामिनन् (उ० २।५०) दक्षिणः । श्रुदक्षिस्पृहिभ्य आय्यः (दश० उ० ८।१) दक्षाय्यो गरुडः । तस्यापत्यं दाक्षाय्यो गृध्रः ॥६००॥

५ ४०२. दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । मौण्ड्यं वपनम् । इज्या यजनम् । उपनयनम् मौञ्जीबन्धः । नियमः संयमः । व्रतादेशः संस्कारादेशकथनम् । दीक्षते । दीक्षित्वा । दीक्षा । सूददीपदीक्षश्च[2] (३।२।१५३) इति युज्—नास्ति—दीक्षिता । अन्ये दीक्ष मौण्ड्ये ज्योपनयनादौ[3] चेत्याहुः । ज्यक्षते[4] । जीनः ॥६०१॥

१० ४०३. ईक्ष दर्शने । राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः (१।४।३९) इति सम्प्र-दानम्—चैत्रायेक्षते । ईक्षिक्षमिभ्याश्च (३।२।१ वा०) इति णः—ग्रामेक्षा स्त्री । प्रेक्षा ॥६०२॥

४०४. ईष गतिहिंसादर्शनेषु[5] । ईषते । अच् (द्र० ३।१।१३४) ईषा कीलिका । हलमनसोरीषःपररूपम्[6]—हलीषा, मनीषा । ईषेः किच्च १५ (उ० १।१४) इषुर्बाणः । ईषेः किद् ह्रस्वश्च (उ० ४।२१) इलीकः—इषीका[7] तृणाग्रम् । ईषतीति ईष उञ्छे (१।४५७) इत्यस्य रूपम् ॥६०३॥

४०५. भाष व्यक्तायां वाचि । भाषते । भ्राजभास (७।४।३) इति वा ह्रस्वः—अबभाषत् अबीभषत् । भाष्यम् । भाषितम् । भाषा ॥६०४॥

२० ४०६. पर्ष स्नेहने । पर्षते । घृणिपृश्नि (तु० उ० ४।५२) इति पार्ष्णिः । पर्षत् । परिषत् तु सीदतेः ॥६०५॥

४०७. गेषृ अन्विच्छायाम् । अन्विच्छा गवेषणा । गेषते । अजिगेषत् ॥६०६॥

---

१. नैतादृशं क्वचिद्वचनमुपलभ्यते । अत्र क्षीरस्वामिनोऽमरटीका (पृष्ठ २७) २५ द्रष्टव्या । २. षूद क्षरणे (१।२२) इत्यत्र 'सूददीपदीक्षां च' इत्येवं सूत्रमुद्धृतम् । ३. 'ज्योपनमनादौ' पाठा० । ४. अत्र 'ज्या' धातोः 'ज्याते' रूपं युक्तम् । मूर्धन्यान्तप्रकरणविरोधाज्ज्यक्षेदश्चिन्त्यः ।
५. '०दानेषु' पाठा० । ६. 'ईषेः पररूपत्वम्' पाठा० । ७. 'ईषिका' पाठा० ।

४०८. येषृ प्रयत्ने । येषते ॥६०७॥

४०९. जेषृ णेषृ एषृ प्रेषृ[1] गतौ । जेषते । नेषते । नप्तृनेष्टृ (उ० २।९४) इत्यत्र नेष्टा । अन्वेषते । अन्वेषितः । इषेः (६।५७) अन्विष्टः । मा भवानन्वेषिषत । दिवादौ इष गतौ (४।१७) अन्विष्यति । तुदादौ इषु इच्छायाम् (६।५७) अन्विच्छति । क्र्यादौ इष आभीक्ष्ण्ये (९।५४) अन्विष्णाति । चुरादौ[2] अन्वेषयति । अन्वेष्टीति तु भ्रान्तिप्रयोगः[3] ॥ ६०८–६११॥ ५

४१०. हेषृ अव्यक्ते शब्दे । हेषतेऽश्वः । हेषितम् । हेषा । रेषृ इत्यपि चन्द्रः (धा० १।४५५) ॥६१२॥

४११. कासृ शब्दकुत्सायाम् । शब्दस्य कुत्सा रोगित्वात् । कासते । कास्प्रत्ययादाम् (३।१।३५) कासाञ्चक्रे । कासः । विकासः कसतेः (१।५९८) ॥६१३॥ १०

४१२. भासृ दीप्तौ । भासते । भ्राजभास (७।४।३) इति वा ह्रस्वः— अबभासत् अबीभसत् । भञ्जभासमिदो घुरच् (३।२।१६१)—भासुरः । स्थेशभास (३।२।१७५) इति वरच्—भास्वरः । भ्राजभास । (३।२।१७७) इति क्विप्—भाः । भातेस् (२।४३) तु भः, चिन्तिपूजि (३।३।१०५) इति चकारात्त्वङ् । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः—भासा ॥६१४॥ १५

४१३. रासृ शब्दे । रासते । रासिवल्लिभ्यां च (उ० ३।१२५) इति रासभः । रास्ना । रासकः[4] ॥६१५॥

४१४. णासृ शब्दे । नासते ॥६१६॥ २०

४१५. णस कौटिल्ये । अस्य[5] नसते । नासा । नासिका ।६१७।

४१६. भ्यस भये । भ्यसते । भेषृ[6] इति चन्द्रः (चा०धा० १।६०७) भेषते[6] ॥६१८॥

---

१. 'प्रेषृ' पाठा० । २. चुरादौ क्षीरतरङ्गिण्यां न पठ्यते ।
३. अदादौ इषधातोरदर्शनादिति भावः । ४. 'रासः' इत्यधिकः क्वचित् । २५
५. 'अस्मात्' पाठा० ।
६. 'भेसृ''''''भेसते' पाठा० । चान्द्रधातुपाठे 'भेषृ' एवोपलभ्यते ।

४१७. आङः शसि इच्छायाम् । आशंसते, आशंस्यते ।[1] आशंसा । सनाशंसभिक्षाउः (तु० ३।२।१६८)—आशंसुः । शन्सु स्तुतौ (१।४८१) इत्यस्य शंसति, शस्यते । शस्त्रम् । दुर्गं आङः शासु इत्याह[2]—आशासते आशास्यते । आशासित्वा आशास्त्वा । आशा, आशास्तः[3] । अदादौ आङः शासु इच्छायाम् (२।१३) तङ्—आशास्ते । आशीः । तथा शासु अनुशिष्टौ (२।७२) शास्ति ॥६१९॥

४१८. ग्रसु ग्लसु अदने । ग्रसते । ग्रस्त्वा, ग्रसित्वा । ग्रस्तः । ग्रसतेरा च (दश० उ० ७।१८ श्वेत० १।१२९) इति ग्रामः । ग्रासः । ग्रीष्मः ॥६२०, ६२१॥

४१९. ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहाञ्चक्रे । ईहिता । ईहितम् । ईहा ॥६२२॥

४२०. बहि महि वृद्धौ । बंहते । लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च (उ० १।३०) इति बहु[4] । मंहते । वर्तमाने पृषद्बृहद् (उ० २।८५) इति महत् । मही तु महेः पूजार्थात् (१०।२५४) ॥६२३, ६२४॥

४२१. अहि गतौ[5] । अंहते । अंहः पापम् । आङ्हन्तेर्डो ह्रस्व.[6] अहिः । अंह्रिः । अयश्चुरादौ भासार्थाः (१०।१९७) अंहयति, वंहयति मंहयति ॥६२५॥

४२२. गर्ह गल्ह कुत्सने[7] । गर्हते । गर्हा । गर्ह विनिन्दने (१०।२३३) चुरादौ वा णिच्—गर्हयति, गर्हति ॥६२६, ६२७॥

---

१. सायण मते 'आङः शन्सु इच्छायाम् । आशंसते, आशस्यते' इति पाठः (द्र० धा० वृ० पृष्ठ ११६) ।

२. पुरुषकारे तु 'दौर्गा आङः शंसु इत्याहुः' इति क्षीरतरङ्गिण्याः पाठ उद्ध्रियते (परं स चिन्त्यः) । तथा सति 'आशंसते आशस्यते' इत्युदाहरणपाठोऽपि द्रष्टव्यः ।　　३. 'आशस्तिः' इत्यधिकम् ।　　४. 'बहुः' पाठा० ।

५. 'अहि भिह वक्रगतौ' इति काशकृत्स्नधातुपाठे पठ्यते (पृष्ठ १२२) ।

६. अपपाठोऽयम् । आङ्पूर्वाद्धन्तेर्डप्रत्यये 'अह' इत्येतत् सिद्ध्यति, न तु 'अहिः' । अपि चात्र हन्तेर्न कोऽपि प्रसंगः ।　　७. 'कुत्सायाम्' पाठा० ।

४२३. बर्ह बल्ह प्राधान्ये[1]। बर्हते। वुनि (द्र०३।१।१५०) बर्हकः। प्रबर्हः। बल्हः। बल्हिर्देशः, [तत्र] भवे बाल्हिकः। चुरादौ भासार्थौ (१०।१९७) बर्हयति, बल्हयति ॥६२८,६२९॥

४२४. बर्ह परिभाषणहिंसादानेषु। [बर्हते] ॥६३०॥

४२५. प्लिह गतौ[2]। प्लेहति[3]। श्वन्नुक्षन् (उ० १।१५९) इति प्लीहा ॥६३१॥

४२६. वेहृ जेहृ बाहृ प्रयत्ने। वेहते। संश्चत्तृपद्वेहद् (उ० २।८६) इति वेहद् गर्भघ्नी गौः, विहन्ति इत्येके। बाहते। क्षुब्धस्वान्त (७।२।१९) इति बाहेर्बाढम्, बाहितम्। वह प्रापणे (१।७३१) वहति, वहते। वोढा ॥६३२—६३४

४२७. द्राहृ निक्षेपे[4]। द्राहते। द्राह्यम्। द्राह निद्राक्षये इति दुर्गः ॥६३५॥

४२८. काशृ दीप्तौ। काशते। कथं चाकशीति[5] उपधाह्रस्वोऽत्र वक्तव्यः। काशः। प्रकाशः। आकाशः। प्रतीकाशः, नीकाशः, इकः काशे (६।३।१२३) दीर्घः। हनिकुषिनीरमि (उ० २।२) इति काष्ठम्। इन् (दश० उ० १।४६) काशिर्देशः ॥६३६॥

४२९. ऊह तर्के। तर्क उत्प्रेक्षा। ऊहते। उपसर्गादस्यत्यूह्योः (१।३।२९ वा०) इति वा लकारौ—समूहति, समूहते। समूहः। उपसर्गाद्-ध्रस्व ऊहतेः (७।४।२३) समुह्यते। परिसमुह्य। समूह्योऽग्निः[6] ॥६३७॥

---

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११७)।   २. द्र० पृष्ठ ९०, टि० ५।

३. क्वचिन्न। आत्मनेपदिषु पाठात् 'प्लेहते' इति युक्तम्।

४. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११७)। 'निद्राक्षये' इति काचित्कः पाठः, सोऽपपाठः, दुर्गमते तस्यार्थस्यैव प्रतिपादनात्।

५. अनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति' इति ऋग्वेदे (१।१६४।२०) श्रूयते।

६. समूह्यं सम्पूर्वाद् वहेरिति वृत्तिकाराः (३।१।१३१)। महाभाष्ये तु सम्पूर्वाद् ऊहतेरित्युक्तम् (३।१।१३१)। तत्रैव चोद्धृतं ब्राह्मणम्—'समूह्यं चिन्वीत पशुकामः ''''''पशूनेवास्मै समूहति' (का० सं० २१।४) इति।

४३०. गाहू विलोडने । विलोडनं परिमलनम् । गाहनेऽम्भः । गाढा, गाहिता । गाढः ॥६३८॥

४३१. ग्लहू[1] ग्रहणे । ग्लहते । ग्लाढा, ग्लहिता । ग्रहू इति चन्द्रदुर्गौ (चा० धा० १।४७३) ॥६३९॥

५ **४३२. घसि[2] करणे ।** घंसते । चन्द्रो घषि[3] इत्याह-घंषते । घुषि कान्तिकरण इति दुर्गः[4]—घुंषते ॥६४०॥

४३३. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

४३४. घुषिर् शब्दार्थः[5] । इतोऽर्हपर्यन्ताः (१।४८८) अष्टा-
१० शीतिः सेटः परस्मैपदिनश्च । घोषति । अघुषत्, अघोषीत् । घुषिरवि-शब्दने (७।२।२३) निष्ठायां नेट्-घुष्टा रज्जुः । नेह—संघुषितं वाक्यम् । चुरादौ घुषिर् विशब्दने (१०।१७२) घोषयति[6] । इत्नुच् घोषयित्नुः।६४१।

४३५. अक्षू व्याप्तौ संघाते च । अक्षोऽन्यतरस्याम् (३।१।७५) श्नुः—अक्षति अक्ष्णोति । अष्टा, अक्षिता । अक्षम् । अक्षरम् ॥६४२॥

१५ **४३६. तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ।** तनूकरणे तक्षः (३।१।७६) इति श्नुः तक्षति तक्ष्णोति । नेह—संतक्षति वाग्भिः । तष्टा, तक्षिता[7] । तष्टः । तक्षा । तक्षकः । त्वक्षति । त्वष्टा, त्वक्षिता । त्वच त्वचने (१।४४३) अर्थभे-

---

१. इतः पूर्वं 'ग्रहू' इति क्वचिदधिकम् ।

२. सायणः स्वामिमते 'घस' इति पाठमाह (धा० वृ० पृष्ठ ११९) ।

२० ३. हेमचन्द्रोऽपि 'मूर्धन्यान्तोऽयमिति चन्द्रः—घंषते' इति ब्रुवन् 'घषि करणे' इति चान्द्रपाठमाह । सायणस्तु 'घिषीतीदुपधं पेठतुः चन्द्रकाश्यपौ' इति (पृष्ठ ११९) लिखन् 'घिषि करणे' इति चान्द्रपाठं द्योतयति । मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'घुषिर् करणे' (१।४७३) इति पठ्यते । काशकृत्स्नीयधातुपाठेऽपि 'घुषिर् कान्तिकरणे' (पृष्ठ १२४) इति पठ्यते । कोऽत्र चान्द्रः पाठ इति सुधियो निर्णयन्तु ।

४. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १११) ।

५. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ११०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११९) च ।

६. 'गौः' इत्यधिकं क्वचित् । ७. 'तष्टम्' पाठा० ।

दार्थः ॥६४३, ६४४॥

४३७. उक्ष सेचने । उक्षति । उक्षितः । असुन् (उ० ४।१५९) इति—उक्षा ॥६४५॥

४३८. रक्ष पालने । चौराद् रक्षति । असुन् (दश० उ० ९।४९) रक्षः ॥६४६॥ ५

४३९. णिक्ष चुम्बने । चुम्बनं वक्त्रसंयोगः । प्रणिक्षति । वा निक्षनिंसनिन्दाम्[1] (तु० ८।४।३३) इति णत्वम्—प्रणिक्षिता, प्रनिक्षिता ॥६४७॥

४४०. तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ । [तृक्षति, स्तृक्षति ।] तृक्षस्यापत्यं तार्क्ष्यः (द्र० ४।१।१०५) । स्तृक्षः । षोपदेशो न्याय्यः, तथा च चान्द्राः— १० तृक्ष ष्टृक्ष[2] णक्ष (तु० चा० धा० १।२१५) इति पेठुः । अभिनक्षि (उ० ३।१०५) इत्यत्रन्—नक्षत्रम् । नभ्राड् (६।३।७५) सूत्रेऽस्य निपातनं नाम्नां व्युत्पत्तिरव्यवस्थितेति ज्ञापनार्थम् ॥६४८—६५०॥

४४१. मक्ष रोषे[3] । मक्षति । घञ् मक्षः । मक्षिका । यूकामक्षिकमत्कुणम्[4] इति छान्दसम् ॥६५१॥ १५

४४२. वक्ष संघाते ।[5] असुन् (दश० उ० ९।४९) वक्षः ॥६५२॥

४४३. त्वक्ष त्वचने[6] । त्वचनं त्वचोग्रहणम् । संवरणमिति दुर्गः[7] । त्वष्टा ॥६५३॥

४४४. सूक्ष्य अनादरे । [8]सूक्ष्यति । षान्तोऽयमिति[9] चन्द्रः

१. 'वा निंसनिक्षनिन्दाम्' इति काशिकादिषु पाठः । २. चान्द्रे 'स्तृक्ष' पाठः । २०

३. 'मुक्ष रोषे—मुक्षति, मुक्षः' इति काशकृत्स्नधातुपाठकन्नडटीकायां पाठः (पृष्ठ ५६) । ४. 'मङ्कुणम्' पाठा० ।

५. 'वक्ष रोषे' इति काश० धातु० पृष्ठ ५५ ।

६. 'तक्ष वचने—तक्षति (वक्ति), तक्षः (वाचकः)' इति काश० धातु० पृष्ठ ५६ । ७. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ११५) । २५

८. सूर्क्ष अनादरे इति काश० धा० पृष्ठ ५६। धातुवृत्तौ (पृष्ठ १२१) सायणेन 'अनादरे' इति पाठो दूषितः। ९. सूर्क्ष इत्यर्थः । उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ १११) ।

(चा० धा० १।२१९) सूर्क्षति । असूर्क्षणम् अपरिभवः । यान्तस्यापि यस्य हल (६।४।४९) इति यलोपात्[1] ॥६५४॥

४४५. काक्षि वाक्षि माक्षि द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि काङ्क्षायाम्।

काङ्क्षति । द्राक्षा । ध्वाङ्क्षः ॥६५५—६६०॥

५ ४४६. द्रक्षि ध्राक्षि घोरनिवाशिते च । ध्वाक्षि चेति दुर्गः ॥

४४७. पक्ष परिग्रह इत्येके ॥६६१॥

४४८. चूष[2] पाने । चूषति । चूषितः । चूषित्वा ॥६६२॥

४४९. तूष तुष्टौ । तूषति । दिवादौ (४।७६) तुष्यति ॥६६३॥

४५०. पूष वृद्धौ । पूषति । पुष पुष्टौ (१।४६२) पोषति । १० दिवादौ (४।७४) पुष्यति । क्र्यादौ (९।५७) पुष्णाति । चुरादौ (१०।१९५) पोषयति । श्वन्नुक्षन् (उ० १।१५९) इति पूषा ॥६६४॥

४५१. मूष स्तेये । मूषति । मूषा तैजसावर्तनी[3] । गौरादौ (गण० ४।१।४१) मूषी । पंसुलि मूषकः । कषादौ मुष हिंसार्थः (१।४५८)— मोषति । क्र्यादौ (९।५८) मुष स्तेये—मुष्णाति । मुषेर्दीर्घश्च (उ० २।४३) १५ इतीकः—मूषिकः । लूषोऽपीति दुर्गः ॥६६५॥

४५२. षूष प्रसवे । सूषति । सुषूष । तालव्यादिरिति चरकः[4]— शूषा शाकम् ॥६६६॥

४५३. यूष हिंसायाम् । ४५४. जूष च । यूषः । यूषम् । जूषितः । जूषा ॥६६७, ६६८॥

---

२० १. असूर्क्षणम् इत्येव रूपं निष्पद्यत इत्यर्थः ।

२. इत आरभ्य 'पूष' पर्यन्ताः काशकृत्स्नीये धातुपाठे ह्रस्वोपधाः पठ्यन्ते । तेषां च 'चुषादेर्दीर्घः' इति सूत्रेण सार्वधातुके दीर्घत्वं विधीयते । असार्वधातुके च लघूपधगुण उदाह्रियते—चोषकः, तोषः, तोषकः, मोषः, मोषणम्, सोषकः । दीर्घोपधत्वे तु गुणो दुर्लभः । ३. तु० 'तैजसावर्तनी मूषा' । अमर० २।१०।३३॥

२५ ४. 'तालव्योष्मादिरिति पारायणिका इति स्वामी' इति धातुवृत्तौ (उ० १२१) उद्ध्रियते । अयं पाठः क्षीरतरङ्गिण्यां नोपलभ्यते ।

४५५. भूष अलङ्कारे । भूषति । भूषा । चुरादौ (१०।१०५) भूषयति । तसि भूष इति दुर्गः । तंसति । उत्तंसः । अवतंसः ॥६६९॥

४५६. ऊष रुजायाम् । ऊषति । ऊषः क्षारमृत्तिका । ऊष्मा, ऊषणम् मरिचम् । त्र्यूषणं त्रिकटुकम्[1] ॥६७०॥

४५७ ईष उञ्छे । ईषति । ईषा प्रणगवेषणी । इषुः । इषीका ॥

४५८. कष शिष जष झष शष वष मष मुष रुष रिष हिंसार्थाः । कषति । निकषोऽश्मा । पत्काषी । सर्वकूलाभ्र (३।२।४२) इति खच्—कूलङ्कषः । कृच्छ्रगहनयोः कषः (७।२।२२) इति क्तेऽनिट्—कष्टोऽग्निः । निमूलसमूलयोः कषः (३।४।२४) इति णमुल् कषादिषु तैरेवानुप्रयोगः (द्र० ३।४।४६) समूलकाषं कषति । वौ कषलस (३।२।१४२) इति घिनुण्—विकाषी । कषिः, कषी खनित्रम् । कषेश्छ च (तु० उ० १।८४) इति कच्छूः पामा । वृतृवदि (उ० ३।६२) इति सः—कक्षस्तृणं बाहुमूलञ्च । गृहोपान्ते तु कक्षा कक्ष्या च । कषिदूषिभ्यामीकन् (तु० उ० ४।१६) कषीका । शेषति । रुधादौ शिष्लृ विशेषणे (७।१३) विशिनष्टि । चुरादौ शिष असर्वोपयोगे (१०।२११) शेषयति, शेषः । झषति । झषः । शषति । शष्यते । शष्पः । मषी । मष्यते-माषः । मोषति । क्र्यादौ (९।५८) मुष्णाति । रोषति । दिवादौ (४।१२४) रुष्यति । रुष्यन्ती । रेषति । दिवादौ[2] रिष्यति । तीषसहलुभ (७।२।४८) वेट्—रोष्टा रोषिता । रुष्यमत्वर (७।२।२८) इति वेट्—रुष्टः रुषित, रेष्टा रेषिता । रिष्टः, अरिष्टः[3] । खषेत्यपीति कण्ठः—खषति खषः ॥६७२—६८१॥

४५९. भष भर्त्सने । शब्दकर्मकः, कुत्सितशब्दकरणार्थे । श्वा भषति, बुक्कति । भषति भषिका, पैशुन्येन वक्तीत्यर्थः । भषकः । भषट् (द्र० गण० ३।१।१२४ = भषी) ॥६८२॥

४६० उष दाहे । ओषति उषविदजागुरन्यतरस्याम्[4] (तु० ३।१।३८) इति लिट्याम् वा—ओषाञ्चकार, उवोष । उषादाबुल्का, उल्मुकम्,

---

१. पिप्पली, शुण्ठी, कृष्णमरीचिका च 'त्रिकटुकम्' इत्युच्यन्ते ।

२. क्षीरतरङ्गिण्यां दिवादौ न पठ्यते । ३. 'रिष्टम्', अरिष्टम्' पाठा० ।

४. 'उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्' इति काशिकादिषु पाठः ।

उलपः सूक्ष्मलताभिधानम्, उल्वं जरायुः । उषिकुषिगर्तिभ्यस्थन् (उ० २।४)—ओष्ठः । इणुषिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३।२)—उष्णः । उषिख-निभ्यां कित् (उ० ४।१६२)—उष्ट्रः[1] उष्ट्री । उषः कित् (उ० ४।२३४) उषाः । असुन् (दश० उ० ९।४९) उषः प्रभातम् ॥६८३॥

५ ४६१. जिषु[2] विषु मिषु सेचने । परिवेषति । ह्लादौ विष्लृ व्याप्तौ (३।१४)—वेवेष्टि । मेषति । पचादौ (गण० ३।१।१३४) मेषः । तुदादौ मिष स्पर्धायाम् (६।५८) मिषति । मिश मश शब्दे (१।४७६) तालव्यान्तौ ॥६८४-६८६॥

४६२. पुष पुष्टौ । पोषति । पोषिता । अपोषीत् । पुषः कित् (उ० १० ४।४) पुष्करम् । कलश्च[3] (तु० उ० ४।५) पुष्कलम् । स्तनिहृषिपुषि(उ० ३।२९) इति पोषयित्नुः । स्वे पुषः (३।४।४०) इति णमुल्—स्वपोषं पुष्टः । दिवादौ[4] (४।७४) पुष्यति । पुषादिद्युतादि (३।१।५५) इति लुङ्यङ्—अपुषत् । क्र्यादौ (९।५७) पुष्णाति । चुरादौ पुष धारणे (१०।१६५) पोषयति ॥६८७॥

१५ ४६३ श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहे । श्रेषति । श्लेषति । अश्रेषीत् । अश्लेषीत्[5] । श्रिष्ट्वा, श्लिष्ट्वा, श्रेषित्वा, श्लेषित्वा । श्लिष आलिङ्गने दिवादौ (४।७८) श्लिष्यति । श्लेष्मा । चुरादौ श्लिष श्लेषणे (१०। ३४)—श्लेषयति । प्लोषति । दिवादौ (४।७) प्लुष्यति । प्लुष्ट्वा, प्लोषित्वा । प्लुष्टः । क्र्यादौ प्रुष प्लुष स्नेहसेचनपूरणेषु (९।५६) प्रुष्णाति प्लुष्णाति ॥

---

२० १. 'ष्ट्रन् बाहुलकादगुणत्वम्' इति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ १२३) । तच्चिन्त्यम्, उणादिसूत्रेणैव सर्वेष्टसिद्धेः ।

२. काशकृत्स्नीयधातुपाठे जेषतेरनन्तरं 'णिषु' पठ्यते, नेषति (पृष्ठ ५७) एतद्विषये 'नेषतिः स्रात्यन्तरम्' इति पतञ्जलिवचनम् (३।२।१३५) अनुसन्धेयम् ।

३. 'कलच्च' इति श्वेतवनवासिनः (पाठः ४।५) । अथर्वणि (१३।३।१०) २५ पुष्कलशब्दस्यान्तोदात्तत्वदर्शनात् श्वेतवनवासिपाठ एव ज्यायान् ।

४. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १११) ।

५. 'वर्धमानस्वामिसम्मताकारादयश्चाणुं सेट्माहुः (धा० वृ० पृष्ठ १२५) । अनिट्कारिकासु दैवादिकस्यैवग्रहणमिति कैयटादयः (सि० कौ० भाग ३ पृष्ठ

४६४. पृषु वृषु मृषु सेचने । वर्षति । वर्तमाने पृषद्बृहद् (उ० २।८४) **इति पृषत्** । पृषिरञ्जिभ्यां कित् (उ० ३।१११) **पृषतो मृगो बिन्दुश्च । उणादौ-पृष्ठम्** (द्र० २।१२), **पार्ष्णिः** (द्र० ४।५२); **पर्जन्यः** (द्र० ३।१०३), **पृष्णिः किरणः**[1]। **स्पृशेस्** (६।१२३) **तु पृश्निरल्पतनुः । वर्षति** । विभाषा कृवृषोः (३।१।१२०) **क्यप्—वृष्यम्, वर्ष्यम् । के** (द्र० ३।१।१३५) **वृषः** । लष-पत-पद-स्था-भू-वृष (३।२।१५४) **इति वर्षुकः** । अजूविधौ भयादीनामुपसंख्यानम् (३।३।५६ वा०) **इति वर्षम् । अचि** (द्र० ३।१।१३४) **वर्षा ऋतुः । वृष्ट्वा वर्षित्वा । वृष्टम्** । कर्तरि चेष्यते[2] **इति वृष्टो देवः** । कनिन् युवृषि (उ० १।१५६) **इति वृषा इन्द्रः ।** ऋषिवृषिभ्यां किच्च (तु० उ० ३।१२३) **इत्यभच्-वृषभः** । वृषादिभ्यश्चित् (उ० १।१०८) **इति वृषलः** । सुवृषिभ्यां कित् (उ० ४।४९) **वृष्णिः** । नहिवृति (६।३।११६) **इति दीर्घात्—प्रावृट्** ॥६९२-६९४॥

४६५. मृषु सहने च । मर्षति । मृष्ट्वा, मर्षित्वा । मृषस्तितिक्षायाम् (१।२।२०) इत्यस्याकित्त्वं[3] नास्ति, तत्र न क्त्वा सेट् (१।२।१८) **इत्यनुवृत्तेः—मृष्टम् । दिवादौ** (४।५५) **मृष्यति । अपमृषितं वाक्यमाह ।** भाषायां शासियुधि (३।३।१३० वा०) **इति युच्—दुर्मर्षणः** ॥

४६६. भृषु हिंसासंघातयोः । भर्षति ॥६९५॥

४६७. घृषु संघर्षे । घर्षति । घृष्ट्वा, घर्षित्वा । घृष्टः । ल्युः (द्र० ३।१।१३४)—**संघर्षणः** ॥६९६॥

४६८. हृषु अलीके[4] **। हर्षति । हृष्ट्वा, हर्षित्वा । हृष्टः**— हृषेर्लोमसु (७।२।२९) **इति हृषितानि लोमानि** । विस्मितप्रतिघातयोश्च (७।२।२९ वा०) **हृष्टश्चैत्रः, हृषितः**। हृषेरुलच् (उ० १।९८) **हृषुलः**। स्तनिहृषि-उ० ३।२९) **इति हर्षयित्नुः** । **दिवादौ** हृष तुष्टौ (४।१२२) **हृष्यति** ॥

---

१६६) व्याख्यातं च स्वयमेव दीक्षितेन—'आदिशब्दात्-न्यासकारहरदत्तवर्धमानस्वामिसम्मताकारादयः (प्रौ० मनो० पृष्ठ ५८१) ।

१. द०—पर्षतेरपीच्छन्त्येके—पृष्णी रश्मिः । हैमोणादि ३३५ ।

२. कुत्रत्यं वचनमिति न ज्ञायते । ३. जर्मनसंस्करणे 'कित्वं' इत्यपपाठः ।

४. अलीकमानन्द इति काशकृत्स्नधातुपाठीयकन्नडटीका (पृष्ठ ६१) ।

४६९. **तुस ह्रस ह्लस रस शब्दार्थाः**। तोसति। तोसलो राजा, तोसला देशः। ह्रसति। ह्रसितः। ह्रस्वः। ह्लसति। रसति। रसितम्। चुरादौ रस आस्वादने (१०।३१५) अदन्तः—रसयति, रसना, रस्यते—रसः। उणादौ (३।१५) रास्ना। रसालास्त्वर्थे(द्र०५।२।१२५)॥६९६-७०१॥

४७०. **लस श्लेषणक्रीडनयोः**। लसति। अलसः। विलासः। ह्लासः। लास्यम्। लसिका रोगः॥७०२॥

४७१. **घस्लृ अदने** इति केचित्[1]। घञ्—घासः। कमरच्(द्र० ३।२।१६०) घस्मरः॥७०३॥

४७२. **चर्च झर्छ झर्झ परिभाषणे**। जंस इति चन्द्रदुर्गौ (चा० धा० १।२४१)। चर्चे इत्येके। जर्जे इत्यन्ये, झर्चं इत्यपरे। किमत्र सत्यम्? देवा जानन्ति। तुदादौ (६।२०) अप्येवम्॥७०४-७०६॥

४७३. **पिसृ पेसृ गतौ**। पेसति। स्थेशभासपिस (३।२।१७५) इति वरच्—पेस्वरः। चुरादौ पिस गतौ (१०।२९) पेसयति। पिशृ पेसृ वेसृ इति सभ्याः। वेसरोऽश्वतरः॥७०७,७०८॥

४७४. **हसे हसने**। हसति। व्यतिहारे हसादीनां प्रतिषेधः (द्र० १।३।१५ वा०)—व्यतिहसन्ति। ह्म्यन्तक्षण (७।२।५) इत्येदित्वाद् वृद्धिर्नास्ति—अहसीत्। स्वनहसोर्वा (३।३।६२) अप्—हसः, हासः। स्फायि (उ० २।१३) इति रक्—हस्रो[2] दिनम्। हसिमृग्रिण (उ० ३।८६) इति तन्—हस्तः॥७०९॥

४७५. **णिश समाधौ**। प्रणेशति। निशा[3]॥७१०॥

४७६. **मिश मश शब्दे रोषकृते च**। शब्दने रोषक्रियायाश्चार्थे। के (द्र० ३।१।१३५) मिशो व्याजः। क्वुन्—मशकः॥७११, ७१२॥

४७७. **शव गतौ**। शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु भाष्यते, विकार एनमार्या

१. अयं न सार्वत्रिक इति सायणोऽपि (धा० वृ० पृष्ठ १२५)।

२. अमरादिकोशेषु दिनवाची 'घस' शब्दः पठ्यते।

३. अत्र धातुवृत्तिः (पृष्ठ १२६) द्रष्टव्या।

आहुः[1] । शवति । शवरः, शवः, शावम् ॥७१३॥

४७८. शश प्लुतिगतौ । प्लुतिभिर्गमने । शशति । शशः । शशकः ॥७१४॥

४७९. कश शब्दे । कशेति कौशिकः । काशस्तृणम् । काशिः । कश्मीराः ॥७१५॥

४८०. शसु हिंसार्थः[2] । शसति । न शसददवादि (६।४।१२६) इत्येत्वाभ्यासलोपौ न स्तः—शशसतुः शशसुः । ह्म्यन्तक्षणशस[3] (तु० ७।२।५) इत्यशसीत्[3] । शस्त्वा, शसित्वा । घृषशसी वैयात्ये[4] । (तु०७।२।१९) अनिट्—विशस्तः, अन्यत्र विशसितः । दाम्नीशस[5] (तु० ३।२।१८२) इति ष्ट्रन्—शस्त्रम् । विशसिता । उणादौ शस्ता ॥७१६॥

४८१. शंसु स्तुतौ । शंसति । शस्यते । शंस्त्वा, शंसित्वा । शंसिदुहिगुहिभ्यो वा (३।१।१०९ वा०) इति वक्तव्यात् क्यप्—शस्यम् । शंस्येण्यदू अपीष्यते—शंस्यम् । नृशंसः । उणादौ शंस्ता पशुविशसिता । अत एव शंसु स्तुतौ च[6] इति दुर्गः ॥७१७॥

४८२. चह कल्कने । कल्कनम् शाठ्यम् । चहति । चुरादौ मित् (१०।७९) चहयति ॥७१८॥

४८३. रह त्यागे । रहति । अरहीत् । विरहः । राहुः । असुन् (दश० उ० ९।४९) रहः । चुरादौ (१०।२४५) रहयति ॥७१९॥

४८४. रहि गतौ । रंहति । रंहः ॥७२०॥

४८५. दृह दृहि बृह बृहि वृद्धौ[7] । दर्हति । दृढः स्थूलबलयोः (७।२।२०) साधुः । दृंहति । बर्हति । वर्तमाने पृषद्बृहद् (उ० २।८४) इति

१. द्रष्टव्यम्—निरुक्त २।२॥ महाभाष्य १।१।१॥ २. 'हिंसायाम्' पाठा० ।

३. 'ह्म्यन्तक्षणश्वस' इति काशिकादिषु पाठः । श्वस-पाठे शसेर्लुङि 'अशासीत्' इति भविष्यति । ४. धृषिशसी वैयात्ये' इति काशिकादिषु पाठः ।

५. 'दाम्नीशस' इति काशिकादिषु पाठः । ६. चात् हिंसायाम् ।

७. अत्राह सायणः (धा० वृ० पृष्ठ १२८)—'क्षीरस्वामी वृह वृहि भासार्थौ' इत्याह' । न चायं पाठः क्षीरतरङ्गिण्यामुपलभ्यते ।

बृहत् । प्रभौ परिवृढः (७।२।२१) साधुः । बृंहेर्नलोपश्च (उ० २।११०) इतीसिः—बर्हिः । बृंहेर्नोऽच्च (उ० ४।१४५) इति ब्रह्म वृन्दम् ॥७७१-७२४॥

४८६. बृहि शब्दे च । बृंहति । बृंहितम् । बृहिर् इति दुर्गः[1]—अबृहत्, अबर्हीत् । बृंहेर्नलोपाद् बृहोऽद्यतननः ॥

५ ४८७. तुहिर् उहिर् अर्दने । तोहति । अतुहत्, अतोहीत् । वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च (उ० २।५२) इति तुहिनम् । ओहति । अपोहति । औहत्, औहीत् । तुहिर् दुहिर् इति चन्द्रदुर्गौ[2] (चा० धा० १।२५७) ॥७२५, ७२६॥

४८८. अर्ह पूजायाम् । अर्हति । अर्हः (३।२।१२) इति कर्मण्यच् अणो बाधः - पूजार्हा । अर्हः पूजायाम्[3] (तु० ३।२।३३१) शता अर्हन् । १० न्यङ्क्वादित्वात् (द्र० ७।३।५३) अर्घः । हलश्च (३।३।१२१) इति करणे घञ् । अर्घिर्धात्वन्तरम्—कलां नार्घन्ति षोडशीम्[4] । अर्घो मूल्यम् । शकधृषज्ञा (३।४।६५) इति तुमुन्—अर्हति भोक्तुम् । अर्ह पूजने चुरादौ (१०।१७७) णिच्—अर्हयति, योग्यत्वादौ नास्ति (?) ॥७२७॥

४८९. उदात्ता उदात्तेतः ॥

१५

[सेट आत्मनेपदिनः]

४९० द्युत दीप्तौ । इतस्त्वरान्ताः (१।५२१) सप्तत्रिंशत् सेट आत्मनेपदिनश्च । द्योतते । द्युद्भ्यो लुङि (१।३।९१) इति वा परस्मैपदम्, तत्र पुषादिद्युताद्य (३।१।५५) इत्यङ्—अद्युतत् । तङि व्यद्योतिष्ट । द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् (७।४।६७) लिटि—विदिद्युते । वचनाद् हलादिशेष २०

---

१. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १२४) ।

२. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १२०) ।

३. 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति काशिकादिषु पाठः ।

४. इंजर्टन-सम्पादिते महाभारतस्य पूना-संस्करणे सभापर्वणि ३८ । श्लोके शारदालिप्यां लिखिते काश्मीरकोशे 'कलां नार्घन्ति षोडशीम्' इत्येव पठ्यते २५ D४ संज्ञके कोशे वर्तमानः 'नार्घति' पाठोऽपि तमेवानुमोदते (द्र० सभापर्व पृष्ठ १ पाठान्तर निर्देशः) । क्षीरतरङ्गिण्याः 'नार्घन्ति' पाठाज्ज्ञायते महाभारतस्य काश्मीर पाठः क्षीरस्वामिनः प्राचीनः । हैमधातुपारायणम् (१।५६४) अप्यत्रानुसंधेयम् ।

भावः[1] चङि—व्यदिद्युतत् । द्योतनः । क्विप्—विद्युत् । द्युतेरिसिरादेश्च जः[2] (तु०उ० २।१११) ज्योतिः[3] । घटादेः (१।५१०) प्राग् द्युतादिगणः ॥७२८॥

४९१. श्विता वर्णे । श्वेतते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ट । आदितश्च (७।२।१६) इत्यनिट्—श्वित्तः । विभाषा भावादिकर्मणोः (७।२।१७)—श्वित्तमनेन, श्वितितमनेन[4]; प्रश्वित्तः, प्रश्वितितः[5] । क्त्रः—श्वित्रम्[6] । ५

४९२. ञिमिदा स्नेहने । स्नेहनं स्नेहयोगः । मेदते । मिन्नः, मिन्नमनेन; मेदितम् । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदि (१।२।१९) इति कित्त्वं नास्ति—प्रमिन्नः प्रमेदितः । भञ्जभासमिदो घुरच् (३।२।१६१)—मेदुरः । अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः (उ० ४।१६३)—मित्रम् । असुन् (दश० उ० ९।४६) मेदो वसा । अचि—मेदाख्यो म्लेच्छः । मेदिनी । दिवादौ (४।१३४) १० मेद्यति । चुरादौ मिद स्नेहने (तु० १०।८) मेदयति ॥७३०॥

४९३. ञिक्ष्विदा[7] स्नेहनमोहनयोः । क्ष्वेदते । क्ष्विण्णः । ञिष्विदा[8] इत्यार्हतः । क्ष्वेडो विषम् , क्ष्वेडाः रवः । ञिष्विदा इति नन्दी—स्वेदते, अस्विदत्, अस्वेदिष्ट । स्विन्नः । सः स्विदिस्वदिसहीनाञ्च (८।३।६२) इति सः—सिस्वेदयिषति । ष्विदा गात्रप्रक्षरणे (४।८०) १५ अस्मात् स्विद्यति ॥७३१॥

४९४. रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । अभिप्रीतिरभिलाषः । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः (१।४।३३) सम्प्रदानम्—चैत्राय रोचते रोचनः । अरुचत्, अरोचिष्ट । न पादमि (१।३।८९) इति तङ्—परिरोचयते । राजसूयसूर्य (३।१।११४) इति कर्तरि रुच्यः साधुः । भावे ण्यत्—रोच्यम्, २० यजयाचरुच (७।३।६६) इति कुत्वं नास्ति । घञ्—रोकः । ल्युट्—रोचनी

१. अयं भावः—'द्युत् द्युत्' इति द्विर्वचने न तावत् 'हलादि शेषः' प्रवर्तते, संप्रसारणं पूर्वं प्रतीक्षते, अन्यथा हलादिलोपेन यस्य निवृत्तौ कस्य संप्रसारणं स्यात् ।

२. धातुसूत्र १।२७ व्याख्याने 'द्युतेरिसिजादेश्च जः' इति पठ्यते । २५

३. अत्र १९ पृष्ठस्था ४ टिप्पणी द्रष्टव्या । ४. 'श्वेतितम्' पाठा० ।

५. 'प्रश्वेतितः' पाठा० । ६. इतोऽग्रे 'अर्शः' इत्यधिकम् ।

७. स्मृदमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ८२) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३०) च ।

८. तथा च प्रयुज्यते—'न क्ष्वेडेत्' । मनु० ४।६४॥

इषत् । ण्यन्ताल्ल्युः (द्र० ३।१।१३४) रोचना । अलंकृञ्निराकृञ् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—रोचिष्णुः । युजिरुचितिजां कुश्च (उ० १।१४६) इति रुक्यम् । इसिः—रोचिः । इक् कृष्यादिभ्यः (३।३।१०८ वा०)[1] रुचिः । अस्त्यर्थे रुचिरम् ॥७३२॥

५ ४९५. घुट परिवर्तने । घोटते । अघुटत्, अघोटिष्ट । घोटकः घुटिका गुल्फास्थि ॥७३३॥

४९६. रुट दीप्तौ । रोटते ॥७३४॥

४९७. रुठ लुठ प्रतीघाते[2] । [रोठते,] लोठते । अलुठत्, अलोठिष्ट । लुठतीति लक्ष्यदर्शनात् तुदादौ पाठ्यः । रुट लुट इत्येके, बाधृ रोटने

१० (१।६) इति लिङ्गात्[3] ॥७३५,७३६॥

४९८. शुभ दीप्तौ । शोभते । अशुभत्, अशोभिष्ट । शोभना । के—शुभम् । ज्ञापकात्[4] शोभा । रक्—शुभ्रम् । उणादौ शुकः, शुभ्रः, शुक्रः । तुदादौ शुभ शुम्भ शोभार्थे (६।३३) शुभति ॥७३७॥

४९९. क्षुभ संञ्चलने । सञ्चलनं रूपान्यथात्वम् । क्षोभते ।

१५ अक्षुभत्, अक्षोभिष्ट । क्षुब्धस्वान्त (७।२।१८) इति क्षुब्धो मन्थे साधुः[5] । क्षुभितोऽन्यः । दिवादौ (४।१३१) क्षुभ्यति । क्र्यादौ (९।४९) क्षुभ्नाति ॥७३८॥

५००. णभ तुभ हिंसायाम् । नभते । तोभते । क्र्यादौ (९।५०) नभ्नाति, तुभ्नाति । असुन् (दश० उ० ९।४९) नभः ॥७३९॥

२० ५०१. स्रन्सु ध्वन्सु भ्रन्शु अवस्रंसने । स्रंसते । नीग्वञ्चुस्रन्सु

---

१. जर्मनसंस्करणसम्पादकेन लीबिशेन भ्रान्त्यात्र उणादिसूत्रसंख्या (४।११९) प्रत्ता, उणादौ त्वेतादृक् सूत्रं नास्ति । २. 'प्रतिघाते' पाठा० ।

३. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ६४) धातुवृत्तौ (१३०) च । एतेनार्थनिर्देशोऽपि पाणिनीय इति ज्ञाप्यते ।

२५ ४. शुभ शुम्भ शोभार्थे इति तुदादौ (सूत्र ३३) शोभेति पाठात् । अत्र 'निपातनाद्' इति युक्ततरः पाठः स्यात् । वक्ष्यति च स्वयमेव तुदादौ 'अत्र एव निपातनात् शोभा साधुः । ५. 'मन्थश्चेत्' पाठा० ।

७।४।८४) इति सनीस्रस्यते । वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां[1] दः (तु० ८।२।७२) स्रत् । स्रस्त्वा स्रंसित्वा । क्तिन् आबादिभ्यः (३।३।९४ वा०) स्तः । ध्वंसते । दनीध्वस्यते । पर्णध्वत् । ध्वस्तिः । ध्वस्त्वा, सित्वा । ध्वस्तः । भ्रंशते । भ्रष्टिः । बनीभ्रश्यते[2] । भ्रष्ट्वा भ्रंशित्वा । : । दिवादौ (४।११९) भ्रश्यति ।।७४०-७४२।।

५०२. ध्वन्सु गतौ च ।

५०३. स्रम्भु विश्वासे । विस्रम्भते[3] । व्यस्रभत्, व्यस्रम्भिष्ट : इति कौशिकः—संहते, ऊष्मान्तप्रस्तावात् ।।७४३।।

५०४. वृतु वर्तने । वर्तनं स्थितिः । वर्तते वर्तनः[4] । अवृतत् तिष्ट । वृद्भ्यः स्यसनोः (१।३।९२) वा परस्मैपदम् । न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः २।५९) इति तत्रैव नेट्—वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । अवर्त्स्यत्, अवर्ति- । विवृत्सति, विवर्तिषते । वृत्त्वा, वर्तित्वा । वृत्तः, वृत्तिः, वृत्यः । तरस्त्यस्याम्—वार्त्तः[5] । वृतेश्च (उ० २।१०७) इत्यनिः—वर्तनिः । मनिन् ० उ० ६।७३)—वर्त्म । णेरध्ययने वृत्तम् (७।२।२६) । हस्ते वर्तिग्रहोः ४।३९) णमुल्—हस्तवर्तं वर्तयति । रक् (द्र० उ० २।१६) वृत्रः । र्तिकः । वर्तकः । वर्तका शकुनौ प्राचाम् (७।३।४५ वा०) उदीचां वर्ति- । इगुपधात् किः (दश० उ० १।४७) इतीन्—वर्तिः । दिवादौ वृतु वरणे (४।५०) के—वृत्यते । चुरादौ (१०।१९७) भासार्थः—वर्तयति ।।७४४।।

५०५. वृधु वृद्धौ । वर्धते । ण्यन्ताल्ल्युः (द्र० ३।१।१३४) वर्धनः । वृद्ध्वा, वर्धित्वा । वृद्धः, वृद्धिः । इष्णुच्—वर्धिष्णुः । वपिभ्यां रन् (उ० २।२७)—वर्ध्रः । चुरादौ वृधु भासार्थः (१०।१९७) यति । तत्रैव वर्ध छेदनपूरणयोः (१०।१०४) ।।७४५।।

---

१. '०ध्वन्स्वनडुहां दः' इति काशिकादिषु पाठः ।

२. एतेन 'नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसु०' इत्यादिसूत्रे 'भ्रंशु' इति पाठः स्वामिमते ज्ञाप्यते । अन्ये त्वत्र धातुसूत्रे (५०१) अष्टकसूत्रे च 'भ्रंसु' इत्येव पठन्ति । धातुवृत्तिरपि द्रष्टव्या (पृष्ठ १३१) ।

३. विपूर्व एव विश्वासे इति ज्ञापनार्थो विपूर्वस्य प्रयोगः ।

४. 'वर्तनम्' पाठा० । ५. अत्र 'वृत्तेश्च' (५।२।१०१) वार्तिकेन णः प्रत्ययः ।

५०६. शृधु शब्दकुत्सायाम् । शब्दकुत्सा पायुशब्दत्वात्[1]। शर्धते। अशृधत् अशर्धिष्ट ॥७४६॥

५०७. स्यन्दू स्रवणे[2] । स्यन्दते । अस्यदत्, अस्यन्दिष्ट । स्यन्त्स्यति, स्यन्दिष्यते। स्यन्तुम्, स्यन्दितुम् । अनुविपर्यभिनिभ्यः
५ स्यन्दतेरप्राणिषु (८।३।७२) इति वा षत्वम्—अनुष्यन्दते तैलम् ,अनुस्यन्दते । स्यदो जवे (६।४।२८) साधुः । क्त्वि[3] स्कन्दस्यन्दोः (६।४।३१) नेट्—स्यन्त्वा । युच्—स्यन्दनः । स्यन्देः प्रसारणं धश्च (दश० उ० १।९६) इति सिन्धुः ॥७४७॥

५०८. कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः[4] (तु० ८।२।१८) कल्पते ।
१० अक्लृपत् अकल्पिष्ट। कल्प्स्यति कल्पिष्यते। चिक्लृप्सति चिकल्पिषते। लुटि च क्लृपः (१।३।९३) इति वा परस्मैपदम् । तासि च क्लृपः (७।२।६०) इति नेट्—कल्प्तासि कल्पितासे। कल्प्तुम् कल्पितुम्। क्लृप्तम् । ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः (३।१।११०) इति निषेधाण्ण्यत्—कल्प्यम् । कृतॄकृपिभ्यः कीटन् (उ० ४।१८५) कृपीटं वारि । चुरादौ कृपेस्तादर्थ्ये
१५ (१०।१८६) आगर्वीयः—कल्पयते ॥७४८॥

५०९. वृत् । वर्तनं वृत् । द्युतादिर्वृतोदिश्चान्तर्गणौ वर्तितौ समाप्तावित्यर्थः । वृधेः क्विप्, वर्धितौ पूर्णावित्येके ॥

५१०. घट चेष्टायाम्। चेष्टा ईहा। घटते। घटितम्। घटादयो मितः (१।५५३) इति मित्त्वान्मितां ह्रस्वः (६।४।९२) घटयति। घटनः। इह येऽन्यत्र
२० पठितास्तेषां योऽर्थ उपात्तस्तत्रैव मित्त्वम्, येऽत्रैव पठ्यन्ते तेषां सामान्येन, अनेकार्थत्वात्। अतो विघटयतीति चेष्टाभावेऽपि ह्रस्वः । कथम्—कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये (सूर्यशतक २), प्रविघातयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिव (किरात २।४६) चुरादौ चट स्फुट घट च हन्त्यर्थाश्च[5]

---

१. 'पायुशब्दः' पाठा० । २. 'प्रस्रवणे' पाठा० ।

२५ ३. 'क्त्वायां चेट् प्रतिषेधः' इति महाभाष्यवचनात् आल्लोपो नापि भवति ।

४. 'कृपो रो लः' इत्येव भाष्यसम्मतः सूत्रपाठ इति ऋलृक्सूत्रभाष्याज्ज्ञाप्यते । तत्त्वबोधिनीकारेण स्वामिसम्मतः पाठोऽर्वाचीनपाठः इत्युक्तः (द्र० सि० कौ० भाग ३ पृष्ठ १७६)। ५. 'हन्त्यर्थाः' पाठा० ।

(द्र० धा० सू० १०।१६९) इति घटिन हतौ च (धा० सू० १०।८२) इत्यमित्। शपादयो (द्र० धा० सू० १०।७७-८१)येऽधीतास्तेभ्योऽन्ये स्वार्थणिचि न मित इत्यर्थः, तेन शम लक्ष आलोचने (धा० सू० १०।१४४) निशामयते, अम रोगे (धा० सू० १०।१६७) आमयतीत्यादि सिद्धम्। घटादयस्त्रयो हन्त्यर्थवृत्तयो णिचमुत्पादयन्तीति तु दर्शने एभ्यो घञन्तेभ्यो णिच्, इत्थञ्च—उन्नामिताखिलमहीधरकन्धरस्य[1] तथा चौरस्यो-त्क्राथयति इति सिद्धम्। संक्रामयतीति तु संक्रामन्तं करोतीति (द्र० धा० सू० १०।२६९) इति णिच्। 'क्षपयित्वा घनसम्पदमम्बुशोषः कृतः सवित्रा'[1] तथा भेषजक्षपिताऽङ्गानां च'[1] इत्यविगानात् क्षपिश्चुरादौ अदन्तो-ऽभ्यूह्यः[2] चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् (६।४।९३) अघाटि अघटि, घाटं घाटम्, घटं घटम्। अभिधानलक्षणत्वात् कृतण्यन्ताण् णमुल्। घटादीनां षित्त्वात् (द्र० धा० सू० १।५२२) षिद्भिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४), शकधृष (३।४।६५) इति तुमुन्—घटते भोक्तुम्। घटः। इह घटादौ केऽप्यत्रैव पठिताः प्रकृत्यादिविषयाः न्याय्यविकरणाश्च[3]। अन्ये तु स्वस्थानोक्तकार्यभाजः मित्त्वमित्त्वार्थमनूद्यन्त इति यथायथ-मुत्प्रेक्ष्यम् ॥७४९॥

५११. व्यथ भयचलनयोः। दुःखचलनयोरिति दुर्गः। व्यथते। व्यथयति। अव्याथि अव्यथि, व्याथं व्याथम्, व्यथं व्यथम्। व्यथा। व्यथो लिटि (७।४।६८) इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्—विव्यथे। राजसूय-सूर्य (३।१।११४) इत्यव्यथ्यः कर्तरि साधुः। ग्रहादौ व्यथवदवसां प्रतिषि-द्धानाम्[4] (तु० ३।१।१३४ गणसूत्र) अव्याथी। अनञ्पूर्वाद् युच् व्यथनः। व्यथेः प्रसारणं किच्च (उ० १।४० उज्ज०)—विथुरो राक्षसः ॥७५०॥

---

१. अनुपलब्धमूलमिदम्।

२. चुरादिगणे 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (सूत्र ३२४) इत्यस्य व्याख्याने क्षीरस्वामिना 'क्षप प्रेरणे' उदाहरणरूपेण पठितः। स च देवराजयज्वना निघण्टु-वृत्तौ (पृष्ठ ४३, १०९) दैवव्याख्यात्रा च पुरुषकारे (पृष्ठ ९५) उद्धृतः।

३. 'न्याय्यविकरणार्थः' पाठा०।

४. गणसूत्रे तु व्यथिस्थाने 'श्रजिः' पठ्यते।

५१२. प्रथ प्रख्याने । प्रख्यानं प्रसिद्धिः । प्रथते । प्रथयति । प्रथा । अत् स्मृदृत्वरप्रथ (७।४।९५) इत्यभ्यासस्यात्वम्—अपप्रथत् । प्रथिम्रदिभ्रस्जां प्रसारणं सलोपश्च (उ० १।२८ श्वेत०) पृथुः । प्रथेः षिवन् प्रसारणञ्च (उ० १।१३६ श्वेत०) पृथिवी । अलीकादौ (द्र० उ० ४।२५) पृथ्वीका[1] । प्रत्तिः[2] । प्रथेरमच् (उ० ५।६८) प्रथमः ॥७५१॥

५१३. पृथु विस्तारे । पर्थते । प्रथेः सम्प्रसारणात् (द्र० उ० १।२८) अनार्षमपुं भण्यते ।[3] एवं मृदुनातौ (द्र० धा० सू० ९।४५) सति म्रदिम्[4] (द्र० धा० सू० १।५१५) ॥७५२॥

५१४. प्रस प्रसवे । प्रस विस्तारे[5] इति दुर्गः ॥७५३॥

५१५. म्रद मर्दने । म्रदते । म्रदयति । अमम्रदत् । प्रथिम्रदि (उ० १।२८) इति मृदुः । मृद्वीका । क्र्यादौ मृद क्षोदे (९।४५) मृद्नाति, अमीमृदत् अममर्दत्[6] ॥७५४॥

५१६. स्खद स्खदने । स्खदनं विदारणम्[7] । स्खदयति ॥७५५॥

५१७. क्षजि गतिदानयोः । अस्य पाठोऽनुपधाया अपि चिण्णमुलोर्दीर्घार्थः (द्र० ६।४।९३) एतदर्थमेव तत्र ह्रस्वविकल्पे कर्तव्ये दीर्घ-

---

१. 'पृथीका' पाठा० । प्रथधातो-कीकच्प्रत्यये संप्रसारणे वुगागमे च 'पृथ्वीका' सिद्ध्यति, । एवं म्रद मर्दने (१।५१५) सूत्रे मृद्वीका ।

२. द्र० उ० ४।१८ श्वेत, नारा० द्र० उ० १।७५ ।

३. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३४) च ।

४. पूर्वहेतुविरुद्धमेतद् वचनम् । यथाहि पूर्वत्र 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणम् (उ० १।२८) इति वचनात् पृथेरनार्षत्वं प्रतिपाद्यते, तथैव म्रदेरपि संप्रसारणविधानात् मृद्नातेरनार्षत्वं वक्तव्यम्, न तु मृद्नातिं स्वीकृत्य म्रदेः ।

५. 'प्रस विस्तारे' इति काशकृत्स्नधातुपाठः (पृष्ठ १३५) ।

६. 'अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रद' (७।४।९५) इति शपानिर्देशात् मृद्नातेर्णिचि चङि अत् न भवति । तेन 'अमीमृदत्' (७।४।७) इत्येव प्रवर्तते ।

७. 'स्खदनं विद्रावणमिति स्वामी' इति धातुवृत्तावुद्धृतः पाठः (पृष्ठ १३४) ।

विधिः । एवं दक्षिकन्दिक्रन्दिक्लन्दीनां (१।५१८, ५२०) ज्ञेयम् । घजेति कौशिकः । चुरादौ घजि कृच्छ्रजीवने (१०।७५) क्षञ्जयति ॥७५६॥

५१८. दक्ष गतिहिंसनयोः । दक्षते । दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च (१।४०१) इत्यस्यैवार्थभेदाद् घटादिकार्यार्थं पुनः पाठः ॥७५७॥

५१९. क्रप कृपायाम् । क्रपते । क्रपयति । क्रपेः प्रसारणञ्च (तु० ३।३।१०४ ग० सू०) इति कृपा । उणादौ कृपणः ॥७५८॥

५२० कदि क्रदि क्लदि वैक्लव्ये । विक्लवः कातरः । वैकल्य[1] इति चन्द्रः[2] (१।५२०) । क्रन्दते, क्रन्दा । कद, क्रद, क्लद इति नन्दी[3]— क्रदा । कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च (१।५८) इति परस्मैपदिनः— क्रन्दति ॥७५९–७६१॥ १०

५२१. ञित्वरा सम्भ्रमे । सम्भ्रमोऽत्राशुकारिता । त्वरते । त्वरयति । त्वरा । अतत्वरत् । त्वरित्वा । क्विपि—तूः । ञीतः क्तः (३।२।१८७) निष्ठायां रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् (७।२।२८) इति वेट्—तूर्णः, त्वरितः । इत्थं चादित्त्वं प्रपञ्चार्थम्[4] । तूर्तिः । वहिश्रियुश्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् (दशा० उ० १।२१) तूर्णिः ॥७६२॥ १५

५२२. घटादयः षितः । दर्शितं षित्त्वफलम् । अत्र पूर्वा दश पठिताः, दक्षकन्धादयस्तु चत्वारः स्थानान्तरपठिताः कार्यार्थमनूदिता इत्येके ॥

४२३. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥ २०

५२४. ज्वर रोगे । इतः फणान्ताः (१।५६१) षट्त्रिंशत् सेटः परस्मैपदिनश्च । ज्वरति । ज्वरयति । अज्वारि, अज्वरि । ज्वारं

---

१. चान्द्रधातुपाठे (१।५२०) 'वैक्लव्ये' इति मुद्रितः पाठः । स चापपाठः प्रतीयते । २. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ८१) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३५ भ्रष्टः पाठः) च । ३. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ८१) । २५

४. आदितश्च (७।२।१६) इति सूत्रं निष्ठायां नित्यमिण्निषेधार्थम्, इह तु रुष्यमत्वर (७।२।२८) इत्यनेन प्रत्ययमिटो विकल्प उच्यते । तथा सति आदित्करणमनर्थकमेव, नचान्यत् किंचिदादितः फलम् इति भावः ।

ज्वारम्, ज्वरं ज्वरम् । ज्वरितः । जूः । जूर्तिः । वीज्याज्वरिभ्यो निः। (उ० ४।४८) जूर्णिः। अज्वरेरिति निषेधात् रुजार्थानाम् (२।३।५४) इति षष्ठी नास्ति—चोरं ज्वरयति ज्वरः ॥७६३॥

५२५. गड सेचने । गडति । गडयति । गडुः । गडोऽस्ति । सुखं स्वपिति गौर्गडी[1] । गडेरादेश्च कः (उ० ३।१०६) कडत्रम् । गडेः कड च (दश० उ० ७।२२) इति कडारः पिङ्गः (?, पिङ्गलः) ॥७६४॥

५२६. हेड वेष्टने । हेडति । हिडयति । पाठसामर्थ्याद्[2] ह्रस्वः—अहिडि अहेडि, हेडं हेडम्, हिडं हिडम् । अन्ये ह्रस्वं कृत्वा चिण्णमुलोर्वा दीर्घमाहुः—अहीडि अहिडि; हीडं हीडम्, हिडं हिडम् ॥७६५॥

५२७. वट भट परिभाषणे । वटयति, भटयति । वट वेष्टने, भट भृतौ (१।२०३,२०६) इत्याभ्यां वाटयति भाटयति ॥७६६,७६७॥

५२८. नट नतौ[3]। नटति । नटयति शाखाम् । नृतौ तु (द्र० १।२०९) नाटयति[4] । चुरादौ नट अवस्यन्दने (१०।१२) अस्माच्च चौरस्योन्नाटयति ॥७६८॥

५२९. चक तृप्तौ प्रतिघाते च[5] । चकति[6] । चकयति । चकितः । कठिचकिभ्यामोरः (दश उ० ८।२६) चकोरः । चक तृप्तौ (१।७४) इत्यस्य चकते ॥७६९॥

५३०. ष्टक स्तक प्रतिघाते । स्तकति । तिष्टकयिषति, तिस्तकयिषति ॥७७०,७७१॥

---

१. अनुपलब्धमूलम् ।

२. अयं भावः—णिजुनिमित्तं यत्र गुणवृद्धिभ्यां दीर्घत्वं भवति तत्रैव 'मितां ह्रस्वः, चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (६।४।९२,९३) इति सूत्रे प्रवर्तेते । इह तु स्वभावसिद्ध एकारः, न तु णिज्निमित्तः । अत आह—दीर्घपाठसामर्थ्याद् इति भावः ।

३. 'गतौ' पाठा० ।

४. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ६७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १२६) च ।

५. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४३) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३६) च । 'तृप्तौ' इत्येव काश० धातु० (पृष्ठ १३८) ।

६. द्र० पुरुषकारः (पृष्ठ ४३) ।

५३१. कखे हसने । कखति । कखयति । एदित्त्वात्—अकखीत् । उणादौ किखिर्लोमशः[1] ॥७७२॥

५३२. रगे शङ्कायाम् । रगति । अरगीत् । रगडस्तालः ॥७७३॥

५३३. लगे सङ्गे । लगति । लगयति । अलगीत् । क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्न (७।२।१८) इति सक्ते लग्नः साधुः, लगितोऽन्यः ॥७७४॥

५३४. ह्रगे ह्लगे षगे स्थगे संवरणे । संवरणमाच्छादनम् । स्थगति । स्थगयति । तिष्ठगयिषति, तिस्थगयिषति च । षगे स्थगे इति दुर्गः ॥७७५–७७८॥

५३५. कगे नोच्यते । अस्यायमर्थ इति नोच्यतेऽनेकार्थत्वात् । नोच्यत इति योऽर्थस्तत्रार्थे कगिरित्येके[2] ॥७७९॥

५३६. अक अग कुटिलायां गतौ । अकति । अगति । पृषोदरादौ न अनस ओकं[3] गतिं हन्तीत्यनोकहो[4] वृक्षः । अगति । अग्रम् ॥७८०, ७८१॥

५३७. कण रण गतौ । अनयोर्गत्यर्थयोर्मित्त्वम् । शब्दे तु काणयति ॥७८२,७८३॥

५३८. चण श्रण दाने । चणति । चणयति । चणकः । गतिहिंसार्थाच्च चाणयति । श्रणति । श्रणयति । चुरादौ (१०।३८) । विश्राणयति । भज विश्राणने (१०।१७९) विश्राणनादन्यपयस्विनीनाम् (तु० रघु० २।५४) । शण इत्यपि दुर्गः—शणः शाणः ॥७८४,७८५॥

५३९. श्रथ क्नथ क्लथ हिंसार्थाः । क्नथति । क्नथयति ।

---

१. पञ्चपाद्यां दशपाद्यां च 'किखि'पदं न व्युत्पाद्यते । भोजीयोणादौ 'किखिर्लोमशी' (स० क० २।१।१६६) हैमोणादौ 'किखिर्लोमासका' (सू० ६२६) इत्युक्तम् । हरदत्तस्तु 'अपचितपरिमाणः शृगालः किखी' इत्युक्तवान् (पदमञ्जरी २।१।६) ।

२. काशकृत्स्नीये धातुपाठे 'कगे गतौ' पठ्यते (पृष्ठ १३१) ।

३. 'आकम्' पाठा० । लिबिशोन 'ओकं' इति शुद्धः पाठान्तरे न्यस्तः ।

४. द्र० भोजीयम् 'अनेरोकहः' (स० क० २।३।१८६) सूत्रम्, हैमोणादिसूत्रं (५९५) च ।

५. 'श्लथ' इत्यधिकं क्वचित् ।

) चौरस्योत्क्राथयति । घञन्तात् णिजिति च
५६) इति लिङ्गाच्च ॥७८६-७८८॥

[च । चकाराद् हिंसार्थः । चनति । चनयति ।

च नोच्यते[2] । तथा अनुकर्षणार्थश्चकारः
यावद् वनु च नोच्यते क्रियासामान्यवाचित्व
वत्वा, वनित्वा । वतः । संवननम् । वन षण
ानयति ॥७९०॥

ऊ दीप्तौ । ज्वलति । ज्वलयति । अग्रे (क्र० १
ाठः ॥७९१॥

ह्मल चलने । ह्मलति । ह्मलयति । विह्मलः ॥७९२,

आध्याने । आध्यानमुत्कण्ठा । स्मरति ।
(० १।६६०) स्मारयति, विस्मारयति । अ
मत्त्वार्थं इह पाठः ॥७९४॥

दॄ भये । दरति । दरः । दरद् रोमकन्देशः[3] । बालं दर
रणे (९।२१)—दृणाति, दारयति काष्ठम् । न
ह पाठ इत्येके[4] । दियादौ दीर्यतीति पञ्जिका । कर्मः
।७९५॥

ातुपाठे चुरादौ 'कथ हिंसायाम्' इत्येतं धातुं न पठति
न्द्र व्याक० २।१।९५)इति सूत्रव्याख्याने 'चौरस्यो
प्रयोगसिद्धये 'घटादित्वात् क्राथयतीति प्राप्नोति ।
ति' इत्येवं व्याख्यातवान् । उत्तरोत्तरं धातुपाठेषु ।
ातुनिष्पन्नानपि शब्दान् उत्तरे वैयाकरणाः कथं
स्पष्टम् । वस्तुतस्तु भगवता पाणिनिना नाम
ातजा एव । एतदेव संचिन्त्य महाभाष्यकारेण नाम
नैते ... ...न चेत्र क्षार्था श्रा दश्यन्ते, क्रियावचन

ति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १४०) ।
संप्रति प्रसिद्धः । ४. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १

५४६. नॄ नये । क्र्यादेर् (९।२३) मित्त्वार्थं विरलोऽस्य पाठः । नृणन्तं प्रयुङ्क्ते नरयति ॥७९६॥

५४७. श्रा पाके । अदादेः (२।४५) श्रै पाके (१।६४८) इत्यस्य चेह मित्त्वार्थः पाठः[1] । श्राति श्रायति वा कश्चित् तं प्रयुङ्क्ते श्रपयति चरुं चैत्रेण; अन्यत्र श्रापयति धर्मः, खेदयतीत्यर्थः ॥७९७॥ ५

५४८. मारणतोषणनिशानेषु ज्ञा[2] । निशानमुत्तेजनम् । निशामन इत्येके पेठुः । ज्ञा अवबोधन (९।३७) इत्ययं क्र्यादिर्मारणादौ मित्—संज्ञपयति पशुम्, विष्णुं विज्ञपयाम्यहम्, प्रज्ञपयति शास्त्रम्[3] । अन्यत्र–राजानं विज्ञापयति, अवबोधने ज्ञापयति, प्राप्तिं प्रज्ञापयतीति ज्ञानार्थे । तोषणे—एवमाज्ञप्तोऽस्मि सामाजिकैः[4] । कथम् प्रध्वंसाभावो ज्ञीप्स्यते,[5] प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् (६।११४) इति ज्ञापकाद् ह्रस्वोऽत्र आज्ञप्यृधामीत् (७।४।५५) इति कृतह्रस्वस्येत्वात्, चुरादौ ज्ञपिर् (१०।७७) अध्यहेतुमण्णिजर्थः ज्ञीप्सत्यर्थे । इत्येके । चुरादौ ज्ञा नियोजने (१०।१७८) अस्मात्—आज्ञापय ज्ञातविशेषपुंसाम्[5] इति । १०

५४९. कम्पने चलिः । ज्वलादौ (१।५६९)पठितस्यापि अस्येह मित्त्वार्थः पाठः । इकार उच्चारणार्थः[6] । प्रचलयति लताम् । अन्यत्र—चालयति शीलम्, हरतीत्यर्थः[7] ॥ १५

५५०. छदिर् ऊर्जने । छद संवरणे (१०।३७) इत्ययं चुरादि-

---

१. स्मृतमिदम् पुरुषकारे (पृष्ठ २१) ।

२. 'ज्ञः' पाठा० । एतद्विषये पुरुषकारोऽत्र द्रष्टव्यः (पृष्ठ १८) ।

३. 'प्रज्ञपयति शरम्' इत्युदाहरणं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १२९) प्रदर्शितम् । २०

४. अनुपलब्धमूलमिदम् । कस्यचिन्नाटकस्य सूत्रधारवाक्यमेतत् स्यात् । तुलनीयम्—'आज्ञापितोऽस्मि परिषदा' इति मुद्राराक्षसे, अभिहितोऽस्मि विद्वत्परिषदा' इति मालविकाग्निमित्रे । ५. अनुपलब्धमूलमिदं वाक्यम् ।

६. 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' (३।३।१०८ वा०) इति वचनात् धातुनिर्देशार्थं इक्प्रत्ययः, नोच्चारणार्थं इकारः । २५

७. उद्धृतमिदं सिद्धान्तकौमुद्याम् (भाग ३, पृष्ठ १८७) । धातुवृत्तौ तु 'शीलं चालयति अन्यथा करोतीत्यर्थ इति स्वामी' इत्येवमुद्धृतम् (पृष्ठ १२९) ।

रूर्जने[1] प्राणने मित् छदयत्यग्निः, स्वार्थे णिच्, छादयन्तं प्रयुङ्क्ते इति हेतौ वा। अन्यत्र—छादयति गृहम्।

५५१. जिह्वोन्मन्थनयो[2]र्लडिः। लड विलासे (१।२५०) इत्ययं भ्वादिर्जिह्वाविषयायां क्रियायामुन्मयने[3] च मित्। लडयति जिह्वाम्,[4] ललयति दधि। अन्यत्र-लाडयति चित्रम्,[5] लालयति बालम्। लालितः लालितकः लालिका लाला। जिह्वोन्मथन इति गुप्तः जिह्वाशातान्युल्ललयत्यभीक्ष्णम्[6]। चुरादौ लड उपसेवायाम् (१०।७)—लाडयति॥

५५२. मदी हर्षग्लेपनयोः। मदी हर्षे (४।१०२) इत्ययं दिवादिरत्रार्थे मित्। मदयति सुरा चैत्रम्, विमदयति शत्रुम्। अन्यत्रानेकार्थत्वादुन्मादयति पुरुषम्, प्रमादयति[1]॥

दलि-वलि-स्खलि-रणि-ध्वनि-त्रपि-क्षपयश्च इति श्रीभोजसूत्रम्[7] (सर० कण्ठा० १।१।१९२) दलयति दध्यान ध्वनयन्नाशाः[8]॥

५५३. घटादयो मितः। उदाहृतमेतत्॥

५५४. जनी-जॄष्-क्नसु-रञ्जोऽमन्ताश्च। जनी प्रादुर्भावे (४।४१) जॄष् वयोहानौ (४।२०) क्नसु ह्वरणदीप्त्योः (४।५) रञ्ज रागे (१।७२०) इत्येतेऽमन्ताश्च मित्संज्ञाः। जनयति। जन जनने (३।२४) इति जुहोत्यादिरपि गृह्यते, अन्ययार्थरूपयोरभेदात् विकल्पेनामित्त्वं ब्रूयात्। वैदिको वाऽसौ जनयति। जॄष् वयोहानौ (४।२०) दिवादिः—जरयति। जॄणातेः (९।२) तु जारयति पतिम्, जारयत्यभ्रकम्। रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपः

१. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३९)।

२. ०न्मथनयो० पाठः पुरुषकार उद्धृतः (पृष्ठ ७२)।

३. ०मुन्माथे० पाठः पुरुषकार उद्धृतः (पृष्ठ ७२)।

४. डलयोरेकत्व स्मरणात्।

५. "जिह्वोन्म……लाडयति मित्रम्" उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७२) अत्र पुरुषकारोद्धृतः 'मित्रम्' पाठ एव युक्तः।

६. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७२)। मूलं मृग्यम्।

७. 'श्रीभाजोऽसूत्रयत्' पाठा०।

८. मूलं मृग्यम्।

(६।४।२४ वा०)—रजयति मृगान्। रमयति, भ्रमयति, संक्रमयति, विश्रमयति॥

५५५. ज्वल-ह्वल-ह्मल-चल[1]-नमामनुपसर्गाद्वा। एषां नित्यं मित्त्वं प्राप्तम्, अनुपसर्गाणां विकल्प्यते। ज्वालयति, ज्वलयति। ह्वालयति, ह्वलयति। ह्मालयति, ह्मलयति। चालयति, चलयति। नामयति, नमयति। सोपसर्गाणां तु नित्यम्—प्रज्वलयति, विह्वलयति, प्रह्मलयति, प्रचलयति, प्रणमयति[2]॥ ५

५५६. ग्ला-स्ना-वनु-वमाञ्च[3]। आद्ययोरप्राप्तौ विकल्पः, अन्त्ययोः प्राप्तौ। एषामनुपसर्गात् मित्त्व वा। ग्लपयति, ग्लापयति। स्नपयति, स्नापयति। वनयति, वानयति। वमयति, वामयति। १० अनुपसर्गादित्येव-प्रग्लापयति, प्रस्नापयति, उपवनयति, उद्वमयति॥

५५७. न कम्यमिचमाम्। एषाममन्तत्वात् प्राप्ता मित्संज्ञा निषिध्यते। कामयते। आमयति। आचामयति[3]॥

५५८. शमोऽदर्शने। शमु उपशमे (४।९५) इत्यस्य दर्शनादन्यार्थे[4] मित्संज्ञा। अमन्तत्वात् सिद्धौ[5] नियमार्थं वचः। शमयति १५ रोगम्, निशमयति श्लोकम्। दर्शने तु—निशामयति रूपम्। निःशर्करमिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय[6] पश्येत्यर्थः॥

५५९. यमोऽपरिवेषणे। यम उपरमे (१।७०५) इत्यस्य परिवेषणा-

---

१ स्मृतं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २, पृष्ठ ३२४)।

२. 'विनमयति' पाठा०। २०

३. काशकृत्स्नधातुपाठे 'ग्लास्नावनुवमश्वनकम्यमिचमः' इत्येवं सूत्रपाठः। तत्र 'श्वन' इति स्वतन्त्रो धातुः। कम अम चम एषामपि विकल्पेन मित्संज्ञा-विधीयते। व्याख्यातं चैतत् टीकाकारेण—कमयति कामयति, अमयति आमयति, चमयति चामयति (पृष्ठ १४३)।

४. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १०१) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४०) च। दूषितं च सि० कौ० (भाग ३, पृष्ठ १९३)। ५. 'प्राप्तौ' पाठा०। २५

६. रामायण पश्चिमोत्तर शाखा (लाहौर संस्क०) बालकाण्ड २।५॥ तत्र 'भारद्वाज' इत्यपि पाठान्तरम्।

द्न्यत्रैवार्थे मित् संज्ञा ।[1] यमयति, नियमयति । परिवेषणे तु याम-
यति आह्वेऽश्वम्[2], आयामयति चन्द्रम्[3] । अत्रैव स्वनोऽवतंसन इति
दुर्गः—स्वनयति वस्त्रम् ॥

५६०. स्खदिर् अपपरिभ्याञ्च[4] । आभ्यामेवोपसर्गाभ्यां
५ स्खदिः मित्[5] । अपस्खदयति परिस्खदयति । अवेति—श्रीभोजः
अवस्खदयति । अन्योपसर्गपूर्वान्नास्ति—प्रस्खादयति ।

५६१. फण गतौ । फणति, फणयति । फणाञ्च सप्तानाम् (६।४।१२५)
इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ[6] वा—पफणुः, फेणुः। गतेरन्यत्र—फाणयति, घटं
निःस्नेहयतीत्यर्थः[7] । क्षुब्ध-स्वान्त-ध्वान्त (७।२।१८) इत्यनायासे फाण्टं
१० साधु । कणेः पूर्वे[8] घटादय इत्येके[9] ॥७१८॥

५६२. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[सेट् उभयपदी]

५६३. राजृ दीप्तौ, उदात्तः स्वरितेत् । राजते, राजति,

---

१. द्र० 'तत्र च क्षीरस्वाम्यादिपक्षे······इत्यादि पुरुषकारे (पृष्ठ १०१)।
१५ दूषितं च स्वामिमतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४१), सिद्धान्तकौमुद्यां (भाग ३ पृष्ठ १९४) च ।
काशकृत्स्नधातुपाठस्य कन्नडटीकायामन्यथा व्याख्यायते (पृष्ठ १४४) ।

२. 'अश्वं' क्वचिन्न ।

३. 'यमोऽपरि······चन्द्रम्' इत्येतावदुद्धृतं पुरुषकारे (पृ० १००) ।

४. 'स्खदिर् अवत्यां च' इत्येवं काशकृत्स्नधातुपाठसूत्रम् । 'अवत्यां रक्षायां,
२० चात् परिवेषणे च मित्' इत्येवं तट्टीकायां व्याख्यातम् (द्र० पृष्ठ १४४) ।

५. इयं व्याख्या धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४१) दूषिता ।

६. 'वक्तव्यौ' इत्यधिकः क्वचित् ।

७. 'अन्यत्र फाणयति, सक्तून् स्नेहयतीत्यर्थः इति स्वामिसम्मता-
कारौ' इति सायणः (धा० वृ० पृष्ठ १४१)। क्षीरतरङ्गिण्यां नैतादृशः पाठ
२५ उपलभ्यते । ८. 'पूर्वे' पाठा० ।

९. काशकृत्स्नधातुपाठे 'फण गतौ' इत्यनन्तरम् 'वृन् घटादयो मानुबन्धा
एकत्वे' इति सूत्रं पठ्यते । तत्र 'एकत्वे' इत्यस्यार्थो न परिज्ञायते । कन्नडटीकायामपि
सम्यङ् न व्याख्यायते । 'एकत्वे' इत्यस्य कदाचिद् 'एकस्मिन्णौ' इत्यभिप्रायः स्यात् ।
तथा सति द्वितीये णिचि किं 'घाटयति' इति रूपमिष्टम् ?

राजिता। रराजुः रेजुः। आनकः शीङ्भियः (उ० ३।८२) इति पृथङ्-निर्देशाद्[1] राजानकः[2]। कनिन् (उ० १।१५६) राजा। राजेरन्यः (उ० ३।१००)—राजन्यः ॥७९९॥

[सेट आत्मनेपदिनः]

५६४. भ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ, उदात्ता अनुदात्तेतः। ५
भ्राजते, बभ्राजे, भ्रेजे। टुरुभयस्येत्येके[3]। ट्वितोऽथुच् (३।३।८९) भ्राजथुः। भ्राजिभाश्योर्ऋदित्वं नेच्छन्ति[4] पक्षे ह्रस्वस्यैत्वम्—अबभ्राजत् अबिभ्रजत्। नप्तृनेष्टृ (उ० २।९५) इति–भ्राता (?)। वा भ्राशभ्लाश (३।१।७०) इति श्यन्—भ्राशते भ्राश्यते, भ्लाशते भ्लाश्यते। भ्राशथुः, भ्लाशथुः॥ ८००-८०२॥ १०

[सेटः परस्मैपदिनः]

५६५. स्यमु स्वन स्तन ध्वन शब्दे। इतः क्षलान्ता (१।५८८) अष्टाविंशतिः सेटः परस्मैपदिनश्च। स्यमति। स्येमुः सस्यमुः। उणादौ (द० ३।४६) स्यमीका क्रिमिः। स्वनति। स्वेनुः सस्वनुः। वेश्च स्वनो भोजने (८।३।६९) षत्वम्—विष्वणति, अवष्वणति। स्वनयति। १५ स्वनान्तः घटादिः। स्तनति, स्तनयति। ध्वनति, ध्वनयति। ष्टन इति चन्द्रः[5]—तिष्टनयिषति ॥८०३–८०६॥

५६६. षम ष्टम अवैक्लव्ये। समति। समः। विषमः। स्तमयति। स्तमति, स्तमयति ॥८०७, ८०८॥

---

१. प्रत्ययाः पृथगेव निर्दिश्यन्तेऽतोऽगतिकोऽयं निर्देशः। कदाचिदत्र 'प्राङ्निर्देशाद्' इति युक्तः पाठः स्यात्। तुलना कार्या—'प्राक्प्रत्ययनिर्देशात्……' २० दश० उणा० वृत्ति पृष्ठ २४०, ४२४।

२. एतन्नामका बहवो विद्वांसो कश्मीरेष्वभवन्।

३. काशकृत्स्नचन्द्रधातुपाठयोराद्ये धातौ 'टु' नैव पठ्यते। न्यासकारमैत्रेयसायणादयः पठन्ति। २५

४. क इति न प्रतिपादितम्। ह्रस्वविकल्पविधायके सूत्रे भ्राशेः पाठादर्शनादिष्टिरेवैषा विज्ञेया।

५. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे (१।५५९) 'स्यमु स्वन ध्वन शब्दे' इत्येव पाठ उपलभ्यते। क्षीरस्वामिवचनादत्र स्वनः परः 'ष्टन' धातुः प्रपाठ्य इति प्रतीयते।

५६७. धृत । घटादय फलदन्ता इति सभ्याः[1] ॥

५६८. ज्वल दीप्तौ । ज्वलति । ज्वलिता । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः (द्र० ३।१।१४०) वा—ज्वालः, ज्वाला, ज्वलः ॥८०९॥

५६९. चल कम्पने । चलति । चलितः । चलनः । चालः, चलः । चरचलवद (तु० ६।१।१२ वा०) इति चलाचलः । यङ्लुक्यपि विकल्पः[2]—चाचलः चञ्चलः[3] । चलिः कम्पने[4] (१।५४६) णौ मित्—चलयति । चुरादौ चल भृतौ (१०।६३) चालयति ॥८१०॥

५७०. जल घात्ये[5] । घात्यं जडत्वम्, अतैक्ष्ण्यमित्यर्थः[6] । जलति । जालम्, जलम् । व्यवस्थितविकल्पत्वाद् भिन्नेऽर्थे प्रत्ययौ । चुरादौ जल अपवारणे (१।२०) जालयति । लडयोरेकत्वाज् जडः ॥८११॥

५७१. टल ट्वल वैप्लव्ये[7] । विप्लव एव वैप्लव्यम् । टलति ॥

५७२. स्थल स्थाने । ष्ठल इति चन्द्रः[8] (३।५६५) स्थलति । स्थालम् । स्थाली । स्थलम् । स्थली ॥८१४॥

५७३. हल विलेखने । विलेखनं कर्षणम् । हलति । हाला सुरा । हालम्, हलम् । इन् (दश० उ० १।४६) हलिः, हडिः ॥८१५॥

५७४. णल गन्धे । गन्धोऽर्दनम् । प्रणलति । नालम् । नाला पद्मादीनां वृन्तम् । नाली, नाडी । प्रणालः, प्रणाली, प्रणाडिका । नलः, नडः ॥८१६॥

---

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४३) ।

२. अभ्यासस्य आगागमस्य इति शेषः ।

३. आगागमाभावे 'लुक्' केन भवति इति न स्पष्टीकृतं क्षीरस्वामिना । स्वीयामरव्याख्यानेऽपि 'चञ्चला' पदं न साधु व्याकृतम् ।

४. अर्थतो धातुवादः ।

५. जल धान्ये इति काशकृत्स्नीये (पृष्ठ १०६) चान्द्रे (१।५६३) च । पाठः । आर्द्रीकरणं च तदर्थः इति कन्नडटीकातोऽवगम्यते ।

६. 'घातनं तैक्ष्ण्यम्' इति क्षीरस्वामी इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४४) पाठः ।

७. मैत्रेयसायणादयः 'वैक्लव्ये' इत्याहुः । तथैव काशकृत्स्नचन्द्रावपि ।

८. काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि 'ष्ठल' इत्येव पठ्यते (पृष्ठ १४६) ।

५७५ पल गतौ । पालः । पलं मांसम् । पललं तिलकल्कः । गाः पालयति—गोपालः । चुरादौ पल रक्षणे (१०।६४)—पालयति ॥८१७॥

५७६. बल प्राणने । प्राणनं जीवनम् । बलति । बालः, बाला अजादौ (३।१।१३४)। बलः, बलम् । चुरादौ (१०।८०) मित्—बलयति ।

५७७. धान्यावरोधने च । धान्यमवरुध्यते यत्रेति कुसूलेऽर्थे— बलदः । बल संवरणे[1] (१।३२९) त्वात्मनेपदी—बलते ॥८१८॥

५७८. पुल महत्त्वे । पोलति । पोलः । विपुलम् । पुलः । पुलोऽस्यास्तीति[2] [पुली[3] । तलिपुलिभ्यां च (उ० २।५३)] पुलिनम् । कुपिपुलोः किन्दच् (तु० उ० २।८५) पुलिन्दः । पिनाकादौ (द्र० उ० ४।१५) पुलाकस्तुच्छधान्यम् । इक्[4] पुलिः । पुलकः । तुदादौ[5] पुलति । चुरादौ (१०।५७) पोलयति ॥८१९॥

५७९. कुल संस्त्याने बन्धुषु च । संस्त्यानं संघातः । कोलं बदरम् । कक्कोलः, कङ्कोलम् । कुलम् । नकुलः । तमिविडि (दश० उ० ८।११२) इति कालन्—कुलालः ॥८२०॥

५८०. शल[6] हुल पत्लृ गतौ । शलति । शाला । शालः । शललं श्वाविल्लोम । शलयकः । शल्यम् । शल्मलिः । शलभः । शल्कः । शलाका । शालूकम् उत्पलादिकन्दः । शल चलनसंवरणयोः

---

१. 'बल संवरणे दन्त्यौष्ठ्यादिः । तस्यात्र ओष्ठ्यादौ निर्देशो भ्रान्त्या बोध्यः ।

२. इतोऽग्रे कश्चित् पाठस्त्रुटितः प्रतिभाति । नहि 'पुलोऽस्यास्तीत्यर्थे' 'पुलिनम्' संभवति 'पुली' इति प्राप्नोति । अस्माभिस्त्रुटितपाठपूरणाय प्रयतितम् ।

३. केचन बलादौ (५।२।१३६) पुलशब्दं पठन्ति । द्र० गणरत्न० २६३ ।

४. पूर्वसम्पादकेन लिबिशेन अत्रोणादेः (४।१४२) संख्या तुलनाय निर्दिष्टा । न चोणादौ 'इक्' प्रत्ययः श्रूयते । अयं तु 'इक् कृष्यादिभ्यः' इति वार्तिके (३।३।१०८) पठ्यते । वार्तिकमिदमबुद्‌ध्वा लिबिशोऽसत्कल्पनां कृतवान् ।

५. मतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १०४) उद्धृतम् । परन्तु क्षीरतरङ्गिण्यां नायं तुदादावुपलभ्यतते । 'पुर अग्रगमने' इति तु सर्वैस्तुदादिषु पठ्यते ।

६. 'शल श्वल आशुगमने इति ज्वलादौ क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारे (पृ० १०४) उद्‌ध्रियते । अत्र न तथा पाठ उपलभ्यते ।

(१।३२८) इत्यस्यैव ज्वलादिकार्यार्थः पाठः । ह्योलति । पतति । ल
त्वात् लुङि अङ्, पतः पुम् (७।४।१९) अपप्तत् । उत्पातः । निपा
पातो राहुः । पतः । नेर्गदनद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिपतति
सनीवन्तर्धभ्रस्ज (७।२।४९) इति वेट् सनि मीमाघु (७।४।५४) इति
५ अभ्यासलोपौ (द्र० ७।४।५८)—पित्सति, पिपतिषति । पतित
यस्य विभाषा (७।८।१५) इतीण्निषेधो नास्ति द्वितीयाश्रितातीतपतित (
२४) इति लिङ्गात् । अलङ्कृञ् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—उत्पतिष
जुचङ्क्रम्य (३।२।१५०) इति युच्—पतनः । लषपतपद (३।२।१५४) इत्यु
प्रपातुकः । विशिपतिपदिस्कन्दाम् (३।४।५६) इति णमुल्—गेहानुप्र
१० मास्ते । दाम्नी (३।२।१८२) इति ष्ट्रन्—पत्रम् । पतिचण्डिभ्यामालञ्
(१।११६) पातालम् । पतेरङ्गच् पक्षिणि (उ० १।४१२) पतङ्गः । पतेर
(उ० ३।७४)—पत्सलः । अमिनक्षि (उ० ३।१०५) इत्यत्रन्—पतत्र
वीपतिभ्यां तनन् (उ० ३।१५०) पत्तनम् । पतस्थ च (उ० ४।१२) इतीनि
पन्थाः । शलिपतिपदिभ्यो नित् (तु० उ० श्वेत० ४।१५) पनाश
१५ स्पृहिगृहि (३।२।१५८) इति सूत्रात् पतयालुः ॥ ५८१. हुल हिंस
वरणयोश्च । होलः, हुलः, हुलिः, हुडिः उणादौ हुलुर्देशः[2] ॥८
८२३॥

५८२. कथे निष्पाके[3] । कथति । अकथीत् । काथः, क
अस्त्यर्थे (द्र० ५।२।११५) काथिका यवागूः ॥८२४॥

२० ५८३. पथे गतौ[4] । पथति । अपथीत् । पाथः, पथः ॥८२

५८४ मथे विलोडने[5] । मथति । अमथीत् । माथः, मथ

१. 'हुड्डः' पाठा० ।

२. अत्र 'मेष' इति पाठो युक्तः प्रतिभाति । अमरटीकायां (२।६।
मेषपर्यायव्याख्यानान्त 'हुडः' नामापि पठति क्षीरस्वामी । तस्मादत्र 'हुड
२५ इति युक्तः पाठः । ३. 'कथे विपाके' इति काशकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १४

४. काशकृत्स्नः 'पल शल पथ पथा गतौ च' इति पठति (पृष्ठ १४८)

५. 'मथे विलोडने—मथति ··· मथकः ··· ' इत्यादि काशकृत्स
धातुपाठे तट्टीकायां च पाठः (पृष्ठ १४८)।

मन्दिवाशि (उ० १।३८) इत्युरच्—मथुरा। मन्थ मन्थे[1] मन्थति। क्र्यादौ (९।४२) मथ्नाति ॥८२६॥

५८५. टुवम उद्गिरणे। उद्गिरणं भुक्तस्योर्ध्वगतिः। वमति। वामः, वमः। वमथुः[2]। वमितः। उदित्येके[3]—वान्त्वा वमित्वा। अघृणः खलु वान्ताशी[4]। न शसदद (६।४।१२६) इति ववमुः। ग्लास्नावनुवमाञ्च (१।५५६) इति वा मित्त्वम्—वामयति, वमयति। जिदक्षि (३।२।१५७) इतीनिः—वामी। नोदात्तोपदेशस्य (७।३।३४) इति निषेधे प्राप्तेऽवमिकमि—चमीनाम् (७।२।३४) इति वृद्धिः, ण्वुल्—वामकः। वामवतेर्ल्युट्—योग-वामनम्। न वमतीत्यवमः। घञ्—वामः। अस्त्यर्थे (द्र० ५।२।१००) वामनः। वामी अश्वा ॥८२७॥ १०

५८६. भ्रमु चलने। वा भ्राशभ्लाश (३।१।७०) इति वा श्यन्—भ्रमति भ्राम्यति। वा जॄभ्रमुत्रसाम् (६।४।१२४) इत्येत्वाभ्यासलोपौ—भ्रेमुः बभ्रमुः। भ्रान्त्वा, भ्रमित्वा। भ्रान्तः। णे—भ्रामः। भ्रम इति दुर्गः। भ्रमेश्च डुः[5]—अभ्रमुः। इन् (दश० उ० १।४६) भ्रमिः। भ्रमेः सम्प्रसारणं किच्च (तु० उ० ४।१२१) इति भूमिर्वायुः। अर्तिकमिभ्रमि (उ० ३।१२२) इत्यरन्— १५ भ्रमरः। दिवादौ (४।९९) शमाद्यर्थः पाठः—भ्राम्यति ॥८२८॥

५८७. क्षर सञ्चलने। क्षरति। क्षरिष्यति। क्षारः। क्षारी—णेऽप्यणकृतं क्वचित्[6] इति ङीप्। क्षरः। अक्षरम् ॥८२९॥

५८८. क्षल सञ्चये च। सञ्चलने च। क्षलति। चुरादौ क्षल शौचे (तु० १०।५३) क्षालयति ॥८३०॥ २०

---

१. नैतादृशः क्वचिद् भ्वादौ पठ्यते। मन्थ हिंसासंक्लेशनयोः पूर्वत्र (१।३७) पठ्यते।

२. 'वमथुः' क्वचिन्नास्ति।

३. तुलनीयम्—'टुवमु उद्गिरणे' काशकृत्स्नपाठः (पृष्ठ १४८)।

४. अनुपलब्धमूलम्।

५. नैतादृशं क्वचित्सूत्रमुपलब्धम्। अत्र नञ्पूर्वात् भ्रमेर्बाहुलकाद् डुः २५ प्रत्ययो द्रष्टव्यः।

६. तुलना कार्या—ताच्छीलिके णेऽप्यणकृतं भवति। परिभाषावृत्ति सीर-देव, पृष्ठ १३३।

५८९. उदात्ता उदात्तेतः ॥

५९०. षह मर्षणे । मर्षणं क्षमा । अयम् ५९१. उदात्तोऽनुदात्तेत् । सेडात्मनेपदी च । सहते । सिसहिषते[1] । स्तम्भुसिवुसहां चङि (तु० ८।३।११६) इति षत्वम्—पर्यसीषहत, सः
५ स्विदिस्वदिसहीनां च (८।३।६२) इति सत्वम्—सिसाहयिषति । परिनिविभ्य (८।३।७०) इति षत्वम्—विषहते । सिवादीनां वाऽड्व्यवायेऽपि (८।३।७१) इति षत्वं वा—पर्यसहत पर्यषहत विसहनेकल्येति साक्षादादि[2]पाठान्नास्ति[3] । तीषुसह (तु० ७।२।४८) इति वेट्—सहिता, सोढा । विसोढा सोढः (८।२।११५) इति षत्वाभावः, सहिवहोरोत् (६।३।११२)
१० सोढः । वर्णग्रहणात् साहेरपि सोढा, णिलोपे पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्[4] (१।१।५७ वा०) इत्याहि । दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च (६।१।१२) इति क्वसौ साह्वान् । शकिसहोश्च (३।१।९९) इति यत्—सह्यम् । ल्युः (द्र० ३।१।१३४) सहनः । सहेः पृतनर्ताभ्यां च (८।३।१०९) इति ण्विः[5]—पृतनाषाट् तुराषाट्, सहेः साडः सः (८।३।५६) इति षत्वम्, षाड्रूपत्वाभावे
१५ नास्ति—तुरासाहं पुरोधाय (कुमारसम्भव २।१) इति, नहिवृतिवृषि (६।३।११६) इति दीर्घः । अलङ्कृञ् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—सहिष्णुः । अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द (३।१।१३८) इति ण्यन्तात् शः—साहयः । संज्ञायां भृतॄ (३।२।४६) इति खच्—सर्वंसहः । असुन् (द० उ० ९।४९) सहस् । शकधृषज्ञा (३।४।६५) इति तुमुन्—सहते भोक्तुम् । सहेः षष् क्विप् च—षट् । चुरादौ । (१०।२०४)

२० १. 'सिषहिषते' इति शुद्धः पाठः ।

२. काशिकायां साक्षादादिगणे (१।४।७४) 'विहसने' इति पठ्यते । गणरत्नमहोदधौ तु 'षिसहने, विहसने' इत्युभयं पठ्यते (पृष्ठ ७७) ।

३. षत्वमिति शेषः ।

४. जर्मनसंस्करणे 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्' इत्यनन्तरमितिपदनिर्देशे
२५ सत्यपि वार्तिकमिममबुद्ध्वा पूर्वं सम्पादकेन 'पूर्वत्रासिद्धेन (८।२।१) स्थानिवद्' इत्येवं पाठो विकृतः ।

५. 'सहेः पृतनर्ताभ्यां च' (८।३।१०९) इति सूत्रं 'पृतनाषाहम्, ऋताषाहम्' इत्यत्र षत्वविधायकम्, न ण्विप्रत्ययविधायकम् । ण्विप्रत्ययस्तु 'छन्दसि सहः' (३।२।६३) इत्यनेन भवति । लिबिशमहोदयेन इयमशुद्धिर्न बुद्धा ।

आधृषाद् वा (१०।२०१) वा णिच्—सहति साहयति ॥८३१॥

५९२. रम क्रीडायाम् । ५९३. अनुदात्तोऽनुदात्तेत् । अनिडात्मनेपदी च । रमते । व्याङ्परिभ्यो रमः, उपाच्च (१।३।८३,८४) परस्मैपदम्—विरमति, उपरमति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सकर्मकः । विभाषाऽकर्मकात् (१।३।८५) यावद् भुक्तमुपरमते, उपरमति । यमरमनमातां सक् च (७।२।७३) व्यरंसीत् । रन्ता । रमणः । रमणी । रमः । रमा । रामः । रामा । रम्यः । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः (३।२।१३) इत्यच् स्तम्बेरमः । निकुषि (उ० २।२) इति कथन्—रथः । रमस्त च (तु० उ० ३।१४) इति रत्नम् । रमेर्देशे ह्रश्च[1] रहः । रण्डा (द्र० उ० १।२१४) । सौ रमेः क्तः पूर्वस्य च दीर्घः (तु० उ० ५।२४) सूरतो बुधः । चकिरम्योरुच्चोपधायाः (उ० २।१४) रुक्मम् ॥८३२॥

५९४. षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु[2] । विशरणम् शातनम्, अवसादोऽनुत्साहः । इतो रुहान्ताः (१।५९८) पञ्चानिटः परस्मैपदिनश्च । पाघ्राध्मा (७।३।७८) इति सदेः सीदः—सीदति । सिषत्सति । असदत् । सदेरप्रतेः (तु० ८।३।६६) इति षत्वम्—परिषीदति,—प्रतिषीदति । सदिस्वञ्ज्योः परस्य लिटि (८।३।११८)—निषसाद । लुपसदचर (३।२।१२१) इति भावगर्हायां यङ्—सासद्यते । सत्सूद्विष (३।२।६१) इति क्विप्, पूर्वपदाद् (८।६।१०६) इति षत्वम्—शुचिषत्, परिषत् उपनिषत्, निषण्णः । सादी निषादी । वसिवपि (उ० ४।१२५) इतीञ् सादिः । णः—निषादः । घञ्—विषादः । सद्नोऽचि । नौ सदेः (उ० २।१२२) इति ष्वरच्—निषद्वरः पङ्कः । असुन् (द० उ० ९।४९) सदः सभाः । गुधृवीपचिवञ्चि (उ० ४।१६७) इति त्रन्—सत्रम् । संज्ञायां समज (३।३।९९) इति क्यप्—निषद्या विपणिः । सादकारयोः कृत्रिमे (६।३।१२२ वा०) दीर्घः—प्रासादः । दाद्रेद्रुसि (३।२।१५९) इति रुः—सद्रुः ॥८३३॥

५९५. शद्लृ शातने । शातनं तनूकरणम् । पाघ्राध्मा (७।३।७८) इति शदेः शीयः । शदेः शित (१।३।६०) इति तङानौ – शीयते । शात्स्य-

---

१. अत्र कश्चित् पाठस्त्रुटितः प्रतिभाति । "रमेश्च (उ० ४.२१४) इति रंहः । देशे ह्रश्च (श्वे० उ० ४।२२०) रहः" इत्येवं पाठेनात्र भाव्यम् ।

२. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ८३) ।

ति । अशादत् । शदेरगतौ तः (६।३।४२) शातयति, शातनः, शातनी गौरादिः (गण० ४।१।४१) । शादस्तृणपङ्कौ । शादः, क्षत्रियापशादः, विशदः । अदिशदि[भूशुभि][1] भ्यः (उ० ४।६५) क्विन्—शद्रिः । रुशातिभ्यां क्रुन्—(उ० ४।१०३) शत्रुः । शदेर्युश्च[2] इति रक्—शूद्रः । दाधेट्सिशदसदो

५ रुः । (३।२।१५९) शद्रुः ॥८३४॥

५९६. क्रुश आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । आक्रोष्टा । क्रोशः । क्रुशः, उत्क्रोशः । कुररः । सितनिगमिमसि (उ० १।७०) इति तुन्—क्रोष्टून्[3] ॥८३५॥

५९७. बुध अवगमने । अवगमनं ज्ञापनम्[4] । बोधति ।

१० अभौत्सीत्[5] । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ (१।४।५२) इति कर्तुः कर्मसंज्ञा—बोधयति शिष्यं धर्मम् । बोद्धा । इगुपध (३।१।१३५) इति कः—बुधः । घञ्-बोधः । मतिबुद्धि (३।२।१८८) इति वर्तमाने क्तः—राज्ञां बुद्धः । दिवादौ (४।६४) बुध्यते । हिक्कादौ (१।६०१) बोधते, बोधति, बोधिता ॥८३६॥

१५ ५९८. रुह बीजजन्मनि । बीजस्य जन्माङ्कुरोत्पत्तिः । रोहति । रुहः पोऽन्यतरस्याम् (७।३।४३) रोपयति, रोहयति । घञर्थे कविधानाद् (द्र० ३।३।५८ वा०) बीजरुहाकरोति[6] केशाश्छिन्नरूहाः । के (द्र० उ० १।११५) रुहो मृगः, प्ररुहः । प्ररोहः, आरोहः । रूढः । रूढिः । रुहेर्वृद्धिश्च (उ० १।४७) इति रौहिषं तृणम्, रौहिषो मृगश्च । हृपिशिरुहि

२० १. कोष्ठान्तर्गतोऽयं पाठस्त्रुटित इति प्रतिभाति 'भ्यः' इति बहुवचनदर्शनात् । लिबिशमहोदयेन नैतत् परिज्ञातम् ।

२. 'शदेरूच्च' इति युक्तः पाठः स्यात् । श्वेतवनवासी तु 'शदेरू च' (उ० २।१८) इत्येवं पठति । अन्यत्र 'शुचेर्दश्च' इति पाठः ।

३. सर्वनामस्थानेषु तृज्वद्भावविधानात् (अ० ७।१।९५) शसो रूपमुदाहृतम् ।

२५ ४. 'संज्ञापनम्' पाठा० ।

५. 'अभोत्सीत्' इति' सार्वत्रिकोऽप्यपपाठः ।

६. साक्षात्प्रभृतिषु (गण० १।४।७४) बीजरुहा शब्दः पठ्यते, तेनात्र गतिसंज्ञा ।

(उ० ४।११९) इतीन्—रोहिर्मृगः । हसृरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १।९७) रोहित् । रुहेरश्च लो वा (उ० ३।९४)—लोहितः, रोहितः, रोहिणी । अन्यत्रापि च (तु० उ० २।३६) इतीनच्—रोहिणः ॥८३७॥

५९९. अनुदात्ता उदात्तेतः ॥

६००. कुच सम्पर्चन-कौटिल्य-प्रतिष्टम्भ-विलेखनेषु । ५ सम्पर्चनं मिश्रता, प्रतिष्टम्भो रोधनम्, विलेखनं कर्षणम् । संकोचयति । संकुचितः । के (द्र० ३।१।१३५) कुचः । घञ्—संकोचः, उत्कोचः । न कादेः (७।३।५९) इति कुत्वं नास्ति ॥८३८॥

६०१. कस गतौ । कसति, उत्कसति । कासयति । विकसितः । कसः, कासः । नीग् वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंशुकस (तु० ७।४।८४) इति १० चनीकस्यते । स्थेशभास (३।२।१७५) इति वरच्-विकस्वरः । णित् कसिपद्यर्तेः (श्वे० उ० १।८३) ऊः—कासूः शक्तिः । समि कस उकन् (श्वे० उ० २।३२)—संकसुकोऽस्थिरः ॥८३९॥

६०२. उदात्तानुदात्तेतौ । एतौ सेटकौ परस्मैपदिनौ च ॥

६०३. वृत् । ज्वलादयो वृत्ताः ॥ १५

६०४. हिक्क अव्यक्ते शब्दे[1] । इतो गुहपर्यन्ताः (१।६३४) षट्त्रिंशत्[2] सेट उभयतोभाषाश्च । हिक्कते, हिक्कति । हिक्का । हिक्कितम् ॥८४०॥

६०५. अचि गतौ[3] । अञ्चते, अञ्चति[4] । अञ्च्यते । अञ्चितः । अञ्चु गतौ (१।११६) अञ्चति, अच्यते । अक्तः । अचु इत्येके—अचति, २० अचित्वा, अक्त्वा, अक्तः ॥८४१॥

६०६. डुयाचृ याच्ञायाम् । याचते, याचति । अययाचत् ।

---

१. 'हिष्क गतौ' इति काशकृत्स्नः । संतोषगतौ इति तट्टीकाकारः (पृष्ठ १५०)।

२. 'त्रयस्त्रिंशत्' 'त्रयोविंशति' इत्यपपाठौ ।

३. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृ० ५१) धातुवृत्तौ च (१५८) । 'अञ्चु व्यय २५ गतौ' इति काशकृत्स्नः । अञ्चुञ् व्यये गतौ च इति तु शाकटायनः ।

४. 'गतौ नलोपः' इति काशकृत्स्नसूत्रेण गतौ अचति । द्र० तट्टीका पृष्ठ १५१ ।

याचितः। यजयाच (७।३।६६) इति कुत्वाभावः—याच्यम्। ड्वितः क्त्रिः (३।३।८८) याचित्रिमम्। ट्वितदिति दुर्गः[1]—याचथुः (द्र० ३।३।८९)। यजयाचयत (३।३।९०) इति नङ्—याच्ञा ॥८४२॥

६०७. रेटृ परिभाषणे। रेटते, रेटति। अरिरेटत् ॥८४३॥

५ ६०८. चते चदे च याचने[2]। चकारो भाषार्थे[3] रेट्र्यर्थः[4]। मन्दिवाशि (उ०१।३८) इत्युरच्—चतुरः। चतेरुरन् (उ० ५।५८) चत्वारः। चतेर्ष्वरच्[5]—चत्वरम् ॥८४४, ८४५॥

६०९. प्रोथृ[6] पर्याप्तौ। पर्याप्तिः पूर्णता। प्रोथते, प्रोथति। अपुप्रोथत्। प्रोथोऽश्वघोणा। प्रियं प्रोथमनुव्रजेत्[7] ॥८४६॥

---

१० १. काशकृत्स्नचन्द्रमैत्रेयसायणादयः ट्वितं पठन्ति।

२. अयमेव पाठश्चन्द्रस्य। काशकृत्स्नशाकटायनसायणानां 'याचने च'।

३. 'भाषार्थे' क्वचिन्न। ४. धातोरुत्तरं पठ्यमानश्चकारो रेटृधातुमनुकर्षति। तेन 'रेटृ' धातोः परिभाषणं याचनं चार्थः। इदमेव मत्वाह हेमचन्द्रः—रेटृ (ग्) परिभाषणयाचनयोः (धातुपारा० १।८९७)। क्षीरस्वामिनस्त्वत्र पाठो व्यस्त इति

१५ प्रतिभाति। वयं तु मन्यामहे 'चते चदे च याचने' इति कस्यचित्प्राचीनस्य श्लोकबद्धस्य धातुपाठस्यायमंशः। छन्दोऽनुरोधेन च चकारो भिन्नक्रमः, पूर्वधात्वर्थसमुच्चयार्थः। एवं चाष्टाध्यायामपि दृश्यते—'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति, परिपन्थं च तिष्ठति' इत्यत्रोत्तरसूत्रे हन्त्यर्थसमुच्चायकश्चकारो मध्ये पठ्यते।

५. उणादौ (२।१२१) च तेः ष्वरच्प्रत्ययो विधीयते।

२० ६. काशकृत्स्नधातुपाठे 'प्रथृ पृथृ पृतृ व्याप्तौ' (पृष्ठ १५३) इति त्रयो धातवः पठ्यन्ते। तथा सति पृथुपृथिव्यादिषु 'प्रथ विस्तारे' इत्यस्मात् सम्प्रसारणविधानमनर्थकमेव। वस्तुतस्तु 'यज इज, वप उप, प्रथ, पृथ' इत्यादयो मूलतो द्विरूपाः धातवः। यास्कोऽपि 'तत्रत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातुर्भवति तद्द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति। तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत।

२५ तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति' (निरुक्त २।२) इति वदन् द्विरूपान् धातून् स्वीचकार। यजसमानार्थकस्य इजधातोः प्रयोगोऽप्युपलभ्यते। यथा—'यानि यज्ञैरिहेज्यन्ति (महा० शान्ति० २६३।२९) इति।

७. अनुपलब्धमूलम्। लिबिशेनात्र महाभाष्यस्य (१।४।५६) संख्या निर्दिष्टा, न तत्रैतादृशः पाठः।

६१०. मिथृ मेथृ[1] मेधाहिंसनयोः । मेथते, मेथति । किति गुणविकल्पार्थं द्वौ—मिथ्यते, मेथ्यते । अमिमेथत् । मेथोऽत्रि । गौरादौ (गण० ४।१।४१) मेथी । मेथीवद्धोऽपि हि भ्राम्यन् घासग्रासं करोति गौः (द्र० सुभाषितावली २९५८) । अमरसिंहस्तु —पुंसि मेथिः खले दारु न्यस्तं यत् पशुबन्धने । (२।९।२५) । मिद मेद इति दुर्गः ॥८४७,८४८॥ ५

६११. मेधृ संगमे च । चकारात् मेधाहिंसनयोः । मेधते, मेधति, अमिमेधत् । मेधा । मेध्यम् । गृहमेधी । अश्वमेधः । मेधिः ॥

६१२. णिदृ णेदृ कुत्सासंनिकर्षयोः । प्रणेदति । निद्यते, नेद्यते । अनिनेदत् । णिदृ णेदृ इति प्राच्यो हैवाकिनः[2] ॥८५०, ८५१॥

६१३. शृधु मृधु उन्दे । उन्दः क्लेदनम् । शर्धते, शर्धति । १० शृध्वा, शर्धित्वा । शृद्धः । शृधु शब्दकुत्सायाम् (१।५०६) शर्धते । मर्धते मर्धति । मृधं समरः ॥८५२,८५३॥

६१४. बुध बोधने । बोधते, बोधति । बुधिर् इति नन्दी[3]— अबुधत्, अबोधीत् । बोधिता । पूर्धस्य (१।५९७) बोद्धा ॥८५४॥

६१५. उबुन्दिर् निशामने । निशामनमालोचनम्[4] । बुन्दते, १५ बुन्दति । अबुदत्, अबुन्दीत् । बुत्त्वा, बुन्दित्वा । बुन्नः। धान्तोऽयमिति नन्दी[5] । उबेदिर् इत्यन्ये ॥८५५॥

६१६. वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वादित्रं वाद्यभाण्डम्, तस्य वादनार्थं ग्रहणम् । वेणते, वेणति, अवि-वेणत् । रास्नासास्ना (उ० ३।१५) इति वीणा । इन् (दश० उ० १।४६) २०

१. स्मृतोऽयं पाठः (धातुवृत्ति पृष्ठ १५६, पुरुषकार पृष्ठ ८०) । सि० कौ० अत्र द्रष्टव्या । २. अस्पष्टार्थोऽयं पाठः ।

३. काशकृत्स्नोऽपि इरिदितमाह (पृष्ठ १५४) अनिरितं चन्द्रः(१।५९९) ।

४. 'चाक्षुषज्ञानम्' इत्यधिकं क्वचित् ।

५. 'उचुन्दिर्' इति चन्द्रः (१।६००) काशकृत्स्नधातुपाठे 'चुदिर् निशामने' २५ इति पठ्यते (पृष्ठ १५४), परन्तु तट्टीकायां 'चुन्दति चुन्दते' इत्युदाहरणदर्शनात् 'चुन्दिर्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

वेणिः, वेणिका, वेणी । वेनिस्तु वीज्याज्वरिभ्यो निः (उ० ४।४८) । णः—वेण्णाख्या नदी ॥८५६॥

६१७. खनु अवदारणे । खनते, खनति । खात्वा, खनित्वा । जनसनखनां सञ्झलोः (६।४।४२) आत्वम्—खातः । ये विभाषा (६।३।४२)
५ खायते,खन्यते । गमहनजनखन (६।४।९८) इत्युपधालोपः—चख्नुः । ई च खनः (३।१।१११)—खेयः । शिल्पिनि ष्वुन्, नृतिखनिरञ्जिभ्यश्च (३।१।१४५, सूत्रं वार्तिकं च) खनकः। जनसनखनक्रम (३।२।६७) इति विट्—बिसखाः । अन्येष्वपि दृश्यते (३।२।१०१) डः—परिखा । खन्यते—खम् । डित् खनेर्मुट् चोदात्तः (उ० ५।२०)—मुखम् । अर्तिलूधूसूखन (३।२।१८४) इतीत्रन्—
१० खनित्रम् । उविखनिभ्यां क्रिन् (उ० ४।१६२) खात्रम् । आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च (उ० १।३३)—आखुः । खनिकष्यज्यसि (तु० उ० ४।१४०) इतीन्—खनिराकरः । आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः (उ० २।४५) इकन्—आखनिकः । खनो घ च (३।२।१२५)—आखनः ॥८५७॥

६१८. चीव आदानसंवरणयोः । [चीवते, चीवति ।] चीवृ इति दुर्गः—अचिचीवत् । छित्वरादौ (द्र० उ० ३।१) चीवरं
१५ मुनिवासः ॥८५८॥

६१९. चायृ पूजानिशामनयोः । चायते, चायति, अचचायत् । चायः की (६।१।३५) लिटि—चिक्युः । स्वपिस्यमिव्येञां यङि[१], (६।१।१९) चायः की (६।१।२१)—चेकीयते । अपचितश्च (७।२।३०), पक्षे—
२० अपचायितः । वक्तव्याद्[२] (७।२।३० वा०) अपचितिः । चायः की च (तु० उ० १।७४) इति तुः—केतुः ॥८५९॥

६२०. व्यय गतौ । व्ययते, व्ययति । व्याययति । ह्म्यन्तक्षण (७।२।५) इति—अव्ययीत् । चुरादावन्तः (१०।३१६) व्यययति ॥८६०॥

६२१. दाशृ दाने । दाशते, दाशति । अददाशत् । क्वसौ—
२५ दाश्वान् (६।१।१२) साधुः । दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने (३।४।७३) । पुरो

---

१. 'चायः की' सूत्रं षष्ठाध्याये प्रथमे पादे: द्विः पठ्यते, कतमस्यात्रग्रहणमिति परिज्ञानायैतत् सूत्रं निर्दिश्यते ।

२. 'क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम्' इत्यनेनेति शेषः ।

दाश्यते—पुरोडाशः, पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) डत्वम्, एवं दुःखेन दाश्यते दूडाशः। दाशृ दान इति कौशिकः ॥८६१॥

६२२. अय गतौ । अयते। उद्यति दिननाथः। (द्र० १।२१८)

६२३. भेषृ भ्रेषृ भये । ६२४. भ्रेषृ चेलने च । भेषते, भेषति। अबिभेषत् । भेषयति। बिभेतेः (३।२) मुण्डो भीषयते (द्र० ७।३।४०)। भ्रेषते, भ्रेषति। भ्रेषः ॥८६३,८६४॥

६२५. अस गतिदीप्त्यादानेषु । असते, असति । लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः (कुमारसंभव १।३५) इत्यत्र आसेत्यसतेरिति वामनः (काव्यालं० ५।२।२७) अस्तेरित्येके। अदादौ अस भुवि (२।५८) अस्ति। [अष इत्येके[1]] ॥८६५॥

६२६. स्पश बाधनस्पाशनयोः । स्पाशनं ग्रन्थनम्[2] । स्पशते, स्पशति। सैषमुभयतः स्पाशा रज्जुः,[3] स्पशश्चरः। पस्पश उपोद्घातः। चुरादौ स्पश बाधने[4] (तु० १०।१३१) पश बन्धने (१०।१६६)—स्पाशयते, पाशयति। पष इत्येके[5]—पाषः, पाषाणः ॥८६६॥

६२७. लष कान्तौ । कान्तिरिच्छा वा। भ्राशभ्लाश (३।१।७०) इति वा श्यन्—अभिलष्यते, अभिलषते, अभिलष्यति अभिलषति। जुचङ्क्रम्य (३।२।१५४) इत्युकञ्—अभिलाषुकः । लषेः श च (दश० उ० ५।५४) इत्युनन्—लशुनम् ॥८६७॥

६२७. चष भक्षणे । चषते, चषति। चाषः। चषकः। सानसिवर्णसि (उ० ४।१०७) इति चषालो यूपकटकः ॥८६८॥

---

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५८)। अत्र पाठस्त्रुटितः प्रतिभाति।

२. 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रथनम्' इति स्वामी (द्र० धातुवृत्तिः पृष्ठ १५८)।

३. द्र०—सैषोभयतः स्पाशारज्जुर्भवति (महा० ६।१।६८)।

४. 'स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः' इति चुरादौ (१०।१३१) पाठः। तत्र च 'भ्वादौ स्पश बाधने' इत्युक्तम्।

५. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५८)। अत्र 'एके' पदेन दुर्गोऽभिप्रेतः। यदाह चुरादौ (१०।१६६) 'उभयत्रापि मूर्धन्यान्त इति दुर्गः'।

६२९. छष हिंसायाम् । [छषते, छषति] ॥८६९॥

६३०. झष आदानसंवरणयोः । झषते, झषति । झषः । झष हिंसार्थः (१।४५८) झषति ॥८७०॥

६३१. म्लक्ष भक्षणे[1] । म्लक्ष इति दुर्गः ॥८७१॥

५ **६३२. दासृ दाने** । दासते, दासति । दासः । आद्यो (१।६२०) दासृ, अयं दाशृ इत्येके ॥८७२॥

६३३. माहृ माने । मानं वर्तनम् । माहा गौः ॥८७३॥

६३४. गुहू संवरणे । ऊदुपधाया गोहः (६।४।८९) गूहते, गूहति, अघुक्षत् । लङि तु लुग् वा दुहदिहलिहगुह (७।३।७३) इत्यगूढ अघुक्षत । १० सनि ग्रहगुहोश्च (७।२।१२) इति नेट्—जुघुक्षति । चङि ह्रस्वो नेष्यते—अजुगूहत् । गूढा, गूहिता । गूढः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) गुहा गिर्योषध्योः । के (द्र० ३।१।१३५) गुहः । शंसिदुहिगुहिभ्यः क्यप् वा (३।१।१०९ वा०) गुह्यम्, गूह्यम् । उणादौ—गह्वरः (द्र० उ० ३।१) गुहेर्गहिः—गहनम् ॥८७४॥

१५ **६३५. उदात्ताः स्वरितेतः** ॥

६३६. श्रिञ् सेवायाम्, उदात्तः । श्रयते, श्रयति । श्रयिता । णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् (३।१।४८) अशिश्रियत् । सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति नेट्—शिश्रीषति । शिश्रयिषति । यस्य विभाषा (७।२।१५) इति इति नेट्—श्रितः । श्र्युकः किति (७।२।११)—श्रित्वा । श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे २० (३।३।२४) वा घञ्—श्रायः, श्रयः[2] । उदि श्रयतियौति (३।३।४९) इति घञ्—उच्छ्रायः । बाहुलकात्[3] पतनान्ताः समुच्छ्रयाः (रामा० २।१०५।१६)

---

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५९) ।

२. सर्वहस्तलेखेषु वा पठ्यते 'श्रायः श्रयः' इति चोदाहृियेते, कुतो वा ग्रहणं संबध्नाति ग्रन्थकार इति न ज्ञायते ।

२५ ३. कृत्यल्युटो बहुलम् (३।३।११३) इत्यत्र निर्दिष्टाद् बहुलग्रहणादिति भावः । लिबिशमहोदयेन त्वेतदपरिज्ञाय चौरादिकस्य 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (१०। २२४) इति सूत्रस्य निर्देशः कृतः । काशिकाकारस्तु सिंहावलोकितन्यायेनोत्तर-सूत्रस्थं विभाषाग्रहणं संबध्नाति ।

महा० शान्ति० ३३०।२०)[1]। वहिश्रिश्रु (दश० उ० १।२१) इति णिः—श्रेणिः। क्विब् वचिप्रच्छि (उ० २।५७) इति क्विब्दीर्घौ—श्रीः। श्मनि श्रयतेर्डुन् (उ० ५।२८) श्मश्रु। श्रयतेः स्वाङ्गे शिर् किच्च (दश० उ० ९।५४ कपाठः) इत्यसुन्-शिरः। आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च (उ० ४।१३८) इतीन् डित्—अश्रिः॥८७५॥ ५

६३७. हृञ् हरणे। इतश्चेङ्पर्यन्ता (१।६८९) अष्टषष्टिरनिटः, परस्मैपदिनश्च ञिन्ङिद्वर्जम्। हरते, हरति। हरतेर्गतिताच्छील्ये (१।३।२१ वा०) तङ्—पैतृकमश्वा अनुहरन्ते। व्यवहृपणोः समर्थयोः (२।३।५७) षष्ठी—शतस्य व्यवहरति हर्ता। ऋद्धनोः स्ये(७।२।७०) इतीट्-हरिष्यति। हृक्रोरन्यतरस्याम् (१।४।५३) णौ कर्मसंज्ञा—हारयति भारं चैत्रेण, चैत्रं वा। श्याद्व्यधा (३।१।१४१) इति णः—अवहारो ग्राहः। हरतेरनुद्यमनेऽच् (३।२।९) रिक्तहरः[2]। वयसि च (३।२।१०) कवचहरः। आङि ताच्छील्ये (३।२।११) पुष्पाहरः। हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ (३।२।२५) इतीन्—दृतिहरिः, नाथहरिः। अध्यायन्यायोद्यावसंहार(३।३।१२२) इति करणे घञ् अध्याहारः। हसृरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १।९७) हरित् वर्णो दिक् च। श्यास्त्याहृञ् (उ० २।४६) इतीनच्-हरिणः। हृश्याभ्यामितन् (उ० ३।९३) हरितः। वृहोः षुग्-दुकौ च (तु० उ० ४।१००) इति क्यन्-हृदयम्। पद्दन्नादौ (द्र० ६।१।६३) हृत् प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति। हृपिषि (तु० उ० ४।११९) इतीन् हरिः। जनिहृभ्यामिमनिन् (दश० उ० ६।७८) हरिमाणं च नाशय (ऋ० १।५०।११)। हृपृभृसृ (तु० दश० उ० ६।१७६) इति ईमनिन्-हरीमा। वेञो डिन्, प्रे हरतेः कूपे (दश० उ० १।६२,६३) प्रहिः। कृहृभ्यामेणुः (तु० उ० २।१) हरेणुर्गन्धद्रव्यम्, सस्यभेदश्च॥८७६॥ १० १५ २०

६३८. भृञ् भरणे। भरते, भरति। ह्वादौ डुभृञ् (३।५) बिभर्ति। भारः। भृतः। क्र्यादौ भृ भरणे (९।२०) भृणाति। भरः ऋदोरप् (३।३।५७)। भरितः। संज्ञायां भृतृ(३।२।४६) इति खच्-विश्वम्भरा। अवे भृञः (उ० २।३) क्थन्-अवभृथो यज्ञान्तः[3]। अण्डन् कृसृभृवृञः (उ० २५

१. अत्र लिबिशमहोदयेन काशिकाया (३।३।४६) एव निर्देशः कृतः, न त्वाकरग्रन्थस्य।

२. 'रिक्थहरः' इति तु शुद्धः पाठः।

३. सोमयज्ञानां समाप्तौ क्रियमाणं स्नानमवभृथशब्देनोच्यते।

१।१२९) भरण्ड आपवनम्[1]। भृशम्। भृङ्गः। भुरिक् छन्दः। कुभ्रि (तु० उ० १।२२) इति बभ्रुः। भरतः। भरुदेशः[2] ॥८७७॥

६३९. कृञ् करणे[3]। करते, करति। स्वादौ कृञ् हिंसा (५।७) कृणुते, कृणोति। तनादौ डुकृञ् करणे (८।११) कुरुते, करोति। उणादौ कारुः, कारिः, करणिः सदृशः करेणुः, क्रतुः, करकः कलशादिः, कृकः, कर्कः=सितः, चक्रम्, करण्डः, कर्म, करक कृसरः ॥८७८॥

६४०. णीञ् प्रापणे। प्रापणमासादनम्। नयते, नयति प्रणेता। संमानन (१।३।३६) इत्यात्मनेपदम्—नयते चार्वी[4] लोकायते कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि (१।३।३७) क्रोधं विनयति। अदिखादिनीवह प्रतिषेधाद्[5] (प्र० १।४।५२ वा०) नाययति भारं ग्रामं चैत्रेण

1. 'आवपनम्' क्वचिन्नास्ति। 2. मरुकच्छ (भड़ौच) नाम्ना प्रसि

3. स्मृतोऽयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३८)। अत्रेदमवधेयम्—प्रायेण एव प्राचीना देव-पाल्यकीर्ति-हेमचन्द्र-दशपाद्युणादिवृत्तिकारादयः कृञं भ्वा पठन्ति। अस्य भ्वादिस्थस्यैव प्रयोगाः पालिप्राकृतभाषयोरुपलभ्यन्ते। हिन्दीभा यामपि 'करता है' इति अस्यैवापभ्रंशः, न तु करोतेः। एतेन कृञो भ्वादिष्वपि एव पाठः। सायणेन 'उगो षु शृणुहि' (ऋ० १।८२।१) मन्त्रव्याख्याने धातुवृत्तौ १६३) चास्य महता प्रपञ्चेन भ्वादित्वं निराकृतम्। ये च तत्र हेतवो निर्दिष्ट सर्वे हेत्वाभासा एव। भट्टोजिदीक्षितादयः सायणमेवानुययुः। वस्तुतः कृञो भ्वा मेव पाठः, न तु तनादौ। अत एव पाणिनिना 'तनादिकृञ्भ्य उः' (३।१। सूत्रे तनादिभ्यः पृथक् कृञः पाठः कृतः। सति तनादौ, कृञः पृथक् पाठोऽन एव। कदाचिदुत्तरकालीनैरयं तनादिषु प्रक्षिप्तः स्यात्। तनादिकृञ्भ्य उः सूत्रस्थमहाभाष्याच्चैतत् प्रतीयते यत् पतञ्जलेः प्रागेवास्य धातोः तनादिषु प्र बभूव। एतत् सर्वमवबुध्य दीर्घदर्शिना स्वामिदयानन्देन 'अवरुद्रमदीमहि' (३।५८) मन्त्रव्याख्यान उक्तम्—"डुकृञ् करणे इत्यस्य भ्वादिगणान्तर्गतपा शब्विकरणोऽत्र गृह्यते, तनादिभिः सह पाठादुविकरणोऽपि।" अत्र तनादि सहपाठादित्यस्य 'तनादिकृञ्भ्य उः' इति सूत्रपाठात् इत्यर्थो ज्ञेयः।

4. 'चार्वाकः' पाठा०। काशिकायां (१।३।३६) 'चार्वी' इत्येव पाठः।

5. 'प्रतिषेधे' पाठा०।

विपूयविनीय (३।१।११७) इति विनीयः कल्के साधुः। आनाय्योऽनित्ये (३।१।१२७)—आनाय्यो दक्षिणाग्निः, आनाय्यो गोधुक्[1]। प्रणाय्योऽसम्मतौ[2] (३।१।१२८)—प्रणाय्यायान्तेवासिने ब्रह्म ब्रूयात् (तु० छा० उ० ३।११।५) असम्मतसंसारायेत्यर्थः। पाय्यसान्नाय्य (३।१।१२९) इति सान्नाय्यं हविः। दुन्योरनुपसर्गे (३।१।१४२) इति कर्तरि णः—नायः। श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे (३।३।२५) घञ्—नायः। बाहुलकाद्[3] नयः। अवोदोर्नियः (३।३।२३)—अवनायः, उन्नायः। परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः (३।३।३७)—परिणायः। जालमानायः (३।३।१२४)। सत्सूद्विष (३।२।६१) इति क्विप्—ग्रामणीः। दाम्नीशस (३।२।८२) इति ष्ट्रन्—नेत्रम्। रक् (द्र० उ० २।१३)—नीरम्। नप्तृनेष्टृ (उ० २।९६) इति नेष्टा ऋत्विक्। हनिकुषि (उ० २।२) इति क्थन्—सुनीथः। नयतेर्डिच्च (उ० २।१०१) इति ऋः—ना नरौ नरः। पानीविषिभ्यः पः (उ० ३।२३) नीपः। नियो मिः (उ० ४।४३)—नेमिः ॥८७९॥

६४१. धेट् पाने[4]। टकारः स्तनन्धयीत्यादौ ङीबर्थः[5] (द्र० काशिका २।३।२९)। धयति। विभाषा धेट्श्व्योः (३।१।४९) चङ्—अदधत्, अधासीत्। विभाषा घ्राधेट्शा (२।४।७८) इति सिज्लुक्—अधात्। पाघ्रा (३।१।१३७) इति शः—उद्धयः। नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः (३।२।२९) खश्—स्तनन्धयः। नाडीमुष्ट्योश्च (३।२।३०) मुष्टिन्धयः। दाधेट्सिसदसदो रुः (३।२।१५९) धारुर्गाः। धः कर्मणि ष्ट्रन् (३।२।१८१)—धात्री। धेट इच्च (उ० ३।३४)—धेनुः। ध्यायतेस्तु (१।६३७) धीः, क्ते

---

१. यथा तु महाभाष्यं तथा दक्षिणाग्नावेवेदं निपातनम्, तत्रापि यस्य दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याग्निरेव योनिस्तत्रैव। तेन वैश्यकुलादाहृते दक्षिणाग्नावपि 'आनेय' इत्येव भवति। गोधुक्शब्दार्थे 'आनाय्य' पदमन्यत्र न दृष्टम्।

२. 'संमते' पाठा०।

३. कृत्यल्युटो बहुलम् (अ० ३।३।११३) इति बहुलवचनादिति भावः। एतदपरिज्ञाय लिबिशमहोदयेन अत्र 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (१०।२२४) इति धातुसूत्रस्य संख्या निर्दिष्टा।

४. 'धयत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः' इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ १८४)। तत्रोदात्तेत्त्वं सति सम्भवे ज्ञेयम्। ५. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १६६)।

(६।४।६६) धीतः[1] ॥८८०॥

६४२. ग्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयोऽत्र धात्वपचयः[2] । ग्लायति । वान्यस्य संयोगादेः (६।४।६८) इति लिङि एत्वम्—ग्लेयात्, ग्लायात् । ग्लास्नावनुवमां च (१।५५६) इति वा मित्त्वम्—ग्लपयति, ग्लापयति । ५ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः (८।२।४३) निष्ठानत्वम्—ग्लानः । ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः (३।२।१३९)—ग्लास्नुः । ग्लानुदिभ्यां डौ (उ० २।६४)—ग्लौश्चन्द्रः । ग्लाज्याहाभ्यो निः (३।३।९५ वा०) ग्लानिः । शकधृषज्ञाग्ला (३।४।६५) इति तुमुन्—ग्लायति भोक्तुम् ॥८८१॥

६४३. म्लै गात्रविनामे । विनामः कान्तिक्षयः । म्लायति । १० म्लेयात, म्लायात् । म्लानः ; बाहुलकान्[3] म्लानिः ॥८८२॥

६४४. धै न्यङ्गविधाने[4] । न्यङ्गं कुत्सिताङ्गम् । ध्यायति ॥ ८८३॥

६४५. द्रै स्वप्ने । द्रायति । स्पृहिगृहि (३।२।१५८) इत्यालुच्— निद्रालुः । क्ते (द्र० ८।२।५३) निद्राणः । तारकादित्वात् (द्र० गण० १५ ५।२।३६) निद्रितः । आतश्चोपसर्गे (३।३।१०६) अङ्—निद्रा । द्रा कुत्सितायां गतौ (२।४६) द्राति, विद्राणः ॥८८४॥

६४६. ध्रै तृप्तौ । ध्रायति । ध्राणः । भाष्ये नत्वं नेष्यते[5]— ध्रातः ॥८८५॥

६४७. ध्यै चिन्तायाम् । अधीगर्थदयेशां कर्मणि (२।३।५२) २० षष्ठी—मातुर्ध्यायति । ध्यापयति स्वयमेवेति णेरणौ (१।३।६७) इति तङ् नास्ति, आध्याने निषेधात् । दुष्टं ध्यायति—दुध्यः । आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) दुरो दाशनाशदभध्येषु (६।३।१०९ वा०) इति ढत्वमुत्वञ्च । आतश्चोपसर्गे कः (३।१।१३६)—आध्यायन्त्येनम् आध्यः । न ध्याख्यापृमूर्छि-

---

१. 'धीतम्' पाठा० । २. 'वैराग्यपचये' पाठा० ।

२५ ३. क्तल्युटो बहुलम् (३।३।११३) इति बहुलवचनात् ।

४. 'न्यङ्गे' पाठान्तरम् । 'न्यङ्गविमान' इति क्षीरस्वामी (धा० वृ० पृष्ठ १६७)। धैं न्यङ्करणे । कुत्सितमङ्गं न्यङ्गम् इति हेमचन्द्रः (धातु० १।२६) ।

५. महाभाष्ये नैतादृशं वचनं क्वचिदुपलभ्यते ।

मदाम् (८।२।५७) इति न निष्ठानत्वम्—ध्यातः। उणादौ धीः[1]। ध्याप्योः सम्प्रसारणं च (उ० ४।११५) इति क्वनिप्—धीवा। छित्वरछत्वर (उ० ३।१) इति धीवरः। मां ध्यायति-मध्यः[2] आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३)। सन्ध्यायन्त्यस्याम् इति सन्ध्या[3] ॥८८६॥

६४८. रै शब्दे। रायति। कृदाधारा (उ० ३।४०) इति कः—राका। राशदिभ्यां त्रिप् (उ० ४।६७) रात्रिः। रातेर्डैः (उ० २।६६)—रा धनम्। अदादौ रा दाने (२।४६) रातिः[4] ॥८८७॥

६४९. ष्ट्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः। ष्ट्यायति[5]। स्त्यायति उभयोपदेशे उपादानाद् धात्वादेः षः सः (६।१।६४) नास्ति[5]। स्त्यः प्रपूर्वस्य (६।१।२३) इति सम्प्रसारणम्, प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् (८।२।५४) इति वा निष्ठानत्वम्—प्रस्तीतः प्रतीमः। श्यास्त्या (उ० २।४६) इतीनच्—स्त्येनः। स्तेनयतेः (१०।२८७) स्तेनः। स्त्यायतेर्ड्रट् (उ० ४।१६५)—स्त्री ॥ ८८८,८८९॥

६५०. खै खदने[6]। खायति। ल्युटि खानम् आहुः[7] ॥८९०॥

१. नैतदुणादौ सिद्ध्यति। ध्यायतेः सम्प्रसारणं च (३।२।१७८ वा०) वार्तिकेनास्य सिद्धिर्भवति।

२. तुलनीयम्—'मां ध्यायतीति मध्यमिति धातुपारायणीयम्' इत्युज्ज्वलदत्तः (उ० वृ० ४।१११)।

३. आतश्चोपसर्गे (३।३।१०६) इत्यङ् भवति।

४. इतोऽग्रे 'धनम्' इत्यधिकं क्वचिद्।

५. काशकृत्स्नधातुपाठीयकन्नडटीकायामपि 'ष्ट्यै' इत्यस्य 'ष्ट्यायति' इति सत्वाभावमेवोदाहृतम् (पृष्ठ ६९)। शाकटायनोऽप्येवमेव। पुरुषकारस्तु मतमिदं स्मृत्वा निराचकार (पृष्ठ १६)। सायणोऽपि तथैव प्रतिपेदे (धा० वृ० पृष्ठ १६८)।

६. खदनं स्थैर्यं हिंसा च इति सायणः (धा० वृ० पृष्ठ १६८)। काशकृत्स्नीयधातुपाठे 'खै खादने' इति पठ्यते, 'भक्षणार्थत्वं च' तट्टीकायां व्याख्यायते (पृष्ठ ७०)

७. काशकृत्स्नधातुपाठीयकन्नडटीकायां 'खानम्' इत्युदाह्रियते (पृष्ठ ७०)। वाक्यमिदं क्वचिन्न।

६५१. क्षै जै सै क्षये । क्षायति । निष्ठायां क्षायो मः (८।२।५३) क्षामः । जायति । जाता । सायति । साता । सायात्—स्यतेर्ग्रहणाद् एत्वं[1] न । असासीत्—स्यतेर्ग्रहणाद् विभाषा घ्राधेट् (२।४।७८) इति सिज्लुक् नास्ति ॥८९१–८९३॥

६५२. कै गै शब्दे । कायति, गायति । एतौ शब्दविशेषे रूढौ[2]। इण्भीकापा (उ० ३।४३) इति कन्—काकः[3]। अगासीत्, इणादेशस्य तु गातिस्था (२।४।७७) इति सिज्लुक्[4]—अगात् । भव्यगेय (३।४।६८) इति गेयः कर्तरि साधुः । गस्थकन् (३।१।१४६)—गाथकः । ण्युट् च (३।१।१४७) गायनः । गापोष्टक् (३।२।८) सामग उद्गाता । कमिमनिजनि (उ० १।७३) इति तुन्—गातुः । उषिकुषिगा (उ० २।४) इति थन्—गाथा । गश्चोदि (उ० २।१०) इति थक्-उद्गीथ ओंकारः । घुमास्थागापा (६।४।६६) इतीत्वम्—गीतं गानम् । स्थागापापचो भावे (३।३।९५) गीतिः । गाङ् गतौ (१।६८०) गाते ॥८९४,८९५॥

६५३. स्त्रै श्रै पाके । स्नायति, श्रायति । श्रा पाके (१।५४७) मित्—श्रपयति । श्रातेः (२।४५) श्रपेश्च [ण्यन्तान्मित्त्वे] च शृतं पाके (६।१।२७) साधु ॥८९६,८९७॥

६५४. पै ओवै शोषणे । पायति । पिबादेशो (द्र० ७।३।७८) नेष्यते[4] । इह[5] पा पाने (१।६५७)—पिबति । अदादौ—पा रक्षणे (२।४८) पाति । वायति । ओदितश्च (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्—वानं शुष्कम् । कृवापा (उ० १।१) इति वायुः । अदादौ वा गतिगन्धनयोः (२।४२) वाति । चुरादौ वा गतिसुखसेवनयोः (१०।२६७) वापयति ॥८९८,८९९॥

६५५. ष्णै वेष्टने । स्नायति । स्नायुः । अदादौ ष्णा शौचे (२।४५)—स्नाति ॥९००॥

---

१. घुमास्था (६।४।६६) इति सूत्रे स्यतेर्ग्रहणाद् 'एर्लिङि' (६।४।६७) इत्येत्वं नेति भावः ।

२. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १६९) ।

३. कायतेः शब्दविशेषत्वद्योतनायैव तिङन्तमध्ये काकपदनिर्वचनमुक्तम् ।

४. गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम् (२।४।७७ वा०) इति वचनात् ।

५. भ्वादावित्यर्थः ।

६५६. दैप् शोधने। पकारो दाधाघ्वदाप् (१।१।२०) इति वि-शेषणार्थः। दायति। अवदातं मुखम्। इह[1] दाण् दाने (१।६६२)—यच्छति, देङ् रक्षणे (१।६८६) दयते, अदादौ दाप् लवने (२।५१) दाति। ह्वादौ डुदाञ् दाने (२।९) दत्ते, ददाति। दिवादौ दो अवखण्डने (४।३९)—द्यति ॥९०१॥ ५

६५७. पा पाने। पाघ्राध्मा (७।३।७८) इति पिबः—पिबति। अदन्तत्वाद् गुणाभावः। घुमास्थागापा (६।४।६६) इतीत्वम्—पीयते। एर्लिङि (६।४।६७)—पेयात्। गातिस्थाघुपा (२।४।७७) इति सिज्-लुक्—अपात्। शाच्छासाह्वा (७।३।३७) इति युक्—पाययते, न पादम्याङ्यमाङ्यस (१।३।८९) इति परस्मैपदं नास्ति[2]। लोपः पिबतेरी चाभ्यासस्य (तु० ७।४।४) इत्यपीप्यत्—क्रतौ कुण्डपाय्यः (द्र० ३।१।१३०) साधुः। पाय्यसांनाय्य (३।१।२९) इति पाय्यो माने साधुः। पाघ्राध्मा (३।१।१३७) इति शः—उत्पिबः। अनुपसर्गाणः (द्र० ३।१।१४१) एवेति पायः। गापोष्टक्—सुराशीध्वोः पिबतेः (३।२।८ सू० वा०)—सुरापः। पानीयम्। घञर्थे कविधानम् (३।३।५८ वा०)—प्रपा। स्थागापापचो भावे (३।३।९५) पीतिः। कृवापाजि (उ० १।१) इत्युण् पायुः। पातृतुदि (उ० २।७) इति थक्—पीथः। ष्ट्रन् (दश० ८।७६) पात्रम्। मनिन् (दश० उ० ६।७३) पामा। पिबतेरी च (श्वेत० उ० ४।१९५) इत्यसुन्—पयः। पिबतेस्थुक् (तु० उ० ४।२०२)—पाथः अम्बु। पानीविषिभ्य पः (उ० ३।२३)—पापम्। सानसिवर्णसि (उ० ४।१०७) इति पल्वलम्। पाको[3] बालः। कलापकः[4]। पम्पा[5] सरः ॥९०२॥ १० १५ २०

६५८. घ्रा गन्धोपादाने। पाघ्रा (७।३।७८) इति जिघ्रः[6]—

१. भ्वादावित्यर्थः। २. कर्त्रभिप्राय इति शेषः।

३. अर्भकपृथुकपाका वयसि (उ० ५।५३)।

४. द्र० दशपादी-उणादिवृत्तिः ३।५॥ २५

५. द्र० दशपादी-उणादिवृत्तिः ७।७॥

६. पिबजिघ्रधमादयो वस्तुतः स्वतन्त्रा धातवः। अत एवार्धधातुकेष्वपि जिघ्र-धातुरुपलभ्यते। यथा—गोभिलगृह्ये (२।८।२२,२४) अभिजिघ्रय, अभि—जिघ्रणं चेति।

जिघ्रति । वान्यस्य संयोगादेः (६।४।६८) इति वा एत्वम्—घ्रेयात् घ्रायात् । विभाषा घ्रा (२।४।७८) इति वा सिज्लुक्—अघ्रात् अघ्रासीत् । ई घ्राध्मोः (७।४।३१)—जेघ्रीयते । जिघ्रतेर्वा (७।४।६) इत्—अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत् ॥९०३॥

५ ६५९. ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । शब्दे, मुखादिना चाग्निसंयोगे । पाघ्राध्मा (७।३।७८) इति धमः—धमति । शः (द्र० ३।१।१३७) विधमः । आध्मातः शङ्खः । नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः (३।२।२९) खश्—नासिकन्धमः । नाडीमुष्ट्योश्च (३।२।३०)—नाडिन्धमः । उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च (३।२।३७) । ध्मो धमश्च (तु० उ० २।३५) इति क्वुन्—धमकः ।

१० अर्तिसृधृधमि (उ० २।१०३) इत्यनिः—धमनिर्नाडी । बाहुलकाद्[1] धमादेशः । धमिः प्रकृत्यन्तरमित्येके[2] । यथा—धान्तो[3] धातुः[4] पावकस्येव राशिः[5] ॥

६६०. ष्ठा गतिनिवृत्तौ । स्थस्तिष्ठादेशः (द्र० ३।७८) तिष्ठ-

हिरण्यकेशीये (२।४।१७) च 'अभिजिघ्र' इत्युपलभ्यते । एवमेव 'घ्रा' धातोरपि 'व्याङि घ्रातेश्च' इत्युणादिसूत्रे (५।६३) शितपि सार्वधातुके जिघ्रादेशो न भवति ।

१५ एवं धमेरपि । उत्तरधातुसूत्रव्याख्यानं तट्टिप्पणी च द्रष्टव्या । एतद्विषये विशेषतः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य प्रथमाध्यायो (पृष्ठ ३८) द्रष्टव्यः ।

१. अत्र लिबिशमहोदयेन 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।३९) इत्युणादिसूत्रमपरिज्ञाय 'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इत्यस्य संख्या निर्दिष्टा । तुलनीया दशपाद्युणादिवृत्तिः-तथा (बहुलं) ध्मश्चान्यत्रापि धमादेशो भवति'(द० उ० ३।१ पृष्ठ १३२)

२० क्षीरस्वामी दशपाद्युणादिवृत्तिं शब्दतोऽर्थतो वा बहुत्रोद्धरति (द्र० क्षीर० भूमिका) ।

२. कस्येदं मतमिति न ज्ञायते । वस्तुतः पिबजिघ्रधमादीनि । प्रकृत्यन्तराण्येवेत्युक्तम् । तथा च धमेरार्धधातुके स्वयमेव ग्रन्थकृता प्रयोग उदाहृतः । रामायणेऽपि 'विधमिष्यामि जीमूतान्' इति सुन्दरकाण्डे (६७।१२) प्रयुज्यते । अत्र पूर्वधातुस्था टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

२५ ३. दशपाद्युणादिवृत्तौ (३।९ पृष्ठ १३२) क्वचित् 'धमः' पाठः, क्वचिद् 'धाता' । तत्रापि 'धान्तः' इत्येव युक्तः पाठः । हैमोणादिवृत्तावपि 'धान्तः' इत्येव (३३, पृष्ठ ९) पठ्यते ।

४. दशपाद्युणादिवृत्तौ क्वचित् 'धातुः' नास्ति । (३।९, पृष्ठ १३२) ।

५. 'काञ्चनस्येव राशिः' इति दशपाद्युणादिवृत्तौ पाठः (३।९ पृष्ठ १३२)

ति । समवप्रविभ्यः स्थः (१।३।२२) इत्यात्मनेपदम्-सन्तिष्ठते, अवतिष्ठते, प्रतिष्ठते, वितिष्ठते । स्थाघ्वोरिच्च (१।२।१७) समस्थित, समस्थिषाताम् । आङः स्थः प्रतिज्ञाने (१।३।२२ वा०) उपसंख्यानम्—अस्तिं सकारमातिष्ठते[1], शब्दं नित्यमातिष्ठते, नित्यत्वेन प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च (१।३।२३)—तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः, श्लाघह्नुङ्स्था (१।४।३४) इति सम्प्रदानसंज्ञा; संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः (किरात ३।१४) । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि, उद ईहायाम् (१।३।२४ सू० वा०) गेह उत्तिष्ठते, मुक्तावुत्तिष्ठते; नेह—पीठादुत्तिष्ठति, ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । उपान्मन्त्रकरणे (१।३।२५) ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते[2], आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते[3]; नेह—भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन, उपतस्थुः प्रकृतयः । अकर्मकाच्च (१।३।२६) भोजन उपतिष्ठते । उपाद् देवपूजासंगतकरणमित्रकरणपथिषु इति वाच्यम् (तु० १।३।२५ वा०)—आदित्यमुपतिष्ठते, गंगा यमुनामुपतिष्ठते, उपश्लिष्यतीत्यर्थः[4] । रथिकानुपतिष्ठते[5], मित्रीकरोतीत्यर्थः । अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते, प्राप्नोत्यर्थः । वा लिप्सायाम् (१।३।२५ वा०) भिक्षुर्दातॄनुपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा । अधिशीङ्स्थासां कर्म (१।४।४६) गृहमधितिष्ठति । घुमास्था (६।४।६६) इतीत्वम्—स्थीयते । उपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति षत्वम्—अधिष्ठास्यति, अधिष्ठानम् । स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य (८।३।६४) अधितष्ठौ । उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य (८।४।६१) इति सस्य थः, झरो झरि सवर्णे (८।४।६५) इति तस्य[7] लोपः—उत्थितः[8] । गातिस्था (२।४।७७) इति सिज्लुक्—अभ्यष्ठात् । प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि

---

१. महाभाष्ये १।३।२२ आपिशलेरेतन्मतम् । यदाह न्यासकारः—"सकारमात्रमस्तिं धातुमापिशलिराचार्यः प्रतिजानीते ।………'स भुवि' इति स पठति ।" (भाग १ पृष्ठ २२६) ।

२. मै० सं० ३।२।४ ॥

३. मीमांसा-शाबरभाष्ये ३।२।२१ उद्धृतः ।

४. 'गंगा……त्यर्थः' क्वचिन्न ।

५. इतोऽग्रे 'महामात्रानुपतिष्ठते' इत्यधिकम् ।

६. 'श्रुघ्नम्' मूले पाठः । 'द्वारकाम्' इति क्वचित् पाठा० ।

७. थस्येत्यर्थः । ८. इतोऽग्रे 'उत्तम्भितः' इत्यधिकम् ।

(८।३।६३) इति षत्वम्। अनुवादे चरणानाम्[1], स्थेणोरद्यतन्यां च (२।४।३ सू० वा०) इति द्वन्द्वैकत्वम्—प्रत्यष्ठात् कठकौथुमम्। स्थाघ्वोरिच्च (१।२।१७) उपास्थित। तिष्ठतेरित् (७।४।५) अतिष्ठिपत्। भव्यगेयप्रवचनीय (३।४।६८) इति कर्तरि उपस्थानीयश्शिष्यो गुरोः। ग्रहादौ (द्र० ३।१।१३४) स्थायी।
५ आतश्चोपसर्गे (३।३।१०६)ऽङ्—आस्था, व्यवस्था। प्रष्ठोऽग्रगामिनि (८।३।९२) साधुः। सुपि स्थः (३।२।४) इति कः—समस्थः। योगविभागाद् भावेऽपीष्यते—आखूत्थो वर्तते, अग्न्युत्थो वर्तते। अम्बाम्बगोभूमि (८।३।९७) इति षत्वम्—अम्बष्ठः, आम्बष्ठः, गोष्ठः, भूमिष्ठः। द्यतिस्यति (७।४।४०) इतीत्वम्—स्थितः। गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—उपस्थितो गुरुं
१० चैत्रः। ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः[2] (३।२।१३९) स्थास्नुः। लषपतपद (३।२।१५४) इत्युकञ्—स्थायुकः। स्थेशभास (३।२।१७५) इति वरच्—स्थावरः। घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्। (३।३।५८ वा०) प्रस्थः। स्थागापापचो भावे (३।३।९५) क्तिन्—स्थितिः। अजिरशिशिर (उ० १।५४) इति स्थिरस्थविरौ। स्थाचतिमृजेर् (उ० १।११६) इति स्थाली। सव्ये स्थश्छन्दसि
१५ (उ० २।१०२) इति क्रुन्—सव्येष्ठा सारथिः, स्थास्थिन्स्थूणाम् (८।३।९७ तु० वा०) इति षत्वम्। परमे स्थः किच्च[3] इतीन्—परमेष्ठी ब्रह्मा। स्थो णुः (उ० ३।३७) स्थाणुः। स्थः स्तोऽम्बजबकौ च (तु० उ० ४।९६) स्तम्बः स्तबकः। स्थायी भविष्यति गम्यादयः (३।३।३) प्रस्थायी। स्थूणा, स्थूरा जङ्गालोहपुत्तलिका ॥९०५॥

२० ६६१. म्ना अभ्यासे। अभ्यासः पारम्पर्येण वृत्तिः। म्नो मनः (द्र० ७।३।७८)—आमनति। आम्नायः। नामन्सीमन् (उ० ४।१५१) इति नाम ॥९०६॥

६६२. दाण् दाने। णकारो दाणश्च सा चेद् (१।३।५५) इत्यर्थः। दाणो यच्छ (द्र० ७।३।७८)—धिप्राय यच्छति। दाणश्च सा चेच्च-

२५ १. शाखानां मूलं चरणमुच्यते। तथा च भोजवर्मणः (१२ शताब्द्याः) ताम्रपत्रम्—"जमदग्निप्रवराय वाजसनेयचरणाय यजुर्वेदकण्वशाखाध्यायिने ······।" द्र० 'वैदिक वाङ्मय का इतिहास' संस्क० २, पृष्ठ १७३, १७४। २. 'ग्स्नुः' पाठा०।

३. 'परमे स्थः कित्' इति दश० उ० ६।६१ कपाठः। अमरटीकासर्वस्वकारोऽप्येवमेव पठति, भाग १ पृष्ठ १५,७५। सरस्वतीकण्ठाभरणेऽपि (२।१।२९२)।

। (१।३।५५) इति लङ्—दास्या सम्प्रयच्छते । घुकार्यम्—दीयते
६।४।६६), सिज्लुक् (२।४।७७) अदात् । दायादो मूलविभुजादित्वात्
३।२।५ वा०), आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) नास्ति[1] सोपसर्गत्वात् ।
दः (३।२।१) अन्नप्रदः । गोदः (द्र० ३।२।३) । दो दद्घोः (७।४।४६)
। अच उपसर्गात् तः (७।४।४७) प्रत्तम् । दस्ति (६।३।१२४) इति दीर्घः
त्तम् । दाधेट्सिशदसदो रुः (३।२।१५९)—दानशीलो दारुः ॥९०७॥

६६३. ह्वृ कौटिल्ये । ह्वरति । छित्वरादौ (द्र० उ० ३।१) उप-
॥९०८॥

६६४. स्वृ शब्दोपतापयोः । स्वरति । समो गम्यृच्छि (१।३।२९)
-संस्वरते । स्वरतिसूति (७।२।४४) इति वेट्—स्वरिता स्वर्ता । सनी-
(७।२।४९) इति सिस्वरिषति सुस्वूर्षति । स्वरः । शृस्वृस्निहि
१।११) इत्युः—स्वरुर्वज्रम् । स्वारयति । चुरादौ स्वर आक्षेपे
२५०) अदन्तः [स्वरयति] ॥९०९॥

६६५. स्मृ चिन्तायाम् । स्मरति । ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः (१।३।५७)
त्मनेपदम्—सुस्मूर्षते । स्मृ आध्याने (१।५४४) मित्—स्मरयति ।
स्मृदृत्वर (७।४।९५) इति असस्मरत् । स्मरः । स्मृतिः ॥९१०॥

६६६. द्वृ वरणे[2] । वरणं स्थगनम् । द्वरति । घञ् (द्र० ३।

---

१. दायाद इत्यत्र आङ्पूर्वत्वात् कस्य प्राप्तिर्नास्तीत्यर्थः ।

२. काशकृत्स्नचन्द्रजैनशाकटायनीयेषु धातुपाठेषु क्षीरमैत्रेयदीक्षितादिकृतेषु
व्याख्यानेषु, च अविगीतत्वेन 'द्वृ' पठ्यते (अनादरे-मैत्रेयः, संवरणे दीक्षितः) ।
येवं-सायणो धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११७) 'क्वचित् पठ्यते' इत्याह । हस्तलेखेषु प्रायेण
'वरणे' पाठ उपलभ्यते । वस्तुतस्तूभावपि स्वतन्त्रौ धातू । 'द्वृ' धातोः 'द्वाः,
' इत्यादयः सिध्यन्ति, 'वृ' धातोश्च 'वाः, वारः' इत्यादयो द्वारपर्यायाः ।
ञ्च वार-शब्दस्य द्वारार्थे पुरा प्रयोगो लाटदेशे (सौराष्ट्रतो नीचैः) (द्र० तन्त्रवार्तिक
।२२) । अस्यैव वारशब्दस्य स्त्रीलिङ्गं 'वारी' पदं (बारी वा) गुर्जरबाहीक-
यानीयभाषासु सम्प्रति गवाक्षार्थे प्रयुज्यते (अत्र ह्रस्वार्थे स्त्रीप्रत्ययः । यथा—घट-
। नीचीनबारं (ऋ० ५।८५।३) जिह्मबारं (ऋ० १।११६।९॥८।४०।५) इत्या-
प्रयुज्यमानो बारशब्दोऽप्येतदर्थक एव । तदर्थं 'बृ' धातुरूह्यः । प्रामादिको

३।१९) द्वारम्[1] । द्वारयतेरुणादिक्विन्[2] द्वाः [द्वारौ] द्वारः ॥९११॥

६६७. सृ गतौ । सरति, प्रसरति । पाघ्राध्मा (७।३।७८) इति वेगितायां गतौ धावादेशः[3]—धावति । कसृभृवृ (७।२।१३) इति नेट्—सस्रुव । सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च (३।१।५६) लुङि अङ्—असरत् । उपसर्या काल्या प्रजने
५ (३।१।१०४) । राजसूयसूर्य (३।१।११४) इति सूर्यः । प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् (३।१।१४९) सरकः । सर्तेर्वः[4] सरति ससर्ति वा—सर्वः[4] । ण्वुल्—अभिसारिका । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः (३।२।१८) टः—पुरःसरः, अग्रतःसरः, अग्रेसरः । पूर्वे[5] कर्तरि (३।२।१९) पूर्वसरः । सम्पृच (३।२।१४२) इति—परिसारी । बाहुलकाद्[6] विसारी । प्रे लपसृ (३।२।१४५) प्रसारी । उत्-
१० प्रतिभ्यामाङि सर्तेः (३।२।७८ काशिका)—उदासारी, प्रत्यासारी । जुचङ्क्रम्य (३।२।१५०) इति युच्—सरणः । सृघस्यदः क्मरच् (३।२।१६०) सृमरः । सृ स्थिरे, व्याधिमत्स्यबलेषु च (३।३।१७ सू०,वा०) घञ्—चन्दनसारः, अतीसारः, विसारः, सारम् । प्रजने सर्तेः (३।३।७१) अप्—उपसरो गवाम् । घञ् (द्र० ३।३।१८, १९) आसारः संसारः । बाहुलकाद्[7] विसरप्रसरौ ।

---

१५ वा तत्र बत्वपाठः स्यात् । निरुक्तकारस्तु द्वार-पदम्—'द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा' (८।६) इति बहुधा निरवोचत् । तत्तु 'द्वृ' धात्वस्वीकारे द्रष्टव्यम् । प्रायेण हि नैरुक्ता वैयाकरणाश्च स्वकाले स्वसम्प्रदाये वा प्रसिद्धान् धातूनुपादायैव पदनिर्वचनानि ब्रुवते, न मूलधातुनिदर्शनाय प्रयतन्ते ।

१. पूर्वपृष्ठस्था (१३६) टि० २ द्रष्टव्या ।

२० २, उणादौ क्विन् 'जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन्' (उ० ४।५४) इत्येकत्रैव पठ्यते । तत्र च इकारो नानुबन्धः । तस्मादत्र 'क्विप्' इति युक्तः पाठो द्रष्टव्यः । 'द्वा इति ण्यन्तात् क्विपि' इति सायणवचनमप्यत्रानुकूलम् (द्र० धा० वृ० पृष्ठ ११७) ।

३. अत्र ७।३।७८ सूत्रस्था काशिकावृत्तिरनुसंधेया ।

४. उणादौ (१।१५२) वन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ५. 'संज्ञायां पूर्वे' पाठा० ।

२५ ६. संपृचादि सूत्रे (३।२।१४२) परिपूर्वात् सरतेर्घिनुण्विधानाद् 'विपूर्वात्, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति वचनात् घिनुण् द्रष्टव्य इति भावः । लिबिशमहोदयेनैतदपरिज्ञायात्र 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति धातुसूत्रस्य (१०।३२४) संख्या निर्दिष्टा ।

७. अत्र लिबिशेनापरिज्ञाय न कापि सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । अत्रैतत्पृष्ठस्था टि० ६ द्रष्टव्या ।

वुन् (द्र० ३।१।१४९) सरकः। सर्तेर्णिद् (दश० उ० ६।३०) इति थन्–सार्थः। सरतेरसुन् (द्र० दश० उ० ९।१०१) अप्सु सृता अप्सरसः। हसृरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १।९७)—सरित्। असुन् (दश० उ० ६।४९)—सरः। अर्तिसृधृधमि (उ० २।१०२) सरणिः। सर्तेरटिः[1] (उ० १।१३४) सरट्। शकादिभ्योऽटन् (उ० ४।८१) सरटः कृकलासः। सर्तेरयुः (उ० ३।२२)— ५ सरयुः, सरयूर्नदी। सर्तेरपः षुक् च (उ० ३।१४१) सर्षपः। अण्डन् कृसृ (उ० १।१२९) इति सरण्डः। सर्तेस्तुर्क् च (द० उ० ३।४२) इलीकक्—सृणीका लाला। जनिदाच्युसृ (दश० उ० १०।१५) इति निक्[2]—सृणिरङ्कुशः। सर्तेर्णित् (दश० उ० १।४३) सारथिः। ह्वादौ ऋ सृ गतौ (३।१७) सिसर्ति। चुरादौ (१०।२५१ दुर्गमते) सारयति। युच् (द्र० ३।३। १० १०७) सारणा तन्त्रीयोजना। ल्युट् (द्र० ३।३।११७) सारणी सेककुल्या ॥९१२॥

६६८. ऋ गतिप्रापणयोः। ऋच्छादेशः (द्र० ७।३।७८) ऋच्छति। समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्ति (१।३।२९ काशिका) इत्यात्मनेपदम्–समृच्छते। गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः(७।४।२९)अर्यते। सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनाम् १५ (३।१।२२ वा०)यङ्–अरार्यते। उपसर्गादृति धातौ(६।१।९१)वृद्धिः–उपार्च्छति। थलि—इडत्यर्तिव्ययतीनाम् (७।२।६६) आरिथ। सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च (३।१।५६) इत्यङ्—आरत्। स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि (७।२।७४) इतीट्—अरिरिषति। अर्तिह्रीव्लीरी (७।३।३६) इति पुक्—अर्पयति, अर्पितः। अर्यः स्वामिवैश्ययोः (३।१।१०३), आर्योऽन्यः। अचि (द्र० ३।१।१३४) अरा। भिदादौ २० (गण० ३।३।१०४) आरा शस्त्र्याम्। ऋणमाधमर्ण्ये (८।२।६०),अन्यत्र ऋतम्। अर्तिलूधूसूखन (३।२।१८४) इतीत्रः—अरित्रं केनिपातकः (अमरकोष १।१०।१३) अर्तेश्चतुः (उ० १।७२) किच्च—ऋतुः। अर्तेः किदिच्च (उ० २।५१) इतीनच्—इरिणं निस्तृणं स्थलम्। अर्तिसृधृ (उ० २।१०२) इत्यरणिः। अर्तिपृवपि (उ० २।११७) इत्युस्—अरुर्मर्म। अर्तेश्च (उ० ३।६०) इत्युनन्– २५ अरुणः। अर्तेर्नित् (दश० उ० ८।६) इत्यन्यच्—अरण्यम्। अर्तिकमिभ्रमि (उ० ३।१३२) इत्यरन्–अररं कपाटम्। उणादौ—अच इः (४।१३९)

१. '०रडिः' पाठा०।

२. पञ्चपाद्यां (४।१०४) क्निन्प्रत्ययः, दशपाद्यां तु निक्।

अरिः[1]। अर्तिगृभ्यां भन् (तु० उ० ३।१५२)—अर्भः, अर्भकः । अर्तेश्च (उ० ५।७) इत्यरत्निः । अरत्निः (द्र० उ० ४।२) । अर्तेर्भुविणक् (तु० दश० उ० ६।८२)—ऋभुक्षा इन्द्रः। अर्तेः क्युज् उच्च (तु० उ० ५।१७) उरणो मेषः। अर्तेरू च (उ० ४।४६ श्वेत०) इति मिः—ऊर्मिः । स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो
५ वनिप् (उ० ४।११३) अर्वा—अश्वः। उषिकुषिगर्तिभ्य स्थन् (उ० २।४)—अर्थः। अर्तेरुच्च (उ० ४।१९५) इत्यसुन्—उरो वक्षः । अर्तेर्यधौ शुट् च (तु० उ० ४।१९६) इत्यसुन्—अर्शः। उदके नुट् च (उ० ४।१९७) अर्णः । अर्तिस्तुसु-धुहु (तु० उ० १।१४०) इति मन्—अर्मोऽक्षिरोगः। आरूः पिङ्गलः (द्र० उ० १।८५)। अर्यमन् (द्र० उ० १।१५९) । निर्ऋतिः । अररुर्मर्कटः ।
१० ह्वादौ ऋ सृ गतौ (३।१७) इयर्ति ॥९१३॥

६६९. घृ घृ सेचने । गरति । घरति । अस्युं[2] नियतविषयभाहुः[3]। अञ्जिघृसिभ्यः क्तः (उ० ३।८९) घृतम् । घृणा । चुरादौ घृ स्रावणे (१०।१००) तङानी—अभिघारयते । ह्वादौ घृ क्षरणदीप्त्योः (३।१५) जिघर्ति । घर्मः । घृणिः ॥९१४,९१५॥

१५ ६७०. ध्वृ हूर्छने । हूर्छनं कौटिल्यम् । छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूय (३।१।१२३) इति ध्वर्यः । न ध्वरोऽध्वरो यज्ञः ॥९१६॥

६७१. शु श्रु गतौ[4]।शवति। शुङ्गा प्ररोहः । श्रुवः शृ च (३।१।७) इति श्नुः—आशृणोति[5] चैत्राथ, प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता (१।४।४०)

---

१. 'अररिः' 'आररिः' पाठा० । २. 'अस्युं' इति युक्तः पाठः ।
२० ३. तुलना कार्या—घरतिरस्माद्यविशेषेणोपदिष्टः । स घृतं घृणा घर्म इत्येवं विषयः (महा० ७।१।९५, ९६) इति पतञ्जलिवचनं तु लोकविषयकम्, वेदे तिङन्ता-न्यपि दृश्यन्ते । अत्र 'अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः—उष्णम्, घृतम् (२१।२) इति निरुक्तवचनमप्यनुसन्धेयम् ।

४. स्मृतोऽयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३१) । सायणादयो नेमौ पठतः । अत्र
२५ बहवः पाठभेदा दृश्यन्ते तत्तद्ग्रन्थेषु ।

५. यदि 'श्रु' धातोः भ्वादिपाठे सत्यपि 'श्रुवः शृ च' इत्यनेन नित्यं श्नु-विकरणः स्यात् तर्ह्यस्य भ्वादिपाठोऽनर्थकः स्यात् , तथा सति स्वादावेवेमं पठेत्, सत्यप्येवं यदयमाचार्यः श्रुधातुं भ्वादौ पठति, श्नुप्रत्ययं च विदधाति, तेन न नित्यः

सम्प्रदानम् । समो गम्यृच्छि (१।३।२९ का०) इति तङ्—संश्रृणुते । क्रसृभृ (७।२।१३) इति नेट्—शुश्रोथ । भाषायां सदवसश्रुवः (३।२।१०८) क्वसुः—शुश्रुवान् । ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः (१।३।५७) आत्मनेपदम्—शुश्रूषते । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः (१।३।५९) नास्ति—प्रतिशुश्रूषति । वौ क्षुश्रुवः (३।३।२५) घञ्—विश्रावः । स्रवतिशृणोतिद्रवति (७।४।८१) इत्योरित्वं वा—शिश्रावयिषति, शुश्रावयिषति; अशिश्रवत्, अशुश्रवत् । ग्रहादौ (द्र० ३।१।१३४) श्रावी, श्रवीत्येके । हुयामाश्रुभासिभ्यस्त्रन् (उ० ४।१६८)—श्रोत्रम् । उणादौ श्रवणोऽश्वत्थः[1] । ल्युट् (द्र० ३।३।११७) श्रवणं कर्णः । असुन् (द० उ० ९।४९) श्रवः । वहिश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् (तु० उ० ४।५१) इति निः—श्रोणिः ॥९१७,९१८॥

९७२. षु प्रसवैश्वर्ययोः । सवति । सोता । [कर्मणि–] सुषुवे । सुतः । सवनः । सवः[2] । अदादौ (२।३३) सौति । स्वादौ षुञ् अभिषवे (५।१)—सुनोति ॥९१९॥

९७३. स्रु गतौ[3] । स्रवति । स्रवतिशृणोतिद्रवति (७।४।८१) इत्योरित्वं वा—सिस्रावयिषति, सुस्रावयिषति; असिस्रवत् असुस्रवत् । णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् (३।१।४८) असुस्रुवत् । क्विब्वचि प्रच्छि (उ० २।५७) इति स्रूः कामरूपी[4] । स्रुवः स्रवः कः[5] (उ० २।६१) अपादाने । चिक् च (उ० २।६२) स्रुक् । स्रुरीभ्यां तुट् च (उ० ४।२०२) इत्यसुन्—स्रोतः । अस्यतेः

शविकरण इति ज्ञापयति । तथा सति 'श्रवति' इत्यादयोऽपि भौवादिकाः प्रयोगाः द्रष्टव्याः । (ऋग्वेदे शब्विकरणो बहुत्र श्रूयते) । काशकृत्स्नीयकन्नडटीकायां 'श्रवति' इत्येव उदाह्रियते (पृष्ठ ७५) । तेन श्रवति शृणोति च स्वतन्त्रौ धातू । अत्र कृञ् करणे (१।६३६) धातोष्टिप्पणी द्रष्टव्या (पृ० १३०।३) ।

१. उज्ज्वलदत्तस्तु 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इत्यत्र 'श्रवणा नक्षत्रम्' इत्याह ।

२. 'स्नानकालायतश्च सवः' पाठा० ।

३. 'स्वामी तालव्यादिममुं पपाठ श्रु श्रवणे इति' धातुवृत्तिः (पृ० १८१) । क्षीरतरङ्गिण्यां तु नैतादृशः पाठ उपलभ्यते ।

४. 'कामरूपः' पाठा० ।

५. 'स्रुवकः' इति मूल पाठः, स चाशुद्धः । लिबिशेन नायं शोधितः । क्वचित् 'स्रुवकः' इति नास्ति ।

(४।१०४) अस्नुः (द्र० उ० ४।१०२)। स्नुयजीषिस्तुभ्यः करणे क्तिन् (३।३।९५ वा०) स्नुतिः। प्रे द्रुस्तुस्रुवः (३।३।२७) घञ्—प्रस्नावः ॥९२०॥

६७४. ध्रु स्थैर्ये। ध्रवति। बाहुलकात् (द्र० ३।३।१) कः (द्र० उ० २।६१) ध्रुवः। तुदादौ (६।९८) ध्रुवति ॥९२१॥

६७५. दु द्रु गतौ। दवति। दुन्योरनुपसर्गे (३।१।१४२) णः—दावो वनाग्निः। ऋदोरप् (३।३।५७) दवः। समि युद्रुदुवः (३।३।२३) घञ्—संदावः। दुतनिभ्यां दीर्घश्च (उ० ३।९०) दूतः। द्रवति। द्रवः। द्रुतः। बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः (१।३।८६) इति णेः परस्मैपदम्—द्रावयति। कसृभृवृ (७।२।१३) इति नेट्—दुद्रोथ। णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् (३।१।४८)—अदुद्रुवत्। स्रवतिशृणोति (७।४।८१) इत्यभ्यासस्य ओरित्वम्—दिद्रावयिषति, दुद्रावयिषति; अदिद्रवत्, अदुद्रवत्। प्रे द्रुस्तु (३।३।२७) इति प्रद्रावः। समि युद्रु (३।३।२३) इति सन्द्रावः। उदि श्रयति (३।३।४९) इत्युद्द्रावः। प्रे लपसृद्रुमथ (३।२।१४५) इति प्रद्रावी। द्रुमकरणे (३।२।१८० वा०) मितद्रुः। द्रुस्तरुः। द्रुमः। हरिमितयोर्द्रुवः (उ० १।३५) हरिद्रुः। द्रुदक्षिभ्यामिनन् (उ० २।५०)—द्रविणम्। कृवृजृसि (दश० उ० ५।४२) इति नः—द्रोणः। वहिश्रि (उ० ४।५१) इति निः—द्रोणिः। कृदिकारात् (गण ४।१।४५ सूत्रम्) इति ङीषि द्रोणी ॥९२२,९२३॥

६७६. जि जृ अभिभवे[1]। जयति। विपराभ्यां जेः (१।३।१९) आत्मनेपदम्—विजयते शत्रुम्। पराजेरसोढः (१।४।२६) इत्यपादानम्—अध्ययनात् पराजयते, अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः। सन्लिटोर्जेः (७।३।५७) कुत्वम्—जिगीषति, जिगाय। क्रीङ्जीनां णौ (६।१।४८) आत्वं—जापयति। क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे (६।१।८१)। विपूयविनीय (३।१।११७) इति जित्यो हलिः। संज्ञायां (३।२।४६) धनञ्जयः। अभिजित् (द्र० ३।२।६१)। ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः[2] (३।२।१३९) जिष्णुः। इण्नशजि (३।२।१६३) इति क्वरप्—जित्वरः। कृवापाजि (उ० १।१) इत्युण्—जायुरौषधम्। तॄभूवहिवसि (उ० ३।१२८) इति झच्—जयन्तः। ल्युट् (द्र० ३।३।११७) उज्जयनी। जेर्दुट् चोपधायाः (उ०

१. पुरुषकारे (पृष्ठ २५) 'जिञि अभिभवे' इति मुद्रितपाठो दृश्यते, स चिन्त्यः।

२. 'ग्स्नुः' पा०।

३।६१)—जीमूतः। जरति। त्रि इति दुर्गः—त्रयति ॥९२४,९२५॥

६७७. क्षि ऐश्वर्ये इत्येके। क्षयति। ऋभुं क्षयति ईष्टे-ऋभुक्षा[1]।

[अथात्मनेपदिनः]

६७८. स्मिङ् ईषद्धसने। स्मयते, विस्मयते। स्मिपूङ्रञ्ज्व (७।२।७४) इतीट्—विसिस्मयिषते, स्तौतिण्योरेव षणि (८।३।६१) इति नियमात् षत्वाभावः। भीस्म्योर्हेतुभये (१।३।६८) तङ्, नित्यं स्मयतेः (६।१।५७) णावात्वम्—मुण्डो विस्मापयते[2]। नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः—स्मेरं हास्यम् ॥९२७॥

६७९. गुङ् अव्यक्ते शब्दे। गवते। गोता। गोत्रम्। गु पुरीषोत्सर्गे इत्येके—गवति, गविता। तुदादौ (६।५७) गुवति, गुविता ॥९२८॥

६८०. गाङ् गतौ। एकद्विबहुत्वे—गाते, गाते, गाते। इणो गा लुङि (२।४।४५) अगात्। इह गै शब्दे (१।६५२) गायति ॥९२९॥

६८१. घुङ् कुङ् उङ् शब्दे। घवते। कवते। न कवतेर्यङि (७।४।६३) कुत्वम्—कोकूयते। यङ्लुकि नास्ति—न लुमताङ्गस्य (१।१।६३) इति[3]—चोकोति। कुयुभ्यां दीर्घश्च (तु० दश० उ० ७।५) इति पः—कूपः। कुवः करन् (उ० ३।१२२) कुररः। कुवश्चट् दीर्घश्च (उ० ४।९१)—कूचः, कूची[4]। अच इः (उ० ४।१३९)—कविः। अदादौ कु शब्दे (२।३४) कौति। तुदादौ (६।१००) कुवति। अवते। लुङि—औष्ट। इः (द्र० उ० ४।१३८)—अविः। ङुङ् इति च दुर्गः—ङवते। जुङुवे। खुङ् चेत्येके ॥९३०-९३२॥

६८२. च्युङ् छ्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ। च्यवते। स्रवतिशृणोति (७।४।८१) इति वाभ्यासस्योत इः—चिच्यावयिषति, चुच्यावयिषति; अचिच्यवत, अचुच्यवत। च्युतः। च्यवनः। छ्यवते। ज्यवते। जुङ्

१. उद्धृतमिदं किञ्चित् पाठान्तरेण पुरुषकारे (पृष्ठ २३)।

२. इतोऽग्रे 'करणात् स्मये नास्ति—कुञ्चिकयैनं विस्मापयति' इत्यधिकं क्वचित्।

३. श्तिपा निर्देशान् कुत्वं न भवतीति भावः।

४. इतोऽग्रे 'कूर्चः, कूर्चिका किलादभेदः' इत्यधिकं क्वचित्।

इति मन्दी—अवने । जुचङ्क्रम्य (३।२।१५०) इति युच्—जवनः । वृत्तिकृत् इति सन्दी—जवने । ... क्तिगूतिजूति ... माह—जवः, प्रजवी । जोरी च (उ० २।२३) जीरम् । क्तिगूतिजूति (३।३।९७) इति जूतिः—क्तिच्क्तौ च (उ० २।५७) इति जूः पिशाचः[1] । प्रवते । कटपूर्नदीतारः[2] । पिप्रावयिषति, पुप्रावयिषति; अपिप्रवत्, अपुप्रवत् । बुधयुधनश (१।३।८६) इति ण्यन्तात् परस्मैपदम्—प्राव-यति । प्रवणः । प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् (३।१।१४९) प्रवकः । प्रोथोऽश्वघो-णाग्रम्[3] । प्लुङोऽप्येवम् । भव्यगेय (३।४।६८) इत्याप्लाव्यश्चित्रो नद्याः । पचादौ (द्र० ३।१।१३४) प्लवङ्[4] । विभाषाङि रुप्लुवोः (३।३।५०) घञ्—आप्लावः, आप्लवः ॥९३३–९३७॥

९८३. रुङ् गतिरेषणयोः । रेषणं हिंसाशब्दः । रवते[5] । आरावः आरवः (द्र० ३।३।५०) । सुयुरुवृञो युच् (उ० २।७४) रवणः । ...कुन् (उ० ४।११२ श्वेत०) रुरुः । अच इः (उ० ४।१३९) रविः । अदादौ रु शब्दे (२।२५) रौति ॥९३८॥

६८४. धृङ् अवध्वंसने[6] । धरते । तुदादौ धृङ् आधारे[7] (६।११४)—ध्रियते । चुरादौ धृ धारणे[8] धारयति । अनुप-सर्गाल्लिम्प (३।१।१३८) इति शः—धारयः । संज्ञायां (३।२।४६) ...। इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि (३।२।१३०)—धारयन् । अर्तिस्तुसु (उ० १।१४०) इति मन्—धर्मः । अर्तिसृधृधम्य (उ० २।१०२) इत्यनिः—धरणिः, धरणी । अचि (द्र० ३।१२४) धरोऽद्रिः, धरा भूः । भिदादौ (द्र० गण० ३।३।१०४) धारा । अध्यायन्याय (उ० ३।३।१२२ काशिका) इत्याधारः ॥९३९॥

1. द्र० दशपादी-उणादिवृत्ति १०।२ (पृ० ४२४) ।
2. 'नदीभारः' पाठा० ।
3. 'अश्वमुखाग्रम्' पाठा० । उणादौ २।१२ प्रोथो निपात्यते ।
4. 'प्लवः' पाठा० । टित्त्वान्ङीप्—प्लवी । 5. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३२) ।
6. 'अविध्वंसने इति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारे (पृष्ठ ३७) पाठः ।
7. तुदादौ 'स्थाने' इति पठिष्यति क्षीरस्वामी ।
8. चुरादौ नायमुपलभ्यते । न च तुदादौ चौरादिकं निर्दिशति क्षीरस्वामी ।

६८५. **मेङ् प्रणिदाने**[1] । प्रणिदानं[2] प्रत्यर्पणम् । **अपमयते, प्रणिमयते** । सनि मीमाघु (७।४।२४) इति **मित्सते** । ह्वावामश्च (३।२।२) इत्यण्—**धान्यमायः** । उदीचां माङो व्यतिहारे (तु० ३।४।१९) क्त्वा—**अपमित्य याचते, याचित्वा अपमयते,** मयतेरिदन्यतरस्याम् (६।४।७०),पक्षे **अपमाय** । मापोरुरीच (दश० उ० १।१५७) **मेरुः, सुमेरुः** । माछाससिसूभ्यो यः (तु० उ० ४।१०६) **माया** । चन्द्रे मो डित्[3] (तु० ४।२२८)इत्यसुन्—**चन्द्रमाः** । अदादौ मा माने (२।५४) **माति** । ह्वादौ माङ् माने (३।६) **ममीते** ॥९४०॥ ५

६८६. **देङ्**[4] **रक्षणे** । **दयते** । दयतेर्दिगि लिटि (७।४।९)—**अवदिग्ये** । मनिन् (दश० उ० ६।७३) **दामा** । दाण् दाने (१।६६२) **यच्छति** । दैप् शोधने (१।६५६) **दायति मुखम्** । अदादौ दाप् लवने (२।५१) **दाति व्रीहीन्** । ह्वादौ डुदाञ् दाने (३।६) **दत्ते, ददाति** । दिवादौ दो अवखण्डने (४।३९) **द्यति** ॥९४१॥ १०

६८७. **श्यैङ् गतौ** । **श्यायते** । श्याद्व्यध (३।१।१४१) इति णः, श्याग्रहणं सोपसर्गार्थम्—**प्रतिश्यायः, अवश्यायः** । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः (६।१।२४) सम्प्रसारणम्—**शीनं घृतम्,** श्योऽस्पर्शे (८।४।४७) नत्वम्,नेह—**शीतो वायुः** । प्रतेश्च(६।१।२५) **स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीनः** । विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य (६।१।२६) **अभिशीनः, अभिश्यानः; अवशीनः, अवश्यानः** । इषियुधि (उ० १।१४५) इति मक्—**श्यामः, श्यामा, श्यामाकः** । श्यास्त्याहृञ् (उ० २।४६) इतीनच्—**श्येनः** । हृश्याभ्यामितन् (उ० ३।९३) **श्येतः** ॥९४२॥ १५ २०

स्मृतोऽयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३७) । सायणस्तु स्मृत्वा प्रत्याख्यातवान् (धातु० पृष्ठ १६३) ।

१. 'प्रतिदाने' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १२८) । तथैव कातन्त्रे (हस्तलेख पृ० ८) चान्द्रे १।४८० च । 'प्रणिधाने' पाठा० । २. 'प्रणिधानम्' पाठा० ।

३. 'डित्' इति प्रायेणोणादौ पाठः । श्वेतवनवासिवृत्तौ कश्चिद् हस्तलेखे 'चन्द्रे मो डित्' इत्येव उपलभ्यते । अपरस्मिन् 'चन्द्रे मो डिन्निच्च' इत्येवं पाठान्तरं दृश्यते (द्र० उ० वृ० पृष्ठ २०६) । २५

४. 'देङ् त्रैङ् पालने । दायते, त्रायते' इति काशकृत्स्नधातुपाठस्य कन्नडटीकायाम् (पृष्ठ १२८) । तथैव कातन्त्रीयधातुपाठेऽपि (अस्मद्धस्तलेख पृष्ठ ८) ।

९८८. प्यैङ् वृद्धौ । आप्यायते । छित्वरादौ (द्र० उ० ३।१) पीवरः । श्याप्योः सम्प्रसारणं च (उ० ४।११५) इति क्वनिप्—पीवा ॥९४३॥

९८९. त्रैङ् पालने । चौरात् त्रायते (द्र० १।४।२५) । नुदविदोन्दत्रा (८।२।५६) इति नत्वं वा—त्राणः, त्रातः । नित्यम्—

देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः ।
मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः । [महाभाष्य ७।४।४१]॥९४४॥

९९०. अनुदात्ताः ॥

९९१. पूङ् पवने । पवनं नीरजीकरणम् । इतश्चत्वारः सेटः । पवते । पविता । स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि (७।२।७४) इतीट्, ओः पुयण्ज्यपरे (७।४।८०) इत्योरभ्यासस्येत्—पिपविषते । विपूयविनीय (३।१।११७) इति विपूयो मुञ्जे साधुः । न भाभूपूकमि (८।४।३४) इति कृति णत्वं नास्ति—प्रपवनीयम् । पूङः क्त्वा च (१।२।२२) इति क्त्वानिष्ठयोर्वेट्—पूतः, पवितः; पूत्वा, पवित्वा । पूङ्यजोः शानन् (३।२।१२८) पवमानः । ल्युः (द्र० ३।१।१३४) पवनः । निरभ्योः पूल्वोः (३।३।२८) निष्पावः । हलसूकरयोः पुवः । (३।२।१८३) त्रन्—पोत्रम् । कर्तरि चर्षिदेवतयोः (३।२।१८६) इत्रन्—पवित्रम् । नप्तृनेष्टृत्वष्टृ (उ० २।९५) इति पोता ऋत्विक् । हसिमृग्रिण्वामि (उ० ३।८६) इति तन्—पोतः शावको, नौभेदश्च । छापूङ्खडिभ्यो गक् (तु० उ० १।१२४) पूगः क्रमुकः, संघः । पुवो ह्रस्वश्च (उ० ४।१६५) इति क्त्रः—पुत्रः । पूञो यण् णुग्ह्रस्वश्च (दश० उ० ८।१६ कपाठः)—पुण्यम् । इः (तु० ४।१३८) पविः । क्र्यादौ पूञ् (९।११) पुनीते, पुनाति ॥९४५॥

९९२. मूङ् बन्धने । मवते । ओः पुयण्ज्यपरे (७।४।८०) मिमावयिषति । मूङ्योर्लोपश्च (तु० दश० उ० ६।१७)[1] इत्युषन्—तैजसावर्तनी मूषा (अमर० २।१०।३३) । तनिमूङ्भ्यां किच्च (दश० उ० ६।८)—मूतः पुटबन्धः । जीवनस्य मूतः—जीमूतः, पृषोदरादिः (द्र० ६।३।१०९) ॥

१. सूत्रमिदं दशपाद्यामेवोपलभ्यते । तत्र 'मूङ्श्योर्लोपश्च' इति पाठः । स एव च शुद्धः पाठः । क्षीरस्वामी दशपादीपाठं प्रायेणानुसरति । तत्रापि च कसंज्ञकहस्तलेखस्थं पाठम् । अत्र क्षी० त० २।६ यूष-पद-सिद्धिर्द्रष्टव्या ।

६९३. डीङ् विहायसां[1] गतौ। डयते। इण् निष्ठायाम्—
…ीनः, क्त्वं नेष्टम। दिवादौ डीङ् गतौ (४।२५) डीयते, डीनः॥९४७॥

[अथ सेट् परस्मैपदी]

६९४. तॄ प्लवनतरणयोः। प्लवनं मज्जनम्, तरणं लङ्घनम्।
…ति। तारकः। वृतो वा (७।२।३८) इतीटोऽलिटि वा दीर्घः—तरिता,
…ीता; तेरिथ। न लिङि (७।२।३९) तरिषीष्ट त्वया। सिचि परस्मैपदेषु
… ७।२।४०) न दीर्घः—अतारिष्टाम्। इट् सनि वा (७।२।४१) तितीर्षति,
तरिषति, तितरीषति, तॄफलभज (६।४।१२२) इत्येत्वाभ्यासलोपौ—
…। संज्ञायां भृतॄ (३।२।४६) इति खच्—रथन्तरं साम। अवेतॄस्त्रोर्घञ्
…३।१२०) अवतारः। भिदादौ (गण० ३।३।१०४) तारा। ण्यन्ता-
…च (द्र० ३।१।१३४) तारो गुणः। रदाभ्यां निष्ठातो नः(८।४।४२) तीर्णः।
…रल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत् (३।३।९४ काशिका) तीर्णिः। पातॄतुदिवचि (उ०
…) इति थक्—तीर्थम्। अर्तिसृधृ (उ० २।१०२) इति तरणिः। वृकॄतॄ
… उ० ३।५३) इत्युनन्—तरुणः। त्रोरश्चलः (उ० १।५) तालु। वृतॄवदि
… उ० ३।६२) इति सः—तर्षः। कृतॄकृपिभ्यः कीटन् (उ० ४।१८५)
…टः शिरोऽलङ्कारः। अवितृस्तृ (उ० ३।१५८) इतीः—तरीः। असुन् (दश०
…९।४६) तरस्। भृमृशीतॄ (उ० उ० १।७) इत्युः—तरुः। अण्डन् (१।१२९)
… प्राक्प्रत्ययात्[2] तरण्डः प्लवविशेषः। त्रादिभ्यश्च (दश० उ० ३।६०)
…ङ्गच्—तरङ्गो वीचिः। पार तीर (१०।२९२) इत्यस्मात् तीरम्॥९४०॥

६९५. उदात्ताः॥

[अथानिट आत्मनेपदिनः]

६९६. गुप गोपने। इतो हदान्ताः (१।७०३) अष्टावनिट
…त्मनेपदिनश्च। गुप्तिज्किद्भ्यः सन् (३।१।५)—जुगुप्सते पापात्।
…न्दायामुत्पत्तिचिकीर्षितम्, अन्यत्र—गोपते[3]। गुपू रक्षणे (१।२८०)—

१. 'विहायसि' पाठा०।

२. तुलनीयम्—प्राक्प्रत्ययनिर्देशः शरण्डादीनां प्रसिद्ध्यर्थः (दश० …० ५।६)।

३. गोपते इति प्रत्युक्तः सायणेन (धातु० पृष्ठ १८८)।

गोपायति, आयप्रत्ययः (द्र० ३।१।२८)। चुरादौ भासार्थः (१०।१९७) गोपायति ॥९४९॥

६९७. तिज निशाने क्षमायाञ्च । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । तितक्षते कोपम् । क्षमायामुत्पत्तौ सन्विधेः (द्र० ३।१।५) निशाने प्रत्ययान्तरं ज्ञाप्यते—तेजते[1] । तेजः । तेजनम् । तेजनी । युजिरुचितिजां कुश्च (उ० १।१४६) इति मक्—तिग्मम् । तिजेर्दीर्घश्च (उ० ३।१८) इति स्नः[2]—तीक्ष्णः । चुरादौ (१०।१०२) उत्तेजयति ॥९५०॥

६९८. मान पूजायाम् । मान्बधदान्शान्भ्यः (३।१।६)इत्युत्पत्तौ विचारे सन्—मीमांसते । मीमांसा विचारणा । चुरादौ (१०।२३०) आधृषाद् वा (१०।२०१) इति मानयति, मानति । मानः । माननम् । नप्तृनेष्टृ (उ०।२।९६) इति माता ॥९५१॥

६९९. बध बन्धने । मान्बध (३।१।६) इति जुगुप्सायां सन्-बीभत्सते । अन्यत्र—बाधते । बधकः चुरादौ बध संयमने (१०।१४) बाधयति ॥९५२॥

७००. रभ राभस्ये । राभस्यं कार्योपक्रमः । संरभते, आरभते । सनि मीमाघु (७।४।५४) इतीण्—आरिप्सते । पोरदुपधात् (३।१।९८) यत्—आरभ्यम् । रभेरशब्लिटोः (७।१।६३) नुम्—आरम्भः, आरम्भणम् । अच् (द्र० ३।१।१३४ वा०)—रम्भः, रम्भा । शकधृषज्ञा (३।४।६५) इति तुमुन्—आरभते भोक्तुम् । अत्यविचमि (उ० ३।११७) इत्यसच्—रभसो निर्विचारा प्रवृत्तिः ॥९५३॥

७०१. डुलभष् प्राप्तौ । लभते । लब्धिमम् (द्र० ३।३।८८; ४।४।२०) । उपलभा (द्र० ३।३।१०४) । बाहुलकात्[3] लब्धिः[4] । लभेश्च

---

१. 'तेजते' प्रत्युक्तः सायणेन (धा० पृ० १८८) २. 'क्स्नः' इति युक्तः पाठः । ३. अत्र लिबिशेन भ्रान्त्या 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (१०।३२४) इत्यस्य संख्या निर्दिष्टा । अत्र पूर्वत्र (पृष्ठ १३१) निर्दिष्टा टिप्पणी (३) द्रष्टव्या ।

४. अत्रापि लिबिशेन भ्रान्त्या काशिकायाः ३।३।९२ संख्या निर्दिष्टा । काशिकाकारस्तु लब्धिपदं 'क्तिन्नाबादिभ्यः' इति वार्तिकेन साधयति, क्षीरस्वामी तु बहुलग्रहणात् क्तिनमाह ।

(७।१।६४) इति नुम्—आलम्भः, विलम्भनम्[1] विभाषा चिण्णमुलोः (७।१।६९) अलाभि, अलम्भि, सोपसर्गान् नित्यमाहुः (द्र० ७।१।६९ काशिका०) व्यलम्भि; लाभंलाभम्। लम्भंलम्भम् उपसर्गात् खल्घञोः (७।१।६७) ईषल्लम्भः, सुप्रलम्भः। न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् (७।१।६८) सुलभम्, दुर्लभम्। आङो यि (७।१।६५)—आलम्भ्यम्। उपात् प्रशंसायाम् (७।१।६६) उपलम्भ्यम्। सनि मीमाघु (७।४।५४) इति लिप्सते। लभते भोक्तुम् (द्र० ३।४।६५)॥ ५

७०२. ष्वन्ज परिष्वङ्गे। दंशसन्जस्वन्जां शपि (तु० ६।४।२५) इति न लोपः, उपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति षत्वम्—परिष्वजते। सदिस्वन्जोः परस्य लिटि (तु० ८।३।११८) इति षत्वं नास्ति, श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां च (द्र० १।२।६ का०) इति कित्त्वम् परिषस्वजे। प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि (८।३।६३) इति षत्वम्—पर्यष्वजत। सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि (८।३।७१) इति षत्वं वा—पर्यस्वजत। अस्वङ्क्याः, इडभावः[2]—अस्वङ्क्षाः। जान्तनशां विभाषा १०

१. वस्तुतः सानुषङ्गा 'आरम्भः, आरम्भणम्- आलम्भः, विलम्भनम्' इत्येवमादयः प्रयोगा न रभलभधात्वोः, किन्तर्हि सानुषङ्गयोर्धात्वन्तरयो रम्भलम्भयोः। अनयोः धात्वन्तरे किं मानमिति चेद् ब्रूमः, यत्रानयोर्नुम् विधीयते तत्र नुमभावस्यापि प्रयोगदर्शनात्। तद्यथा— १५

(क) चरकसंहितायाम् (चिकित्सा १९।४) 'आदिकाले यज्ञेषु पशवः समालभनीया बभूवुः, नालम्भाय प्रक्रियन्ते स्म' इति वाक्ये लभलम्भयोः पृथक् पृथक् प्रयोग-दर्शनात्, अर्थान्तरश्रवणाच्च।

(ख) काशिकायाम् (७।१।६५) उद्धृते 'अग्निष्टोम आलभ्यः' इति श्रौतवाक्ये प्राप्तोऽपि नुम् न श्रूयते। २०

(ग) काशकृत्स्नधातुपाठीयकन्नडटीकायां रमलभ धात्वोः 'रमक', रमः, रममाणः, रमणीयम्, लभिः, लभनम्, लभकः, लभमानः, इत्यादिप्रयोगेषु नुमोऽदर्शनात्।

तदेवं लभलम्भयोः पार्थक्येऽर्थान्तरे च सति 'ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते' (तै० ब्रा० ३।४।१—१८) इत्यादिषु आलभते इत्यस्य नालम्भनार्थः, अपि तु 'हृदयालभते (पा२० पृष्ठ ११८) इत्यादिवत् स्पर्शार्थ एव। वस्तुतस्तु लाघवमिच्छद्भिः पाणिन्यादिभिराचार्यैरेकमेव धातुं पठित्वा द्विप्रकृतीनां शब्दानां साधुत्वमन्वाख्यातम् (अत्र निरुक्तस्य २।२ तथत्र स्वारादनन्तरान्तस्थान्तर्धातुर्भवतीत्यादिप्रकरणमनुसन्धेयम्)। २५

२. अनिट्त्वान्न प्राप्नोति।

(६।४।३२) क्त्वि न लोपः—खङ्क्त्वा, खक्त्वा ॥९५५॥

७०३. हद पुरीषोत्सर्गे । हदते । हन्नम् । हन्ये पाने न गोमयमिति प्रमादात् ॥९५६॥

७०४. अनुदात्ता अनुदात्तेतः ॥

५ ७०५. ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे, ७०६. उदात्त उदात्तेत् । क्ष्वेदति । क्ष्वेदिता । आदितश्च (७।२।१६) इति नेट्—क्ष्विण्णः । विभाषा भावादिकर्मणोः (७।२।१७) क्ष्विण्णम्, क्ष्वेदितम्; प्रक्ष्विण्णः, प्रक्ष्वेदितः, निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः (१।२।१९) इति सेटो निष्ठाया न कित्त्वम् । ञिक्ष्विदा (४।१३५) क्ष्विद्यति, अक्ष्विदत् ॥९५७॥

१० ७०७. स्कन्दिर् शोषणे । इतः कितपर्यन्ताः (१।७१९) पञ्च-दशानिटः परस्मैपदिनश्च । स्कन्दति, स्कद्यते । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु (८।३।७५) वा षत्वम्—परिष्कण्णः, परिस्कन्नः । वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् (८।३।७३) वा षत्वम्—विष्कन्दति, विस्कन्दति; नेह—विस्कन्नः । परेश्च (८।३।७४) परिष्कन्दति, परिस्कन्दति । प्रास्कन्दत, प्रास्कन्दीत् ।

१५ नीग्वञ्चु (७।४।८४) इति चनीस्कद्यते । स्कन्देः सलोपश्च (उ० १।१५) इत्युः—कन्दुः स्वेदनी । अचि (द्र० ३।१।१३४) स्कन्दः । स्कन्देश्च स्वाङ्गे (उ० ४।२०६) धः—स्कन्धः । क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः (६।४।३१) इति नलोपो नास्ति—स्कन्त्वा । विशिपतिपदिस्कन्दां (३।४।५६) णमुल्—गेहावस्कन्दमास्ते ॥९५८॥

७०८. यभ विपरीतमैथुने । यभति । यब्धा । यभ्यम् । जभि

२० च इति दीर्घः[२]—जम्भति ॥९५९॥

७०९. णम प्रह्वत्वे । प्रह्वत्वं नम्रत्वम् । प्रणमति । कर्मकर्तरि न दुहस्नुनमां यक्चिणौ (३।१।८९) नमते दण्डः स्वयमेव, अनंस्त । यमरमनमातां सक् (तु० ७।२।७३) अनंसीत् । ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा (१।५५५) इति वा मित्—नामयति, नमयति । उपसर्गान्नित्यम्—प्रणमयति । नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः—नम्रः । फलिपाटि (उ० १।१८) इति

२५ नाकुर्वल्मीकम् ॥९६०॥

---

१. कोऽभिप्रायः, कुत्रत्यश्च इति न ज्ञायते । 'हन्यमानः गायति प्रमादात्' पाठा० ।

२. काशकृत्स्नः 'जभि गर्वे' पठति (पृष्ठ ७७ ।

७१०. गम्लृ सप्लृ गतौ । इषुगमियमां छः (७।३।७७) गच्छति । समो गम्यृच्छि (१।३।२९) इति तङ्—संगच्छते । आगमत् (द्र० ३।१।५५) गमहनजन (६।४।९८) इत्युपधालोपः—जग्मुः । विभाषा गमहन (७।२।६८) इति क्वसौ वेट्—जग्मिवान्, जगन्वान् । गमेरिट् परस्मैपदेषु (७।८।५८) गमिष्यति, जिगमिषति । वा गमः (१।२।१३) इति वा लिङ्सिचोः कित्त्वम्—संगसीष्ट, संगंसीष्ट; समगत, समगंस्त । अज्झनगमां सनि (६।४।१६) इतीणादेशस्य गमेर्दीर्घविधेः (द्र० काशिका ६।४।१६) अस्य नास्ति—संजिगंसते । गमश्च (३।२।४७) इति खच्—प्लवंगमः[1] । खच्च-डित् (३।२।३८ वा०) प्लवंगः[1] । डः (द्र० ३।२।३८,४८ भाष्य) प्लवगः[1] । विहायसो विह च (३।२।३८ वा०) विहंगमः । डे च (३।२।३८ वा०) विहगः । विहंगः (द्र० ३।२।३८ वा०) । उरसो लोपश्च (३।२।४८ वा०) उरगः । उरंगमोऽपीति केचित् । त्वरस्य तुरादेशः—तुरंगमः । लषपत (३।२।१५४) इत्युकञ्—आगामुकः । गत्वरश्च (३।२।१६४) । सितनिगमि (उ० १।७०) इति तुन्—आगन्तुः । गन् गम्यद्येः (दश०उ० ३।६२) गङ्गा । गमेर्डोः (उ० २।६७) गौः । वर्तमाने पृषत् (उ० २।८४) इति जगत् । नीलंगुः (द्र० उ० १।३७) क्रिमिः । गमेर्गश्च (उ० २।७७) इति क्युन्[2]—गगनम् । भविष्यति गम्यादयः (३।३।३), गमेरिनिः (उ० ४।६) गमी ग्रामम् । आङि णित् (उ० ४।७) आगामी । गमेरा च (उ० ४।१६६) इति त्रन्—गात्रम् । ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३।३।५८) इत्यप्—गमः । गोचरसंचर (३।३।११९) इति निगमो वेदादिः । सर्पति, असृपत् । सर्पोऽहिः । के (द्र० ३।१।१३५) सृपः । स्फायि (उ० २।१३) इति रक्—सृप्रश्चन्द्रमाः, सृप्रा नाडी । अर्चिशुचि (उ० २।१०८) इतीसुन्—सर्पिः ॥९६१,९६२॥

७११. यम उपरमे । उपरमो निवृत्तिः । इषुगमियमां छः (७।३।७७) यच्छति । उपाद् यमः स्वकरणे (१।३।५६) तङ्—स्वकरणं परिणयः[3]—उपयच्छते कन्याम् । आङो यमहनः (१।३।२८) आयच्छते । समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे (१।३।७५) संयच्छते । यमो गन्धने (१।२।१५) कित्त्वम्—

१. 'प्रवङ्गमः, प्रवङ्गः, प्रवगः' पाठा० ।

२. अनेन सूत्रेण युच् विधीयते, न क्युन् ।

३. भाष्यकारस्तु स्वकरणमात्र आह ।

उपायत । विभाषोपयमने (१।२।१६) उपायत, उपायंस्त । यमरमनमातां सुक्[1] च (तु० ७।२।७३) अयंसीत् । यंयम्यते (द्र० ७।४।८५) । यमोऽपरिवेषणे (१।५५९) मित्—नियमयति । वाचि यमो व्रते (३।२।४०) खच्, वाचंयमपुरन्दरौ (६।३।६९) । अच् (द्र० ३।१।१३४) यमः । नियतः । यतिः । नियतिः । न पादमि (१।३।८९) इति तङ्—आयामयते । यमः समुपनिविषु च (३।३।६३) इति वा घञ्–संयमः, संयामः; उपयमः, उपयामः; नियमः, नियामः; वियमः, वियामः । ष्ट्रन् (द० उ० ८।७९) यन्त्रम् । उदिदिति श्रीभोजः[2]—यत्वा, यमित्वा ॥९६३॥

७१२. तप संतापे । तपति । निसस्तपतावनासेवने (८।३।१०२) षत्वम्—निष्टपति । उद्विभ्यां तपः (१।३।२७) तङ्—उत्तपते, वितपते । स्वाङ्गकर्मकाच्च (१।३।२७ वा०) उत्तपते पृष्ठम् । तपस्तपःकर्मकस्यैव (३।१।८८) कर्तुः कर्मत्वम्—तप्यते तपस्तापसः, तपोऽर्जयतीत्यर्थः । तपोऽनुतापे च (३।१।६५) इति न यक्चिणौ—अतप्त तपस्तापसः, अन्ववातप्त पापेन कर्मणा । नन्द्यादौ (गण० ३।१।१३४) तपनः सूर्यः । असूर्यललाटयोर्दृशितपोः (३।२।३६) खश्—ललाटन्तपः । द्विषत्परयोस्तापेः (३।२।३९) द्विषन्तपः, संज्ञायाम् (३।२।४६) परन्तपः[3] । असुन् (द० उ० ९।४९) तपः ॥९६४॥

७१३. त्यज हानौ । हानिस्त्यागः । त्यजति । त्याज्यम्—त्यजियज्योः कुत्वं नेष्टम्[4] ॥९६५॥

७१४ षञ्ज सङ्गे । दंशसञ्जस्वञ्जां शपि (तु० ६।४।२५) नलोपः, उपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति षत्वम्—व्यतिषजति । स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य (८।३।६४) अभिषषञ्ज । जान्तनशां विभाषा (६।४।३२)

---

१. 'स्रक्' पाठा० । 'सक्' इति काशिका । २. द्र० पुरुषकारः, पृष्ठ १०० ।

३. परन्तपस्तु 'द्विषत्परयोस्तापेः' (३।२।३९) इत्यनेनैव सिध्यति । अत्र कश्चित् पाठभ्रंशो जातः । "द्विषन्तपः, परन्तपः । संज्ञायाम् (३।२।४६) शत्रुंतपः" इति युक्तः पाठः स्यात् ।

४. यजेर्ण्यति कुत्वाभावः 'यजयाच' ७।३।६६ इत्यनेनैव सिद्धः, त्यजेस्तु 'ण्यति प्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानम्' इति तत्रस्थेनैव वार्तिकेन ।

क्त्वि नलोपः—सक्त्वा, सङ्क्त्वा । उत्सङ्गोऽङ्कः । प्रासङ्गः । निषङ्गस्तूणी[1] । असिसञ्जिभ्यां क्थिन् (उ० ३।१५४) सक्थि ॥९६६॥

७१५ दृशिर् प्रेक्षणे । पाघ्राध्मा (७।३।७८) इति पश्यादेशः—पश्यति । समो गम्यृच्छि (१।३।२९) इत्यत्र[2] दृशेश्च (१।३।२९ काशिका) इति तङ्—संपश्यते । विभाषा सृजिदृशोः (७।२।६५) थलीट्—ददर्शिथ, ददृष्ठ । सृजिदृशोर्झल्यमकिति (६।१।५८) इत्यमागमः—द्रष्टा । स्यसिच्सीयुट्तासिषु (६।४।६२) इति चिण्वदिट् च—दर्शिष्यते त्वया । इरितो वा (३।१।५७) इत्यङ्, ऋदृशोऽङि गुणः (७।४।१६)—अदर्शत, अद्राक्षीत्, न दृशः (३।१।४७) इति क्सो नास्ति । ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः (१।३।५७) तङ्—दिदृक्षते । चङि उर्ऋत् (७।४।७) वा—अददर्शत्, अदीदृशत् । अभिवादिदृशोरात्मनेपदे (१।४।५३ वा०) वा कर्तुः कर्म संज्ञा—राजा दर्शयते भृत्यान्, भृत्यैर्वा । पाघ्राध्माधेड्दृशः शः (तु० ३।१।१३७) उत्पश्यः । असूर्यललाटयोर्दृशितपोः (३।२।३६) खश्—असूर्यम्पश्या राजदाराः । उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च (३।२।३७) । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च (३।२।६०) तादृक्, तादृशः । तादृक्षः (द्र० ३।२।६० काशिका) । समानान्ययोश्च (३।२।६० वा०) सदृशः, अन्यादृशः । दृशेः क्वनिप् (३।२।९४) पारदृश्वा । दर्शः, आदर्शः । अर्जिदृशिकम्यमि (उ० १।२७) इति पशुः । भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युच् (३।३।१३० वा०) सुदर्शनः । कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये (३।४।२९) णमुल्—कन्यादर्शं वरयति ॥९६७॥

७१६. दन्श दशने । दशनं दन्तकर्म । दंशसञ्जस्वञ्जां शपि (तु० ६।४।२५) इति नलोपः—दशति । लुपसद (३।१।२४) इति भावगर्हायां यङ्—जपजभदहदश (७।४।८६) इति अनुस्वारागमः—दन्दश्यते । यजजपदशां यङः—(३।२।१६६) इत्यूकः—दन्दशूकः । कर्मण्यण् (३।२।१) वृषदंशो मार्जारः । दशने (धातुसूत्र १।७१६) इति निर्देशात्[3] न लोपः । उपदंशस्तृतीयायाम् (३।४।४७) इति णमुल्—मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । दाम्नी (३।१।१८२) इति ष्ट्रन्—दंष्ट्रा । तुदंशो गुणश्च (तु० उ०

---

१. तूणी इषुधिः । द्र० अमर २।८।८९ ।

२. 'इति वर्तमाने' पाठा० ।

३. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १९९) ।

२।१४९ ना।रा०) दशा। [1]षिद्भिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४) दशा वर्तिरवस्था च, दशा वस्त्रान्तावयवाः ॥९६८॥

७१७. कृष विलेखने। विलेखनं हलोत्किरणम्। कर्षति। तुदादौ (६।६) कृषति। स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वा (३।१।४४ वा०)
५० अक्राक्षीत्, अकार्क्षीत्; पक्षे क्सः अकृक्षत्। उर्ऋद् (७।४।७) वा—अचकर्षत् अचीकृषत्। नन्द्यादौ (गण ३।१।१३४) संकर्षणः। अचि(द्र० ३।१।१३४) कर्षः, आकर्षो द्यूतफलकम्। सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः (३।४।४९) भ्राष्ट्रोपकर्षं धानाः खादति। कृषिचमितनि (उ० १।८०) इत्यूः—कर्षूः। इक् कृष्यादिभ्यः (३।३।१०८ वा०) कृषिः। कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम् (उ० २।३८)
१० कर्षकः कार्षकः। ग्रश्चिकृषोः किकन् (द० उ० ३।१२) कृषिकः। कृषेरादेश्च चः (द० उ० १।४) चर्षणिर्वेश्या[2]। कृषेर्वर्णे (उ० ३।४) नक्—कृष्णः ॥९६९॥

७१८. दह भस्मीकरणे। दहति। लुपसदचर (३।१।२४) इति यङ्—दन्दह्यते। दादेर्धः[3] (कातन्त्र ३।८।५७) दग्धा, धक्ष्यति (द्र० ८।२।३७) न्यङ्क्वादौ (गण० ७।३।५३) दाघः, निदाघः, अवदाघो मक्ष्ये[4]।
१५ अवदाहोऽन्यः ॥९७०॥

७१९. मिह सेचने। मेहति। मेहनम्। क्वसि मीढ्वान् (द्र० ६।१।१२) दाम्नी (३।२।१८२) इति ष्ट्रन्—मेढ्रम्[5]। न्यङ्क्वादौ (गण० ७।३।५३) मेघः ॥९७१॥

७२०. कित निवासे रोगापनयने च। गुप्तिज(३।१।५) इत्यु पत्नौ
२० सन्—चिकित्सति। चकरात् संशये च—विचिकित्सति। निवासे नास्ति—केतति। केतनम्। संकेतः। केतुः। केतकी। चुरादौ केत निश्रावणे (१०।२७६)—संकेतयति ॥९७२॥

७२१. अनुदात्ता उदात्तेतः ॥

७२२, दान अवखण्डने। इतो वहान्ता (१।७३१) दशानिट्

२५ १. इत आरभ्य आ अन्तं क्वचिन्न। २. द्र० हैमोणादि ६४१।

३. अत्र लिबिशेन पाणिनिसूत्रस्य पाठान्तरं मत्वा तदीयसूत्रसंख्या निर्दिष्टा।

४. न्यङ्क्वादिगणे—'संज्ञायामर्घावदाघनिदाधाः' इत्येवं पठ्यते।

५. 'मेढ्रः' पाठा०।

उभयपदित्वञ्च । मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य (३।१।६) इति सन्—दीदांसते, दीदांसति ॥९७३॥

७२३. शान तेजने । शीशांसते शस्त्रम्, शीशांसति ॥९७४॥

७२४. डुपचँष् पाके । सानुनासिकोऽकारः सर्वेषामुपलक्षणार्थः । उपदेशेऽजनुनासिक इत् (१।१।८) इतीत् संज्ञा यथा स्यात् । पचते, पचति । पक्त्रिमम् । षित्त्वात् (द्र० ३।३।१०४) अङ्—पचा । स्थागापापचो भावे (३।३।९५) क्तिन्—पक्तिः । पचो वः (८।२।५२) पक्वम् । पचादौ (गण० ३।१।१३४) श्वपचः । अणपीष्यते—श्वपाकः मांसपाकः न्यङ्क्वादिः (गण० ७।३।५३), तत्रैव निपातनात् कर्मकर्तरि उण्[1]—दूरेपाकुः फलेपाकुः । परिमाणे पचः (३।२।३३) खश्—द्रोणम्पचः । मितनखे च (३।२।३४) मितम्पचः[2], नखम्पचः । राजसूयसूर्य (३।१।११४) इति कृष्टपच्यः । अलङ्कृञ् (३।२।१३६)—इष्णुच्—पचिष्णुः । पचेरेलिमः कर्मकर्तरि (द्र० काशिका ३।१।९६) पचेलिमा माषाः । मांसस्य पचि युड्घञोः (द्र० का० ६।१।१४४) लोपो वा—मांस्पाकः मांसपाकः; मांस्पचनम्[3] मांसपचनम्[3] ॥

७२५. भज सेवायाम् । भजते भजति । तॄफलभज (६।४।१२२) इति भेजे, भेजुः । भजो ण्विः (३।२।६२) अर्धभाक् । सम्पृचानुरुध (३।२।१४२) इति घिनुण्[4]—भागी । खलं भगः पदं च (द्र० काशिका ३।३।१२५) इति भगः । घञ् (द्र० ३।३।१८—१९) भागः । भक्तुम् । भक्तः । चुरादौ भाज पृथक्कर्मणि (१०।१७१)—विभाजयति ॥९७६॥

७२६. रञ्ज रागे । रञ्जेश्च (६।४।२६) इति शपि न लोपः—रजते, रजति । कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च (३।१।९०) रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । घञि च भावकरणयोः (६।४।२७) न लोपः—रागः, अधिकरणे रङ्गः । रञ्जेर्णौ मृगरमणे (६।४।२४ वा०) रजयति मृगान्, नेह-

१. 'उञ्' पाठा० । २. इतोऽग्रे 'कृपणः । आत्मनेपदे किंचानः' इति क्वचिदधिकम् । अत्र अमरकोशो (३।१।४८) द्रष्टव्यः ।

३. 'मांस्पचनी, मांसपचनी' पाठा० ।

४. अष्टाध्याय्यां घिनुण् प्रत्ययः ।

रञ्जयति नटः। रजनरजकरजःसु किल्वम् (तु० ६.४।२४ वा०) शिल्पिनि ष्वुन् नृतिखनिरञ्जिभ्यः (३।१।१।१४५ सू० वा०) रजकः[1]। महारजनं कुसुम्भम्[2]। गौरादौ (गण ४।१।४१)रजनी। जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च(१।५५४) इति मित्संज्ञाशासनादन्यत्राप्याहुर्यथा—राजर्षिकल्पो रजयन्[3]। सम्पृच
५ (३।२।१४२)—रागी। पृषिरञ्जिभ्यां कित् (उ० ३।१११) इत्यतच्—रजतम् ॥९७७॥

७२७. शप आक्रोशे। आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम्। वाचा शरीरस्पर्शने चानेकार्थत्वात्। शपते, शपति। शप उपलम्भने (१।३।२१ वा०) तङ्, श्लाघह्नुङ्स्थाशपां (१।४।३४) इति सम्प्रदानम्—शपते चैत्राय।
१० शपति रिपुं पुरोधाः। शीङ्शपिरुगमि (तु० उ० ३।११३) इत्यथच्—शपथः। शाशपिभ्यां ददनौ (उ० ४।९७) शब्दः[4]। शपेर्बश्च (उ० १।१०५) इति कलः—शबलो वर्णः ॥९७८॥

७२८. त्विषा दीप्तौ। त्वेषते, त्वेषति। त्विट्। नप्तृनेष्टृ(उ० २।९५) इति त्वष्टा अर्कः[5]। अवपूर्वो दाननिरसनयोश्चेति दुर्गः। निरसनमपाकरणम्।
१५ अवत्वेषति गां द्विजाय, अवत्वेषते मलम् ॥९७९॥

७२९. यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु। यजते, यजति। वचिस्वपियजादीनां किति (६।१।१५) सम्प्रसारणम्—इज्यते, इष्टः, इष्टिः। लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् (६।१।१७) इयाज। यजयाचरुच (७।३।६६) इति कुत्वं नास्ति—याज्यम्। प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे (७।३।६२) अन्यत्र—प्रयागः,
२० अनुयागः। करणे यजः (३।२।८५) णिनिः—अग्निष्टोमयाजी। सुयजोर्ङ्वनिप् (३।२।१०३)—यज्वा। पूङ्यजोः शानन् (३।२।१२८)—यजमानः। ऋत्विग्-यजति (द्र० ३।२।५९)—ऋत्विक्। यजजपदशां यङः (३।२।१६६) इत्यूकः यायजूकः। यजयाच(३।३।९०) इति नङ्—यज्ञः। व्रजयजोर्भावे क्यप् (३।३।

[1] अत्राह सायणः—'न्यासे तु अकिङ्त्यपि रञ्जेर्मित्वविधानाल्लिङ्गान्नलोप
२५ इति तरङ्गिणीपदमञ्जर्यौ' (पृष्ठ २०४)। अयं पाठो नोपलभ्यतेऽत्र तरङ्गिण्याम्।

[2] 'काञ्चनं कुसुम्भं च' पाठा०। [3] अनुपलब्धमूलम्।

[4] इतोऽग्रे 'शब्दनम्' इति क्वचिदधिकम्।

[5] 'सूर्यः' पाठा०।

९८) इज्या। उणादौ यष्टिः[1]। अर्तिपृवपि (उ० २।११८) इत्युस्—यजुः काठकम्[2] ॥९८०॥

७३०. डुवप् बीजसन्ताने। बीजानां सन्तानः क्षेत्रे विस्तारणम्। वपते, वपति। [प्रणिवपते] प्रणिवपति (द्र० ८।४।१७)। उप्यते। वप्ता। उवाप, ऊपुः, ऊपे। उप्तः। ऋहलोर्ण्यत् (३।१।१२४) इति ण्यत्—वाप्यः। उप्त्रिमम्। गृधिवपिभ्यां रन् (तु० उ० २।२७) वप्रः। अर्तिपृवपि (उ० २।११८) इत्युस्—वपुः। वसिवपियजिराजि (द० उ० १।५३) इतीञ्—वापिः। भिदादौ (गण० ३।३।१०४) वपा ॥९८२॥

७३१. वह प्रापणे। वहते, वहति। प्रणिवहते, प्रणिवहति (द्र० ८।४।१७)। उवाह, ऊहुः, ऊहे। सहिवहोरोदवर्णस्य (६।३।११२) वोढा। अदिखादिनीवहीनाम् (१।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—वाहयति भारं चैत्रेण मैत्रः। वह्यं करणम् (३।१।१०२)। कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः (३।४।४३) णमुल्—पुरुषवाहं वहति प्रवाहः। उह्यतेऽनेनेति वाहः[4] स्कन्धोऽश्वश्च[5]। गोचरसंचर। (३।३।११९) इति वहः साधुः वहो ध च (द० उ० १।१६६ कपाठः) इत्यूः—वधूः। वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहा (उ० ४।५१) इति निः—वह्निः। अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ (उ० ४।१७३)—वहित्रम् ॥९८३॥

७३२. अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥

७३३. वस निवासे। ७३३. अनुदात्त उदात्तेत्। वसति। उवास, ऊषुः। उष्यते, शासिवसिघसीनां च (८।३।६०) इति षत्वम्। निवत्स्यति (द्र० ७।४।४९)। न पादमि (१।३।८९) इति तङ्—वासयते। भाषायां सदवसश्रुवः (३।२।१०८) ऊषिवान्। अमावास्यदन्यतरस्याम् (तु० ३।१।१२२) अमावास्या, अमावस्या। वसतिक्षुधोरिट् (७।२।५२) गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—उषितः। मृडमृद (१।२।७) इति क्त्वा

१. वसेस्तिः (उ० ४।१७९) इति बाहुलकाद् यजेरपि।

२. क्षीरस्वामी कठशाखाध्यायी आसीदिति संभाव्यते। सम्प्रति कश्मीरेष्वेव कठब्राह्मणा उपलभ्यन्ते। ३. 'टुवप' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १६०)।

४. 'वहः' पाठा०। तच्चासाधु, उत्तरत्र वहशब्दस्य निर्देशात्।

५. 'स्कन्धदेशः' पाठा०।

किप्—उषित्वा । वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च (३।१।९६ वा०)—**वास्तव्यः** । अमेरतिः, वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् (उ० ४।५६,६०)—**वसतिः** । शॄस्वृस्निहि (उ० १।११) इत्युः—**वसुः** । वसेस्तुन् (उ० १।७६) **वस्तु** । अगारे णिच्च (उ० १।७७) **वास्तु** । अर्तिकमिभ्रमिदेविवासिभ्यश्चिद् (तु० द० उ० ८।६२) इत्यरन्—**वासरम्** । वसिवपि (उ० ४।१२५) इतीञ्—**वासिः, वासी** तक्षभाण्डम् । धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः रक् (द्र० उ० २।१३)—**उस्रो रश्मिः**, षत्वं नेष्यते । धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३।६) **वस्नं मूल्यम्** । वसेः सरः (द्र० उ० ३।७१)—**वत्सरः** । वसेः कसुन् (द्र० उ० ४।२३४)—**उषः** । उपसर्गे वसेः (उ० ३।११४) इत्यथः—**आवसथः** तॄभूवहिवसि (उ० ३।१२८) इति झच्—**वसन्तः** ।

१० वसेस्तिप् (तु० द० उ० १।७४—कपाठ) वस्तिर्मेढ्रोर्ध्वे नाभेरधः, **वस्तयो** **वस्त्रान्तावयवाः** । वस्त गन्ध अर्दने (१०।१३३) अस्य **बस्तश्छागः** । अदादौ वस आच्छादने (२।१४) **वस्ते वस्त्रम्, वाससम्** । दिवादौ वसु स्तम्भे (४।१०६) **वस्यति** । चुरादौ वस स्नेहच्छेदापहरणेषु[1] (१०।१८२), धाग उपसेवायाम् (१०।२६६) **वासयति** ॥९८३॥

१५ ७३५. वेञ् तन्तुसन्ताने । **इतश्चयोऽनिटः** । **वयते, वयति** । वेञो वयिः (२।४।४१) ग्रहिज्यावयि (६।१।१६) इति **सम्प्रसारणम्**, लिटि वयो यः (६।१।३८) इति **वकारस्य नास्ति—ऊयुः** । थलि च[2] **उवयिथ** । वश्चास्यान्यतरस्यां किति (६।१।३९) **ऊवुः** । लिट्यन्यतरस्याम् (२।४।४०) इति **यदा वयिर्नास्ति तदा वेञ इति धातोरभ्यासस्य च सम्प्रसारणनिषेधः—ववौ, ववुः** । शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् (७।३।३७) **वाययति** । ह्वावामश्च (३।२।२) इत्यणि **तन्तुवायः**[3] । ल्यपि च (६।१।४१) इति न **सम्प्रसारणम्—प्रवाय** । ऊतियूतिजूति (३।३।९७) इत्यूतिर्निपातनम् । वेञो डिः (तु० द० उ० १।६२) **विः पक्षी** । मनिन् (द० उ० ६।७३) **वेमा** । वेञो डिन् (द० उ० १।३०)—**वीचिः** ॥९८४॥

---

[1] '० छेदोपसंहरणेषु' पाठा० ।

[2] अत्र लिपिदोषेन भ्रान्त्येदं सूत्रप्रतीकमिति मत्वा ६।४।१२१ संख्या निर्दिष्टा, नात्रस्य सूत्रस्य किंचित् कार्यम् ।

[3] 'तन्त्रवायः' पाठा० ।

७३६. व्येञ् संवरणे । संवरणमाच्छादनम्[1] । व्ययते, व्ययति । संवीयते । न व्यो लिटि (६।१।४६) इत्येव आत्वं नास्ति—संविव्याय । इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् (७.२।६६) संविव्ययिथ । अनभ्यासस्य[2] इत्युपधादीर्घो नास्ति । स्वपिस्यमिव्येञां यङि (६।१।१९) सम्प्रसारणम्—संवेवीयते । व्यश्च (६।१।४३) इति न ल्यपि सम्प्रसारणम्—संव्याय । विभाषा परेः (६।१।४४)—परिवीय परिव्याय । शाच्छासाह्वा (७।२।३७) इति युक्—संव्याययति । नौ व्यो यलोपः पूर्व[पद]स्य च दीर्घः (उ० ४।१३६) नीविः, नीवी[3] ॥९८५॥ ५

७३७. ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च[4] । ह्वयते, ह्वयति । निसमुपविभ्यो ह्वः (१।३।३०) तङ्—निह्वयते, संह्वयते, उपह्वयते, विह्वयते । स्पर्धायामाङः (१।३।३१) मल्लो मल्लमाह्वयते । आहूयते । ह्वः सम्प्रसारणम्, अभ्यस्तस्य च (६।१।३२,३३) जुहुवुः, णौ च संश्चङोः[5]—जुहावयिषति, अजूहवत् । लिपिसिचिह्वश्च (३।१।५३) इत्यङ्—आह्वत् । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् (३।१।५४) आह्वत आह्वास्त । शाच्छासा (७।३।३७) इति युक्—ह्वाययति । ह्वावामश्च (३।२।२) इत्यण्—स्वर्गाह्वायः । आतश्चोपसर्गे (३।१।१३६) प्रह्वः । ह्वः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु (३।३।७२) इत्यप्—निहवः । आङि युद्धे (३।३।७३) आहवः । निपानमाहावः (३।३।७४) । भावेऽनुपसर्गस्य (३।३।७५) हवः । छित्वरादौ (द्र० उ० ३।१) उपह्वरः । बाहुलकाद् आह्वयः ॥९८६॥ १० १५

२०

१. 'संवरणमुपयोगः । व्ययति व्ययते व्ययं करोतीत्यर्थः' इति काशकृत्स्नधातुपाठकन्नडटीकानुसारमर्थनिर्देशः (द्र० पृष्ठ १६०)। एतद्धातुनिष्पन्ने 'व्यय' शब्दे चायमेवार्थः स्पष्टमुपलभ्यते ।

२. अत्र लिबिशेन भ्रान्त्या ६।१।८ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । वाक्यस्यास्य तात्पर्यं न विद्मः । २५

३. 'मूलधनम्' इति क्वचिदधिकम् ।

४. 'स्पर्धायां वाचि' इति काशकृत्स्नः (पृ० १६१) ।

५. 'ह्वः संप्रसारणम्' (६।१।६२) इत्यत्र 'णौ च संश्चङोः' इत्यनुवर्तनादिति भावः । लिबिशेनात्र भ्रान्त्या सूत्रनिर्देश इति बुद्ध्वा ६।१।३१ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । 'णौ च संश्चङोः' (६।१।३१) इत्यनेन सूत्रेण तु श्वयतेर्विभाषा संप्रसारणं विधीयते ।

७३८. [अनुदात्ताः][1] ।

७३९. वद व्यक्तायां वाचि, ७४०. उदात्त उदात्तेत्[2]
वदति । वदिता । भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः (१।३।४७)
तङ्—वदते चार्वी लोकायते, भातीत्यर्थः; गेहे वदते, यतत
५ इत्यर्थः, क्षेत्रे विवदन्ते, नाना वदन्तीत्यर्थः; परदारानुपवदते,
रहस्युपच्छन्दयतीत्यर्थः । व्यक्तवाचां समुच्चारणे (१।३।४८) सम्प्रवदन्ते[3]
द्विजाः । विभाषा विप्रलापे (१।३।५०) विप्रवदन्ते मौहूर्तिकाः,
विप्रवदन्ति वा[4] । अनोरकर्मकात् (१।३।४९) अनुवदते कठः कलापस्य[5] ।
अपाद् वदः (१।३।७३) अकर्त्रभिप्राये क्रियाफले—अपवदते, अपवदति ।
१० उद्यते । वदव्रज (७।२।३) इति वृद्धिः—अवादीत् । न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुह-
रुचिनृतिवदवसः (१।३।८९) आत्मनेपदं णिचि—वादयते वीणाम् ।
अवद्यपण्यवर्या गर्ह्य (३।१।१०१) इत्यवद्यं गर्ह्यं साधु । राजसूयसूर्य (३।१।
११४) इति मृषोद्यम्, वदः सुपि क्यप् च (३।१।१०६) ब्रह्मोद्यम्, ब्रह्मवद्यम् ।
प्रियवशे वदः खच् (३।२।३८) प्रियंवदः, वशंवदः । यजजपदशां यङः (३।२
१५ १६६) वदेरपीष्यते[6] वावदूकः । उदितः—तितु (७।२।९) इति नेट्, इडपी-
ष्यते—उदितिः । मृडमृद (१।२।७) इति क्त्वा कित्—उदित्वा । अच्छ
गत्यर्थवदेषु (१।४।६९) गतिसंज्ञः—अच्छोद्य । वृतॄवदि (उ० ६।६२) इति
सः—वत्सः । वदेरान्यः (उ० ३।१०४) वदान्यो दाता[7] । वदन्योऽपीष्टः वसिवपि-
वदि (द० उ० १।४३) इतीञ्—वादिः । भूवादिगृभ्यो णित्रन् (उ० ४।१७७)
२० श्वेत०) वादित्रम् ॥९८७॥

---

१. वेञादीनामनुदात्तत्वविधानार्थं सूत्रमिदमपेक्ष्यते, न चोपलभ्यते ।

२. काकाक्षिन्यायेन सूत्रमिदमनेनोत्तरेण चोभाभ्यां संबध्यते ।

३. 'प्रवदन्ते' पाठा० ।

४. वा क्वचिन्न ।

५. 'कलापकस्य' पाठा० ।

२५ ६. 'वजजप इत्यत्र वदेरनुपदेशः कार्यं इति पदकारवचनादूकः' इति
अमरटीकायां (३।१।३५) क्षीरस्वामी । लिबिशोनात्र तुलनार्थे उणादेः ४।४१ संख्या
निर्दिष्टा । सा चिन्त्या, यजपद इत्यादूकविधायकस्य सूत्रस्य प्रत्यक्षं निर्देशात् ।

७. 'दानशील:' पाठा० ।

७४१. टुओश्वि गतिवृद्ध्योः, सेट् । श्वयति । श्वयिता । श्वयथुः । ओदित्त्वात् । (द्र० ८।२।४५) निष्ठानत्वम्, श्वीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) नेट्—शूनः । यजादित्वात् (द्र० ६।१।१५)—शूयते । विभाषा श्वेः (६।१।३०) लिड्यङोः सम्प्रसारणम्—शिश्वाय,शुशाव; शिश्वियुः, शुशुवुः; शेश्वीयते, शोशूयते । णौ च संश्चङोः (६।१।३१) शुशावयिषति, शिश्वाययिषति; अशूशुवत्, अशिश्वयत् । विभाषा धेट्श्व्योः (३।१।४९) चङ्—अशिश्वियत्, अश्वयीत्—ह्म्यन्तक्षण (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति । जृस्तम्भु (तु० ३।१।५८) इत्यङ्, श्वयतेरः (७।४।१८) अश्वत् । श्वनुक्षन् (उ० १।१५६) इति श्वा, मातरिश्वा ॥९८९॥ ५

७४२. वृत् । यजादिरन्तर्गणो वर्तितः । १०

भट्टेश्वरस्वामिपुत्र-क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां
धातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां
शब्विकरणो भूवादिगणः
सम्पूर्णः समाप्तः[२] ।

---

१. 'इकां यभिर्व्यवधानं व्याडिगालवयोः' इति वचनात् (भाषावृत्तौ ६।१।७७ उद्धृतम्) वकारस्य व्यवधानम् । यत्तु महाभाष्यकृता 'भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते' (१।३।१ सूत्रे) इत्युक्तं, तस्यायमर्थः—भूवादयो धातवः (१।३।१) इति सूत्रयता भगवता पाणिनिना वकारस्य व्यवधानं कृत्वा यण्व्यवहितोऽपि सन्धिर्भवतीति सूचयता छात्राणां मङ्गलं विहितम् । अत एवोक्तं पतञ्जलिना—'अध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युः' । अत्र विशेषोऽस्मदीये 'संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे (स० २००७) प्रथमाध्याये द्रष्टव्यः (पृष्ठ २१—२४) । १५ २०

२. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां क्षीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ भूवादिगणः समाप्तः' इति पाठान्तरम् ।

॥ अथादादिगणः ॥

[अथानिटौ परस्मैपदिनौ]

१. अद भक्षणे । इतो द्वावनिटौ परस्मैपदिनौ च । अत्ति,
अदिप्रभृतिभ्यः शपः (२।४।७२) लुक् । अदन्, अद्‌ती । व्यतिहारे (द्र०
५ १।३।१४) व्यत्यदन्ते[1] । लुङ्सनोर्घस्लृ (२।४।३७)—अघसत्, जिघत्सति ।
लिट्यन्यतरस्याम् (२।४।४०)—जघास, जक्षुः, शासिवसिघसीनां च (८।३।६०)
इति षत्वम् । आद । इडत्यर्तिव्ययतीनाम् (७।२।६६) आदिथ । अत्स्यति ।
अदः सर्वेषाम् (७।३।१००) इति लङ्यट्—आदत । अदिखादिनीवहीनां
(१।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—आदयति पिण्डीं चैत्रेण । अदो
१० जग्धिर्ल्यप्ति किति (२।४।३६) जग्धम्, जग्ध्वा, प्रजग्ध्य । उणादावन्नम्
(द्र० उ० ३।१०) । सृघस्यदः क्मरच् (३।२।१६०) अद्मरः, घस्मरः । घस्लृ-
भावेऽच्युपसंख्यानम् (२।४।३७ वा०) प्रात्तीति प्रघसः । उपसर्गेऽदः (३।३।५९)
विघसः, नेह—घासः, घञपोश्च (२।४।३८) इति घस्लादेशः । नौ ण च
(३।३।६०)—न्यादः, निघसः । अदोऽनन्ने (३।२।६८) विट्[2]—आममत्ती-
१५ त्यामात्[3], नेह—अन्नादः, अण (द्र० ३।२।१) । क्रव्ये च (३।२।६९)
क्रव्यात्[4], क्रव्यादः । अदिशदि (उ० ४ । ६५) इति त्रिन्—अत्रिः ।
अदेस्त्रिन् त्रिनिश्च (द्र० द० उ० १।३७) अत्त्रिर्मुनिः, अत्त्री क्रिमिः ।
जत्स्वादौ (द्र० उ० ४।१०२) अत्रुः[5] । अदर्धश्च (द० उ० ६।७१) इति
क्वसिप्—अध्वा मार्गः । अदो नुम् धौ च (द० उ० ९।६६) इत्यसुन्—
२० अन्धोऽन्नम् । घसेः किच्च (उ० ४।३४) इतीरन्—क्षीरम् ॥१॥

२. हन हिंसागत्योः । हन्ति । हन्ता । ऋद्धनोः स्ये (७।२।७०)
इतीट्—हनिष्यति । हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु (७।३।५४) इति घः—अघानि,

---

१. 'व्यत्यत्ते' पाठा० । २. सार्वत्रिकोऽप्यपपाठोऽयम् 'विट्'
इति शुद्धः पाठः । ३. अयं वा [ऽग्निरा] ऽऽमाद् येनेदं मनुष्याः
२५ पक्वमाऽश्नन्ति । श० ब्रा० १।२।१।४ ॥

४. येन [अग्निना] पुरुषं दहन्ति स क्रव्यात् । श० ब्रा० १।२।१।४॥

५. 'अत्रुः क्षुद्रजन्तुः' इति हैमोणादिः (सूत्र ८०६) ।

घ्नन्ति। नेर्गद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिहन्ति। हन्तेरत्पूर्वस्य (८।४।२२) प्रहणनम्। वमोर्वा (तु० ८।४।२३) प्रहण्वः प्रहन्वः, प्रहण्मः प्रहन्मः। आङो यमहनः (१।३।२८) इत्यकर्मकात् लङ्—आहते। स्वाङ्ग-कर्मकाच्च (१।३।२८ वा०)—आहते शिरः, नेह—आहन्ति शिरः शत्रोः। व्यतिहारे—न गतिहिंसार्थेभ्यः (१।३।१५) व्यतिघ्नन्ति। गमहन ५ (६।४।९८) इति अल्लोपः, अभ्यासाच्च (७।३।५५) इति घः—जघान, जघ्नुः। विभाषा गमहनविदविशाम् (७।२।६८) इति वेट्—जघन्वान्, जघ्निवान्। स्यसिच्सीयुट्तासिषु (६।४।६२) इति चिणवदिट् घ्—घानिष्यते। हन्तेर्जः (६।४।३६) जहि शत्रुम्। हनो वध लिङि (२।४।४२) —वध्यात्। वधिभावात् सीयुट्चिण्वद्भावौ[1] विप्रतिषेधेन (तु० ६।४।५२ १० वा०)—वधिषीष्ट, घानिषीष्ट। लुङि च (२।४।४३) अवधीत्। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् (२।४।४४) आहत, आवधिष्ट। हनः सिच् (१।२।१४) इति कित्वम्। अज्झनगमां सनि (६।४।१६) दीर्घः—जिघांसति। यङ्—जङ्घन्यते, हन्तेर्हिंसायां घ्नी (७।४। ३० वा०)[2] जेघ्नीयते। हनस्तोऽचिण्णलोः (७।३।३२) घातयति, अजीघनत्। हनो वा वध च (३।१।९७ वा०) इति १५ वा यत्—वध्यः, घात्यः। हनस्त च (३।१।१०८) इति भावे क्यप्—ब्रह्म-हत्या। लषपतपद (३।२।१५४) इत्युकञ्—घातुकः। हनश्च वधः (३।३।७६) वधः, घातो वा। मूर्तौ घनः (३।३।७७) दधिघनः। अन्तर्घनोदेशे (३।३।७८)। अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च (३।३।७९)। उद्घनोऽत्याधानम् (३।३।८०), निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठं काष्ठे स उद्घनः (अमर २।२।३५)। अपघनोऽङ्गम् २० (३।३।८१)। करणेऽयोविद्रुषु (३।३।८२) अयोघनः। स्तम्बे क च (३।३।८३) स्तम्बघ्नः, स्तम्बघनः। परौ घः (३।३।८४)-परिघः। उपघ्न आश्रये (३।३।८५) संघोद्घौ गणप्रशंसयोः (३।३।८६)। निघो निमितम् (३।३।८७)। घञर्थे कविधा-नात् (द्र० ३।३।५८ वा०) विघ्नः, निघ्न आयत्ते (तु० अमर ३।१।१६)। णे

१. 'सुट्सीयुट्चिण्वद्भावा' पाठा०। 'सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रति- २५ षेधेन' इति युक्तः पाठः। द्र० महाभाष्य ६।४।६२॥ लिपिदोषेण नाकरग्रन्थ-निर्देशः कृतः।

२. अत्र लिपिदोषेण सत्यपि पाठभेदे काशिकाया निर्देशः कृतः।

हनः (३।४।३७) इति णमुल्—उपलघातं हन्ति । समूलाकृतजीवेषु हनकृञ्-ग्रहः (३।४।३६) समूलघातं हन्ति । हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् (३।४।४८) दण्डघातं गाः कालयति[1] । चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमाक् चाभ्यासस्य, हन्तेर्घत्वं च (६।१।१२ वा० काशिका)—घनाघनः । आशिषि हनः (३।२।४९)
५ डः—अरातिहः, तिमिहः[2] । अपे क्लेशतमसोः (३।२।५०) क्लेशापहः, तमोपहः । अन्येभ्योऽपि[3] इति वरमाहन्ति—वराहः, पटे हन्यते—पटहः, कलं हन्ति—कलहः । कुमारशीर्षयोर्णिनिः (३ । २ । ५१) कुमारघाती, शीर्षघाती' । लक्षणे जायापत्योष्टक् (३ । २ । ५२) जायाघ्नस्तिलकः, पतिघ्नः । शक्तौ हस्तिकपाटयोः[4] (३।२।५४) हस्ति-
१० घ्नः, कपाटघ्नः[4] । पाणिघताडघौ शिल्पिनि (३।२।५५) । चक्षव्याद् (द्र० ३।३।५५ वा०) राजघः । दारावाहनोऽण् अन्त्यस्य च टः संज्ञायाम् (३।२।४९ वा०) दार्वाघाटः, दार्वाघातः । चारौ च (तु० ३।२।४९ वा०) चार्वाघाटः, चार्वाघातः । समि च वर्णे (तु० ३।२।४९ वा०) वर्णसंघाटः, वर्णसंघातः । कर्मणि हनः (३।२।८६) णिनिः—पितृघाती । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् (३।२।८७)
१५ ब्रह्महा । संपृच (३।२।१४२) इत्यभ्याघाती । भृमृशीङ्‌स्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः इति (उ० १।१०) इत्युः—हनुः । हन्तेर्हि च (द० उ० ७।३४) हिमम् । हनो वधः वधुश्च (तु० उ० २।३६)—वधकः[5] । वृतृवदि (तु० उ० ३।६२) इति सः—हंसः[6] । हन्तेर्मुट् च हिश्च (तु० उ० ३।१२९)—हेमन्तः । हन्तेरंह च (उ० ४।६२)—अंहतिः । वसिवपि (उ० ४।११५) इतीञ्—घातिः । आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च
२० (उ० ४।१३८)--अहिः । नञ्याहन एह च (तु० उ० ४।२२४) इत्यसुन्—अनेहा कालः, उशनस्पुरुदंसोऽनेहसां (७।१।९४) सावनङ्[7] । हन्तेर्घुर च (तु० श्वेत० उ० ४ । ७०) इति घोरः । हन्तर्घ च[8] इति युः—जघनम् ।

---

१. 'घातयति' पाठा० ।   २. 'तिमिरहः' पाठा० ।

३. अत्र लिबिशेन '३।२।७५' सूत्र संख्या निर्दिष्टा । न ह्यनेन डो भवति । वचनमिदं नान्यत्र दृष्टम् ।   ४. '०कवाटयोः' 'कवाटघ्नः' पाठा० ।

५. 'वधिः प्रकृत्यन्तरम् । द्र० काशिका ७।३।३५ ॥

६. 'हम्मतेर्हंसः । कः पुनराह–हम्मतेर्हंसः । किं तर्हि–हन्तेर्हंसः' इति भाष्य-वचनम् (६।१।१२) अत्रानुसंधेयम् ।

७. 'अनङ्' शुद्धः पाठः ।   ८. अनुपलब्धमूलम् ।

हन्तेर्घुड् आद्यन्तयोर्घत्वतत्वे च[1] (तु० उ० ५।४२ । द० उ० ६।८४)-**परिघातनः, परिघः** (तु० अमर २।८।९२) ।।२।।

३. अनुदात्तावनुदात्तेतौ ।।

[अथानिट उभयपदिनः]

४. द्विष अप्रीतौ । इतश्चत्वारोऽनिट उभयपदिनश्च । **द्विषते, द्वेष्टि, द्वेष्टा** । सत्सूद्विष (३।२।६१) इति क्विप्—**ब्रह्मद्विट्** । द्विषोऽमित्रे (३।२।१३१) शता[2] **द्विषन्** । द्विषः शतुर्वा वचनम् (२।३।६९ वा०)—**चौरस्य द्विषन्, चौरं द्विषन्** । द्विषश्च (३।४।११२) इति वा जुस्—**अद्विषुः, अद्विषन्** ।।३।। ५

५. दुह प्रपूरणे । प्रपूरणं पूरणाभावः,[3] उपसर्गोऽत्र धात्वर्थे बाधने प्रस्थानवत् । **गां दुग्धे, दोग्धि । दोग्धा** । न दुहस्नुनमां यक्चिणौ (३।१।८९) —**दुग्धे गौः स्वयमेव अदुग्ध** । शल इगुपधादनिटः क्सः (३।१।४५)—**अधुक्षत्, अधुक्षत,[4] अदुग्ध गौः स्वयमेव** । दुहश्च (३।१।६३) इत्यदोहि गौः स्वयमेव । बहुवचने[5] क्सस्याचि (७।३।७२) लुक् । लुग् वा दुहदिह (७।३।७३) इति क्सस्य वा लुक्—**अदुग्ध अदुग्धाः, अधुक्षत अधुक्षथाः** । शंसिदुहि (३।१।१०९ काशिका) इति क्यप्—**दुह्यम्** । ण्यद् (द्र० ३।१।१२४) अपि दृश्यते—**दोह्यम्** । सत्सूद्विष (३।२।६१) इति क्विप्—**गोधुक्** । दुहः कब्घश्च (३।२।७०) **कामदुघा** । नप्तृनेष्टृ (उ० २।९५) इति **दुहिता** । अन्येभ्योऽपि[6] दृश्यते (३।३।१३०) इति युच्—**सुदोहन, गोदोहनो घटः, गौरादौ**[7] (द्र० गण ४।१।४१) **गोदोहनी**[7] । उणादौ **दोहदो**[8]ऽभिलाषविशेषः ।।४।। १० १५ २०

---

१. अत्र लिबिशेन नाकरग्रन्थनिर्देशः कृतः ।

२. 'शतरि' इति साधु । ३. प्रपूरणं रिक्तीकरणमित्यन्ये ।

४. अत्र सायणीया धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या स्वामिमतं तत्र निराकृतम् ।

५. 'बहुवचने' सार्वत्रिकः पाठः सन्नपि निरर्थकः, बहुवचनादन्यत्रापि लोपदर्शनात्—अधुक्षाताम् अधुक्षाथाम् अधुक्षि । ६. 'अन्येष्वपि' पाठा० । २५

७ नहि गौरादिषु पठ्यते । 'पिप्पल्यादयश्च' इत्यत्रान्तर्गणस्याकृतिगणत्वात् संभवति । ८. द्र० हैमोणादि २४४ ।

६. दिह उपचये । उपचयोऽत्र लेपः । नेर्गदनद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिदेग्धि । शिष्टं प्राग्वत् । दिग्धः, संदिग्धः । देहनी ग्रहः, गौरादौ (द्र० गण ४।१।४१) देहनी[1] । उणादौ—देहली[2] द्वाराधो दारु: । देहः ॥५॥

५ ७. लिह आस्वादने । लेढि, लीढे । अलिक्षत् । क्सस्याचि (७।१।७२) अलिक्षाताम् । लुग् वा दुह (७।३।७३) इत्यलीढ, अलीढाः, अलिक्षत, अलिक्षथाः । श्याद्व्यध (३।१।१४१) इति णः—लेहः । वहाभ्रे लिहः (३।२।३२) खश्—वहंलिहः, अभ्रंलिहः । घञ् (द्र० ३।३।१८, १९)—लेहः । आलीढः[3] ॥६॥

१० [८. अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥]

९. चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, १० अनुदात्तोऽनुदात्तेत् । ङित्करणं नुम्निषेधार्थम्, अन्तग्रहणम् हि तत्र (७।१।५८ सूत्रे) अनुवर्तते[4], गणकृत्यमनित्यम् (तु० सीर० परि १२१) इति ज्ञापनार्थं च[5] । यथा—स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् (सुभाषित ६३१)—आचष्टे ।
१५ चक्षिङः ख्याञ् (२।४।५४)—आख्याता । वा लिटि (२।४।५५)-चख्यौ चख्ये, चचक्ष चचक्षे । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२)—आख्यत् । न ध्याख्या (८।२।५७) इति ख्यातः । चक्षेः शिच्च (उ० २।११६) इत्युस्—चक्षुः । चक्षेर्बहुलं शिच्च (४।२३३) इत्यसुन्—नृचक्षा राक्षसः, अवचक्षाः ॥ ७ ॥

२० [अथ सेट आत्मनेपदिनः]

११. ईर गतौ । इतः पृचीपर्यन्ता (२।२१) द्वादश सेट आत्मने-

१. पूर्व (१६७) पृष्ठस्था टिप्पणी ७ द्रष्टव्या ।

२ सरस्वतीकण्ठा० २।३।९८।। हैमोणादि ४६५ ।

३. अत्र क्षीरस्वामिनोऽमरटीका (२।८।८६) द्रष्टव्या ।

२५ ४. अयं भावः—यत्रान्ते इकार इद् भवति, तत्रैव नुमविधानम् । अत्र तु इकारस्येत्वेऽपि नान्त इकार इत्, तेनात्र नुम् न भवति ।

५. 'वा' पाठा० । सायणेन मतमिदं निराकृतम् धातुवृत्तौ (पृष्ठ २३०) ।

पदिनश्च । ईर्ते । ईरिता । चुरादौ ईर चेपे (१०।२०५) **ईरयति** । कम्पने च इत्येके[1] ॥९॥

१२. ईड स्तुतौ[2] । **ईट्टे, ईडिता** । ईडजनोर्ध्वे च (७।२।७८) इत्नीटि **ईडिषे, ईडिध्वे** । **ईडा** । इडाया वा (८।३।५४) इति लिङ्गाद् **इडा** । **ईड्यः** ॥९॥ ५

१३. ईश ऐश्वर्ये । **भुव ईष्टे** । ईशः से (७।२।७७)—**ईशिषे** । **ईशिता** । अधीगर्थदयेशां कर्मणि (२।३।५२) **षष्ठी**[3] । **ईशानः** । **ईशः** । स्थेशभास (३।२।१७५) इति **वरच्—ईश्वरः**[4] ॥१०॥

१४. आस उपवेशने । **आस्ते** । **आसिता** । अधिशीङ्स्थासां कर्म (१।४।४६)—**खट्वामध्यास्ते** । ईदासः (७।२।८३)—**आसीनः** । १० दयायासश्च (३।१।३७) इत्याम्—**आसांचक्रे** । गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति **क्तः—उपासितो गुरुं चैत्रः** । ण्यासश्रन्थो युच् (३।३।१०७)—**आसना** ॥११॥

१५. आङः शासु इच्छायाम् । **आशास्ते** । **आशासिता** । शासु अनुशिष्टौ (२।७३) तु धात्वन्तरं **ह्रस्वनिषेधादिविषयम्**—नाग्लोपिशास्वृदिताम् (७।४।२) **अशशासत्**[5] । शास इदङ्हलोः (६।४।३४)—**अशिषत्** । क्वावुपसंख्यानम् (६।४।३४ वा०)—**आशीः** । **क्ते** (द्र० ७।२।१५) **आशास्तः** । अनुदात्तेतश्च हलादेः (३।२।१४९) **युच्—आशासनः** । **आशास्तिः**—गुरोश्च हलः (३।३।१०३) **इति नास्ति** निष्ठायां सेटोऽकारवचनात् (३।३।९४ वा०)[6] । उदितो वा (७।२।५६) **आशास्त्वा, आशासित्वा** । २०

१. काशकृत्स्नः (पृष्ठ १७०), दुर्गसिंहश्च इत्थमेव पठतः ।

२. 'ईड ईल स्तुतौ' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १७०) । अत्र पूर्वलिखिता (पृष्ठ ५१) टिप्पणी (१) द्रष्टव्या । ३. 'भुव ईष्टे' इति प्रागुक्ते प्रयोगे ।

४. वरचि स्त्रियामीश्वरा । अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च (उ० ५।५७) इति वरटष्टित्वात् स्त्रियामीश्वरी भवति । २५

५. अत्र एतद्धातुसूत्रस्था सायणीया व्याख्यातिरनुसंधेया । तत्र स्वामिमते प्रकृतस्याङः शासुधातोरप्युपधा ह्रस्वत्वनिषेध उक्तः । इह तु न तथा पाठ उपलभ्यते ।

६. अत्र लिपिकेन नाकरस्थानसंकेतो निदर्शितः ।

आङः, शास इति दौर्गाः[1]—आशासित्वा, आशासितः ॥१२॥

१६. **वस आच्छादने** । वस्ते पटम् । वसिता । वसानः । वसितः । श्र्यादेर् (१।७३३) उषितः । अच् (द्र० ३।१।१३४ वा०)—वसः । भिदाद्यङि (द्र० ३।३।१०४) वसा[2] । वसनम् । वसस्तिप् (तु० द० उ० १ । ७४ कपाठः) वस्तिर्मेढ्रोर्ध्वम् । ष्ट्रन् (द० उ० ८ । ७९)—वस्त्रम् । वसेर्णित् (उ० ४।२१८)—वासः । वादित्वात् (द्र० ६।४।१२६) लिड्येत्वाभ्यासलोपौ न स्तः—ववसे, ववसिषे ॥१३॥

१७. **कसि गतिशासनयोः** । कंसते, कंसिता । कंसनः । कंसः । कस इत्येके ॥१४॥

१८. **णिसि चुम्बने** । निंस्ते । वा निंसनिक्षनिन्दां (८।४।३३) णत्वम्—प्रणिंस्ते[4], प्रनिंस्ते ॥१५॥

१९. **णिजि शुद्धौ** । निङ्क्ते । प्रणिङ्क्ते । निञ्जिता ॥१६॥

२०. **शिजि अव्यक्ते[5] शब्दे[6]** । शिङ्क्ते । शिञ्जानः । शिञ्जिता । शिजि पिजि इति कौशिकः—पिंक्ते, पिञ्जरः । खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ (उ० ४।९०)—पिञ्जूलः पिञ्जलः[7] । वृजी वर्जने इति दौर्गाः[8] वृक्ते, वर्जिता, वृक्तः ॥१७॥

२१. **पृची सम्पर्के** । सम्पर्को मिश्रणम् । पृक्ते । सम्पृक्तः । रुधादौ (७।२४) पृणक्ति । पृचि इति कौशिकः —पृङ्क्ते ॥१८॥

---

१. काशकृत्स्नीये दौर्गे च धातुपाठे 'आङः शासु' इत्येव पाठ उपलभ्यते ।

२. 'भिदादयङि वसा' इति क्वचित् ।

३. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ११०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ २२४) च ।

४. प्रत्याख्यातमिदं सायणेन ।

५. 'सिजि' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १७१) ।

६. अत्राव्यक्तशब्दो भूषणरवः । 'भूषणानां तु शिञ्जितम्' इत्यमरः (१।५।१६) ।

७. 'पिञ्जः' पाठा० ।

८. काशकृत्स्नोऽपि 'वृजी' इत्येव पपाठ (पृष्ठ १७१) । सायणस्तु 'अत्र स्वामी वृज इति दौर्गाः-तेषां वृक्ते, वर्जिता' इत्येवमुदधृतवान् (धातु० पृष्ठ २३५) ।

२२. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

२३. षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । इत ऊर्णुञन्ता (२।३१) नव सेटः । सूते । स्वरतिसूति (७ । २ । ४४) इति वेट्—सोता, सविता । सुषुवे । भूसुवोस्तिङि (७।३।८८) इति गुणो नास्ति—सुवावहै । स्तौतिण्योरेव षणि (८।३।६१) इति षत्वम्—सुषावयिषति । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूति (८।३।८८) इति सुषूतिः । राजसूयसूर्य (३।१।११४) इति राजसूयः साधुः । सूतः, सूतकम्, भावक्तान्तात् कन्, सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम् (तु० ७।३।४५ वा०) इति सूतका सूतिका । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् (श्वेत० उ० २।२७)—सूरोऽर्कः । सुवः कित् (उ० ३।३५)—सूनुः । क्रिन् (द्र० उ० ४।६४)—सूरिः । दिवादौ षूङ् प्राणिप्रसवे (४।११)—प्रसूयते । तुदादौ षू प्रेरणे (६।१०६)—सुवति ॥१९॥

२४. शीङ् स्वप्ने । शेते । अधिशीङ्स्थासां कर्म (१।४।२६)—ग्राममधिशेते । शीङो रुट् (७।१।६)—शेरते । शीङः सार्वधातुके गुणः, अयङ् यि क्ङिति (७।४।२१,२२)—शय्यते । अधिकरणे शेतेः (३।२।१५)—खशयः, पार्श्वादिभ्यः करणे (तु० ३।२।१५ वा०)—पार्श्वशयः । गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति क्तः, निष्ठा शीङ्स्विदि (१।२।१९) इत्यकित्त्वम्—शयितः । आलुच् वक्तव्यात् (द्र० ३।२।१५८ वा०) शयालुः । व्रते (३।२।८०) णिनिः—स्थण्डिलशायी । एरच् (३।३।५६)—संशयः । व्युपयोः शेतेः पर्याये (३।३।३९) घञ्—तवाद्य राजोपशायः, विशायः । संज्ञायां समज (३।३।९९) इति क्यप्—शय्या । भृमृशी (उ० १।७) इत्युः—शयुरजगरः । शीङो धुक्लक्वलञ्वालनः (तु० उ० ४।३८)—शीधुः, शीलम्, शैवलम्, शेवलम्, शेवालम् । वृङ्शीभ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च (द० उ० ६।६१) इत्यसुन् शेपो लिङ्गम् । शीङः किद्[1] ह्रस्वश्च (तु० द० उ० ३।५५)—शिखा । शिखरम्, शेखरम् । शाखा तु शाखतेः (१।९०), आनकः शीङ्भियोः (तु० उ० ३।८२)—शयानकः । निशेरतेऽस्मिन्निति निशीथः (द्र० उ०

१. 'निद्' इति द० उ०, श्वेत०, नारा० । शिखाशब्दस्याद्युदात्तत्वदर्शनात् निद्' पाठेनैव भाव्यम् । गुणस्तु ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव न भविष्यति इति 'किद्' पाठश्चिन्त्यः ।

२५)। इण्शीभ्यां वन् (उ० ४।१५२)—शेवः सुखम् ॥२०॥

२५. यु मिश्रणे। यौति, उतो वृद्धिर्लुकि हलि (७।३।८९)। यविता। आर्धधातुके (७।२।४९) इति वेट्—युयूषति यियविषति। आसुयुवपि (३।१।१२६) इति ण्यत्—याव्यम्। ऋदोरप् (३।३।५७)—यवः, प्रज्ञाद्यण्[1] यावः, कनि (द्र० ५।४।२९) यावको ऽलक्तकः। समि युद्रुदुवः (३।३।२३) घञ्—संयावो गुडमिश्रं खाद्यम्*। उदि श्रयतियौति-पूद्रुवः (३।३।४९)—उद्यावः। नन्द्यादौ (द्र० ३।१।१३४) ल्युः—यवनः। कनिन् युवृषि (उ० १।१५६) इति कनिन्—युवा। तिथपृष्ठ (उ० २।१२) इति यूथः। कुयुभ्यां दीर्घश्च (तु० द० उ० ७।५)—यूपः। अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च (उ० ३।४७)—यूका। सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः (उ० ३।८१)—यवागूः। वहियुभ्यां च (उ० ३।११४ श्वेत०)—इत्यसच्—यवसो[2] घासः। वहिश्रिश्रु (तु० उ० ४।५१) इति निः—योनिः। [3]पूङ्युषोर्लोपश्च (तु० द० उ० ६।१६) इत्यूषन्—यूषः। यूषेः[4] सौत्राद् योषा[5]। हसृरुहि (उ० १।९७) इति योषित्। यवासो[6] (द्र० उ० ४।२) दुरालभा[7]। कतियूति

१. प्रज्ञादिभ्यश्च (५।४।३८) इति प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्, यावादिभ्यः कन् (५।४।२९) इति सूत्रे यावपदनिर्देशाद् वा। * 'गुडगोधूमखाद्यम्' पाठा०।

२. उणादिसूत्रपाठस्तु श्वेतवनवासिपाठेन संवदति, परं स णित्त्वमनुवर्त्य यावसपदं व्युत्पादयति। वेदे (यजु० २१।४३) 'यवस' इत्यन्त्योदात्त उपलभ्यते। तदर्थं 'वहियुभ्यां णित्' इति दशपादीसूत्रे (९।४७) णित्वं नानुवर्तनीयम्।

३. अत्र 'पूङ्युषोर्लोपश्च' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः, तथैव दशपाद्युणादौ निर्देशात्, स्वयं च 'पूङ् बन्धने' (१।५९२) सूत्रव्याख्याने तथैवोद्धरणाच्च (पृ० १४८)।

४. 'युषेः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः। 'हसृरुहियुषिभ्यः इतिः' इत्युणादेः (१।९७) पाठदर्शनात् युष सौत्रो धातुः। अपि च 'यूष' पाठे लघूपधत्वाभावाद् 'योषा' इत्यत्र गुणोऽपि न स्यात्।

५. इतोऽग्रे लिबिशेन आस्या उणादेः ३।६१ सूत्रसंख्या तुलनाय निर्दिष्टा। अत्र सूत्रे उज्ज्वलदत्तेन यूषधातोः सप्रत्यये योषापदसिद्धिरुक्ता, क्षीरस्वामिना तु युषधातोः। लिबिशेनैतदपि न बुद्धं यत् युष धातोः स-प्रत्यये योषापदसिद्धिः कथं भविष्यति?

६. जवासा इति लोके प्रसिद्धा।

७. निघण्टुषु कचिद् दुरालम्भा इत्यपि पाठ उपलभ्यते। अत्र दुरालभा-

जूति (३।३।९७) इति यूतिः । संधोऽयुतसिद्धानाम्[1] इत्यादिदर्शनाद् यु अमिश्रण इत्येके[2] । क्र्यादौ युञ् बन्धने (९।७)—युनाति । चुरादौ यु जुगुप्सायाम् (१०।१५७)—यावयते, याव्यः ॥२१॥

२६. रु शब्दे । रौति, तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके (७।३।९५) हलादौ वा ईट्—रवीति । रविता । सनि ग्रहगुहोश्च (७।२।१२) इतीण् नास्ति—रुरूषति । ऋदोरप् (३।३।५७)—रवः । उपसर्गे रुवः (३।३।२२) घञ्—संरावः । विभाषाङि रुप्लुवोः (३।३।५०)—आरवः, आरावः । भ्वादौ रुङ् गतिरेषणयोः (१।६८३) रवते । रवणः । रुशातिभ्यां क्रुन् (द० उ० १।१५९)—रुरुर्मृगः । अच इः (उ० ४।१३९)—रविः । असुन्[3]—पुरूरवाः (उ० ४।२३२) । मह्यां रौति (द्र० ६।३।१०९ काशिका)—मयूरः ॥२२॥ १०

२७. णु स्तुतौ । नौति,प्रणविता । आङि नुप्रच्छयोः (१।३।२१ वा०) तङ्—आनुते । नुनूषति । नवः,प्रणवः । नुदंशोर्गुणश्च[4] (तु० द०उ० ६।५४) इति नव ॥२३॥

२८. टुक्षु शब्दे । क्षौति । क्षवथुः । क्षविता । क्षवः । क्षुतम् । वौ क्षुश्रुवः (३।३।२५) घञ्—विक्षावः ॥२४॥ १५

२९. क्ष्णु तेजने । क्ष्णौति शस्त्रम् । समः क्ष्णुवः (१।३।६५) तङ्—संक्ष्णुते, चुक्ष्णूषति ॥२५॥

३०. ष्णु प्रस्रवणे । स्नौति । स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते (७।२।३६) इतीट्—प्रस्नविता । सुस्नूषति । न दुहस्नुनमां यक्चिणौ (३।१।८९)—प्रस्नुते गौः स्वयमेव, प्रास्नोष्ट । स्नुव्रश्चि (उ० ३।६६) इति कित् सः—स्नुषा ॥२६॥ २०

३१. ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोतेर्विभाषा (७।३।९०) हलादौ

तुरुस्तुशम्यमोर्विषये पूर्वा १५१ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

१. अतुलपन्धमूलम् । २. प्रक्रियाकौमुद्यां स्मृतमिदम् ।

३. अत्र लिपिकेशेन व्यर्थैव ४।१८८ उणादिसूत्र-संख्या निर्दिष्टा । २५

४. अत्र लिपिकेशेन सूत्राकरस्थानमनिर्दिश्योज्ज्वलदत्तीयोणादिवृत्तौ बाहुलकात् प्रसाधितनवपदव्युत्पत्तिस्थानस्य (उ० १।१५६) निर्देशः कृतः ।

पिति सार्वधातुके वृद्धिः, पक्षे गुणः—प्रोर्णौति प्रोर्णोति । ऊर्णोतेर्विभाषा (७।२।६) इति वृद्धिः—प्रौर्णावीत् प्रौर्णवीत् । गुणोऽपृक्ते (७।३।९१) प्रौर्णोत् । सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति वेट्—प्रोर्णुनविषति, प्रोर्णुनुविषति, प्रोर्णुनूषति । सूचिसूत्रि (३।१।२२ वा०) इति यङ्—प्रोर्णोनूयते । विभाषोर्णोः (१।२।३) ङित्त्वम्—प्रोर्णुवितव्यम्, प्रोर्णवितव्यम् । ऊर्णोतेर्डः (उ० ५।४७)—ऊर्णा । ऊर्णोतेर्नुलोपश्च (उ० १।३०) इति कुः—ऊरुः । महति ह्रस्वश्च (उ० १।३१)—उरुः ॥२७॥

३२. उदात्ताः ।

३३. द्यु अभिगमने । इतो मापर्यन्ताः (२।५५) त्रयोविंशतिरनिटः । द्यौति । द्योता । द्यौः ॥२८॥

३४. षु प्रसवैश्वर्ययोः । सौति । सोता । सुषाव । स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु (७।२।७२) सिचीट्—असावीत् । सुतः । भ्वादौ (१।६७२) सवति, सविता[1] । स्वादौ (५।१२) सुनोति । कुसुयुभ्यश्च (द० उ० ७।५) इति स्नूपः ॥२९॥

३५. कु शब्दे । कौति । कोता । कूपः । भ्वादौ कुङ् (१।६८१) कवते । तुदादौ कु शब्दे (तु० ६।१०७)—कुवति[2] । शब्दत्वेऽर्थेऽप्येषां कौतिः शब्दमात्रे, कुवतिरार्तस्वरे, कवतिरव्यक्ते शब्दे[3] ॥३०॥

३६. ष्टुञ् स्तुतौ । स्तौति । उपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति षत्वम्—अभिष्टौति । स्तोता, प्रस्तोता, श्र्युकः (७।२।११) इति नेट्—तुष्टोथ । सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि (८।३।७१) इति षत्वम्—पर्यष्टौत् पर्यस्तौत् । स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् (८।३।६१) षः—तुष्टूषति । परिनिविभ्यः सेव (८।३।७०) इति षः—परिष्टौति । एतिस्तुशास (३।१।१०९) इति क्यप्—स्तुत्यः । अप् (कृ० ३।३।५७)—स्तवः । प्रे द्रुस्तुस्रुवः (३।३।२७)

---

१. भौवादिकः सवतिरनिट्, तेन सोता इत्येव युक्तः पाठः ।

२. तुदादौ 'कुङ्' पठ्यते । तेन 'कवते' इत्यात्मनेपदं युक्तम् ।

३. अत्र "कवतिस्ताभदव्यक्ते शब्दे वर्तते—उष्ट्रः कोकूयते इति । कुवतिरप्यार्तस्वरे—चोकूयते वृषल इति, पीडित इत्यर्थः । कौतिस्तु शब्दमात्रे" इति न्यासवचनम् (७।४।६३) अप्यनुसन्धेयम् । स्मृतः क्षीरपाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३२) ।

घञ्—प्रस्तावः। यज्ञे समि स्तुवः (३।३।३१)—संस्तावः, अन्यत्र संस्तवः। भ्राजभास (३।२।१७७) इति क्विप्—ग्रावस्तुत्। करणे क्तिन् इष्यते[1] स्तुतिः। दाम्नी (३।२।१८२) इति ष्ट्रन्—स्तोत्रम्। अर्तिस्तुसु (उ० १।१४०) इति मन्—स्तोमः। ष्टुभु स्तम्भे (१।२७८) ऽस्मात् तु स्तोभः श्रौतोऽनर्थकः श्रुतिपूरणः[2] ॥३१॥ ५

३७. ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। ब्रुव ईट् (७।३।९३) ब्रवीति। णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् (३।१।८९ वा०) इति कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः—ब्रूते कथा स्वयमेव, अवोचत। ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः (३।४।८४)—आह, आहुः। आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः (१।१।५६ वा०) आहस्थः (८।२।३५)—आत्थ। १० ब्रुवो वचिः (२।४।५३)—वक्ता। भव्यगेय (३।४।६८) इति कर्तरि—प्रवचनीयश्चैत्रोऽनुवाकस्य। चेलड्ब्रुव (६।३।४३) इति लिङ्गात् कः—ब्राह्मणब्रुवः। क्वसौ (द्र० ३।२।१०७) ऊचिवान्। उपेयिवाननाश्वानमनूचानश्च (३।२।१०९) वचिना ग्रहणात्[3] ॥३२॥

३८. इण् गतौ। एति। एत्येधत्यूठ्सु (६।१।८९) इति वृद्धिः— १५ उपैति। इतः। इणो यण् (६।४।८१)—यन्ति। लिटि—दीर्घ इणः किति (७।४।६९)—ईयुः। एता। एतेर्लिङि (७।४।२४) उपसर्गाद् ह्रस्वः—समियात्। इणो गा लुङि (२।४।४५), गातिस्था (२।४।७७) इति सिज्लुक्, गापोर्ग्रहणेनेण्पिबत्योर्ग्रहणात् (द्र० २।४।७७ वा०)—अगात्, अगुः। णौ गमिरबोधने (२।४।४६)—गमयति, बोधने—प्रत्याययति। सनि च (२।४।४७) २० —जिगमिषति, बोधने—अर्थान् प्रतीतिषति। उपेयिवाननाश्वान् (३।२।१०९) इत्युपेयिवान्। एतिस्तुशासु (३।१।१०९) इति क्यप्—

१. श्रुयजिस्तुभ्यः करणे (३।३।९४) इति वार्तिकेनेति शेषः। वार्तिकं च ल्युड्बाधनार्थम्।

२. साम्नि (गीत्यां) प्रयुज्यमाना मन्त्रबाह्या 'ओ हाइ' इत्येवमादयोऽनर्थ- २५ काः शब्दाः। तत्सामान्यादनर्थार्थकोऽयं स्तोभशब्दः। यदाह सूत्रलक्षणे—अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः (वायु पुराण ५९।१४२) इति।

३. तादृशनिपातनाद् वक्तेरनूचान इति भावः।

इत्यः । श्याद्व्यध (३।१।१४१) इति णः—अत्यायः । इण्नशजि (३।२।१६३) इति क्वरप्—इत्वरः । एरच् (३।३।५६)—अन्वयः, समयः । परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः (३।३।३७) घञ्—न्यायः । परावनुपात्यय इणः (३।३।३८) तत्राद्य पर्यायः[1], नेह विपर्ययः । संज्ञायां समज (३।३।९९) इति क्यप्—इत्या । छन्दसीणः (उ० १।२) उण्—आयुः । किंजरयोः श्रिणः
५ (उ० १।४) ञुण्—जरायुः । दुरीणो लोपश्च (उ० २।२०) इति रक्—दूरम् । एतेर्णिच्च (उ० २।११८) इत्युसिः—आयुस् । इणसिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३।२)—इनः । इणभीका (उ० ३।४३) इति कन्—एकः । हसिमृग्रिण्वा (उ० ३।८६) इति तन्—एतो वर्णः । इणः किद् (उ० ३।१५३) इति भः—इभः । अध्यायन्यायोद्याव[2] (३।३।१२२) इति न्यायः । इण आग-
१० सि, (उ० ४।१९८) इत्यसुन् नुट् च—एनस् । असुन् (द० उ० ९।४९) अयः शस्त्रम् । इण आगोऽपराधे (उ० ४।२१७ श्वेत०)—आगस् । रक् (द्र० (उ० २।२८) इरा[3] । समीणः (उ० २।११) इति थक्—समिथः संगमः । सानसिवर्णसि (उ० ४।१०७) इतीत्वलोऽसुरः । कुवश्चट् दीर्घश्च, समीणः[4]
१५ उ० ४।९२,९३) समीचः समुद्रः । एतीत्येणो मृगः ॥३३॥

३२. इङ् अध्ययने । इङोऽधिनावश्यंभावी योगः । यदाह—कश्चित् तमनुवर्तते[5] । अधीते । अधीयते—अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः (७।४।२५) । गाङ् लिटि (२।४।४९) अधिजगे वेदम् । विभाषा लुङ्लृङो (२।४।५०) गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् (१।२।१) इति ङित्वम्, घुमास्थागापाजहातिसां हलि (६।४।६६) इतीत्वम्—अध्यगीष्ट, अध्यैष्ट; अध्यगीष्यत, अध्यैष्यत ।
२० इङश्च (२।४।४८) इति सनि गमिः, अज्झनगमां सनि (६।४।१६) इति दीर्घः—अधिजिगांसते । क्रीङ्जीनां णौ (६।१।४८) आत्वम्—अध्यापयति,

1. इतोऽग्रे 'क्रमः' इत्यधिकं क्वचित् ।

2. उणादिप्रत्ययान्तेषु कथमष्टाध्याय्याः सूत्रमुद्धृतम् ? किमत्र पाठभ्रंशो-
२५ जातः ?

3. 'गौर् मौर् वाक्' इत्यधिकं क्वचित् ।

4. 'समीणः' सूत्रमुणादौ द्विः पठ्यते । सन्देहनिवृत्त्यर्थमत्र पूर्वसूत्रेण सह निर्दिष्टम् ।

5. अयं कृत्स्नः पाठः—धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते । विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ।

बुधयुध (१।३।८६) इत्यतङ्[1] । णौ च संश्चङोः (२।४।५१)—अधिजिगाप-
यिषति, अध्यापिपयिषति; अध्यजीगपत्, अध्यापिपत् । इङ्धार्योः
शत्रकृच्छ्रिणि (३।२।१३०)—अधीयन् पारायणम् । इङश्च (३।३।२१)
इति घञ्—उपाध्यायः । अपादाने स्त्रियां वा ङीष् (३।३।२१ वा०)—
उपाध्यायी, उपाध्याया । अध्यायन्यायोद्याव (३।३।१२२) इत्यध्यायः
साधुः ॥३४॥

४०. इक् स्मरणे । ककारोऽधीगर्थ (२।३।५२) इति विशेषणार्थः—
मातुरध्येति । इण्वदिकः (२।४।४५ वा०) अतिदेशाद् अध्यगात्, अधि-
यन्ति, अधिगमयति, अधिजिगमिषति । अधीत्य ॥३५॥

४१. वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनः प्रथम-
गर्भग्रहणम्, असनं क्षेपः, अशनं व्याप्तिरित्येके । वेति । प्रजने वीयतेः
(६।१।५५) इति णावात्वं वा—पुरोवातो गाः प्रवापयति, प्रवाययति ।
वीपतिभ्यां तनन् (उ० ३।१५०)—वेतनम् । वियस्तुट् च (द०उ० ६।४५) इत्य-
सच्—वेतसः । असुन् (द० उ० ६।४९)—वयस् । वीज्याज्वरिभ्यो निः
(उ० ४।४८)—वेणिः । गुधृवीपचिवचि (द० उ० ८।८९) इति त्रन्[2]—
वेत्रम् । अजिवृरीभ्यो निच्च (उ० ३।३८) इति णुः—वेणुः । वीतम् असारं
हस्त्यश्वम् । क्तिच् (द्र० ३।३।१७४) वीतिरश्वः ॥३६॥

४२. या प्रापणे । नेर्गद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणियाति ।
आच्छीनद्योर्नुम् (७।१।८०) वा—याती यान्ती । लङः शाकटायनस्यैव (३।४।
१११) इति झेर्जुस् वा—अयान्, अयुः । लुङि—यमरमनमातां सक् च
(तु० ७।२।७३) इट् च—अयासीत् । यश्च यङः (३।२।१७६) वरच्—
यायावरः । यो द्वे च (उ० १।२१) इति ययुरश्वः । कमिमनिजनि (उ०
१।७३) इति तुः—यातुः राक्षसः । हुयामा (उ० ४।१६८) इति त्रन्—यात्रा ।
गम्याद्यौ (गण० ३।३।३) यायी । मृगय्वादयश्च (उ० १।३७) इति मृगयुः
साधुः । अर्तिस्तुसु (उ० १।१४०) इति मन्—यामः ॥३७॥

---

१. अतङ् अर्थाद् आत्मनेपदाभावः, परस्मैपदमिति यावत् ।

२. अत्र लिबिशेन 'त्रन्' पाठोऽशुद्ध इति मत्वा 'सार्वत्रिकोऽयं पाठः' इति टिप्पणी कृता । यद्यपि पञ्चपाद्यां, क्वचिच्च दशपाद्यां 'त्रः' इत्येवोपलभ्यते, तथापि दशपाद्याः क. ख. ग. हस्तलेखेषु 'त्रन्' इत्येव पठ्यते ।

४३. वा गतिगन्धनयोः[1] । **वाति** । नेर्गद (८।४।१७) **इति** **णत्वम्—प्रणिवाति । वाती, वान्ती** । वी विधूनने जुक् (७।३।३८)—**पक्षे-केनोपवाजयति** । 'वीजयतिः' **इति तु** लौकिको धातुः[2] । निर्वाणोऽवाते (८।२। ५०) **साधुः, वाते तु निर्वातो वायुः, गत इत्यर्थः** । अर्तिस्तुसु (उ० १।१४०) **इति मन्—वामः** । कृवापाजि (उ० १।१) **इत्युण्—वायुः** । हसिमृग्रिण्वा (उ० ३।८६) **इति तन्—वातः ॥३८॥**

४४. भा दीप्तौ । भाति । दाभाभ्यां नुः (उ० ३।३२)—**भानुः** । चिन्तिपूजि (३।३।१०५) **इति चकराद् भानं**[3] **भा । भास्तु भासेः (१।४१२)** । न भाभूपूकमि (८।४।३४) **इति प्रभानम् । प्रभा (द्र० ३।३। १०६) । सर्वादिपाठाद् (गण० १।१।२७) भवतु ॥३९॥**

४५. ष्णा शौचे । स्नाति । निष्णाति । ग्लास्नावनुवमां च (१।५५६) **इति मित्त्वम्—प्रस्नपयति**,[4] **अनुपसर्गाद् वा**[5] **(द्र० १। १५५)—स्नापयति स्नपयति** । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले (८।३।८९) **षत्वम्—निष्णातः, नदीष्णः** । घञर्थे कः (**द्र० ३।३।५८ वा०)— प्रस्नः** । भ्वादौ ष्णै वेष्टने (१।६५५)—**स्नायति** । स्नामदि (उ ४।१११) **इति वनिप्—स्नावा, स्नायुः ॥४०॥**

---

१. 'गन्धनं मर्दनम्' इत्यधिकं क्वचित् ।

२. द्र० क्षीरतरङ्गिण्याम् 'ईज' (१।११२) धातुव्याख्यानम्—"वीजेर्लौकिकाद् अवीजयत् । तत्रैव टिप्पणमपि द्रष्टव्यम् (पृष्ठ ३७ टि० ६) ।

३. लिपिकेन 'चकाराद् भानं' इत्यत्रैव वाक्यसमाप्तिचिह्नं निर्दिष्टम्, तदनन्तरं 'भा इत्येतावत् स्वतन्त्रमुदाहरणं स्वीकृतम्, तदसत् । नहि 'चिन्तिपूजि' (३।३।१०५) इत्यनेन 'भानम्' पदं सिद्ध्यति, अपि त्वनेन सूत्रेण चिन्तादिपदप्रसिद्ध्यै 'अङ्' विधीयते । तस्मादयमत्र क्षीरस्वामिन आशयः—अङ्विधायके 'चिन्तिपूजि' इत्यादि-सूत्रे चकारेण 'भा' धातोरपि स्त्रियां भावेऽङ्प्रत्ययो बोध्यः, तेन (टापि) भानं 'भा' इत्याकारान्तं भापदं प्रसिद्ध्यति ।

४. आचार्यैरप्राप्तो विकल्प इत्युक्तं प्राक् (१।५५६ व्याख्याने) । तदनुसारं सोपसर्गात् प्रस्नापयति इत्येव प्राप्नोति । तथैव पूर्वम् (१।५५६) उदाहृतमपि ।

५. अनुपसर्गाद्वा इति त्वनुवर्तमानं पदमत्र निर्दिष्टम् ।

४६. श्रा पाके । श्राति, पच्यते स्वयमेवेति कर्मकर्तर्याहुः[1] । णौ मित् (द्र० धातुसूत्र १।८४७)—श्रपयति । श्राणा यवागूः । शृतं पाके, क्षीरहविषोः (६।१।२७ सू० भाष्यं च) ण्यन्ताण्यन्तयोर्निपातनम्[2]॥

४७. द्रा कुत्सितायां गतौ । कुत्सिता गतिः पलायनम्, निद्रा च ।[3] द्राति । नेर्गद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिद्राति । स्पृहिगृहिपति (३।२।१५८) इत्यालुच्—निद्रालुः । निद्राणः । भ्वादौ द्रै स्वप्ने (१।६४५)—द्रायति ॥४२॥ ५

४८. प्सा भक्षणे । प्रणिप्साति (द्र० ८।४।१७)—श्वनुक्षन् (उ० १।१५६) इति धिश्वप्साऽग्निः ॥४३॥

४९. पा रक्षणे । पाति । पातेर्लुग् (७।३।३७ वा०) णौ-पालयति । १० नप्तृनेष्टृ (उ० २।९५) इति पिता । रक् (द्र० उ० २।१३)—विप्रः । असुनि पातेस्थुक् (तु० उ० ४।२०४)—पाथोऽम्बु । पानीविषिभ्यः पः (उ० ३।२३)—पापम् । इणभीकापा (उ० ३।४३)—इति कन्—पाको[4] बालः । पातेर्डतिः (उ० ४।५७)—पतिः । नभ्राण्नपाद् (६।३।७५) इति नपात्[5] पातेर्डुम्सुन् (उ० ४।१७८)—पुमान् । के—नृपः (द्र० ३।२।३) अधिपः (द्र० १५ ३।१।१३६) । नामन्सामन् (द० उ० ६।७९) इति पाप्मा । ष्ट्रन् (द० उ० ८।७९)—पात्रम् । मनिन् (द० उ० ६।७३)—पामा । भ्वादौ पा पाने (१।६५७)—पिबति, पै ओवै शोषणे (१।६५४)—पायति ॥४४॥

५०. रा दाने । राति । रातेर्डैः (उ० २।६६) इति रा धनम् । कन् (द्र० उ० ३।४०) राका पूर्णिमा । राशदिभ्यां त्रिप् (द० उ० ४।३६ २० कपाठः)—रात्रिः ॥४५॥

---

१. क इति न ज्ञायते । २. अत्र प्रदीपोद्योतावपि द्रष्टव्यौ ।

३ स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २५५) ।

४. पाकशब्दः पवित्रार्थेऽपि प्रयुज्यते । तथा च मन्त्रवर्णः—यो मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टेऽनृतेभिर्वचोभिः (ऋ० ७।१०४।८) । अयमेवशब्दोऽस्मिन्नेव २५ चार्थे फारसीभाषायामपि प्रयुज्यते । अत्र विशेषः—सं० व्या० शास्त्र का इतिहास-नाम्नि ग्रन्थे (भाग १ पृष्ठ ३७) ऽवलोकनीयः । ५. इतोऽग्रे-'पातयतेस्त्विदं निपातनं युक्तम्-तनूनपात् (गण० ६।२।१४०)' इत्यधिकम् ।

५१. ला आदाने । लाति । लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने[1] (तु० ३।३६) णौ—घृतं विलालयति, विलापयति । आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३)—बहुलः[2] ॥४६॥

५२. दाप् लवने । पकारो दाधा घ्वदाप् (१।१।२०) इत्यर्थः[3] । दाति क्षेत्रम् । दायन्ते व्रीहयः । दाता । दाम्नी (३।२।१८२) इति ष्ट्रन्—दात्रम् ॥४७॥

५३. ख्या प्रकथने ।[4] आख्याति । ख्याता[5] । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२)—आख्यत् । न ध्याख्या (८।२।५७) इति निष्ठानत्वं नास्ति ख्यातः । समाने ख्यश्च[6] (तु० उ० ४। १३७)-इति सखा ॥४८॥

५४. प्रा पूरणे । प्राति । क्ते (द्र० ८।२।४३)—प्राणः ॥४९॥

५५. मा माने । मानं वर्तनम् । यात्रे माति, प्रणिमाति । माती मान्ती । घुमास्था (६।४।६६) इतीत्वं नास्ति, सर्वत्र हि पामाग्रहणं-लुग्विकरणस्य णत्वर्जम्[7]—मायते । सनि मीमा (७।४।५४) इत्यच इस्—

१. 'विपातने' पाठान्तरम् ।　　　　२. 'बहुलम्' पाठा० ।

३. 'इति पिदर्थः' पाठा० ।　　　　४. 'प्रथने' पाठा० ।

५. 'ख्यातः' पाठा० ।

६. नैतादृश्यानुपूर्वी क्वचिदुपलभ्यते । सायण ऋग्भाष्ये (१।२२।८) 'समाने ख्यश्चोदात्तः' इत्येवं पठति ।

७. स्मृतमिदं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २, पृष्ठ १६०) । धातुवृत्तौ स्मृत्वा निराकृतम् (पृष्ठ २५८) । इह हि वैयाकरणानां विविधाः प्रवादा दृश्यन्ते । तथाहि—"गामादाग्रहणेष्वविशेषः" (परि० सीरदेव १०८, नागेश ११५ शेषाद्रिनाथ ६८) इत्यनया परिभाषया लुग्विकरणपरिभाषा (परि० सीर० ८६, नागेश ९१) न बाध्यत इति सीरदेवनागेशशेषाद्रिनाथाः । वृत्तिकारोऽप्यत्रैवानुकूल इति न्यासकार आह (६।४।६६) । तथा सति घुमास्था (६।४।६६) इत्यादिना ईत्वे मीयत इत्येव भवितव्यम् । मतान्तरे 'गामादा' परिभाषया लुग्विकरणपरिभाषा न बाध्यत इत्यपि न्यासकारसीरदेवावाहतुः । तथा सति मायत इत्येव भवति । क्षीरस्वाम्युक्तं मतं नास्माभिः क्वचिदुपलब्धम् । यदि केवले णत्व (८।४।१७) एव मासामान्यस्य ग्रहणमभिप्रेतं स्यात्तर्हि परिभाषायां माशब्दनिवेशो व्यर्थ एव, तत्र सूत्र एव तथा

मित्सति । हुयामाश्रुवसिभसिभ्यस्त्रन् (तु० उ० ४।१६८)—मात्रा । चन्द्रे मो
डित् (उ० ४।२२८)—चन्द्रमाः । द्यतिस्यतिमा (७।४।४०) इतीत्—मितः ।
मः सः[1]—मासः । मापो रुरी च (द० उ० १।१५७)—मेरुः । माछासिसि-
सूभ्यो यः (उ० ४।१०८ श्वेत०)—माया । ऋज्रेन्द्र (उ० २।२८) इति
माला ॥५०॥

५६. अनुदात्ताः ।

[अथानिट् परस्मैपदी]

५७. वच भाषणे[2], ५८. अनुदात्त उदात्तेत् । वक्ति ।
वक्ता । वचिस्वपि (६ । १ । १५) इति सम्प्रसारणम्—उवाच,[3]
उक्तम् । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२), वच उम् (७।४।२०) अवो-
चत् । भव्यगेय (३।४।६८) इति कर्तरि प्रवचनीयोऽनुवाकस्य चैत्रः ।
यजयाचरुच (७।३।६६) इति कुत्वं नास्ति—प्रवाच्यम् । वचोऽशब्दसंज्ञा-
याम् (७।३।६७)—वाच्यम्, शब्दे-वाक्यम् । घञ् (द्र० ३।३।१९)—
अनुवाकः, वाकः । उपेयिवान् (३।२।१०९) इत्यनूचानः । श्लोकवचः
पचादौ[4] (गण० ३।१।१३४) । कृके वचः कश्च (उ० १।६) इति क्षुण्—
कृकवाकुः कुक्कुटः । पातृतुदिवचि (उ० २।७) इति थक्—उक्थं साम ।
शुधृवीपचिवचि (उ० ४।१६७) इति त्रन्—वक्त्रम् । क्विब्वचि (उ० २।५७)
इति दीर्घः—वाक् । असुन् (द० उ० ७।४९)—वचस् । पुंसि संज्ञायां घः
(३।३।११८)—वकः । वचन्तीति नेष्यते, अनभिधानात्[5] । चुरादौ—

व्याख्यानसंभवात् । अपि च णत्वेऽपि लुग्विकरणपरिभाषा कुतो न प्रवर्तते इति
वक्तव्यम् । तस्मात् बहुमतानुसारमोत्वेन भवितव्यमेव इति युक्तं पश्यामः ।

१. 'मासश्च' इति दशपाद्युणादि-पाठः (९।२७), 'माङः सः' इति कातन्त्रो-
णादिदुर्गसिंहवृत्तौ (५ ६४) पाठ उपलभ्यते । लिबिशेन तु हैमोणादिसूत्रनिदर्श-
नाय ५६४ सख्यानिर्दिष्टा ।

२. 'परिभाषणे' पाठान्तरम् ।

३. उवाचेत्यत्र तु 'लिट्यभ्यासस्य' (६।१।१७) इति संप्रसारणम् ।

४. पचादौ 'श्लोकवचः' न पठ्यते । तस्याकृतिगणत्वात्साधुत्वं सम्भवति ।

५. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २५०) । वचन्ति प्रयोगोऽनभिधानान्न
भवतीत्यत्र न किंचित्साक्षात् शिष्टवचनमुपलभ्यते । धातुवृत्तौ (पृष्ठ-२५८) तु

वाचयति[1] । पारायणिकैर्नाधीतोऽयम्[2] ॥५१॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

५०. **विद ज्ञाने ।** इतश्चत्वारः सेटः परस्मैपदिनश्च । वेत्ति, वित्तः, विदन्ति । विदो लटो वा (३।४।८३) इति णलादयो वा—वेद, विदतुः, विदुः । दश्च (८।२।७५) इति दस्य वा रुः—अवेः, अवेत् । समो गमि (१।३।२९) इति तङ्—संवित्ते । वेत्तेर्विभाषा (७।१।७) इति रुट्—संविद्रते, संविदते । रुदविदमुष (१।२।८) इति सेट् सन्श्च क्त्वा च कितौ वा[3]—विविदिषति विवेदिषति, विदित्वा, वेदित्वा । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् (तु० ३।१।३८) इत्याम् वा विदांचकार, आमि विदेरगुणत्वमाहुः (द्र० ३।१।३८ भाष्य), विवेद । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च (३।४।१०९) इति झेर्जुस्—अविदुः । विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् (३।१।४१), पक्षे—विदन्तु । णौ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द (३।१।१३८) इति शः—वेदयः । सत्सूद्विष (३।२।६१) इति क्विप्—वेदवित् । क्ते[4] वित्तः । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् (३।२।१६२)—विदुरः । विन्दुरिच्छुः (३।२।१६९) इति विन्दु-विद्वान् । बिदि अवयवे (१।५३) अस्मात् तु बिन्दु[5] जलकणः,

मतान्तरमभ्युपन्यस्यते—आत्रेयस्तु एकवचनान्तानुदाहृत्य अन्यत्राभिधानमिधानमित्येके इति'। स्कन्दस्वामी तु स्वभाष्ये (१।५४।८) 'प्रवचन्ति' इत्यपि प्रयुक्तवान् ।

१. क्षीरस्वामी चुरादौ स्वयं न पठति, 'वद संदेशने' (१०।२२६) इति सूत्रव्याख्यानं चान्द्रमतेनोपन्यस्यति । यथाह—'चन्द्रो वचेति अपाठीत्' ।

२. सायणेनास्यार्थः 'पारायणिकैर्वच परिभाषणे धातुर्न पठितः' इत्यन्यथावबुध्यास्य धातोः प्रामाणिकता प्रत्यपादि । (पृ० २५६) चौरादिको वद संदेशने पारायणिकैर्न पठित इति तु स्वामिनोऽभिप्रायः । अयमेव चाभिप्रायः पुरुषकारेण स्वामिनाम्ना स्मृतः (पृष्ठ ५१) । प्रक्रियाकौमुद्यामपि (भाग २ पृष्ठ १९७) द्रष्टव्यम् ।

३. अत्र स्वामी भ्रान्तः । रुदविदसूत्रं हि रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च (१।२।२६) इत्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यं कित्त्वं विधत्ते । तेन विविदिषति विदित्वा इत्येव भवति । अत्र 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (२।६२) इति सूत्रस्य तरङ्गिण्यपि द्रष्टव्या ।

४. अत्र लिपिकेन भ्रान्त्या कित्त्वविकल्पविधायकसूत्रस्य (१।२।२६) संख्या निर्दिष्टा ।

५. 'बाहुलकादुः' इति बिदि अवयवे (१।५३) इत्यत्र स्वामी ।

ओषुध्यादिः। संज्ञायां समज (३।३।९९) इति क्यप्—विद्या। घट्टिवन्दिविदिभ्यो (३।३।१०७ वा०) युच्—वेदना। कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये (३।४।२९) णमुल्—ब्राह्मणवेदं भोजयति। विदेः शतुर्वसुः (७।१।३६) वा—विद्वान्, विदन्। विभाषा गमहन (७।२।६८) इतीट्—विविद्वान् विविदिवान्। हृपिशिरुहि (द० उ० १।४७) इतीन्—वेदिः। हलश्च (३।३।१२१) इति करणे घञ्—वेदः। नभ्राण्नपाद् (६।३।७५) इति न विद्यते—नवेदाः, असुन् सर्ववेदाः[1] सर्वस्वदक्षिणक्रतुयाजी[2]। दिवादौ विद सत्तायाम् (४।६३)—विद्यते। तुदादौ विद्लृ लाभे (६।१३५)—विन्दति। रुधादौ विद विचारणे (७।१३)—विन्ते, विनत्ति[3]। चुरादौ विद चेतनाख्यानविवादेषु (१०।१५५) तङानी—वेदयते ॥५२॥

६०. अस भुवि। भवनं भूः, सत्ता। अस्ति। श्नसोरल्लोपः (६।४।१११)—स्तः, सन्ति, सन्। उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः (८।३।८७) इति षः—अभिष्यात् अभिषन्ति, प्रादुःष्यात् प्रादुःषन्ति, नेह—अभिस्तः। तासस्त्योर्लोपः (७।४।५०)—त्वमसि, व्यतिसे। रि च (७।४।५१)—व्यतिरे। ह एति (७।४।५२) इति सस्य हः—व्यतिहे। ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च (६।४।११९)—एधि। अस्ति सिचोऽपृक्ते (७।२।९६) इतीट्—आसीत्। अस्तेर्भूः (२।४।५२), गातिस्था (२।४।७७) इति सिज्लुक्, आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः (१।१।५६ वा०), भूसुवोस्तिङि (७।३।८८) इति गुणाभावः—अभूत्। अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यबाधनम् (२।४।५२ वा०)—कारयामास। कृभ्वस्तियोगे (५।४।५०) च्विः—शुक्लीस्यात् ॥५३॥

६१. मृजूष् शुद्धौ। व्रश्चभ्रस्ज (८।२।३६) इति षः, मृजेर्वृद्धिः (७।२।११४)—मार्ष्टि। मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिः[4]—परिमृजन्ति परिमार्जन्ति। ऊदित्त्वाद् (द्र० ७।२।४४) वेट्—मार्ष्टा मार्जिता। मृष्टः। मृजेर्विभाषा (३।१।११३) क्यप् परिमृज्यः, परिमार्ग्यः। तुन्दशोकयोः

---

१. उज्ज्वलदत्तेन 'गतिकारकयोः' (उ० ४।२२६) सूत्रवृत्तौ व्याख्यातः।

२. 'सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः' इत्यमरः (२।७।९)।

३. रुधादौ विदधातुस्तुदादिवत् पठ्यते (द्र० क्षीर० ७।१३)। तेन 'विनत्ति' इति रूपं चिन्त्यम्।

४. 'अथान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते' इति भाष्यम् (१।१।३) अनुसंधेयम्।

परिमृजापनुदोः (३।२।५) कः—तुन्दपरिमृजोऽलसः। घञ् (द्र० ३।३।१८,१९)—मार्गः। भिदादौ (गण० ३।३।१०४) मृजा। कञ्जिमृजिभ्यां चिद् (उ० ३।१३७) इत्यारन्—मार्जारः, मार्जालः। मृजेष्टिलोपश्च (उ० १।११०) इति कलच्—मलः। चुरादौ मृजूष् शौचालंकारयोः (१०।२३६)—मार्जयति। मार्जना (द्र० ३।३।१०७)। मार्जितः, मार्जिता रसालेति रूढिः (द्र० अमर २।९।४४) ॥५४॥

६२. रुदिर् अश्रुविमोचने। रुदादिभ्यः सार्वधातुके (७।२।७६) इतीट्—रोदिति। लङि—रुदश्च पञ्चभ्यः (७।३।९८) इतीट्—अरोदीत्, अड् गार्ग्यगालवयोः (७।३।९९)—अरोदत्। रुद्याद्—इतीडटौ पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वा यासुट्[1] (द्र० ३।४।१०३)। इरितो वा (३।१।५७) इत्यङ्—अरुदत् अरोदीत्। रलो व्युपधाद् (१।२।२६) इति निषेधे प्राप्ते रुदविदमुष (१।२।८) इति संश्च क्त्वा च कितौ वा[2]—रुरुदिषति, रुरोदिषति, रुदित्वा रोदित्वा। रोदेर्णिलुक् च (उ० २।२२) इति रक्—रुद्रः ॥५५॥

६३. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[अनिट् परस्मैपदी]

६४. ञिष्वप् शये, ६५ अनुदात्त उदात्तेत्। स्वपिति। सुष्वाप। सुविनिर्दुर्भ्यः (८।३।८८) इति षः। सुषुप्यते। वचिस्वपि (६।१।१५) इति सम्प्रसारणम्—सुषुपुः। लङि (द्र० ७।३।९८,९९) अस्वपीत् अस्वपत्। लुङि अस्वाप्सीत्। रुदविद (१।२।८) इति सुषुप्सति, सुप्त्वा। स्वापेश्चङि (६।१।१८) सम्प्रसारणम्—असूषुपत्। स्वपो नन् (३।३।९१)—स्वप्नः। ञीतः क्तः (३।२।१८७)—सुप्तः। स्वपितृषोर्नजिङ् (३।२।१७२)—स्वप्नक् ॥५६॥

---

१. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६२)।

२. अत्रापि भ्रान्तः स्वामी। न हि 'रलो व्युपधाद्' (१।२।२६) इति क्त्वासनोः कित्वं प्रतिषेधति, किं तर्हि विकल्पं विधत्ते। 'रुदविद' (१।२।८) इति तु नित्यं कित्वं प्रतिपादयति, न विकल्पम्। अतः 'रुरुदिषति रुदित्वा' इत्येव साधु। विद ज्ञाने (२।५६) सूत्रव्याख्यानेऽपीयमेवास्य भ्रान्तिः।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

६६. श्वस प्राणने । प्राणनं जीवनम् । इतो वक्ष्यमाणा [illegible] द्वादश सेटः । श्वसिति । अश्वसीत्, अश्वसत् । लुङि—अतो हलादेर्लघोः (७।२।७) वा[1] वृद्धिः—अश्वसीत्, अश्वासीत् । श्याद्व्यध (३।१।१४१) इति णः—श्वासः । काशकृत्स्ना अस्य निष्ठायाम् [illegible][2]—आश्वस्तः, विश्वस्तः । चलनशब्दार्थाद् (३।२।१४८) युच्—श्वसनः [illegible]

६७. अन च । चात्[3] प्राणने । प्रपूर्वः—प्राणिति । प्राणीत्, प्राणत् । अनितेः (८।४।१९) इति णत्वम् । अन्तः (८।४।२०)—प्राण [illegible] । उभौ साभ्यासस्य (८।४।२१)—प्राणिणिषति । कृवृजृसि (उ० ३।१०) इति न [illegible] अन्नम् । असुन् (द० उ० ९।४९)—अनः शकटम् । अघ्न्यादयश्च (उणादि ४।११२) अन्यः । अनिदृशिभ्यां चित् (तु० द० उ० ३।४?) अनीकम् । प्राणाद्या[4] घञि ।

६८. जक्ष भक्षहसनयोः । [जक्षिति], जक्षीत् । अजक्षीत्, अजक्षत् । जक्षित्यादयः षट् (६।१।६) अभ्यस्तः । नाभ्यस्ताच्छतुः (७।१।७८) इति न नुम्—जक्षत् । वा नपुंसकस्य (७।१।७९) जक्षति कुलानि, [illegible] जक्षन्ति । सिजभ्यस्त (३।४।१०९) इति झेर्जुस्—अजक्षुः । लुङि—अजक्षिषुः ॥५८॥

६९. उदात्ता उदात्तेतः ।

७०. वृत् । रुदादयः पञ्चोक्ताः ॥

---

१. क्षीरस्वामी 'ह्म्यन्तक्षण' (७।२।५) सूत्रे 'शस' इति पठति । [illegible] सीत्' इति शसेर्वृद्धिनिषेधो भवति (द्र० क्षीरतरङ्गिणी २।४८०)। [illegible] वृद्धिविकल्पः । ये तु ह्म्यन्तक्षण (७।२।५ सूत्रे) 'श्वस' इति पठन्ति [illegible] इत्येव भवति, शसधातोस्तु अशसीत् अशासीत् इत्युभयथा ।

२. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६४) । काशकृत्स्नधातुपाठस्य [illegible] धातुसूत्रव्याख्याने तादिप्रत्ययसामान्ये इडभाव उदाहृतः । [illegible] स्तिः, श्वसतम् श्वस्तव्यम्' इति (पृष्ठ १६५)।

३. 'चकारात्' पाठा० । ४. प्राण-अपान-व्यान-उदान-समानाः ।

७१. जागृ निद्राक्षये। सेट्। जागर्ति, जाग्रतः[1], जाग्रति जाग्रोऽवि- बुधाः। रिङ् शयग्लिङ्क्षु (७।४।२८) इति प्राप्ते गुणः—जागर्यते। जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु (७।३।८५) इति गुणः—जागर्यते। उषविद— जागृर[2]न्यतरस्याम् (तु० ३।१।३८) इत्याम् वा—जागरांचकार, ५ जजागार। णलुत्तमो वा (७।१।९१) णित्—जजागार, जजागर। ह्म्यन्तक्षण (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति—अजागरीत्। जागर्तेरकारो वा (३।३।१०१वा)० जागरा, जागर्या। जागृरूकः (३।२।१६५)—जागरूकः। जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् (उ० ४।५४)—जागृविः ॥५९॥

७२. दरिद्रा दुर्गतौ। सेट्। दरिद्राति। इद् दरिद्रस्य (६।४।११४) १० —दरिद्रितः। श्नाभ्यस्तयोरातः (६।४।११२) लोपः—दरिद्रति। दरिद्रा- तेरसार्वधातुके (कातन्त्र ३।८।३४)[3] दरिद्र्यते, दरिद्रायते इत्येके। पचा- दौ (द्र० ३।१।१३४) दरिद्रः। दरिद्रातेर्वा[4] इत्याम—दरिद्रांचकार। ददरिद्रौ[5]। अभ्यस्ताच्च (द्र० ३।४।१०९) झेर्जुस्—अदरिद्रुः। लुङि वा[6]—अदरिद्रीत् अदरिद्रासीत्। तनिपतिदरिद्राणा (तु० ७।२।४९ वा०) १५ सनि वेट्—दिदरिद्रासति दिदरिद्रिषति। न दरिद्रायके लोपो दरि- द्राणे च नेष्यते, दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा (६।४।११४ वा०)। दरिद्रितः, यस्य विभाषा (७।२।१५) इतीण्निषेधो नास्ति, तत्रैकाच् इत्यनुवृत्तेः। दरिद्रातेर्यालोपश्च (उ० २।९०) इत्यूः—दद्रूः ॥६०॥

७३. उदात्तौ। नोदात्तेतौ, दरिद्राजाग्रित्यनित्रस्मरणात्[7] ॥

२० ७४. चकासृ दीप्तौ। चकास्ति। चकासति। चकासत्। कास्यनेकाज्ग्रहणाद् (द्र० ३।१।३५ भाष्य) आम्—चकासांचकार। तिप्यनस्तेः (८।२।७३) इति सस्य दः—अचकाद् भवान्। सिपि धातोरुर्वा

१. 'जागृतः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः। २. 'जागृभ्यः' पाठा०।

३. अत्र लिबिशिनाबुद्ध्या भाष्यवार्तिकं द्रष्टुं ६।४।११४,१ संख्या निर्दिष्टा।

४ अनुपलब्धमूलम्। मतमिद स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६६)। अत्र धातु- २५ वृत्तिरनुसंधेया। ५. स्मृमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६६)।

६. 'अद्यतन्यां वा' इति वार्तिकम् (६।४।११४) अत्रानुसंधेयम्।

७. कुत्र स्मर्यत इति नोक्तम्। पारम्पर्येणेति शेषः स्यात्।

(८।२।७४)—अचकात् त्वम्, अचकास्त्वम् । अचकासीत् । चकासिता ॥६१॥

७५. शासु अनुशिष्टौ । अनुशिष्टिर्नियोगः। शास्ति ।शासति। शासिता । शास इदङ्हलोः (६।४।३४) शासिवसि (८।३।६०) इति षः—शिष्टः । शा हौ (६।४।३५)—शाधि । तिप्यनस्तेः (८।२।७३) इति दः—अशाद् भवान् । सिपि धातोरुर्वा (८।२।७४) अशात् त्वम्, अशास्त्वम् । झेर्जुस् (द्र० ३।४।१११)—अशासुः । सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च (३।१।५६) इत्यङ्—अशिषत् । नाग्लोपिशास्वृदिताम् (७।४।२)—अशशासत् । एतिस्तुशास्वृ (३।१।१०९) इति क्यप्—शिष्यः । तन्तृचौ[1] शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ (उ० २।९४)—शास्ता[2] बुद्धः, प्रशास्ता ऋत्विक् । क्तिन् आबादिभ्यः (३।३।९४ वा)—शिष्टिः । शास्तिरुणादौ[3] । भाषायां शासियुधि (३।३।१३०) इति युच्—दुःशासनः । उदितो वा (७।२।५६) इट्—शिष्ट्वा, शासित्वा । शिष्टः ॥६२॥

७६. उदात्तावुदात्तेतौ ।

[अथ सेटावात्मनेपदिनौ]

७७. दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः[4] । देवनं क्रीडा । आदीधीते । यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः (७।४।५३) लोपः—आदीध्यते, आदीधिता । दीधीवेवीटाम् (१।१।६) इति गुणवृद्धी न स्तः—आदीध्यनम्, आदीध्यकः । दीधितिः—श्र्युकः किति (७।२।११) [?] ग्रहादीनाम् (७।२।९ वा०) इति पर्युदासात् तितुत्र (७।२।९) इतीण्निषेधो नास्ति ॥६३॥

७८. वेवीङ् वेतिना तुल्ये[4] । वी गत्यादौ (२।३६), तत्तुल्यऽर्थे । वतनातुल्य इत्यपाठः । आवेवीते । शिष्टं प्राग्वत् ॥६४॥

---

१. तृन्तृचौ पाठा० । २. अप् तृन्तृच् (६।४।११) सूत्रे 'प्रशास्तृ' शब्दे प्रोपसर्गस्यातन्त्रत्वात् दीर्घः' । द्र० धातुवृत्तिः (पृष्ठ २६७) ।

३. अत्र पक्षान्तराणि धातुवृत्तौ द्रष्टव्यानि (पृष्ठ २६७) ।

४. इमौ छान्दसाविति भाष्यम् (१।१।६) । नेति कातन्त्रीयाः । पाणिनिस्तु न विशेषमाह । अत्रास्मदीयः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नामा ग्रन्थो (पृष्ठ २९, ३०) द्रष्टव्यः ।

७९ उदात्तौ। नोदात्तेतौ अनित्वस्मरणात्।

८०. वृत्। जक्षित्यादयः प्रभवाभ्यस्ता वृत्ताः।

[अथ सेटौ परस्मैपदिनौ]

८१. षस ने। सस्ति। माछाससिसूभ्यो यः (उ० ४।१०६)—
सस्यम्। रास्नासास्ना (उ० ३।१५)। सस्ति[2] ससेन इति चैके पेठुः[3]—
संस्ति ॥६५॥

८२. वश कान्तौ। कान्तिरिच्छा। वष्टि। ग्रहिज्यावयि (६।१।१६)
इति संप्रसारणम्—उष्टः उशन्ति; उशन्, उशती। वशिष्यति।
विवशिषति। यङि न वशः (६।१।२०) सम्प्रसारणम्—वावश्यते।
ण्यन्ताल्ल्युः (गण० ३।१।१३४)—वाशनः। वशेः कित् (द० उ० ८।७२)
इतीरन्—उशीरम्। वशः कनस् (द्र० उ० ४।२३९)—उशनाः।
उशिक्। (द्र० उ० २।७१)। अब्विधौ वशिरण्योरुपसंख्यानम् (३।३।५८
वा०)—वशः ॥६६॥

८३. उदात्ता उदात्तेतः।

८४. चर्करीतं च। चर्करीतं परस्मैपदम्[4]। यङ्लुकः पूर्वाचार्य-
संज्ञैषा। शपो लुक् प्रयोजनम्। ववदीति, नर्नर्ति। दीधीङादयश्छान्दसाः[5]॥

[अथानिड् आत्मनेपदी]

८५ ह्नुङ् अपनयने, ८६. अनुदात्तः। अपनयम् अपला-

---

१. 'षस षसन' इति स्वामिपाठ इत्याह सायणः (धातु पृ० २६७)।

२. अत्र 'ससि' इति शुद्धः पाठः स्यात् 'संस्ति' रूपनिदर्शनात्।

३. अत्र धातुवृत्तिः (पृष्ठ २६७, २६८) द्रष्टव्या।

४. सर्व एव धातुवृत्तिकारा एतत्सूत्रव्याख्याने 'परस्मैदम्' इति व्याचक्षते। तदयुक्तम्। अस्मात्सूत्रात् प्रागेव 'उदात्ता उदात्तेतः' इति सूत्रस्य पाठात्। अपि च 'परस्मैपदम्' इति व्याख्याने 'दाधर्त्ति (७।४।६५) सूत्रभाष्यमपि न संगच्छते। तत्र हि 'तितिक्ते' निपातनाद् यङ्लुकः परस्मैपदित्वं ज्ञापितम्। द्र० पृष्ठ ८ टि० ५।

५. नेदं धातुसूत्रम्। स्वामिवचनं चैतत्। दीधीवेव्योश्छादसत्व उक्तम्।

पः । निह्नुते चैत्राय, श्लाघह्नुङ्स्था (१।४।३४) इति सम्प्रदानम् । अपह्नोता ॥६७॥

८७ हृत् । स्वपादयः स्वरार्थं वर्तिताः[1] ।

भट्टेश्वरस्वामिपुत्र-क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां
धातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां ५
लुग्विकरणोऽदादिगणः
सम्पन्नः समाप्तः[2] ।

१. स्वापादिर्हिंसामच्यनिटि (६।१।१८८) इति आद्युदात्तत्वार्थम् ।

२. 'इति क्षीरतरङ्गिण्यां लुग्विकरणा अदादयः समाप्ताः' पाठा० ।

॥ अथ जुहोत्यादिगणः ॥

१. हु दानादनयोः । दानमत्र हविः प्रक्षेपः, अदनं भक्षणम् । इतो जुधाजन्ता (३।१०) इत्यादिः । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२।४।७५) श्लौ (६।१।१०) इति द्विर्वचनम्—जुहोति, जुहुतः । हुश्नुवोः
५ सार्वधातुके (६।४।८७) यण्—जुह्वति, अदभ्यस्तात् (७।१।४)। भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च (३।१।३९) इति वाऽऽम्—जुहवांचकार जुहाव । हुझल्भ्यो हेर्धिः (६।४।१०१)—जुहुधि । होता । अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः (उ० २।१०८) इतीसिः—हविः । अर्तिस्तुसु (उ० १।१४०) इति मन्—होमः । हुयामा (उ० ४।१६८) इति त्रन्—होत्रम् । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च (३।२।
१० १७८ वा०)—जुहूः स्रुक् ॥१॥

२. ञिभी भये । चौरेभ्यो बिभेति, भीत्रार्थानां भयहेतुः (१।४।२५) अपादानम् । भियोऽन्यतरस्याम् (६।४।११५) इत्वम्—बिभितः । भीह्री (३।१।३९) इति बिभयांचकार बिभाय । भीस्म्योर्हेतुभये (१।३।६८) तङ्—भियो हेतुभये षुक् (७।३।४०)—मुण्डो भीषयते । बिभेतेर्हे-
१५ तुभये (६।१।५६) आत्वं वा—मुण्डो भापयते, नेह—कुञ्चिकयैनं भाययति । भियः क्रुक्लुकनौ (३।२।१७४)—भीरुः, भीलुकः । क्रुकन्नपि (द्र० ३।०।१७४ भाष्य०)—भीरुकः । भियः षुग् वा (उ० १।१४८) इति मक्—भीमः, भीष्मः । अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् (३।३।५६ वा०)—भयम्, भीतिः, भीः । ऋज्रेन्द्राग्र (उ० २।२८) इति भेरभेलौ । आनकः
२० शीङ्भियः (उ० ३।८२)—भयानकः । इण्भीका (उ० ३।४३) इति कन्—भेकः ॥२॥

३. ह्री लज्जायाम् । जिह्रेति, जिह्रियति । भीह्री (३।१।३९) इति जिह्रयांचकार, जिह्राय । अर्तिह्री (७।३।३६) इति पुक्—ह्रेपयति । नुदविन्दोन्दत्रा (८।२।५६) इति वा नत्वम्—ह्रीणः ह्रीतः । ह्रीः ॥३॥

२५ ४. पॄ[1] पालनपूरणयोः । पिपर्ति, पिपूर्तः[2] पिपुरति[3]—

---

१. 'पृ' पाठान्तरम् ।
२. नास्ति क्वचित् ।
३. 'पिप्रति' पाठान्तरम् ।

अर्तिपिपर्त्योश्च (७।४।७७) इत्यभ्यासस्येत्वम्। शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा (७।४।१२)—निपप्रुः, निपपरुः। क्र्यादिनियमाद् (द्र० ७।२।१३) इट्—पप्रिव। ह्रस्वान्तोऽयमिति नन्दी[4]—पपरिव। ऋद्धनोः स्ये (७।२।७०)—परिष्यति। धारिपारि (३।१।१३८) इति ण्यन्ताच्छः—पारयः। पार तीर (१०।१९२) इत्यस्य पारम्। ऋदोरप् (३।३।५७)—परः। न ध्याख्या (८।२।५७) इति निष्ठानत्वाभावः—पूर्तः। पूर्तिः। वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति ण्यन्तात् पूर्णः पूरितः। पूरी आप्यायने (४।४३)ऽस्मात् तु पूर्णः। क्र्यादौ (९।१८) पृणाति, तत्रैव ग्रहणशेषं वक्ष्यामः ॥४॥ ५

५. डुभृञ् धारणपोषणयोः। भृञामित् (७।४।७६)—बिभर्ति। भर्ता। भारः। क्वित्रः (द्र० ३।३।८८), त्रेर्मम् नित्यम् (४।४।२०)—भृत्रिमम्। डुभृञ् इति द्रमिडाः—भरथुः[1] (द्र० ३।३।८९)। भीह्री(३।१।३९) इति वाम् श्लुवच्च—बिभराञ्चकार बिभार। भृतः। क्र्यादौ भॄ भरणे (९।२०)—भृणाति, भरः, भरिता, भरीता। फलेग्रहिरात्मंभरिश्च (३।२।२६) चात् कुक्षिंभरः[2] (द्र० ३।२।२६ काशिका)। संज्ञायां भृतॄ (३।२।४६) इति विश्वंभरा। संज्ञायां समज (३।३।९९) इति भृत्या। भृतिः। भृञोऽसंज्ञायाम् (३।१।११२)—भृत्यः। संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिध्यति[3] (३।१।११२ भाष्य०) शृङ्गारभृङ्गारौ च (तु० उ० ३।१३६) इति भृङ्गारः साधु। पचादौ (द्र० ३।१।१३४) जारभरा। भ्वादौ (१।५३८) भरति ॥५॥ १० १५

६. माङ् माने शब्दे च। मिमीते, भृञामित् (७।४।७६)। मासीष्ट अकित्त्वाद् ईत्वं नास्ति। सनि मीमा (७।४।५४) इति मित्सते। अदादौ मा माने (२।५५)—माति। भ्वादौ मेङ् प्रणिदाने (१।६८५)—विनिमयते। २०

७. ओहाङ् गतौ। भृञामित् (७।४।७६) इति जिहीते पर्णानि[5]

---

१. स्मृतमिदं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २, पृष्ठ २२८), धातुवृत्तौ (पृष्ठ २७२) च।

२. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ३६)।

३. तथा च चान्द्रं सूत्रम्—'फलेग्रहिरात्मंभरिः कुक्षिम्भरिः (१।२।१०) २५

४ इतोऽग्रे 'स्त्रियां मात्राधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति' इत्यधिकं क्वचित्।

५. 'प्रणिधाने' पाठा०।

६. 'पत्राणि' पाठा०।

नाभ्युज्जिहते रत्नानि[1] । हायते ग्रामः । हश्च व्रीहिकालयोः (३।१।१४८) इति ण्युट्—हायनो नाम व्रीहिः, वर्षं च । ओदितश्च (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्—हानः । हात्वा ॥७॥

८. ओहाक् त्यागे । ककारो हश्च व्रीहिकालयोः (३।१।१४८) इति ५ सामान्यग्रहणाविघातार्थः; अकितः (द्र० ७।४।८३) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वनिषेधार्थ इत्येके । जहाति । जहातेश्च (६।४।११६) इतीत्वं वा—जहितः जहीतः । जाहीतीति यङ्लुकि । आ च हौ (६।४।११७) इतीत्वम्, ईत्वम् आत्वं च–जहिहि, जहीहि, जहाहि । लोपो यि (६।४।११८)–जह्यात् । घुमास्थ (६।४.६६) इतीत्वम्—हीयते । एर्लिङि (६।४।६७)—हेयात् । वातशुनीति-१० लशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः (३।२।२८ वा०) खश—शर्धञ्जहा मृगाः[2] । हीनः । ग्लाज्याहाभ्यो निः (३।३।८५ वा०)—हानिः । जहातेश्च क्त्वि (७।४।४३) इतीत्वम्—हित्वा । नौ हः (उ० ३।४४) इति कन्—निहाका गोधा[3] । नञि जहातेः (उ० १।१५७) कनिन्—अहः । कलं जहातीति कलहः—कः (द्र० ३।२।५) ॥८॥

१५ ९. डुदाञ् दाने । दत्ते । नेर्गदनद (८।४।१७) इति प्रणिददाति । नाभ्यस्ताच्छतुः (७।१।७८) नुम्—ददत् । घुमास्था (६।४।६६) इतीत्वम्—दीयते । आङो दोऽनास्यविहरणे (१।३।२०) तङ्—विद्यामादत्ते । घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च (६।४।११९)—देहि । गातिस्थाघु (२।४।७७) इति सिज्लुक्—अदात् । स्थाघ्वोरिच्च (१।२।१७) सिच् किच्च—अदित[4] । २० सनिमीमा (७।४।५४) इति दित्सति । डु (द्र० ३।३।८८)—दत्रिमम् । ददातिदधात्योर्विभाषा (३।१।१३९) इति शः, पक्षे श्याद्व्यध (३।१।१४१) णः—ददः दायः । प्रे दाज्ञः (३।२।६)—विद्याप्रदः । दो दद्घोः (७।४।४६) दत्तः । अच उपसर्गात् तः (७ । ४ । ४७)—प्रत्तम् । दाधेट्सि (३।२।१५९) इति रुः—दारुर्दानम्[5] । उपसर्गे घोः किः (३।३।९२—आदिः । आतो युच् २५ (३।३।१२८) सुदानो गौस्त्वया । दायादः ॥९॥

१. 'तृणानि' पाठा० । २. 'माषा' इति भाष्यादौ पाठः ।
३. 'गोधिका । ४. 'आदित' पाठा० ।
५. न लोकाव्यय (२।३।६९) सूत्रे 'उ' इत्यनेनोकारान्तस्यापि प्रतिषेध इति पष्ठ्यभावः ।

१०. डुधाञ् दानधारणयोः[1] । **धत्ते** । **प्रणिदधाति** । **दधत्** ।
धीयते । **धेहि** । **अधित** । **अधात्** । दधस्तथोश्च (८।२।३८) इति भष्—
धत्तः, धत्स्व, धत्त्रिमम् । पाय्यसान्नाय्य (३।१।१२६) इति **धाय्या सा-
मिधेनी** । **दधः** । **धायः** । दधातेर्हिः (७।४।४२)—**हितम्** । वष्टि भागुरिरल्लो-
पम्[2] इति **पिहितम्, पिधानम्** । स्पृहिगृहि (३।२।१५८) इत्यालुच्— ५
श्रद्धालुः श्रदुपसर्गवत्[3] । भाषायां धाञ्कृसृ (३।२।१७१ वा०) इति
किकिनौ—दधिः । आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३)—**गोधा** । आतश्चोपसर्गे
(३।१।१३६) कः—**विधः, विधा** । **कर्कन्धूर्बदरी** (द्र० उ० १।९३) ।
वयसि धाञः, पुरसि च[4] (उ० ४।२२८. २३०) इत्यसिः—**वयोधाः, पुरोधाः** ।
विधाञो[5] वेध च (उ० ४।२२५)—**वेधाः** । सितनिगमि (उ० १।६६) इति १०
तुन्—धातुः । दधातेर्यन्नुट् च (उ० ५।४८)—**धान्यम्** । सुसूधाञ्गृधिभ्यः
क्रन् (उ० २।२४) **धीरः** । कृपॄवृजिमन्दि (उ० २ । ८१) इति **क्युन्—
निधनम्** । आनको लूशिङ्धिधाञ्भ्यः (तु० उ० ३।८२)—**धानकः** । अन्दूदृम्भू
(तु० उ० १।९३) इति **दिधिषूर्ज्येष्ठानूढा**[6] । धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ०
३।६)—**धानाः** । **अघ्न्याद्यौ** (द्र० उ० ४।११२) **सन्ध्या** । उपसर्गे घोः १५

---

१. 'धारणपोषणयोः' इतिः कश्चित्, स चार्वाचीनः पाठः । दशपादीवृत्तेः क-पाठो दानार्थ एवानुकूलः । निरुक्तकारो (७।१५) ऽपि 'रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम्' इत्याह ।

२. द्र० 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' भाग १ पृष्ठ ६९,७२ । तत्र पठभेदा अपि निर्दिष्टाः । अत्र 'अवाप्योः' ग्रहणमुपलक्षणार्थम्, तेन अधेरपि भवति । 'धिष्ठि- २०
तं' 'धिष्ठितः' इत्यादीनि पदानि महाभारतादावसकृत् प्रयुज्यन्ते ।

३. श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम् (१।४।५९ वा०) इति वार्तिकेन । शाकटायनस्तु 'श्रद् अच्छ अन्तर्' इत्येतान् त्रीनधिकानुपसर्गानाह । द्र० बृहद्देवता २।९५ ॥

४. प्रायेण सर्वासूणादिवृत्तिषु 'वयसि धाञः, पयसि च, पुरसि च' (४।२२८—२३०) इति पाठक्रमो दृश्यते । क्षीरस्वामिपाठे तु मध्यमं सूत्रं नासीदिति प्रतीयते । २५
युक्तं चैतत्, उत्तरयोर्द्विःश्चकारपाठात् ।

५. 'यौ धाञो' पाठा० ।

६. अत्र विप्रवदन्ते स्मृतिकाराः । तदुक्तं क्षीरस्वामिना अमरटीकायाम् (२।६।२३)—"दिधिषू द्वौ वारौ द्विरूढा संस्कृता । यदाहुः—अक्षता च क्षता चैव पुनर्भवति पुनर्भूः सा संस्कृता पुनः (याज्ञ० १।६७) । मनुस्त्वन्यथाह—ज्येष्ठायां यद्यनूढायां

कि: (३।३।९२)—**सन्धिः, विधिः** । कर्मण्यधिकरणे च (३।३।९३)—**ओषधिः, वालधिः** । भिदादौ (गण ३।३।१०४) **श्रद्धा** । आतो युच् (३।२।१२८) **सुधानस्त्वधाभारः** । दिवादौ धीङ् आधारे (४।२६)—**धीयते** ॥१०॥

११. अनुदात्ताः ।

१२. णिजिर् शौचपोषणयोः । इतस्त्रयोऽनिट उभयपदिनश्च । निजां त्रयाणां गुणः श्लौ (७।४।७५)—**नेनेक्ति** । नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके (७।३।८७) गुणः—**नेनिजानि** । **अनिजत्, अनैक्षीत्** ॥११॥

१३. विजिर् पृथग्भावे । **वेवेक्ति** । **वेविजानि** । विचिर् इति सभ्याः—**वेविचानि, विवेचनम्, विवेकः** ॥१२॥

१४. विष्लृ व्याप्तौ । **वेवेष्टि** । **अविषत्** (द्र० ३।१।५५) । उदिदित्येके[1]—**अविक्षत्, विष्ट्वा वेविषित्वा** (द्र० ७।२।५६) । **परिवेषः** । विषेर्णसिकर्मणि कः[2] (तु० दश० उ० ९।२०)—**विषम्** । विषेः किन्नुश्च (द्र० उ० ३।३९) **विष्णुः** । घञ् (द्र० ३।३।१९) **वेषो नेपथ्यम्** ॥१३॥

१५. घृ क्षरणदीप्त्योः । क्षरणं स्रवणम् । बहुलं छन्दसि (७।४।७८) इतीत्वम्—**जिघर्ति**[3] । मन्—**घर्मः** (द्र० उ० १।१४५) । अञ्जिघृसिभ्यः क्तः (उ० ३।८९)—**घृतम्** । **घृणा** । घृणिपृश्नि (उ० ४।५२) इति **घृणिः** । भ्वादौ (१।६६९) **घरति**, चुरादौ (१।१००) **घारयति** ॥१४॥

१६. हृ प्रसह्यहरणे[4] । बलात् मोषेऽर्थे । **जिहर्ति** । भ्वादौ हृञ् हरणे (१।६३७)—**हरति** ॥१५॥

१७. ऋ सृ गतौ । अर्तिपिपर्त्योश्च (७।४।७७) इतीत्वम्—**इयर्ति** । गुणोर्तिसंयोगाद्योः (७।४।२९)—**अर्यते** । सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च (३।१।५६) इत्यङ्—**आरत्** । इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् (७।२।६६)—**आरिथ** । स्मिपूङ्रञ्ज्वशाम् (७।२।७४) इतीट्—**अरिरिषति** । यङि च (७।४।३०) इति गुणः—**अरा-**

कन्यायामुह्यतेऽनुजा । साऽग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता(नोपलभ्यते मनुस्मृत्याम्)।"

१. स्मृतमिदम्—प्र० कौ० (भाग २ पृ० २३२), पुरुषकारे (पृष्ठ ११२), धातुवृत्तौ (पृष्ठ २७८)। २. 'कन्' इत्यौणादिकः पाठः । लिङ्गिशानेदमौणादिकं सूत्रमित्यविज्ञाय अष्टाध्याय्याः ३।१।१३५ सूत्र संख्यानिर्दिष्टा । ३. 'स्मृतमस्य छान्दसत्वं धातुवृत्तौ (पृष्ठ२७९)। ४. 'प्रसह्यकरणे' पाठा० ।

यते, दीर्घोऽकितः (७।४।८४) इति किस्वाद्[1] दीर्घो नास्ति । भ्वादौ (१।६६८) ऋच्छति । सिसर्ति[2] । सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च (३।१।५६) इत्यङ्—असरत् । भ्वादौ (१।६६७) सरति । तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि । चुरादौ सारयति[3] ॥१६, १७॥

१८. कि ज्ञाने । चिकेति, चिकितः, चिकयति ॥१८॥

१९. भस भर्त्सनदीप्त्योः[4] । बभस्ति । बाहुलकाद् (द्र० ७। ४।७८) इत्वं नास्ति । न बभस्ति—नभः[5] । भसितं भस्म, मनिन् (द्र० उ० ४।१४५) । हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् (उ० ४।१६८)—भस्त्रा । शृदृभसोऽदिः (उ० १।१३०)—भसद् भगम् ॥१९॥

२०. कित ज्ञाने । चिकेति, चेकितानि । कितवः, किं तवास्तीति वा[6] । उः— केतुः (द्र०उ० १।७४) केतनम् । भ्वादौ कित निवासादौ (१।६२०) केतति, चिकित्सति । चुरादौ (१०।२७६) केतयति ॥२०॥

२१. तुर त्वरणे । तुतोर्ति । तुरगः, तुरितः ॥२१॥

२२. धिष शब्दे । दिधेष्टि । धिषणा, धृषेर्धिष च (उ० २।८२) इति क्युर्वा । क्वन्दू(उ० १।९३) इति दिधिषूः । सानसिवर्णसि (उ० ४।१०७) इति धिष्ण्यम् ॥२२॥

२३. धन धान्ये । दधन्ति । कृषिचमितनिधनि (उ० १।८०) इत्यूः-धनू राशिः । अर्तिपृवपि (उ० २।११७) इत्युस्—धनुस् । वनिप् (द्र० ३।

१. 'अकित्वात्' इति मूलपाठः, स चाशुद्धः । २. 'ससर्ति' पा०ा० ।

३. चुरादौ (२५५) क्षीरस्वामी 'शार दौर्बल्ये' पठित्वा 'शारयति' इत्युदाहरति, 'सार इति दुर्गः' इति पाठान्तरं चोपन्यस्यति ।

४. "भसधातोः 'भर्त्सने' इत्यर्थो नवीनः 'भक्षणे' इति तु प्राचीनोऽर्थः" इति स्वामिदयानन्दः १।२८।७ ऋग्भाष्ये । सायणस्तु धातुवृत्तौ 'भर्त्सनदीप्त्योः' इति पठन्नपि ऋग्भाष्ये १।२८।७ 'भस भक्षणदीप्त्योः' इत्येव यपाठ । अत्र 'हरी इवान्धांसि बप्सता' इति मन्त्रव्याख्याने 'हरीवान्नानि भुञ्जाने' इति यास्कवचनम् (६।२६) अप्यनुसंधेयम् । दशपाद्युणादिवृत्ताव् (८।८७) अपि 'भक्षणदीप्त्योः' इत्येव पठ्यते ।

५. तु० अमरकोष भानुजिटीका पृष्ठ ३० । ६. द्र० निरुक्त ५।२२ ।

२।७५)[1] धन्वा । अच्च् (द्र० ३।१।१३४)—धनम् । भ्वादौ (१।३०८ पाठा०) धनति ॥२३॥

२४. जन जनने । जजन्ति । ईडजनोर्ध्वे च (७।२।७८) इतीट् जनिषे, छान्दसत्वाद् द्वे न भवतः । दिवादौ जनी प्रादुर्भावे (४।४१) जायते ॥२४॥

२५. गा स्तुतौ च च्छन्दसि । जनने च । भृञामित्, बहुलं छन्दसि (७।४।७६,७८) इति च—जिगाति, जिगीतः, जिगाति । भ्वादौ गाङ् गतौ (१।६८०)—गाते । कै गै शब्दे (१ । ६५२)—गायति । इणो गा लुङि (२।४।४५) अगात् । इङो, गाङ् लिटि (२।४।४९) अधिजगे ॥२५॥

२६. वृत् ॥

२७. अनुदात्ताः ॥

जिघर्त्यादयो द्वादश च्छान्दसाः ।[2]

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां
श्लुविकरणा जुहोत्यादयः सम्पन्नाः[3] ॥

— — —

१. अत्र लिबिशेन 'उ० १।१५६ तुलनीयम्' इति संकेतितं तच्चिन्त्यम्, कनिन्प्रत्ययस्य तत्र विधानात् । अत्र तु अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३।२।७५) इत्यनेन वनिप् भवतीति सूचितं स्वामिना । द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।३०८ ॥

२. अत्र कश्चित् पाठो भ्रंशः प्रतीयते । पञ्चविंशे सूत्रे 'गा स्तुतौ च छन्दसि' इति पठित्वा 'जनने' इत्यर्थश्चकारेण समुच्चित इति प्रतीयते । 'जिघर्त्यादयो द्वादश छान्दसाः' इति पाठस्तु 'छन्दसि' इत्यंशस्यैव व्याख्यारूप इति विज्ञायते । सायणोऽपीत्थमेवाह–इह छन्दसीति पठ्यते, तच्च घृप्रभृतीनां शेषः' (धातु० पृष्ठ २८०) । तथा सत्यत्रैवं पाठेन भाव्यम्—२५. गा स्तुतौ च । [चात्] जनने च । भृञामित्...........अधिजगे ॥ २५॥ २६. छन्दसि । जिघर्त्यादयो द्वादशच्छान्दसाः ॥ २७. अनुदात्ताः ॥ २८. वृत् ॥ भट्टक्षीर... ।

३. इति क्षीरतरङ्गिण्यां श्लुविकरणा जुहोत्यादयः परिसमाप्ताः ।

॥ अथ दिवादिगणः ॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

१. **दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिगतिषु**[1] । व्यवहारः क्रयविक्रयादिः । इतः षुहान्ता (४।१८) एकविंशतिः सेटः परस्मैपदिनश्च । दिवादिभ्यः श्यन् (३।१।६९)—**दीव्यति** । **देविता** । दिवः कर्म च (१।४।४३) **अक्षान् दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति वा** । दिवस्तदर्थस्य (२।३।५८) इति षष्ठी—**शतस्य दीव्यति** । सनीवन्तर्ध० (७।२।४९) इति वेट्—**दुद्यूषति**, छ्वोः शूडनुनासिके च (६।४।१९) इति । **दिदेविषति** । **द्यूत्वा, देवित्वा** न क्त्वा सेट् (१।२।१८) इति किस्त्वाभावः। **अक्षद्यूः** । पचादौ (गण ३।१।१३४) **देवः, देवी**[2] । दिवोऽविजिगीषायां (८।२।४९) निष्ठानत्वम्—**आद्यून औदरिकः** । विजिगीषायाम्—**द्यूतम्** । वृषादिभ्यश्चित् (उ० १।१०६) **देवलः**[3] । शकादिभ्योऽटन् (उ० ४।८१)—**देवटः** । दिवेर्ऋन् (तु० उ० २।९९)—**देवा पत्युः कनिष्ठो**[4] **भ्राता** । तथा अर्तिकमिभ्रमि (उ० ३।१३२) इति **देवरः** । कृविघृष्वि (उ० ४।५६) **किकीदिविश्चाषः** । दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य (उ० ४।५५) इति क्विन्—**दीदिविरन्नम्** । दिवेर्डिव्[6]—**द्यौः** ॥१॥

२. **षिवु तन्तुसन्ताने** । **सीव्यति** । **सिषेव** । परिनिविभ्यः

१, 'स्तुतिकान्तिगतिषु' इति क्वचित् ।

२. पचादिगणे (३।१।१३४) देवट् पाठात् टित्त्वान्ङीप् (४।१।१५) द्रष्टव्यः ।

३. 'ऊणाजीवी' इत्यधिकं क्वचित् । अमरकोशेतु देवाजीवस्तुदेवलः इति पठ्यते (२।१०।११) ।

४. 'कनिष्ठः' क्वचित्र । अत्रास्मत्संपादितायां दशपादुणादिवृत्तौ देवरपदव्याख्याने (८।६२) आस्माकीना टिप्पणी द्रष्टव्या (पृष्ठ २३० टि० २) ।

५. दशपादुणादिवृत्तौ (१।२६) 'किकिः दीविः' इति द्वे पदे व्याख्याते । अत्र तत्रस्था टिप्पणी द्रष्टव्या (पृष्ठ १८ टि० ४) ।

६. हैमोणादि ९४९ । अन्यत्र 'डिविः' प्रत्ययः (भोज २।१।३०६, श्वेत० ५।८०' कातन्त्र ६।५३) 'डिव्' प्रत्यये 'हलन्त्यम्' (१।३।३) इति इत्वं कथन्न भवतीति न व्यक्तीकृतम् ।

(८।३।७०) इति षत्वम्—[परिषीव्यति] निषीव्यति, सिवादीनां वा (८।३।७१) इति पर्यसीव्यत। सुस्यूषति। स्तौतिण्योः (८।३।६१) इति नियमात् षत्वं नास्ति। स्यूत्वा स्यूतम्। स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गात् (तु० ८।३।११६ वा०) वत्। सिवः किद्[1] इति चट्—सूचः, सूची। सिविमुच्योष्टेरू च
५ —सूत्रम्। सिवुष्ठिवोर्ल्युटि वा दीर्घः[2]—सीवनम्, सेवनम् भस्त्रादिः[3] ॥२॥

३. सिवु गतिशोषणयोः। स्रीव्यति। ज्वरत्वर (६।४।
२०) इत्यूठ्—स्यूत्वा सेवित्वा ॥३॥

१० **४. ष्णसु निरसने।** स्नस्यति। सिदित्येके स्नि
ष्णुस अदर्शने इति द्रमिडाः[4] ॥

५. क्नसु ह्वरणदीप्त्योः। ह्वरणं कौटिल्यम्।
चरिचलि (६।१।१२ वा०) इति चक्नसम् ॥५॥

६. व्युस विभागे। व्युस्यति ॥६॥

१५ **७. प्लुष दाहे।** प्लुष्यति। प्लोषित्वा। भ्वादौ प्लोषति[5]। क्र्यादौ (९।५६) प्लुष्णाति ॥७॥

---

१. अनुपलब्धमूलं सूत्रम्। चटः कित्वात् लघोः [illegible]
अन्यत्रोणादौ टेरूत्वं विधीयते।

२. अर्थतोऽनुवादः—'ल्युट्, ष्ठिवुसिवो दीर्घश्च' चान्द्र १।[illegible]
२० सरस्वतीकण्ठा० २।४।१६४,१७७ ॥

३. द्रष्टव्या क्षीरस्वामिनोऽमरटीका १।६।७॥ 'वीणाप्रसे' [illegible]
'वीणाप्रान्ते वक्रकाष्ठमुच्यते' इति धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या (पृ० २८२)।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८३)। 'अर्दने' पाठा०। [illegible]
इति स्वीकृत्य 'अदर्शने' पाठान्तरम् उपन्यस्तम्। तच्चिन्त्यम्, धातुवृत्तौ
२५ इत्यस्यैव स्वामिनाम्ना निर्देशात्।

५. अत्र धातुवृत्तौ 'अयं पुषादावपि पठ्यते, फलमङोऽपि [illegible]
इति पठ्यते। तदत्र नोपलभ्यते।

८. नृती गात्रविक्षेपे । गात्रविक्षेपो नाट्यम् । नृत्यति । सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः (७।२।५७) इति वेट्—नर्त्स्यति नर्तिष्यति, निनृत्सति निनर्तिषति । नृत्तम्, यस्य विभाषा (७।२।१५) इत्यनिट्त्वे सिद्धे ईदित्वं यङ्लुगर्थम्[1]—नरीनृत्तः, क्षुभ्नादित्वात् (द्र० ८।४।३९) णत्वाभावः । न पादम्याङ्यम (१।३।८९) इति तङ्—नर्तयते ॥८॥ ५

९. त्रसी उद्वेगे[2] । उद्वेगो[2] भयम् । वा भ्राशभ्लाश (३।१।७०) इति वा श्यन्—त्रसति, त्रस्यति । वा जॄभ्रमुत्रसाम् (६।४।१२४) लिट्येत्त्वाभ्यासलोपौ—त्रेसुः तत्रसुः । त्रसिगृधि (३।२।१४०) इति क्नुः—त्रस्नुः । चुरादौ त्रस धारणे (१०।१६४ पाठा०) त्रासयति[3] ॥९॥

१०. कुथ पूतीभावे । पूतीभावो दुर्गन्धिः, क्लेदः । कुथ्यति । कोथित्वा । कुथितम्, कोथितम्[4] । कोथः ॥१०॥ १०

११. पुथ हिंसायाम् । पुथ्यति, पोथनम्[5] ॥११॥

१२. गुध परिवेष्टने । गुध्यति । गुधित्वा । गुधेरूमः (उ० ५।२)-गोधूमः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) गोधा । उन्धसिगुधि (दश० उ० ६।२८) इति कित् सः—गुत्सः । लक्ष्ये छान्तः[6]—गुच्छः ॥१२॥ १५

१३. क्षिप प्रेरणे । क्षिप्यति, द्वाविमावम्भसि क्षिप्य (महाभारत)

---

१. यद्यपि "श्तिपा शपानुबन्धेन" इति परिभाषया ईदित्फलमिण्निषेधो यङ्लुकि न प्रवर्तते, तथापि केवले नृत्यतौ 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इत्यनेनैवेण्निषेधे सिद्ध ईदित्वं व्यर्थं सद् यङ्लुक्यपि इण्निषेधं प्रवर्तयति । अत्र धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या (पृष्ठ २८३) ।

२. 'उद्वेजने' 'उद्वेजनम्' पाठान्तरे ।

३. 'चुरादौ ..... त्रासयति' क्वचिन्न ।

४. कथमत्र क्त्वाविकल्प इति न जानीमः । उदुपधात् (१।२।२१) इत्यनेन तु न संभवति, शब्विकरणस्य तत्र विधानात् ।

५. इतोऽग्रे 'पोथयामास' इत्यधिकम् ।

६. गुच्छस्तु गुञ्जु शब्दे (१।६७६) इत्यस्मात् छकि (द्र० हैमो० १२४) । २५ नात्र गुत्सस्य प्राकृतं रूपं गुच्छ इति शक्यं वक्तुम्, तथैव न मत्सस्य मच्छः ।

इति लोट् । नेट्—क्षेप्ता । नव्योऽयम्[1] तुदादौ (६।५) क्षिपते, क्षिपति ।

१४. पुष्प विकासे । पुष्यति । पचादौ (द्र० ३।१।१३४) पुष्पम् । पुष्पितस्तारकादौ (द्र० ५।२।३६) ॥१४॥

१५. तिम तीम[2] ष्टिम ष्टीम आर्द्रीभावे । तिम्यति, ती-
५ म्यति, स्तिम्यति, स्तीम्यति । तिष्टेम तिष्टीम । इषितिमि (दश० उ० ८।२६ कंपाठः) इति किरच्—तिमिरम् । इक् (द्र० उ० ४।१२२)—तिमिः । तेमनं व्यञ्जनम् । स्तिमितः ॥१५—१८॥

६. व्रीड चोदने । चोदनं लज्जा[3] । व्रीड्यति । व्रीडितः, व्रीडा । बाहुलकाद्[4]—व्रीडाद् अंशुदेवमवीदये[5]ति ॥१९॥

१० १७. इष गतौ । अन्विष्यति । एषित्वा, न क्त्वा सेट् (१।२।१८) कित् । प्रेषितः । प्रैषः, प्रैष्यः—प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु (६।१।८९ वा०) इति वृद्धिः । इषेरनिच्छार्थस्य (३।३ १०७ वा०) इति युच्—एषणा, अन्वेषणा । परेर्वा (३।३।१०७ वा०) पर्येषणा, परीष्टिः[6] । इषयशिभ्यां तकन् (उ० ३। १४८)—इष्टका । क्षुरस्चेषेः (द० उ० १।१५४)—इक्षुः । भ्वादौ एषृ गतौ
१५ (१।४०६)—अन्वेषते । तुदादौ इषु इच्छायाम् (६।५७)—इच्छति । क्र्यादौ इष आभीक्ष्ण्ये (९।५४)—इष्णाति[7] ॥२०॥

---

१. दैवादिकेषु 'क्षिप प्रेरणे' इति न प्राचीनः पाठ इत्यर्थः । द्रष्टव्यात्र धातुवृत्तिः (पृ० २८४ ।

२. स्मृतमात्रेयेण, तं च सस्मार सायणः (धातु० पृ० २८५) ।

२० ३. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८५) ।

४. अत्र लिपिकेन भ्रान्त्या चौरादिकस्य 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (१०।३२४) सूत्रस्य संख्या निर्दिष्टा । अत्र तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) सूत्रस्थं बहुलग्रहणमभिप्रेतम् । तेन हि 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यनेन स्त्रियां भावे प्राप्तमकारप्रत्ययं बाधित्वा घञपि भवति, इत्येषोऽत्र क्षीराभिप्रायः ।

२५ ५. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

६. द्रष्टव्यम्—'भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः । निरुक्त १।१४ ।

७. अत्राह सायणः—'अयं चुरादावपीति स्वामी' (धातु० पृष्ठ २८५) । नात्र

१८. षुह शक्यर्थे। शक्यर्थस्तृप्तिः[1]। सुह्यति। सुषोह। ओदनस्य सुहितः। षह षुह संभक्तौ[2] इति दुर्गः—विषह्यति ॥२१॥

१९. उदात्ता उदात्तेतः।

२०. जॄष् झॄष् वयोहानौ। इतश्चत्वारः सेटः। जीर्यति। जरा (द्र० ३।३।१०४)। वा जॄभ्रमुत्रसाम् (६।४।१२४) इत्येत्वाभ्यासलोपौ वा—जजरुः जेरुः। जॄस्तम्भु (तु० ३।१।५८) इति वाङ्—अजरत् अजारीत्। वॄतो वा (७।२।३८) इतीटो दीर्घो वा—जरिता जरीता। इट् सनि वा (७।२।४१) जिजीर्षति जिजरिषति जिजरीषति। लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु (७।२।४२) वेट्—जीर्षीष्ट जरिषीष्ट, न लिङि (७।२।३९) दीर्घः। अजीर्ष्ट, अजरिष्ट, अजरीष्ट। जनीजॄष् (१।५५४) इति मित्— ५ १० जरयति। अजर्यं संगतम्[2] (३।१।१०५)। कुम्भि जीर्यति—कुञ्जरः, अच् (द्र० ३।१।१३४)। गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—अनुजीर्णो वृषलीं चैत्रः। जीर्यतेरतृन् (३।२।१०४)—जरन्, जरती। दारजारौ कर्तरि णिलुक् च (३।३।२० वा०) घञ्—जारः। जॄव्रश्च्योः क्त्वि (७।२।५५) इतीट्—जरित्वा जरीत्वा। जर्जरः—यङ्लुक्यच् (द्र० ३।१।१३४)। जॄविशिभ्यां[3] झच् (उ० ३।१२६)—जरन्तो महिषः। क्र्यादौ जॄ वयोहानौ (९।२२)— १५ जॄणाति।[4] झीर्यति। झर्झरः। झरः, निर्झरः। झर्झरीकः ॥२२, २३॥

२१. षूङ् प्राणिप्रसवे। सूयते स्त्री। स्वरतिसूतिसूयति (७।२।४४) इति वेट्—सोता सविता। इतो ओीङन्ता (३०) नवोदितः[5]—

तथा पाठ उपलभ्यते। भ्वादौ एषृ गतौ (४०९) इत्यत्र तु 'चुरादौ अन्वेषयति' २० इति पठित्वापि स्वामी चुरादौ न पपाठ।

१. यथा तूद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८५) तथा 'षुह चक्यर्थे। चक्यर्थस्तृप्तिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम्। अयमेव च युक्तः, चक तृप्ताविति वचनात् (१।७४)।

२. 'आर्यसंगतम्' पाठा०। ३. 'जॄविशिभ्य' पाठा०। २५

४. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ४२)।

५. 'स्वादय ओदितः' (४।३१) इदि वक्ष्यमाणसूत्रेण। ओदित्वे 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्।

सूनः, सूनवान् । प्रसूनं पुष्पम्, अत एवायम् अप्राणिप्रसव इत्यन्ये[1] । अदादौ (२।२३) सूते, सूतः। तुदादौ षू प्रेरणे (६।११०)—सुवति ॥२४॥

२२. दूङ् परितापे। परितापः खेदः । दूयते। दूयिता । दूनः ॥२५॥

५ २३. उदात्ताः ।

२४. दीङ् क्षये । इतो दीपर्यन्तास् (४।३८) त्रयोदशा[2]निटः । दीयते । दीनः । दीङो युडचि क्ङिति (६।४।६३)—उपदिदीये, उपदिदीयाते । मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च (६।१।५०) इत्यात्त्वम्—उपदाता, उपदाय । उपदेश एवात्त्वात् (द्र० ६।१।५० भाष्य) श्याद्व्यध (३।१।

१० १४१) इति णः—उपदायः । स्थाघ्वोरिच्च (१।२।१७) इत्यत्र दीङः प्रतिषेधः (१।२।१७ वा०) उपादास्त स्वरः शिक्षकस्य । उपदेदीयते, उपदिदीषते, उपदिदासत इत्यपीष्यते[3] ॥२६॥

२५. डीङ् गतौ[4] । डीयते । डीनः । भ्वादौ (१।६९३) डयते । डयितः । डयतेरत्रेह श्यनर्थं ओदित्त्वार्थश्च पाठ इत्येके—डीनः । व्याघ्रभूतिस्तु—

१५ श्वीदीध्यशीङ्श्रिजागवि (७।२।१० काशिकायामुद्धृतः) इति डीङः सेट्त्वं विशेषेणाह ॥२७॥

२६. धीङ् आधारे । शेषो भुवं धीयते । धीनः ॥२८॥

२७. मीङ् हिंसायाम् । मीयते । मीनः, मीनवान् । माता । सनिमीमा (७।४।५४) इतीस्—मित्सते[5] । क्र्यादौ मीञ् (९।४)—

२० मीनाति ॥२९॥

२८. रीङ् स्रवणे । रीयते । रीणः । अर्तिह्री (७।३।३६) इति पुक्—रेपयति । विजन्तान्मतुप्[6]—रेवती । सुरीभ्यां तुट् च (उ०४।२०२)

१. पुरुषकारे (पृष्ठ ३३) तु यथा पाठ उद्धृतस्तथात्र 'आहुः' पाठः ।

२५ अयमत्रापि कचिद्धस्तलेखे पठ्यते । २. 'चतुर्दश' युक्तः पाठः ।

३. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८७) ।

४. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३०) ।

५. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८८) ।

६. अत्र लिबिशेन 'रय्येर्मतौ बहुलम्' इति वार्त्तिकस्य संख्या (६।१।३७,६)

इत्यसुन्—रेतः। अजिवृरीभ्यो निच्च (उ० ३।३८) इति णुः—रेणुः। क्र्यादौ। री गतिरेषणयोः (९।३०)—रिणाति ॥३०॥

२९. लीङ् श्लेषणे। लीयते। विलिल्ये। लीनः। विभाषा लीयतेः (६।१।५१) इत्यात्त्वं वा—विलाता वेलेता, विलास्यते विलेष्यते। निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधः (६।१,५० वा०)—दुर्लयः, निलयः प्रलयः, विलयः। लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च (१।३।७०) इति लङ्—जटाभिरालापयते। लियः प्रलम्भनशालिनीकरणयोः णौ नित्यमात्त्वमिष्टम्[1]। लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने[2] (तु० ७।३।३९)—घृतं विलीनयति। प्रश्लेषनिर्देशाद् ईकारान्तादेव नुगिष्टः[3],नेह—विलापयति विलाययति। श्याद्व्यध (३।१।१४१) इति णः—विलायः। क्र्यादौ (९।३१) लिनाति, लेष्यति। चुरादौ ली द्रवीकरणे (१०।२०६) आधृषीयः—विलापयति, विलयति, उल्लापयते ॥३१॥

३०. व्रीङ् वृणोत्यर्थे। वृणोत्यर्थो वरणम्। व्रीयते। व्रीणः। क्र्यादौ व्री वरणे (९।३४)—व्रीणाति ॥३२॥

३१. स्वादय ओदितः।

३२. पीङ् पाने। परयापि तृषा विबाधितो नहि रथ्यागतमबु पीयते[4]। पेता। माङ् मान इति दुर्गः[5]—मायते। ह्वादौ (३।६) मिमीते ॥३३॥

३३. ईङ् गतौ। सर्वः स्वार्थं प्रतीयते[6] ॥३४॥

३४. प्रीङ् प्रीतौ। प्रीयते। इगुपधज्ञा (३।१।१३५) इति कः—प्रियः। क्र्यादौ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च (९।२)-प्रीणीते, प्रीणाति। प्रीञ् तर्पणे (१०।२२५) आधृषीयः—प्रीणयति, प्रयते, प्रयति ॥३५॥

निर्दिष्टा, सा चिन्त्या। वार्तिके 'रयि'शब्दाद् 'रेवान्' पदसिद्धिः प्रदर्शिता। इह तु विजन्ताद् 'रे' शब्दान्मतुपि। तेन नात्र तद्वार्तिकस्यावश्यकता।

१. द्रष्टव्या काशिका १।३।७०॥ २. 'विपातने' पाठा०।

३. नाम्ना विना स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८८)।

४. अनुपलब्धमूलम्।

५. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ २०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८८) च।

६. अनुपलब्धमूलम्।

३५. शो तनूकरणे । श्यति, ओतः श्यनि (७।३।७१) लोपः । विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः (२।४।७८) इति सिचो वा लुक्—अशात् अशासीत् । शाच्छोरन्यतरस्याम् (७।४।४१) इतीत्—निशितम् निशातम्, संशितव्रत इति नित्यमिष्यते (द्र० ७।४।४१ भाष्य), शितिः शातिः । शाच्छासाह्वा (७।३।३७) इति णौ युक्—निशाययति । आतश्चोपसर्गे (३।३।१०६)—निशा[1] । शः कित् सन्वच्च (उ० १।२०) इति कुः—शिशुः । शाशपिभ्यां ददनौ (उ० ४।९७)—शादः पङ्कः ॥३६॥

३६. छो छेदने । अवच्छ्यति । अवाच्छात् अवाच्छासीत् । अवच्छाययति । छितः, छातः । माछासिसि (उ० ४।१०९) इति यः—छाया । कविघृष्वि (उ०४।५६) इति छविः । छापूखडिभ्यो गक् (द०उ०३।६६) गक्—छागः । कमषलादौ[2] छगलः[3] ॥३७॥

३७. षो अन्तकर्मणि । अन्तकर्म विनाशः । स्यति, अवस्यति प्रणिष्यति (द्र० ८।४।१७) । उपसर्गात् (८।३।६५) षः । प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि (८।३।६३)—अभ्यष्यात् । विभाषा घ्रा (२।४।७८) इति वा सिज्लुक्—अवासात्, अवासीत् । घुमास्था (६।४।६६) इतीत्त्वम्—अवसीयते । शाछा (७।३।३७) इति युक्—अवसाययति । णः (द्र० ३।१।१४१)—अवसायः । द्यतिस्यति (७।४।४०) इतीत्त्वम्—अवसितः । ऊतियूतिजूतिसाति (३।३।९७) इति सातिः । सातिभ्याम् (उ० ४।१५३) इति मनिन्—साम । [सात्म ।] सात्मनो भावः सात्म्यम्[4] ॥३८॥

३८. दो अवखण्डने । द्यति । गातिस्था (२।४।७७) इति सिज्लुक्—अदात् । अवदातुम् । द्यतिस्यति (७।४।४०) इतीत्त्वम्—निर्दि-

[1] भागुरिमते हलन्तान्निश्शब्दाट् टाप्—तदुक्तं—आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा । (द्र० 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' पृष्ठ १९) ।

[2] उणादौ 'छो गुग्घ्रस्वश्च' (१।११२) इत्युज्ज्वलदत्तादयः पठन्ति ।

[3] 'छागलः' पाठा० ।

[4] अत्र हि लिबिशेन टिप्पण्यां हैमोणादेः ८१६ निर्देशः कृतः । स चिन्त्यः । हैमोणादौ तत्र सात्मपदं निरुच्यते, न सात्म्यम् । इह तु ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् द्रष्टव्यः ।

तम् । अयत्तम्—अच उपसर्गात् तः (७।४।४७)। घुग्रहणानि समानानि[1]॥

३९. अनुदात्ताः ।

४०. जनी प्रादुर्भावे । प्रादुर्भाव उत्पत्तिः । इतो वाश्रन्ताः (५२) चतुर्दश सेट आत्मनेपदिनश्च । ज्ञाजनोर्जा (७।३।७९) जायते । ये विभाषा (६।४।४३)—जायते जन्यते, जाजायते जञ्जन्यते । जनिता । जनः । अभिजायतेऽनेनेत्यभिजनः[2] । ईडजनोर्ध्वे च (७।२।७८) इतीट्—जनिषे, जनिध्वे । गमहनजन (६।४।९८) इत्युपधालोपः—जज्ञे । दीपजनबुध (३।१।६१) इति कर्तरि चिण् वा—अजनि अजनिष्ट । जनिवध्योश्च (७।३।३५) इति वृद्धिर्नास्ति । जनसनखनां सञ्झलोः (तु० ६।४।४२) लोपः[3]—जातः । जनीजॄष् (१५५४) इति मित्—जनयति । भव्यगेय (३।४।६८) इति कर्तरि—चैत्रो जन्यः । मनिन् (दश० उ० ६।७३) जन्म । जनेरुसिः (उ० २।११५)—जनुस् । जनेरठरः[4] जठरम् । जनेः को जङ्घ च (द० उ० ३।७०)—जङ्घा । जनिघसिभ्यामिण् (उ० ४।१३०), जनिवध्योश्च (७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः—जनिः । दृसनि (उ० १।३) इति ञुण्—जानुः । फलिपाटि (उ० १।१८) इति जतु । कमिमनिजनि (उ० १।७३) इति तुन्—जन्तुः । यजमनि (उ० ३।२०) इति युच्—जन्युः । जनेर्यक् (उ० ४।१११)—जाया । जनेस्तोरश्च (द० उ० ६।२५) जर्तः[5] । स्तनिहृषि-

१. इतोऽग्रे लिबिशेन घुसंज्ञाविधायकसूत्रसंख्या (१।१।२०) निर्दिष्टा । सा चिन्त्या । ग्रहणशब्देऽधिकरणे ल्युट्, तेन येषु सूत्रेषु घुनिर्देशस्तानि घुग्रहणान्युच्यन्ते । तुलनीयम्—'तत्राणुग्रहणेष्विणुग्रहणेषु च सन्देहो भवति' (लण् सूत्रभाष्ये) इति । २. नास्ति क्वचित् ।

३. नहीदं सूत्रं लोपं शास्ति, किन्तर्हि ? आत्त्वम् । तेन 'आत्त्वम्' इति युक्तः पाठ इष्यते । लिबिशेन नैषाऽशुद्धिर्बुद्धा ।

४. दशपाद्यां 'जेनरर ठः' (८।९८) इत्येवं पठ्यते । यथा त्वत्र पाठः तथा जनेः 'अठर' प्रत्यये न रूपसिद्धिर्भवति । तेन कदाचिदत्र दशपादीपाठयत् पाठः स्यात् । लेखकप्रमादेन रठयोर्विपर्यासः संजातः स्यात् ।

५. अत्र लिबिशेन हैमोणादिसूत्रनिर्देशः (२००) टिप्पण्यां कृतः ।

अत्रेदमपि बोध्यम्—जर्तशब्दः प्रायेण सर्वेष्वेवोणादिसूत्रेषु व्युत्पाद्यते । महाभारते सभापर्वणि (४७।२६ कुम्भघोण०) जर्ताः स्मर्यन्ते । चन्द्रवृत्तौ 'अजय-

पुषिगादिमदिपुषिगडिमस्विडजनिनन्दिभ्यो णित्नुच्[1] (द० उ० १।१४० कपाठः) **जनयित्नुः** । जनेष्टो लोपश्च (द० उ० ५।४)—**जटा** । जम्ब्वादयश्च उ० ४।१०२) इति **जम्बुः** । अन्दूदृन्भू (तु० उ० १।१) इति **जम्बूः** । कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् (उ० ५।३५)—**जनकः, जायतेऽस्याम्** (द्र० ३।३।११७) इति

५ **जननी** । उपसर्गे च संज्ञायां (३।२।९९) डः—**प्रजा** । अनौ कर्मणि[2] (तु० ३।२। १००)—**स्त्रीम् अनुजातः स्त्र्यनुजः** । अन्येष्वपि (३।२।१०१)—**पूर्वजः** । गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—**पुमांसमनुजातः जनः,सकर्मकार्थम्**।[3] अलंकृञ् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—**प्रजनिष्णुः** । जनसन (३।२।६७) इति **विट्**, विड्वनोरनुनासिकस्यात् (६।४।४१)—**अब्जाः, गोजाः, ऋतजाः,**

१० **अद्रिजाः**[4] ॥४०॥

४१. दीपि दीप्तौ । दीप्यते । दीपिता । दीप्तः (द्र० ७।२।१४) । दीपजनबुध (३।१।६१) इति **कर्तरि च्चिण् वा—अदीपि अदीपिष्ट** । भ्राजभास (७।४।३) इति **वा ह्रस्वः—अदीपिपत् अदिदीपत्** । सूददीपदीक्षश्च (३।२।१५३) इति **तृन्, युच् प्राप्तः** (द्र० ३।२।१४९)—**दीपिता** ।

१५ नमिकम्पिस्मि (३।२।१६७) इति रः—**दीप्रः** । अच् (द्र० ३।१।१३४)—**दीपः, प्रदीपः** ॥४१॥

ञ्जर्तो हूणान्' (१।२।८१) इत्युदाहरणे चन्द्रेण स्वकालिकस्य कस्यचिज्जर्तराजस्य लोकप्रसिद्धविजयः स्मर्यते । हैमोणादिवृत्तौ (२००) अप्ययं राजा स्मर्यते । रमेशचन्द्रमजुमदारेण चन्द्रवृत्तेः पाठः 'अजयद् गुप्तो हूणान्' इत्येवं विना प्रमाणं परिवर्त्य चन्द्रो

२० गुप्तकाले बभूवेति मिथ्या कल्पना कृता (द्र० ए न्यू हि० आफ दि इं० पो० भाग ६, पृ० १३७) । चन्द्रकालनिर्णयाय द्रष्टव्योऽस्मदीयः 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' नामा ग्रन्थः पृष्ठ २४४ ।

१. द्र० पृष्ठ ९३, टि० ५ । अत्रापि लिबिशेन हैमोणादिसंख्या (७६७) निर्दिष्टा ।

२५ २. अत्र कदाचित् पाठ भ्रंशः स्यात् । अन्यथा सप्तम्यभावे उपपदसंज्ञाभावः, तदभावे समासाभावः, तदभावे रूपासिद्धिः प्रसज्यते ।

३. गत्यर्थाकर्मकसूत्रे जनग्रहणम् इति शेषः । अत्र सकर्माकर्मत्वविचारो धातुवृत्तौ सम्यक् प्रपञ्चितः, तत्रैव द्रष्टुमर्हः (पृष्ठ २६१) ।

४. सर्व एवैते एकस्यामेव श्रुतौ (ऋ० ४।४०।५) क्रमशो निर्दिष्टाः ।

४२. पूरी आप्यायने । आप्यायनं वृद्धिः । पूर्यते । पूरिता । पूर्णः (द्र० ७।२।१४) । पूर्तिः (द्र० ७।२।९) । दीपजनबुध (३।१।६१) इति कर्तरि वा चिण्—अपूरि अपूरिष्ट । वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति ण्यन्तात् पूर्णः पूरितः । चर्मोदरयोः पूरेः (३।४।३१) णमुल्—चर्मपूरं भुङ्क्ते, वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् (३।४।३२)—गोष्पदप्रं वृष्टो देवः, गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । ऊर्ध्वे शुषिपूरोः (३।४।४४)—ऊर्ध्वपूरं पूर्णः ॥४२॥

४३. तुरी गतित्वरणहिंसनयोः । गतेस्त्वरणे हिंसने च । तूर्यते । तूरिता । तूर्णः । तूर्यम् । तूर इति दुर्गः ॥४३॥

४४. घूरी जूरी हिंसावयोहान्योः । घूर्यते । घूरिता । घूर्णः । जूर्यते । जूरिता । जूर्णः । गूरी च इति दुर्गः ॥४४, ४५॥

४५. धूरी हिंसागत्योः । धूर्यते । धूः ॥४६॥

४६. शूरी हिंसास्तम्भनयोः । शूर्यते । शूरः ॥४७॥

४७. चूरी दाहे । चूर्यते । चूर्णः ॥४८॥

४८. तप ऐश्वर्ये । तप्यते । अन्ये तु तप संताप (१।७१२) इत्यस्यैव भ्वादेरैश्वर्ये संतापे च इर्थस्तत्रौ वा[1] मन्यन्ते, वा[1] ग्रहणाद् ऐश्वर्येऽपि भ्वादिरित्येके—प्रतपति । नन्द्यादौ (गण० ३।१।१३४) तपनः संज्ञायाम् । द्विषन्तपः, परन्तपः (द्र० ३।२।३९) । पत इति द्रमिडाः[2] —पत्यते, पतति, अपतिष्ट, अपप्तत् ॥४९॥

४९ वावृतु वरणे । वावृत्यते । ततो वावृत्यमाना सा रामशालामविशत इति भट्टिः (४।२८) । अन्ये भ्वादेरेव (१।५०४) वरणे दिवादित्वं वा मन्यन्ते । तेन वरणे द्युतादि कार्यं न भवति—अवर्तिष्ट, वर्तिष्यते विवर्तिषते ॥५०॥

---

१. अनेन ज्ञाप्यते उत्तरसूत्रस्थं वाग्रहणं केषाञ्चिन्मते पूर्वसूत्रे संबध्यते । अत्र माधवीया धातुवृत्तिरपि द्रष्टव्या (पृष्ठ २९३) ।

२. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६३) । नैरुक्ताः 'पत्यते' इत्यैश्वर्यकर्मसु पठन्ति (निघण्टु २।२१) ।

५०. क्लिश उपतापे । क्लिश्यते । परार्थे क्लिश्यतः सतः[1] इति तु लक्ष्यम्। क्र्यादौ क्लिशू विबाधने (९।५१)—क्लिश्नाति । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः (७।२।५०) वेट्—क्लिष्ट्वा क्लिशित्वा । मृडमृद (१।२।७) इति कित्—क्लिष्टः, क्लिशितः । निन्दहिंसक्लिश (३।२।१४६) इति

५ वुञ्—क्लेशकः । क्लिशेरी चोपधायाः कन्[2] लोपश्च लोनाम् च (दश० उ० ९।९ ङ्पाठः) कीनाशः । क्लिशेरन्[2] लोपश्च लः (दश० उ० ९ । २)—केशः किशोरादयश्च (द्र० उ० १।६५) इति किशोरः । भ्वादौ क्लेश व्यक्तायां वाचि (द्र० १।४००)—क्लेशते ॥५१॥

५१. काशृ दीप्तौ । काश्यते । काशः । अत्रकाशत् (द्र० ७।

१० ४।२) । इकः काशे (६।३।१२३) दीर्घः—प्रतीकाशः, संकाशः, नीकाशः, अवाकाशः। उणादौ (द्र० २।२) काष्ठम् । भ्वादौ (१ ४।८) काशते॥५२॥

५२. वाशृ शब्दे । वाश्यते । वाशितम् । अववाशत् । एता-वन्नदितावित्येके—अचीकशत्, अवीवशत् । कथं चाकशीति, वावशीति प्रकृत्यन्तरत्वात्[3] । वाशा, वाशिका । नन्द्यादेर् (गण० ३।१।१३४) ण्यन्तात्

१५ वाशनः । मन्दिवाशि (१।३८) इत्युरच्—वाशुरो गर्दभः ।[4] ॥५३॥

५३. उदात्ता अनुदात्तेतः ।

५४. मृष तितिक्षायाम् । इतः पञ्च स्वरितेतः; द्वौ सेटौ, त्रयोऽनिटः । मृष्यते, मृष्यति, मर्षिता । परेर्मृषः (१।३।८२) परस्मैपदम्—परिमृष्यति । मृषस्तितिक्षायाम् (१।२।२०) सेण् निष्ठा न कित्—

२० मर्षितः । भाषायां शासियुधि (३।३।१३० वा०) इति युच्—दुर्मर्षणः । नन्द्यादौ (गण० ३।१।१३४) मर्षणः । तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य (१।२।२५) इति वा कित्—मर्षित्वा, मृषित्वा । चुरादौ (१०।२३७) आधृषाद् वा–मर्षयति मर्षति । तुदादौ मृश आमर्शने (६।१२८) तालव्यान्तः ॥५४॥

५५. ईशुचिर् पूतिभावे । पूतिभावः क्लेदः । शुच्यते,

२५ शुच्यति । अशुचत्, अशोचीत्, अशुचिष्ट । शुक्तम् । भ्वादौ शुच

---

१. अनुपलब्धमूलम् । २. दशपाद्यां 'कन्—रन्' इत्यसंहितया निर्देशः ।

३. द्र० क्षीरत० १।२२८ उपधाह्रस्वोऽत्र छान्दसः ।

४. इतोऽग्रे 'भ्वादौ वाशते' इत्यधिकं क्वचित् । भ्वादौ नायं पठ्यते ।

शोके (१।१२४)—शोचति, शुच्यी अभिषवे (१।३४१)—शुच्यति ॥५५॥

५६. उदात्तौ स्वरितेतौ ।

५७. णह बन्धने । नह्यते, नह्यति । नद्ध्वा,नहो धः (८।२।३४), नहिवृति (६।३।११६) इति क्वौ दीर्घः—उपानत् । वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो[1]रिति—पिनह्यति, अपिनह्यति । ष्ट्रन् (द्र० ३।२।१८२) नद्ध्री चर्मरज्जुः । ग्रनहिभ्याम् उषच् (द० उ० ६।१३ कपाठः)—नहुषः । नहो भ च (तु० द० उ० १।५४) इतीञ्—नाभिः । नेहर्दिवि भ च चित्[2] (तु० द० उ० ९।७१ गपाठः) नभस् । संनाहः ॥५६॥

५८. रञ्ज रागे । रज्यते,रज्यति । रङ्क्त्वा । भ्वादौ (१।७२६) रजति । तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि स्वरितेत्त्वार्थं यिकरणार्थं चेह पाठः, एवं शपः (धा० सू० ४।५९) ॥५७॥

५९. शप आक्रोशे । शप्यते, शप्यति । शप्ता । शप्त्वा । भ्वादौ (१।७२७) शपति ॥५८॥

६०. अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥

६१.पद गतौ। गतिर्यानं ज्ञानं च। इतो लिशान्ता (७०) नवानिट आत्मनेपदिनश्च । नेर्गद (८।४।१७) इति प्रणिपद्यते । चिण् ते पदः (३।१।६०) कर्तरि—उदपादि भैक्षम् । प्रपत्ता । सनि मीमा (७।४।५४) इति पित्सते । नीग् वञ्चु (७।४।८४) इति पनीपद्यते । जुचङ्क्रम्य (३।२।१५०) इति पदनः । लषपतपद (३।२।१५४) इत्युकञ्—उपपादुकः । पदरुज (३।३।१६) इति कर्तरि घञ्—पादः । खलं भगः पदं च (द्र० ३।३ १२५ वा०) इति घः करणे—पदम् । विशिपतिपदि (३।४।५६) इति णमुल्—गेहानुप्रपादमास्ते, गेहं गेहमनुप्रपादम् । संपदादिभ्यः (३।३।१०८ वा०) भावे क्विप्—संपत्, प्रतिपत् । संज्ञायां समज (३।३।९९) इति क्यप्—पद्या मार्गः । अर्तिस्तुसु (उ० १।१४०) इति मन्—पद्मम् । रक् (द्र० उ० २।१३)—पद्रो ग्रामः । श्रित् कसिपद्यर्तेः (उ० ५२

---

१. वहुत्र वैयाकरणग्रन्थेषूद्धृतः । द्र० सं० व्या० शा० इति० पृ० ६९ ।

२. अत्र 'चित्' पदं व्यर्थम्, नभःपदस्याद्युदात्तत्वदर्शनात् । द्र० अस्मदीया दशपाद्युणादिवृत्तौ टिप्पणी (पृष्ठ ४०६, टि० ४) ।

१।८५)—पादू:, पादुका । पद्वी बाहुलकादू (द्र० ३।३।१) अटवी (द्र० ४।१३३) । चुरादौ (१०।२८०) आगर्वीय उपपदने ।

अत्रैव खिद दैन्य इति दुर्गः—खिद्यते । खेत्ता । खिद्यत कर्मकर्तरीति तु वामनः[1] । रुधादौ (७।१२) खिन्ते । तुदादौ खिद प
५ तापे (६।१४०)—खिन्दति, खेदः, खिन्नः ॥५९॥

६२. विद सत्तायाम् । सत्ता भावः । विद्यते । वेत्ता । विन्न अदादौ विद ज्ञाने (२।५६)—वेत्ति, वेदिता । तुदादौ विदॢ लाभे । १३५)—विन्दति । रुधादौ विद विचारणे (७।१३)—विन्ते, विनत्ति चुरादौ विद चेतनादिषु[4] (१०।१५५)—वेदयते ॥६०॥

१० **६३. बुध अवगमने** । बुध्यते । बोद्धा । दीपजन (३।१।६ इति वा चिण्—अबोधि विद्वान्, अबुद्ध । बुधयुध (१।३।८६) इ बोधयति । के (द्र० ३।१।१३५) बुधः । मतिबुद्धि (३।२।१८८) इ वर्तमाने क्तः—राज्ञां बुद्धः । भ्वादौ बोधने (१।६१४) बोधति ॥६१।

६४. युध संप्रहारे । संप्रहारो हननम् । युध्यते । योद्ध
१५ योधयति । राजनि युधिकृञः (३।२।९५) । क्वनिप्—राजयुध्वा । सहे (३।२।९६)—सहयुध्वा । घञर्थे कः (द्र० ३।३।५८ वा०)—आयुधम् भाषायां शासियुधि (३।३।१३१ वा०) इति युच्—सुयोधनः ॥६२॥

६५. अनो रुध कामे । अनुपूर्वो रुधिर् इच्छार्थे दिवादिः अनुरुध्यते । नेह—रुणद्धि । रोधयति ॥६३॥

२० **६६. मन ज्ञाने** । मन्यकर्मणि (२।३।१७) इति चतुर्थी—न त्वा तृणाय मन्ये । एहि मन्ये प्रहासे लृट् (८।१।४६), प्रहासे च मन्योपपदे मन्य उत्तम एकवच्च (१।४।१०६) एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न यास्यसि यातस्ते पिता[5] । मन्यतेः (द्र० ३।२।८२ काशिका) णिनिः—शोभन

---

१. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २९७) । सुधाकरोऽपि क्षीरस्वामिपाठमेव
२५ उद्धृतवान् इति धातुवृत्तितः प्रतीयते । वामनीये काव्यालङ्कारे तु 'क्षीयत इ कर्मकर्तरि, खिद्यत इति च' (५।२।५,६) पाठ उपलभ्यते ।

२. 'खिन्नः' पाठा० । ३. 'विनत्ति' कोशेषु पाठः ।

४. 'वेदनादिषु' पाठा० । ५. 'यातस्तव पितामहः' पाठा० ।

मानी । मनः पुंवच्चात्र (द्र० ६।३।३६)—पट्वीं मन्यते, पटुमानी । आत्ममाने खश्च (३।२।८३)—शूरमानी, शूरंमन्यः । संज्ञायां समज (३।३।९९) इति क्यप्—मन्या कृकाटिका । मतिबुद्धि (३।२।१८८) इति वर्तमाने क्तः—राज्ञां मतः । मतिः । शृस्वृस्निहि (उ० १।१०) इति मनुः । कमिमनि (उ० १।७३) इति मन्तुः । यजमनि (उ० ३।२०) इति युच्—मन्युः । फलिपाटि (उ० १।१८) इति मधु । मनेर्दीर्घश्च (उ० ३।६४) इति सः—मांसम् । मनेरुच्च (उ० ४।१२३) मुनिः । असुन् (द० उ० ९।४९)—मनस् । वनिमनिभ्यां चिद् वा (द० उ० ८।९९)—मठरो मूढः । शुध्वीपचिवचि (द० उ० ८।८९) इति अन्—मन्त्रः । तनादौ मनु अवबोधने (८।९)—मनुते । चुरादौ मन स्तम्भे (१०।१५६)—मानयते, मानः ॥६४॥

६७. युज समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः[1] । युज्यते । योक्ता । सृजियुधिधूञां (तु० ३।१।८७ वा०) कर्मवद्भावः श्यंश्च-युज्यते रथः स्वयमेव । युग्यं च पत्रे (३।१।१२१) साधु । गां युनक्तीति गोयुगः[2], कार्मण्यण्[2] (द्र० ३।२।१) न्यङ्क्वादिः (गण० ७।३।५३) । ऋत्विग्युजि (३।२।५९) इति क्विन्, युजेरसमासे (७।१।७१) नुम्, क्विन् प्रत्ययस्य कुः (८।२।६२)—युङ्, युञ्जौ । नेह—अश्वयुक् । ष्ट्रन् (द्र० ३।२।१८२)—योक्त्रम् । मन् (द्र० उ० १।१४६) युग्मम्, न्यङ्क्वादिः (गण० ७।३।५३) के (द्र० ३।१।१३५) च—युगम् । योजनम्, योजना, योगः, यथास्वं ग्रहणानि । रुधादौ युजिर् योगे (७।७) युङ्क्ते, युनक्ति । चुरादौ युज पृची संपर्चने (१०।२०२) वा णिच्—योजयति, योजति॥६५॥

६८. सृज विसर्गे । सृज्यते । सृजियुजिधूञां (तु० ३।१।८७ वा०) कर्मवद् भावः श्यंश्च—सृज्यते माला स्वयमेव । सृजिदृशोर्झल्यमकिति (६।१।५८)—स्रष्टा । पाणौ सृजेर्ण्यत् (३।१।१२४ वा०) पाणिसर्ग्या रज्जुः । समवपूर्वाच्च (३।१।१२४ वा०)—समवसर्ग्या । ऋत्विग्दधृग् (३।२।५९) इति स्रक् । सृजेरसुम् च (उ० १।१५) इति रज्जुः । तुदादौ (६।११८) सृजति ॥६६॥

१. समाधिः खलु योगपर्यायः । द्र० योगः समाधिः (योगभाष्य १।१) । योगः खलु चित्तवृत्तिनिरोधः (द्र० योग० १।२) ।

२. अपि गुणाभावो न्यङ्क्वादित्वादेव ।

६९. लिश अल्पीभावे। लिश्यते, लेष्टा, लेशः। तुदादौ (६।१२४) लिशति। ॥६७॥

७०. अनुदात्ता अनुदात्तेतः।

७१. राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव। इतः स्निहान्ता (९२) एकविंशतिरनिटः परस्मैपदिनश्च। राध्नोतेः (५।१८) अकर्मकक्रियाद् वृद्ध्यर्थे श्यन्—राध्यति। सकर्मकाद् वृद्धेरन्यत्र च श्नुः—राध्नोत्योदनम्, पचतीत्यर्थः। चुरादौ[1] राधयति ॥६८॥

७२. व्यध ताडने। ग्रहिज्या (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—विध्यति। लिट्यभ्यासस्य (६।१।१७)—विव्याध। व्यद्धा। श्याद्व्यध (३।१।१४१) इति णः—व्याधः। नहिवृति (६।३।११६) इति क्वौ दीर्घः—मर्माविध्। पृथ्यधिभिदि (उ० १।२३) इति कुः—विधुः। व्यधजपोरनुपसर्गे (३।३।६१)—व्यधः, आव्याधः। घञर्थे कः (द्र० ३।३।५८ वा०)—आविधम् ॥६९॥

७३. पुष पुष्टौ। अकर्मकमप्युमाहुः—वराह इव पुष्यति। पुषादिद्युतादि (३।१।५५) इति अङ्—अपुषत्। आगणान्तात् पुषादयः। पोष्टा। पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे (३।१।११६)। भ्वादौ (१।४६२) पोषति। क्र्यादौ (९।५७) पुष्णाति। चुरादौ पुष धारणे (१०।१९५)—पोषयति ॥७०॥

७४. शुष शोषणे। शुष्यति, अशुषत्। शुषेः कः (तु० ८।२।५१)-शुष्कः। ऊर्ध्वे शुषिपूरोः (३।४।४४) णमुल्—ऊर्ध्वशोषं शुष्कः। अविसिसिविशुषिभ्यः किद् (द० उ० ७।३०) इति मन्—शुष्मं बलम्। शुष्मेति लक्ष्यम्।[2] शुष्मा बर्हिः ॥७१॥

७५. तुष प्रीतौ। तुष्यति, अतुषत्, तोष्टा ॥७२॥

७६. दुष वैकृत्ये। वैकृत्यं रूपभङ्गः। दुष्यति, अदुषत्, दोष्टा। दोषो णौ (६।४।९०) इत्युपधाया ऊत्—दूषयति। वा चित्तविरागे (६।४।९१)—चित्तं दोषयति, चित्तं दूषयति। नन्द्यादौ (द्र० गण० ३।१।

---

१. क्षीरतरङ्गिण्यां चुरादौ नैव पठ्यते।

२. लोके 'शुष्म' इति नान्तो नपुंसकलिङ्गः प्रयुज्यत इत्यर्थः।

१३४) दूषणः । कषिदूषिभ्यामीकन् (उ० ४।१६)-दूषीका नेत्रमलम् ॥७३॥

७७. श्लिष आलिङ्गने । श्लिष्यति, अश्लिषत् । श्लिष आलिङ्गने (३।१।४६) श्लिषः प्राण्याश्लेष एव च्लेः क्सः—आश्लिक्षत् कन्याम्, नेह समाश्लिषज्जतु च काष्ठं च । श्लेष्टा । श्याद्व्यध (३।१।१४१) इति णः—श्लेषः । गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति क्तः [कर्तरि]—आश्लिष्टः कन्यां चैत्रः । श्लिषेरच्चोपधायाः (उ० ३।१९)—श्लक्ष्णम् । मनिन् (द० उ० ६।७३)—श्लेष्मा । भ्वादौ (१।४६३) दाहार्थः—श्लेषति । चुरादौ श्लिष श्लेषणे (१०।३३)—श्लेषयति ॥७४॥ ५

७८. शक विभाषितो मर्षणे । शक्नोतेः (द्र० ५।१७) परस्मैपदं श्यनि विकल्प्यते[1], अङ् वा, इड् वा, इति मतभेदः । शक्यते शक्यति, अशकीत् अशकत्, शकिता शक्ता । अन्यत्र–शक्नोति, [अशकत्] शक्ता । सनि मीमा (७।४।५४) इति शिक्षति । शकिसहोश्च (३।१।९९) इति यत्—शक्यम् । वनिप् (द्र० उ० ४।११३)—शक्वा, शक्वरी । शकिशम्योर्नित् (उ० १।११२)—शकलः । रक् (द्र० उ० २।१३)—शक्रः । शकेरुनोन्तोन्त्युनयः (उ० ३।४९)—शकुनः, शकुन्तः, शकुन्तिः, शकुनिः । शकेर्ऋतिन् (उ० ४।५८)—शकृत् । शकादिभ्योऽटन् (उ० ४।८१)—शकटः, शकटिः, शकटी, शक्तिः, शक्ती । शकधृषज्ञा (३।४।६५) इति शक्यते भोक्तुम् ॥७५॥ १० १५

७९. ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । गात्रप्रक्षरणं घर्मस्रुतिः । स्विद्यति । सिष्वेद । अस्विदत् । असिस्विदत् । स्वेत्ता । स्विन्नः । स्विन्नमनेन, स्वेदितमनेन, प्रस्विन्नः प्रस्वेदितः (द्र० ७।२।१७) । भ्वादौ (१।४९३ पाठा०) स्वेदते ॥७६॥ २०

८०. क्रुध कोपे । चैत्राय क्रुध्यति । क्रुधद्रुहेर्ष्या (१।४।३७) इति सम्प्रदानम् । अक्रुधत्, क्रोद्धा । क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (३।२।१५१) इति युच्—क्रोधनः ॥७७॥ २५

८१. क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षुध्यति, अक्षुधत्, क्षोद्धा । उकञ् (द्र० ३।२।१५४) इष्यते[2]—क्षोधुकः । वसतिक्षुधोरिट् (७।२।५२) क्त्वा-

१. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४७) धातुवृत्तौ (३०१) च ।

२. लोके प्रयोगदर्शनादिति शेषः ।

निष्ठयोः—क्षुधितः, क्षुधित्वा क्षोधित्वा, रलो व्युपधाद् (१ । २ । २३) इति वा कित्त्वम् ॥७८॥

८२. शुध शौचे। शौचं नैर्मल्यम् । शुध्यति । अशुधत् । शोद्धा ॥७९॥

५ ८३. षिधु संराद्धौ। संराद्धिर्निष्पत्तिः। सिध्यति। असिधत्, सिषेध,सेद्धा। सिध्यतेरपारलौकिके (६।१।४७) णावात्त्वम्—कार्यं साधयति। नेह—सेधयति धर्मम्। सिद्ध्वा सिधित्वा सेधित्वा (द्र० ७।२।५६॥ १।२।२६)। पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे (३।१।११६)। भ्वादौ (१।२८) सिषेधति ॥८०॥

८४. रध हिंसासंराद्ध्योः। संराद्धिः पाकः। राध्यति। १० रधादिभ्यश्च (७।२।४५) इतीड् वा—रधिता रद्धा। रधिजभोरचि (७।१।६१) इति नुम्—रन्धयति। नेट्यलिटि रधेः (७।१।६२) नुम्-रधिष्यति, लिटि—ररन्धिव। अरधत्, अनिदिताम् (६।४।२४) इति न लोपः। अरत्स्यत्, अरधिष्यत्। रद्धः। रन्धनम् ॥८१॥

८५. णश अदर्शने। अदर्शनमनुपलब्धिः। प्रणश्यति। नशेः १५ षान्तस्य (८।४।३६) इति णो नास्ति—प्रनष्टः, प्रनङ्क्ष्यति। मस्जिनशो-र्झलि (७।१।६०) इति नुम्—नंष्टा, नशिता (द्र०७।२।४५)। नशेर्वा (८।२।६३) कुत्वम्—नश्यतीति नक् नट्। जीवो नश्यति—जीवनग् आकुलिः, जीवनट्। बुधयुध (१।३।८६) इति नाशयति, नन्द्यादौ (गण० ३।१।१३४) चित्तनाशनः। निन्दहिंस (३।२।१४६) इति चित्तनाशकः। २० इणनशजि (३।२।१६३) इति क्वरप्—नश्वरः। कर्त्रोर्जीवपुरुषयोः (३।४।४३) इति णमुल्—जीवनाशं नष्टः ॥८२॥

८६. तृप प्रीतौ। प्रीतिः सौहित्यम्। तृप्यति। तर्पिता, त्रप्ता तर्प्ता, अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य (६।१।५९) इत्यमागमो वा। तृप्तः। स्पृशमृश-कृषतृपदृपः सिज् वा (३।१।४४ वा०)—अतृपत्, अत्राप्सीत् अतार्प्सीत्। २५ तुदादौ तृप तृप्तौ (६।२६ पाठ०)—तृपति, तृम्पति। रक् (द्र०उ०२।१३)—तृप्रम्। स्वादौ क्षुभ्नादित्वात् (गण० ८।४।३९) पाठ उन्नेयः—तृप्नोति। अतर्पीत्, तृपितम् ॥८३॥

८७. दृप हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः । दृप्यति । द्रप्ता, दर्प्ता दर्पिता । दृप्तः । अदृपत्, अद्राप्सीत् अदार्प्सीत् ॥८४॥

८८. द्रुह जिघांसायाम् । क्रुधद्रुह (१।४।३७) इति सम्प्रदाने द्रुह्यति । वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् (८।२।३३) कुत्वम्—द्रोग्धा, द्रोढा, द्रोहिता । सत्सूद्विष (३।२।६१) इति क्विप्—मित्रध्रुक्, मित्रध्रुट् । अद्रुहत् ॥८५॥ ५

८९. मुह वैचित्त्ये । वैचित्त्यमविवेकः । मुह्यति । मोग्धा, मोढा, मोहिता । मुग्धः, मूढः । अमुहत् । न पादमि (१।३।८९) इति तङ्—परिमोहयते । मुहेः खो मूर् च (उ० ५।२२)—मूर्खः ॥८६॥

९०. ष्णुह उद्गिरणे । स्नुह्यति । सुष्णोह । स्नोग्धा, स्नोढा, स्नोहिता । स्नुग्धः, स्नूढः । अस्नुहत् ॥८७॥ १०

९१. ष्णिह प्रीतौ । स्निह्यति । सिष्णेह । स्नेग्धा, स्नेढा स्नेहिता । स्निग्धः स्नीढः । अस्निहत् । ऋत्विग्दधृग् (३।२।५९) इत्युष्णिक् छन्दः । चुरादौ स्नेहयति[1] ॥८८॥

९२. वृत् । रधादिर्वृत्तः । पलद्यन्तः पुषादिरित्येके[2] । अतोऽत्र अशमीत्, अतमीत्, अदमीत्, अश्रमीत्, अभ्रमीत्, अक्षमीत्, अलोटीत्, अक्लेदीत्, अक्षोभीत्, अहर्षीद् इत्याद्युदाजह्रुः ॥ १५

९३. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

९४. शमु उपशमे । इतो गृध्यन्ताः (१३६) षट्चत्वारिंशत्[3] सेटः परस्मैपदिनश्च । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि (७।३।७४)—शाम्यति । अशमत् । शमोऽदर्शने (१।५८८) मित्—शमयति रोगम् । दर्शने तु—निशामयति रूपम् । शमिता । शान्त्वा शमित्वा । शान्तः । पोरदुपधात् (३।१।९८)—शम्यम् । क्विप् (द्र० ३।२।७६)-प्रशान्, मो नो धातोः (८।२।६४), तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (८।२।७) नास्ति । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् (तु० ३।२।१४१)—शमी । घञ् (द्र० ३।२। २०

१. चुरादौ नायं साक्षात् पठ्यते । तत्र 'स्निह स्नेहने, स्मिट इत्येके' (१०।३२) इत्येवं पठ्यते । २. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३०४) अनूद्य निराकृतमिदं मतम् । २५

३. 'चतुश्चत्वारिंशत्' पाठा० । चिन्त्यमिदम्, षट्चत्वारिंशद् धातूनां पाठात् ।

१८,१९)—शमः । गौरादौ (गण० ४।१।४१) शमी वृक्षः । शान्तिः । वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति शान्तः, शमितः । शकिशम्योर्नित् (उ० १।११२) शमलम् । जनिदाच्युपु (उ० ४।१०४ उज्ज्व०) इति शण्ढः । शमेः खः (उ० १।१०२)—शङ्खः । शमेर्ढः (उ० १।९९)—शण्ढः ॥८९॥

५ ९५. तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । अतमत् । तन्त्वा तमित्वा । तान्तः । घञ् (द्र० ३।३।१८,१९)—तमः । गौरादौ (द्र० गण० ४।१।४१) तमी रात्रिः । अमितम्योर्दीर्घश्च (उ० २।१६)—ताम्रम् । असुन् (द० उ० ९।४९)—तमस् । कमितमिस्तन्भामत इच्च (द० उ० १।५०) इति तिमिः मत्स्यः । अत्यविचमि (उ० ३।११७) इत्यसच्-तमसा[3] नदी ॥९०॥

१० ९६. दमु उपशमे । दाम्यति । अदमत् । दान्त्वा दमित्वा । न पादमि (१।३।८९) इति तङ्—दमयते । नन्द्यादौ (गण० ३।१।१३४) कुलदमनः, संज्ञायाम् (३।२।४६) अरिन्दमः । वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति दान्तः, दमितः । व्यवस्थितविभाषया दान्तो ब्रह्मचारिणि । दमेर्डोस् (द० उ० ९।४३)—दोर्बाहुः । हसिमृग्रिण्वा (उ० ३।८६) इति तन्—दन्तः ।
१५ दमेरूनसिः (द० उ० ९।६५)—दमूना वह्निः[4] । घिनुण् (द्र० ३।२।१४१ क्षीरपाठः) – दमी ॥९१॥

९७. श्रमु तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमत् । श्रान्त्वा श्रमित्वा । श्रान्तः । श्रम्यम् । नन्द्यादौ (द्र० गण० ३।१।१३४) श्रमणः । विश्रामः,[4] विश्रमोऽपीष्टः[5] ॥९२॥

---

२० १. क्वचिदुणादिवृत्तौ 'शण्ढ'पदमनेन व्युत्पाद्यते, तच्चिन्त्यम् । शमेर्ढः (उ० १।९८) इत्यनेन तस्य सिद्धत्वात् । दशपाद्यां (१०।१५) जनिदाच्यु-सूत्रे शङ्ख पदमपि व्युत्पाद्यते, तदपि चिन्त्यम्, तस्य शमेः खः (उ० १।१०२) इत्यनेन सिद्धत्वात् । २. 'तमोऽन्यदेशः' पाठा० ।

३. 'तमसाख्या' पाठा० ४. 'अग्निः' पाठा० ।

२५ ४. पाणिनीयास्तु 'अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्' (७।३।३४) इत्यत्र विश्रमेरप्रतिषेधात् 'विश्रम' इत्येव न्याय्यं मन्यन्ते (द० काशिका ७।३।३४) । क्षीरस्वामी त्वत्र चान्द्रमतमाश्रित्य (द्र० चान्द्रवृत्ति ६।१।४२) पाणिनिसम्मतो विश्रमशब्दोऽपीष्ट इत्याह ।

९८. भ्रमु अनवस्थाने । अनवस्थानं देशान्तरगमनम् । वा भ्राश (३।१।७०) इति भ्राम्यति भ्रमति । अभ्रमत् । भ्रान्त्वा भ्रमित्वा । भ्रमेश्चडूः (उ० २।६८)—भ्रूः । भ्वादौ भ्रमु चलने (१।५८६)—भ्रमति भ्रम्यति ॥९३॥

९९. क्षमूष् सहने । क्षाम्यति । अक्षमत् । क्षन्ता क्षमिता (द्र० ७।२।४४) । क्षान्त्वा क्षमित्वा । भ्वादौ (१।२९९) क्षमते, अक्षमिष्ट । षित्त्वात् (द्र० ३।३।१०४) क्षमा । बाहुलकात्[1] क्षान्तिः । अत एव क्षमू सहन इति सभ्याः[2] ॥९४॥

१०० क्लमु ग्लानौ । क्लाम्यति क्लामति वा भ्राश (३।१।७०) इति ष्ठिवुक्लम्वाचमां शिति (७।३।७५) इति दीर्घः । अक्लमत ॥९५॥

१०१. मदी हर्षे । माद्यति अमदत् । मदिता । मत्तः । हर्षग्लपनयोर्मित् (द्र० १।५५२)—मदयति, अन्यत्र—उन्मादयति । मदोऽनुपसर्गे (३।३।६७) अप्—मदः । प्रमदसंमदौ हर्षे (३।३।६८) । गदमद- (३।१।१००) इति यत्—मद्यम् । उग्रंपश्य (३।२।३७) इतीरंमदो मेघ-ज्योतिः । अलङ्कृञ् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—उन्मदिष्णुः । इषितिमिमदि (द० उ० ८।२६ कपाठः) इति किरच्—मदिरा । कधूमदिभ्यः कित् (उ० ३।७३)—मत्सरः । आतन्यञ्जि (उ० ४।२) इति मत्स्यः । मत्सी गौरादिः (द्र० गण० ४।१।४१) । जनिदाच्यु (उ०४।१०४) इति मत्सः, मच्छ इत्येके[3] । चुरादौ मद तृप्तिशोधने (१०।१५२)—मादयते ॥९६॥

---

१. "कृत्यल्युटो बहुलम्" (३।३।११३) इति बहुलग्रहणेन षित्त्वेऽपि क्तिन् भवतीति भावः । लिबिशेन त्वत्र भ्रान्त्या "बहुलमेतन्निदर्शनम्" (१०।३२४) इति गणसूत्रस्य संख्या निर्दिष्टा ।

२. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३०६) त्वित्थं स्वामिपाठ उद्ध्रियते—'तथा च स्वामी—केचिदत्रापि क्षमूष् इति षितं पठन्ति, तदसत् । क्षमू सहन इति सभ्या इति' । अत्र त्वन्यथा पाठ उपलभ्यते ।

३. 'मत्स्यः मत्स इत्येके' पाठा० । पञ्चपाद्युणादिवृत्तिषु 'मत्स्य' इत्येव व्युत्पद्यते । मत्स्यशब्दस्य पूर्वत्र (उ० ४।२) व्युत्पादनादत्र 'मत्स' इत्येव शुद्धः पाठः । एके नाम्ना चात्र दशपादीवृत्तिः स्मर्यते, तत्र (१०।१५) हि 'माद्यतीति मच्छः मत्तः पुरुषः' इति व्युत्पाद्यते ।

१०२. वृत । शमादिरन्तर्गणः ।

१०३. असु क्षेपणे । अस्यति । अस्यतेस्थुक् (७।४।१७)—निरास्थत् । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२) इति कर्मकर्तरि आत्मनेपदेऽप्यङ्—उपास्थेतां कुण्डे स्वयमेव । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम् (१।३।२९ वा०) तङ्-निरस्यते, निरस्यति । नेर्गद (८।४।१७) इति प्रण्यस्यते । अस्त्वा असित्वा । अस्तः । अस्यम्[1] । शॄस्वृस्निहि (उ० १।१०) इत्युः—असवः । असेरुरन् (उ० १।४२)—असुरः । सृवृभूशुषि (उ० २।९७ उज्ज्वल) स्यसा । असिसञ्जिभ्यां क्थिन् (उ० ३।१५४)—अस्थि । अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु (३।२।५७) इति णमुल्—द्व्यहात्यासम् अजाः पाययति । इन् (द० उ० १।४६)—असिः ॥९७॥

१०४. यसु यत्ने । यसोऽनुपसर्गात् संयसश्च (३।१।७१,७२) इति वा श्यन्—यस्यति यसति, संयस्यति संयसति । अयसत् । यस्त्वा, यसित्वा । आयस्तः । न पादमि (१।३।८९) इति तङ्—आयासयते ॥९८॥

१०५. जसु मोक्षणे । जस्यति । अजसत् । जस्त्वा, जसित्वा । नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः—अजस्रम् । चुरादौ जस[2] हिंसायाम् (१०।११६)—उज्जासयति ॥९९॥

१०६. तसु उपक्षये । तस्यति । लोट् सिपि—तस्य । अतसत् । तस्त्वा, तसित्वा । वितस्तिः (द्र० उ० ४।१८०), वितस्ता[3] ॥१००॥

१०७. दसु च । दस्यति । अदसत् । दस्त्वा, दसित्वा । वा दान्त-शान्त (७।२।२७) इति दस्तः, दसितः । रक् (द्र० उ० २।१३) दस्रौ[4] अश्विनौ । यजिमनिशुन्धि (उ० ३।२०) इति युच्—दस्युः ॥१०१॥

१०८ वसु स्तम्भे । वस्यति । अवसत् । वस्त्वा, वसित्वा । वस्तश्छागः, वस्तिर्मेढ्रोर्ध्वम् (द्र० उ० ४।१८०) ॥१०२॥

---

१. ऋहलोर्ण्यत् (३।१।१२४) इति ण्यति 'आस्यम्' साधु । बाहुलकाद्वा यत् ।

२. चुरादौ 'जसु' इति पठ्यते ।

३. सर० कण्ठा० २।२।१३४॥ हैमोणादि २०० ।

४. उभयोरश्विनोर्दस्रनासत्यौ नामनी स्तः, परन्तु साहचर्याद् उभावपि दस्रौ नासत्यौ वोच्येते ।

१०६. व्युस[1] विभागे । व्युस्यति । अव्युसत् । व्युसितः । व्युष इति दुर्गः, पुस इत्येके—पुस्तकम्, पुस्तं लेप्यादि कर्म ॥१०३॥

११०. प्लुष दाहे । प्लुष्यति । अप्लुषत् । भ्वादौ (१।४६३) प्लोषति, प्लुष्ट्वा,[2] प्लुषित्वा प्लोषित्वा[3] । क्र्यादौ (९।५६) प्लुष्णाति ॥१०४॥

१११. बिस प्रेरणे । बिस्यति । अबिसत् । के (द्र० ३।१।१३५) बिसम् ॥१०५॥

११२. कुस श्लेषणे । कुस्यति । अकुसत् । कुसितः । कुसुमम् (द्र० उ० ४।१०६) । कुश इति दुर्गः—कुशः, कुशी आयसी (द्र० ४।१।४२), कोशो भाण्डागारादि, कोशी ॥१०६॥ १०

११३. बुस उत्सर्गे । उत्सर्गस्त्यागः । बुस्यति । अबुसत् । के (द्र० ३।१।१३५) बुसं तुषः ॥१०७॥

११४. मुस खण्डने । मुस्यति । अमुसत् । उणादौ मुस्तः,[4] मुसलम् (द्र० उ० १।१०६)[5] ॥१०८॥

११५. मसी परिणामे । परिणामो विकारः । मस्यति । अमसत् । मसित्वा । श्वीदितो निष्ठायां (७।२।१४) नेट्—मस्तः, मस्तकः । घञ् (द्र० ३।३।१८,१९)—मासः । मासू इति प्रकृत्यन्तरम्[6], पूर्णमासा युक्तः कालः (द्र० ४।२।३)—पौर्णमासी । सितनिगमिमसि (उ०१।६९) इति तुन्—मस्तु । बसी च इति कण्ठः ॥१०९॥ १५

११६. लुट विलोटने[7] । लुट्यति, अलुटत् । भ्वादौ (१।२१३) २०

---

१. ससार धातुवृत्तौ (पृ० २०८)

२. ७।२।५६ सूत्रेणेड् वा । ३. १।२।२६ सूत्रेण किद् वा ।

४. मुस्ता स्त्रीलिङ्ग इत्यमरः (२।४।१६०) मोथा नागरमोथा वा नाम्ना प्रसिद्धं द्रव्यम् । लक्ष्ये त्रिलिङ्गः इत्यमरटीकायां (२।४।१६०) स्वामी । मुस्ता-सर० कण्ठा० २।२।१३४ हैमोणादौ २०१ ॥ २५

५. 'मुस्तिः' इत्यधिकं क्वचित् ।

६. व्याकरणे सर्वे एवादेशाः प्रकृत्यन्तराणि द्रष्टव्यानि ।

७. 'विलोडने' पाठा० ।

लोटति, अलोटीत् । चुरादौ भासार्थः (१०।१९७)-लोटयति ॥११०॥

११७. उच समवाये । समवाय ऐक्यम् । उच्यति । उवोच । औचिचत् । ओक उचः के (७।३।६४) । उचितम् । उचः कुश्च[1] इत्यसुन्—ओकस्, द्यौरोको येषां ते दिवौकस इति वृद्धिविषये दिवशब्दोऽदन्तोऽस्तीत्येके[2] स्थलजलयोरोकसि परत्वम् आहुः[2]—स्थलोकाः, स्थलौकाः, जलोकाः जलौकाः ॥१११॥

११८. भृशु भ्रन्शु अधःपतने । तालव्यान्तश्चत्वारः, आद्य ऋदुपधः । भृश्यति । अभृशत् । भृष्ट्वा, भर्शित्वा । न क्त्वा सेट् (१।२।१८) कित्—भृष्टम् । बरीभृश्यते । के (द्र० ३।१।१३५) भृशम् । भ्रश्यति । अभ्रशत् । भ्रष्ट्वा, भ्रंशित्वा । भ्रष्टः । बाभ्रश्यते । भ्वादौ (१।५०१) भ्रंशते, अभ्रंशिष्ट, भ्रंशिता, बनीभ्रश्यते[3] वाहाभ्रट् (द्र० ३।२।७६) ॥११२,११३॥

११९. वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् । के (द्र० ३।१।१३५) वृशो यवासः ॥११४॥

१२०. कृश तनूकरणे । कृश्यति । अकृशत् । के(द्र० ३।१।१३५) कृशः । अनुपसर्गात् फुल्लक्षीब (८।२।५५) इति क्ते कृशः, उपसर्गात् तु प्रकृशितः । तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य (१।२।२५) इति वा कित्—कृशित्वा कर्शित्वा । ऋतन्यञ्जि (उ० ४।२) इति कृशानुः ॥११५॥

१२१. ञितृष पिपासायाम् । तृष्यति । अतृषत् । तृषित्वा, तृषिमृषि (१।२।२५) इति तर्षित्वा । ञीतः क्तः (३।२।१८७)—तृषितः । तर्षः । अस्यतितृषोः (३।४।५७) इति णमुल्—छ्यहतर्षं गाः पाययति । स्वपितृषोर्नजिङ् (३।२।१७२)—तृष्णक् । क्विप्यपि (द्र० ३।२।१७८) तृट् । तृषिशुषिरसिभ्यः कित् (उ० ३।१२)—तृष्णा ॥११६॥

---

१. अनुपलब्धमूलम् । तुलनीयम्—'उच्यङ्केः क च' हैमोणादिः ६६५। उज्ज्वलदत्तादयस्तु उ० ४।२१५ सूत्रवृत्तौ बाहुलकाद् व्युत्पादयन्ति ।

२. क एत इति न ज्ञायते । न चान्यत्र मतमिदं दृश्यते (द्र० अमरक्षीरटीका २।१।७) ।

३. ध्वंसत्यादिसाहचर्याद् भौवादिकस्य भ्रंशेरेव नीक्सूत्रे (७।४।८४) ग्रहणम्, तेन दैवादिकस्य बाभ्रश्यत इत्येव भवतीति भावः (द्र० धातुवृत्तिः पृष्ठ३०९)

१२२. हृष तुष्टौ । हृष्यति । अहृषत् । हृषितः । भ्वादौ हृषु अलीके (१।४६८) हर्षति, अहर्षीत्, हृष्टः । हृषेर्लोमसु (७।२।२९) इति वेट्—संहृष्टानि लोमानि, संहृषितानि । विस्मितप्रतीघातयोश्च (७।२।२९वा०)—हृष्टश्चैत्रः हृषितः, हृष्टा दन्ताः हृषिताः । नन्दी अस्याप्युदित्वमाह[1] ॥११७॥ ५

१२३. रुष रोषे । रुष्यति । अरुषत् । तीषुसहलुभरुषरिषः (तु० ७।२।४८) इति वेट्—रोष्टा रोषिता । रुष्यमत्वर (७।२।२८) इति रुष्टः रुषितः । भ्वादौ रुष हिंसायाम् (द्र० १।४५८)—रोषति ॥११८॥

१२४. डिप क्षेपे । डिप्यति । अडिपत् । तुदादौ (६।७६) डिपति । चुरादौ डिप क्षिप क्षेपे (१०।१२३)—डेपयति ॥११९॥ १०

१२५. स्तूप समुच्छ्राये । स्तूप्यति । अस्तूपत् । तुष्टूपयिषति । चुरादौ (१०।१२४) स्तूपयति । स्तूपः । स्तुप इति दुर्गः—स्तुप्यति ॥१२०॥

१२६. कुप क्रोधे कुप्यति । अकुपत् । पचादौ[2] कोपः । क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (३।१।१५१) इति युच्—कोपनः ॥१२१॥

१२७. गुप व्याकुलत्वे । गुप्यति । अगुपत् । राजसूयसूर्य (३।१।११५) इति कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यद् धनम्, गोप्यम् अन्यत् । भ्वादौ गुप गोपने (१।६९६)—जुगुप्सते, गुपू रक्षणे (१।२८०) गोपायति । चुरादौ भासार्थः (१०।१९७) गोपयति ॥१२२॥ १५

१२८. युप रुप लुप विमोहने । युप्यति, अयुपत् । रलोव्युपधाद् (१।२।२६) इति युपित्वा योपित्वा, युयुपिषति युयोपिषति । रुप्यति, अरुपत् । रोपः शरः । रूप्यम् । लुप्यति, अलुपत् । तुदादौ लुप्लृ छेदने (६।१३४)—लुम्पति ॥१२३-१२५॥ २०

१२९. लुभ गार्द्ध्ये । गार्द्ध्यम् अभिकाङ्क्षा । लुभ्यति । अलुभत् । तीषु[3]सह (तु० ७।२।४८) इति लोब्धा लोभिता । लुभो विमोहने

---

१. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३०१) । २५

२. पचादिगणे (३।१।१३४) कोपशब्दः साक्षान्न पठ्यते ।

३. 'तीषसह' पाठा० । क्षीरतरङ्गिण्यां 'रुष रिष हिंसायाम्' (१।४५८)

(७।२।५४) इट्—विलुभिताः केशाः, लुब्धोऽन्यः ॥१२६॥

१३०. क्षुभ संचलने । संचलनं रूपान्यथात्वम् । क्षुभ्यति । अक्षुभत् । क्षोभिता । क्षुब्धस्वान्त (७।२।१८) इति क्षुब्धो मन्थश्चेत्, क्षुभितोऽन्यः । क्षुभिताम्भोधिवर्णना । क्र्यादौ (९।४९) क्षुभ्नाति । भ्वादौ ५ (१।४९९) क्षोभते ॥१२७॥

१३१. णभ तुभ हिंसायाम् । प्रणभ्यति । अनभत् । भ्वादौ (१।५००) नभते । क्र्यादौ (९।५०) नभ्नाति । अत्यविचमि (उ० ३।११७) इत्यसच्—नभसम् अदन्तम् । नभो नजि वभस्तेः (द्र० धा० सू० ३।१९)। नहेर् (३।१९) नभिः (तु० द० उ० १।५४)। तुभ्यति । अतुभत् ॥१२८,१२९॥

१० १३२. क्लिदू आर्द्रभावे । क्लिद्यति । अक्लिदत् । क्लेत्ता, क्लेदिता, क्लिन्नः । चरिचलि (६।१।१२ वा०) इत्यादि द्वे च—चिक्लिदः ॥१३०॥

१३३. ञिमिदा स्नेहने । मिदेर्गुणः (७।३।८२) मेद्यति । अमिदत् । ञीतः क्तः (३।२।१८७) आदितश्च (७।२।१६) इति नेट्—मिन्नः । १५ विभाषा भावादिकर्मणोः (७।२।१७)—प्रमेदितः प्रमिन्नः, मेदितमनेन, मिन्नम्—निष्ठा शीङ्स्विदि (१।२।१९) इति सेण् निष्ठा न कित् । अच् (द्र० ३।१।१३४) —मेदाख्यो देशः[1] । असुन् (द० उ० ६।४६)—मेदो वसा । मेदिनी । भ्वादौ (१।४९२) मेदते, अमेदिष्ट । चुरादौ मिद स्नेहने (तु० १०।८) मेदयति ॥१३१॥

२० १३४. ञिक्ष्विदा स्नेहनमोहनयोः । क्ष्विद्यति । अक्ष्विदत् । क्ष्विण्णः । प्रक्ष्विण्णः प्रक्ष्वेदितः । क्ष्विण्णम् अनेन, क्ष्वेदितम् । (द्र० ७।२।१७॥१।२।१९) । भ्वादौ (१।७०५) अव्यक्ते शब्दे[2]–क्ष्वेदति॥१३२॥

व्याख्याने 'तीषसह' इति पाठ उद्भियते (पृष्ठ ६५), अन्यत्र सर्वत्र (१।५९०॥ ४।१२२॥६।५७) 'तीपुसह' इत्येव पठ्यते । तेन स्वामिमते 'तीपुसह' इत्येवपाठ २५ इति निश्चितम् । अतः 'रुष रिष हिंसायाम्' (१।४५८) इत्यत्रापि 'तीपुसह' इत्येव शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

१. भ्वादिसूत्रव्याख्याने (४९२) 'मेदाख्यो म्लेच्छः' इत्युक्तं स्वामिना ।

२. क्षीरस्वामी भ्वादौ 'ञिक्ष्विदा स्नेहनमोहनयोः' (४६३) इत्यपि पठति,

१३५. ऋधु वृद्धौ । ऋध्यति । आर्धत्, मा ऋधत् । आनृधुः । सनीवन्तर्ध (७।२।४७) इति वेट्—अर्दिधिषति ईर्त्सति, आप्ज्ञप्यृधामीत् (७।४।५५)—अर्धयति, आर्दिधत् । ऋदुपधाच्च (३।१।११) इति क्यप्—ऋध्यः । घञ् (द्र० ३।३।१८,१९)—अर्धः । ऋद्‌ध्वा अर्धित्वा, न क्त्वा सेट् (१।२।१८), ऋद्‌धः । स्वादौ । (५।२७) ऋध्नोति ॥१३३॥ ५

१३६. गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । गृध्यति । अगृधत् । जिघृत्सति । सिपि धातोरुर्वा (८।२।७४)—अजर्घाः अजर्घत्, यङ्लुगन्ताल्लङ्, अजर्गर्धीत् लुङि । त्रसिगृधि (३।२।१४०) इति क्नुः—गृध्नुः । जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वल (३।२।१५०) इति युच्—गर्धनः । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् (द० उ० ८।४२)—गृध्रः । गृद्‌ध्वा गर्धित्वा । गर्धः । गृद्‌धः । चुरादौ[1] १० गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने (१।३।६७) तङ्—गर्धयते ॥१३४॥

१३७. उदात्ता उदात्तेतः ।

१३८. वृत् । पुषादयो वर्तिताः ।

श्रीमद्भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ
क्षीरतरङ्गिण्यां दिवादिगणः १५
सम्पूर्णः ॥[2]

परन्तु 'ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे' (१।७०५) इति सूत्रव्याख्याने, इह च न तं निर्दिशति, तेन 'शायते भ्वादौ ञिक्ष्विदा स्नेहनमोहनयोः' इति पठन्नपि न तमभिमनुते । अत एवान्ये व्याख्यातारस्तत्स्थाने 'ञिष्विदा' इति पठन्ति ।

१. क्षीरतरङ्गिण्यां नायं चुरादौ क्वचित् पठ्यते । अत्र लिबिशेन हैमधातु- २० पारायणदर्शनाय ४।४४ संख्या निदर्शिता ।

२. इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां धातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां दिवादयः समाप्तः ॥

॥ अथ स्वादिगणः ॥

१. षुञ् अभिषवे । अभिषवः क्लेदनं, संधानाख्यम् । श्नः
श्नसन्ताः (५।७) सत्तानिद्धः । स्वादिभ्यः श्नुः (३।१।७३)—**सुनोति, सुनुते; अभिषुणोति, अभ्यषुणोत्** । उपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति षत्वे प्राप्ते
५ स्थादिष्वभ्यासेन (८।३।६४) इति नियमान्नास्ति—**अभिसुषाव अभिसुषुवे** । सुनोतेः स्यसनोः (८।३।११७)—**अभिसोष्यति, अभिसुसूषति** ।
सुन्वः सुनुवः, सुन्मः सुनुमः—लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः (६।४।१०७)
स्तुसुधूञ्भ्यः (७।२।७२) इति सिचीडागमः—**असावीत्** । सुञो यज्ञसंयोगे (३।२।१३२) शता[1]—**सुन्वन्** । संज्ञायां समज (३।३।९९) इति **सुत्या** ।
१० राजसूयसूर्य (३।१।११४) इति **राजसूयः** । आसुयुवपि (३।१।१२६) इति ण्यत्—**आसाव्यम्** । सोमे सुञः (३।२।९०) क्विप्—**सोमसुत्** । सुयजो-र्ङ्वनिप् (३।२।१०३)—**सुत्वा** । वनो र च (४।१।७) **सुत्वरी** । अर्तिस्तुसु (उ० १।१४०) इति मन्—**सोमः**[2] । सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन् (द० उ० ८।४२) **सुरा** । सुयुरुवृञो युच् (उ० २।७४) **सवनः** । सुञो दीर्घश्च (उ० ३।१३) **सूना—**
१५ **वधस्थानम्** । कुसुयुभ्यश्च (दश० उ० ७।५) इति **सूपः** ॥१॥

२. षिञ् बन्धने । सिनोति, सिनुते । सिषाय । ण्वुल् (३।१।१३३)—**सायकः** । परिनिविभ्यः सेव (८।३।७०) इति षत्वम्—**विषयः** । क्ते—**प्रसितः** । अञ्चिघृसिभ्यः क्तः (उ० ३।८९) **सितः** । दाधेट्सि (३।२।१५९) इति रुः—**सेरुः** । सितनिगमि (उ० १।६९) इति तुन्—**सेतुः** । शुसिचिमीनां
२० दीर्घश्च (तु० उ० २।२५)—**सीरम्** । इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (तु० दश० उ० ३।२)—**सिनो बद्धः** । कृवृजृसि (दश० उ० ५।४२) इति नः—**सेना** ॥२॥

३. शिञ् निशाने । निशानं तनूकरणम् । शिनोति, शिनुते शेता ॥३॥

---

१. प्रथमान्तं पदम् । 'शत्रा' पाठा० ।

२. इतोऽग्रे—'सुञो रिरिति दीर्घश्च—सूरीः' इत्यधिकं क्वचित् । अत्र 'सुञो रिक् दीर्घश्च (दश० उ० १।३३)—सूरिः' इति शुद्धः पाठः स्यात् । अत्रास्मदीया दशपाद्युणादिवृत्तेष्टिप्पणी द्रष्टव्या (पृष्ठ २१ टि० २) ।

४ डुमिञ् प्रक्षेपणे । मिनोति, मिनुते । मीनातिमिनोति (६।१।५०) इत्यात्वम्—माता, मास्यति, ल्यपि च[1] (६।१।५०) इति प्रमाय । सनि मीमा (७।४।५४) इति गामादाग्रहणेष्वविशेषात् (द्र० सीरदेव १०८, परि० शे० ११५) मित्सति, मित्सते । मिविमम् । कृवापाजि (उ० १।१) इत्युण् मायुः पित्तम् । भृमृशीतृचरित्सरितनिमिमस्जिभ्य उः (दश० उ० १।९२) इत्युः—मयुः किन्नरः । बहुलवचनाद् (द्र० ३।३।१) आत्वं न । वातप्रमीः (द्र० उ० ४।१) । नप्तृनेष्टृ (२।९२) इति जामाता । [सु]सिचिभ्याम् (तु० उ० २।२५)—मीरा[2] ।।४।।

५. चिञ् चयने[3] । चिनोति, चिनुते । नेर्गद (८।४।१७) इति प्रणिचिनोति । विभाषा चेः (७३।५८) इति सन्लिटोर्वा कुत्वम्—चिकीषति चिचीषति, चिकाय चिचाय । चिस्फुरोर्णौ (६।१।५४) आत्वम्—उच्चापयति । चुरादौ (१०।८१) मित्त्वात् चपयति[4] । क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ, अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः, चित्याग्निचित्ये च (३।१।१३०-१३२) । क्तिन् (द्र० ३।३।९४) चितिः । अग्नौ चेः (३।२।९१) क्विप्—अग्निचित् । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् (३।२।९२)—श्येन इव चीयते—श्येनचित् । हस्तादाने चेरस्तेये (३।३।४०) घञ्-पुष्पप्रचायः । निवास-चितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः (३।३।४१)—निकायः, आकायमग्निं चिन्वीत,[5] कायः, गोमयनिकायः । संघे चानौत्तराधर्ये (३।३।४२)—चैक्रखिलिनिकायः[6] । चयोऽन्यत्र । ग्रहिवृदृ (३।३।५८) इत्यप्-निश्चयः । सुसिचिभ्यां दीर्घश्च (तु० उ० २।२५)—चीरम् । अमिचिमिदि (उ० ४।१६४) इति क्त्रः—चित्रम् ।।५।।

---

१. इमं स्वतन्त्रं सूत्रं विज्ञाय इतोऽग्रे लिबिशेन ६।१।४१ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । ६।१।४१ निर्दिष्टं 'ल्यपि च' इति सूत्रं तु वेञः ल्यपि संप्रसारणाभवं शास्ति । न च तस्यात्र किञ्चित् प्रयोजनम्, इत्यहो लिबिशस्याज्ञानम् । वस्तुतः 'मीनातिमीनोति' इति सूत्रस्यैवायं भागो ल्यप्यात्वनिदर्शनार्थः पृथङ् निर्दिष्टः ।

२. द्र० 'मीरा देशसीमा' इति दश० उ० वृत्तिः ८।४३ कपाठः, हैमोणादिवृत्तिः ३९२ च । ३. 'चये' पाठा० ।

४ 'चिञ् चये' (१०।८१) इति धातुसूत्रतरङ्गिणी द्रष्टव्या ।

५. अनुपलब्धमूलमिदम् । ६. अज्ञातार्थं पदम् ।

६. स्तृञ् आच्छादने[1] । स्तृणोति[2], स्तृणुते । गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः (७।४।२९)—आस्तर्यते । विस्तृतः । क्र्यादौ स्तॄञ् (९।१३)—आस्तृणाति, आस्तीर्यते, आस्तीर्णः ॥६॥

७. कृञ् हिंसायाम् । कृणोति, कृणुते । आर्धधातुके करोतिवत् (८।१०)—चकार, चक्रे ॥७॥

८. अनुदात्ताः ।

९. वृञ् वरणे[3], १० धूञ्[4] कम्पने, ११. उदात्तौ । वृणोति, वृणुते । प्रावरिता प्रावरीता, वृतो वा (७।२।३८) इतीटो वा दीर्घः । सिचि परस्मैपदेषु (तु० ७।२।४०) इत्यत्र—प्रावारीत्, प्रावारिष्टाम् । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु (७।२।४२) वा—प्रावरिषाताम् प्रावृषाताम्, वृषीष्ट वरिषीष्ट, न लिङि (७।२।३९) इति दीर्घो नास्ति । इट् सनि वा (७।२।४१)—बुवूर्षति विवरिषति विवरीषति । अवद्यपण्यवर्या (३।१।१०१) इत्यनिरोधे[5] वर्यः, वार्योऽन्यः । एतिस्तुशास्वृ (३।१।१०९) इति क्यप्—वृत्यम् । ण्यदपीष्यते—वार्यम् । संज्ञायां भृतृ (३।२।४६) इति पतिंवरा कन्या । ग्रहवृदृ (३।३।५८) इत्यप्—वरः । नौ वृ धान्ये (३।३।४८) घञ्—नीवारः । वृणोतेराच्छादने (३।३।५४)—प्रवारः । अण्डन् कृसृभृवृञः (उ० १।१२९)-वरण्डः । जॄवृञ ऊथन् (उ० २।५ श्वेत० A. B. पाठः)—वरूथो रथगुप्तिः सृयुरुवृञो-युच् (उ० २।७४)—वरणः । अजिवृरीभ्यो निच्च (उ० ३।३८)—वर्णुर्नाम नदः । कृगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् (दश० उ० ८।४७)—वर्वरः कुञ्चिताः केशाः । सृवृभृशुषिमुषिभ्यः कित् (दश० उ० ३।१६)—वृकः । वृञश्चित् (उ० (३।१०७)—वरत्रा चर्मरज्जुः । जनिदाच्युः (उ० ४।१०४) इति वृशी वाशिका । वसिवपियजिराजि (दश० उ० १।५३) इतीञ्—वारि । ण्यन्तात् क्विपि वाः—वारां निधिः[6] । धूञ् कम्पने[7] । धूञ् इतीहामुं शिवस्वामी

---

1. 'छादने' पाठा० ।
2. 'आस्तृणोति' पाठा० ।
3. 'अनिरोधे' पाठा० ।
4. अत्रविषये अग्रे टिप्पणी ७ द्रष्टव्या ।
5. 'अनिरोधने' पाठा० ।
6. कुत्रत्योऽयं प्रयोग इति न ज्ञायते ।
7. 'अत्र कः स्वामिसम्मतः पाठ इत्यत्र विप्रवदन्ते उद्धर्तारः । तथाह सायणः—'अत्र स्वामी तु ह्रस्वान्तममुं पठित्वा प्रयोगवशाद् दीर्घान्तमप्याह ।

दीर्घमाह—धूनोति, धूनुते । स्वरतिसूति (७।२।४४) इति वेट्—विधोता विधविता। विधूतः। धूञ् प्रीणोर्नुक् (७।३।३७ वा०)—विधूनयति। धुञ् इति चन्द्रः[1] (तु० धातु० ५।९)—धुनोति, विधुतः। अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः (३।२।१४८) इति धवित्रम्। इषियुधि (उ० १।१४५) इति मक्—धूमः। कृधूमदिभ्यः कित् (उ० ३।७३)-धूसरः। क्र्यादौ (९।१६) धुनाति, तुदादौ धू विधूनने (६।९६)—धुवति ॥९॥ ५

११. दुदु उपतापे। इतश्चत्वारोऽनिटः। दुनोति। दोता। दवथुः (द्र० ३।३।८९)। भौवादिकेन ग्रहणात्, दु द्रु गतौ (१।६७५)—दवति ॥१०॥

१२. हि गतौ वृद्धौ च। हिनुमीना (८।४।१५) णत्वम्—प्रहिणोति। हेरचङि (७।३।५६) इति कुत्वम्—प्रजिघाय। कमिमनि (उ० १।७३) इति तुन्—हेतुः। मक् (द्र० उ० १।१४७)—हिमम्। मनिन् (दशं० उ० ६।७३)—हेम। ऊतियूति (३।३।९७) इति हेतिरायुधम् ॥११॥ १०

१४. पृ प्रीतौ। पृणोति। पर्ता। पुपूर्षति, इट् सनि वा (७।२। इति नास्त्युपदेशाधिकारात्[2] (द्र० ७।२।१०) ॥१२॥ १५

शिवस्वामिकश्यपौ तु दीर्घान्तमाहतुः' (धातुवृत्ति पृष्ठ ३१६) इति। प्रक्रियाकौमुदीटीकायां विट्ठलस्त्वाह—'क्षीरस्वामी दीर्घमाह, अन्ये ह्रस्वम्' (पाठान्तरे 'शिवस्वामिनाम निर्दिष्टम्) (भाग २, पृष्ठ २५४)। अत्र विट्ठलोद्धृतः पाठ एव युक्ततरः प्रतिभाति एकादशसूत्रे 'उदात्तौ' इति निर्देशात्। ह्रस्वपाठे तु 'धुञ्' अनुदात्तः स्यात्। क्र्यादौ (९।१६) 'स्वादौ धूञ्धुञौ धूनोति धुनोति' इत्युभयं पठिष्यति क्षीरस्वामी, एवं तुदादावपि (६।९६)। अयं च चान्द्रपाठं स्वीकृत्योक्तमिति द्रष्टव्यम्। सायणस्तु धुञ् इति पठन् अन्ते 'स्वादय उभयतोभाषाः वृञ्वर्जमनुदात्ताः। तस्यानुदात्तमध्ये पाठ ऋकारान्तोभयतोभाषानुरोधेन' इत्याह (धातुवृत्ति पृष्ठ ३१७)। २०

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे तु 'धूञ् कम्पने' इति दीर्घान्तः पठ्यते। सायणस्तु 'उभयमपीति चान्द्राः इति सुधाकरः' इत्याह (धा० वृ० पृष्ठ ३१६)। अत्र चान्द्रधातुपाठो भ्रष्ट इति प्रतीयते। 'धूञ् कम्पने' इतोऽग्रे मुद्रितग्रन्थे 'विभाषिताः' इति पठ्यते। तत्रापि 'विभाषितः' इत्येकवचनमेव युक्तम्, धूञ एव विभाषितेट्त्वात्। २५

२. उपदेशे दीर्घऋकारान्तादिति भावः। अयं तु सनि दीर्घः।

१५. स्मृ प्रीतिबलनयोः । बलनं जीवनम्[1] । स्मृणोति । सस्मार । स्पृ इत्येके । ते तु छान्दसप्रायौ[2] ॥१३॥

१६. अनुदात्ताः । नोदात्तेत[3] एकाच्त्वात् ।

१७. आप्लृ व्याप्तौ । चत्वारोऽनिटः । आप्नोति । आपत्
५ (द्र० ३।१।५५) । आप्ता । आपूज्ञपूच्छामीत् (तु० ७।४।५५)—ईप्सति । उदके नुम्भौ च (उ० ४।२१०) इत्यम्भः ल्यपि लघुपूर्वात्, विभाषाऽऽपः (६।४।५६, ५७) इति णेर्वा लोपः—प्राप्य प्रापय्य । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यङि प्राप्ते क्तिन् आबादिभ्यः (३।३।९४ वा०) आप्तिः ॥१४॥

१८. शक्लृ शक्तौ । शक्नोति, शक्नुवन्ति । अन्यद् दिवादौ
१० (४।७८) उक्तम् । सनिमीमा (७।४।५४) इति शिक्षति । अशाकत् । पुषादित्वाद् (दिवादौ ७३—९२) अङि सिद्धे लृदित्वम् आत्मनेपदार्थं[4] कर्मव्यतिहारे[5]—व्यत्यशाकत । शकधृषज्ञा (३।४।६५) इति तुमुन्—शक्तो घटं कर्तुम् । शक्तिः ॥१५॥

१९. राध साध संसिद्धौ । संसिद्धिः फलसम्पत्तिः । राधी-
१५ क्ष्योर्यस्य विप्रश्नः (१।४।३९)—चैत्राय राध्नोति । राधो हिंसायाम्(६।४।१२३) एत्वाभ्यासलोपौ—अपरेधुः । राधो हिंसायाम् सनीस् वक्तव्यात् (द्र० ७।४।५४ वा०) प्रतिरित्सति । क्तिन् आबादिभ्यः (३।३।९४ वा०)—

1. 'प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३१६) पाठः ।

२० 2. 'ते तु छान्दसप्रायाः' 'तौ तु छान्दसप्रायौ' इति वा युक्तः पाठः । 'इमौ पृणोतिश्च त्रयश्छान्दसा' इति स्वामिकाश्यपौ' इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ३१६) ।

3. 'न तूदात्तेतः' पाठा० । अत्र पृ० ५,पं० ३,४ स्मृतः श्लोको द्रष्टव्यः ।

4. चिन्त्यमिदम् । इह हि लृदित्वाभावे सिच् स्यात् । नह्यस्मात् सौवादिकात् दैवादिकस्य पुषादित्वादङ् स्यात् ।

२५ 5. इतोऽग्रे लिबिशः ३।१।८७ सूत्र संख्या निर्दिश्य 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इति सूत्रं द्रष्टव्यमिति संकेतितवान् । कर्मवत् सूत्रं तु कर्मकर्तरि प्रवर्तते । इह तु कर्मव्यतिहारस्य विषयः । अतोऽत्रात्मनेपदप्रदर्शनाय 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' (१।३।१४) इत्यस्य संख्या निदर्शनीया ।

राद्धिः । दिवादौ राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव (४।७१)—राध्यति । साध्नोति । सिषात्सति । अषोपदेश इत्येके—सिसात्सति । नन्द्यादौ (द्र० ३।१।१३४ वा०) ण्यन्तात् साधनः । कृवापाजि (उ० १।१) इत्युण्—साधुः । दिवादौ साध्यति[1] ॥१६, १७॥

२०. अनुदात्ता उदात्तेतः । ५

२१. अशू व्याप्तौ । अश्नुते । अष्टा, अशिता । अश्नोतेश्च (७।४।७२) इति नुट्—व्यानशे[2] । स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि (तु० ७।२।७४) इतीट्—अशिशिषते । अट्यर्त्यशूर्णोतीनां (३।१।२२ वा०) यङ्—अशाश्यते ।[3] कृवापाजि (उ० १।१) इत्याशु । शावशेराप्तौ (उ० १।४४) उरन्—श्वशुरः । अशूप्रुषि (उ० १।१५१) इति क्वन्—अश्वः । अशे रश च १० (उ० २।७५) इति युच्—रशना । अशे रश् च (दश० उ० १।१५ इपाठः) इति मिः—रश्मिः । अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च (उ० ४।१३३)—राशिः । अर्तिसृधृधमि (उ० २।१०२) इत्यनिः—अशनिः । मनिन् (दश० उ० ६।७३) अश्मा । अशेर्देवने[4] (उ० ३।६५) सः—अक्षः । अशेः सरन् (उ० ३।७०) अक्षरम् । अशेर्णित् (उ० ३।१५६) इति सिः—अक्षि । अशेर्देवने युट् च (दश० १५ उ० ९।५१ इपाठः) यशः । क्र्यादौ अश भोजने (९।५२)—अश्नाति ॥१८॥

२२. ष्टिघ आस्कन्दने । स्तिघ्नुते ॥१९॥

२३. उदात्तावनुदात्तेतौ ।

२४. तिक तिग च । इनश्चम्वन्ता (५।३१) नव सेटः परस्मैपदिनश्च । चकाराद् आस्कन्दने ।[5] तिक्नोति, तिग्नोति । के (द्र० २० ३।१।१३५) तिकः ॥२०, २१॥

---

१. नहि क्षीरतरङ्गिण्यां साधधातुर्दिवादौ पठ्यते । काशकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १८६) तु 'राध साध संसिद्धौ' इति दिवादौ पठ्यते । तदनुसारं चन्द्रकान्तनकाराग्रपि दिवादौ पठतः (चा० ५।२२) ।

२. 'आनशे' पाठा० । ३. धातुप्रदीपोऽत्र द्रष्टव्यः । २५

४. 'वने' 'धने' पाठान्तर ।

५. यथा तु काशकृत्स्नकातन्त्रचान्द्रहैमशाकटायनधातुपाठेषु पाठस्तथा तिक तिग धात्वोर्हिंसार्थः, न तु स्कन्दनार्थः । प्रतीयते कस्यचित् प्राचीनश्लोकबद्ध-

२५. षघ हिंसायाम् । सघ्नोति । सिसघिषति । सिषाघयिषति । दुर्गस्यापोपदेशो[1]ऽयम्—सिसाघयिषति । तिक तिघ चषघ[2] हिंसायामित्येके[3]—तिघ्नोति चषघ्नोति[2] ॥२२॥

२६. ञिधृषा प्रागल्भ्ये । धृष्णोति । धृष्टः, प्रधृष्टः प्रधर्षितः धृष्टमनेन, धर्षितम्, निष्ठाशीङ्स्विदि (१।२।१९) इति कित्त्वं नास्ति । त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः (३।२।१४)—धृष्णुः । भाषायां शासियुधि (३।३।१३० वा०) इति युच्—दुर्धर्षणः । धृषेर्धृष च संज्ञायाम् (उ० २।८२) इति क्युः—धृषणा धीः । शकधृषज्ञा (३।४।६५) इति तुमुन्—धृष्णोति भोक्तुम् । ऋत्विग्दधृग् (३।२।५९) इति दधृक् । चुरादौ धृष अप्रसहने (१०।२३८)—धर्षयति ॥२३॥

२७. दन्भु दम्भे । दभ्नोति । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां (द्र० १।२।६ काशिका) किति नलोपः—देभुः । सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति वेट्—दिदम्भिषति, अनिट् पक्षे–दम्भ इच्च (तु० ७।४।५६)–धिप्सति धीप्सति, हलन्ताच्च (१।२।१०) इति कित्त्वे हल्ग्रहणेऽन्त्यसमीपाश्रयणात् ... । दब्ध्वा दम्भित्वा । दब्धः ॥२४॥

२८. ऋधु वृद्धौ । ऋध्नोति । दिवादौ (४।१३५) ऋध्यति । तत्रैव प्रहृणान्युक्तानि ॥२५॥

२९. छन्दसि । आगणान्ताच्छन्दोऽधिकारः[4] ।

धातुपाठस्यानुकरणेन मध्ये चकारः पठितः स्यात्—'टिघ आस्कन्दने तिक, तिग च षघ हिंसायाम्' । इदं रहस्यमविदित्वैव कैश्चिद् वृत्तिकारैश्चकाराद आस्कन्दनार्थो गृहीतः । अपरैश्च चकारं षघ-धातुना संयोज्य चषघ धातुः स्वीकृतः । द्र० इहैव उत्तरधातुसूत्र (२५) व्याख्या ।

१. दुर्गः कातन्त्रधातुपाठव्याख्याता । कातन्त्रधातुपाठे तु षघ इत्येव पठ्यते । स्वयमपि ऋधि चिरि (३३) इत्युत्तरसूत्रव्याख्याने दुर्गनाम्ना 'षघ' इति षोपदेशमेव पठिष्यति ।

२. 'चखघ, चखघ्नोति' पाठा० । अयं च षकारस्यैव खकारोच्चारणात् अन्योऽपपाठः । ३. पूर्वपृष्ठस्था पञ्चमी टिप्पणी द्रष्टव्या ।

४. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ २४) । छन्दसि इति सूत्रस्य इदं व्याख्यानं

३०. अह व्याप्तौ । अह्नोति ॥२६॥

३१. दघ घातने । दघ्नोति ॥२७॥

३२. चमु भक्षणे । आचम्नोति । भ्वादौ (१।३१९) आचामति ॥२८॥

३३. ऋक्षि चिरि जिरि दाश दृ हिंसायाम् । **ऋक्ष्णोति**[1] आनृक्ष[1] । ऋणोति क्षिणोति इत्येके । **चिरिणोति, जिरिणोति** । एकाचांच चिरिर्जिरिः (द० १।१ पृ० ५ पं० ३) इति **नानुबन्धिता** । **दाश्नोति** । **दाशः** । **दृणोति** । दुर्ग[2]स्तु तिक तिघ[2] षघ[3] ऋक्ष चिरि चिरि जिरि दाश दृ हिंसायाम्[2] ५

'दघ घातने' (३१) इत्युत्तरसूत्रान्तरं मुद्रितं जर्मनसंस्करणे । स च लेखक प्रमादजः । अस्माभिस्त्वयं यथास्थानं प्रापितः । १०

१. 'ऋक्ष्णोति, आनर्क्ष' इति लिबिशपाठः । ऋक्षि-धातोरिदित्त्वान्नुमा भाव्यम् । पुरुषकारस्तु स्वामिनाम्ना शुद्धमेव सनुमं पाठमुदाजहार । तथा हि—"क्षीरस्वामी तु ऋक्षि इति पठित्वा ऋङ्क्ष्णोति इति आनृङ्क्ष इति चोदाहृत्य ऋणोति क्षिणोति इत्येके" इत्याह (पुरुष० पृष्ठ २४) ।

२. दुर्गः कातन्त्रधातुपाठव्याख्याता । अस्मदीये कातन्त्रधातुपाठस्य हस्तलेखे 'तिघ' स्थाने 'तिग' पठ्यते । सायणोऽपि धातुवृत्तौ दुर्गनाम्ना 'तिग' इत्येव पठति । (पृष्ठ २२२) । षघ धातोरुत्तरमस्मद्धस्तलेखे कश्चित् पाठस्त्रुटितः । सायणस्तु 'षघ रि क्षि चिरि' इत्येवं पठति (पृष्ठ २२२) । 'दाश' स्थाने कातन्त्रधातुपाठे 'दास' इति पठ्यते, 'दृ' स्थाने च 'दुह' । सायणस्तु 'दुङ्' पठित्वा 'दुनुते' इत्युदाजहार (पृष्ठ २२२) । हिंसायाम्' इत्यस्य स्थाने कातन्त्रपाठे 'जिघांसायाम्' पाठः । काशकृत्स्नधातुपाठे तु 'तिक तिग षिध तिक्ष्णु [तीक्ष्णु] चिरि जिरि दास द्रुहि जिघांसायाम्' इति पठ्यते (पृष्ठ २०९) । अत्र 'द्रुहि' स्थाने 'दुह' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः, व्याख्यायां 'दुह्णोति' इति प्रयोगनिदर्शनात्', कातन्त्रे च तथैव पाठात् । १५ २०

इदं चात्रावधेयम्—पाणिनीये धातुपाठे छान्दसत्वेन स्मृता धातवः काशकृत्स्नव्याख्याने विना छन्दोनिर्देशं पठिताः । तमनुसृत्यैव च लौकिकभाषाविषये कातन्त्रेऽपि पठिताः । तदनुसारमेव च चान्द्रेऽपि 'ऋक्ष चिरि जिरि हिंसायाम् (५।२२) पठ्यन्ते । २५

३. 'चषघ' पाठा० ।

मित्याह । छान्दसा अमी जिवत्यादिवन्नियत विषया:[1] ॥२९—३३॥

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ

क्षीर-तरङ्गिण्यां

स्वादिगणः

सम्पूर्णः ।[2]

१. तदुक्तं पतञ्जलिना—धरतिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः । स घृतं घृणा घर्म इत्येवं विषयः । महा० ७।१।६६।

२. इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां स्वादिगणः समाप्तः ।

॥अथ तुदादिगणः॥

१. तुद व्यथने । इतः कृषान्ताः (६।६) षडनिट उभयपदिनश्च । तुदादिभ्यः शः (३।१।७७), सार्वधातुकमपित् (१।२।४) इति ङित्वम्—तुदति, तुदते । तोत्ता । प्रतोदः, तोदः । आच्छीनद्योर्नुम् (७।१।८०) वा—तुदती, तुदन्ती । विध्वरुषोस्तुदः (३।२।३५) खश्—विधुन्तुदः, अरुन्तुदः । वातशुनीतिल (३।२।२८ वा०) इति तिलन्तुदः । क्ते—तुन्नः (द्र० ८।२।४२) । दाम्नीशस (३।२।१८२) ष्ट्रन्—तोत्रम् । पातृतुदि (उ० २।७) इति थक्—तुत्थम् अञ्जनं, धातुविशेषश्च ॥१॥

२. णुद प्रेरणे । प्रणुदति प्रणुदते[1] । नोत्ता । नुदविदोन्दत्रा (८।२।५६) इति वा निष्ठानत्वं—नुत्तः, नुन्नः । ग्लानुदिभ्यां डौ (उ०२।६४)- नौः ॥२॥

३. दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं त्यागः । दिशति, दिशते । क्तिन् (द्र० ३।३।९४)—दिष्टिर्वितस्तिः । ऋत्विग्दधृग् (३।२।५९) इति क्विन्—दिक् । नाम्न्यादिशिग्रहोः (३।४।५८) णमुल्—नामादेशमामन्त्रयते । दिष्टं दैवम् ॥३॥

४. भ्रस्ज पाके । ग्रहिज्यावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—भृज्जति, भृज्जते । भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् (६।४।४७)—भ्रष्टा, भर्ष्टा, प्रसारणविषये नेष्यते, भृष्टलुञ्चितलिङ्गात्[2]—भृज्ज्यात् । बभ्रज्ज बभर्ज, वृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनाम् अविशेषः[3] । सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति वेट्—बिभर्जिषति बिभ्रज्जिषति, बिभर्क्षति बिभ्रक्षति । व्रश्चभ्रस्ज (८।२।३६) इति षः—भृष्टः, भृष्टिः । प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च (उ० १।२८)

---

१. अत्र धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३२३) स्वामिनाम्ना उद्धृतः पाठोऽनुसन्धेयः ।

२. काशिकायां (२।२।३१) राजदन्तादिगणे 'भृष्टलुञ्चितम्' पठ्यते वर्धमानस्तु 'भृष्टलुञ्चितम्' इति पठित्वा लक्ष्यमपि निर्दिदेश (गणरत्नमहो० पृष्ठ ६५) ।

३. अत्र 'ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनामविशेषः' इति भाष्यवचनम् (६।१।१७) अनुसन्धेयम् । लिपिकेनेदमबुद्ध्वा 'वृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनाम्' इतोऽग्रे ६।१।१६ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा ।

भृगुः न्यङ्क्वादिः[1] । भ्रस्जिभूसूयुधूभ्यः किन् (तु० उ० २।८०)—भृज्जनम् ।
लयुटि (द्र० ३।३।११५) भ्रज्जनम्, भर्जनम् । भ्रस्जिगमि (उ० ४।१६०)
इति ष्ट्रन्—भ्राष्ट्रम् ॥४॥

५. क्षिप प्रेरणे । क्षिपति, क्षिपते । अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः (१।३।
५ ८०) **परस्मैपदम्**—अभिक्षिपति, प्रतिक्षिपति, अतिक्षिपति । संपृच
(३।२।१४२) इति **परिक्षेपी** । निन्दहिंस (३।२।१४६) इति **परिक्षेपकः** ।
त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः (३।२।१४०)—**क्षिप्नुः** । भिदादौ (गण० ३।३।
१०४) **क्षिपा** । रक् (द्र० उ० २।१३)—**क्षिप्रम्** । क्षिपेरनिः किच्च (तु०
उ० २।१०७)—**क्षिपणिः, क्षिपणी** च । दिवादौ (४।१२) **क्षिप्यति** ॥५॥

१० **६. कृष विलेखने** । कृषति, कृषते । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्य-
तरस्याम् (६।१।५९) अम्—कर्ष्टा क्रष्टा । स्पृशमृशकृषतृपदृपः सिज् वा
(३।१।४४ वा०)—अकृक्षत् अक्राक्षीत्, अकार्क्षीत् । भ्वादौ (१।७१७)
कर्षति । तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि । कृश तनूकरणे तु दिवादिः (४।१२०)
तालव्यान्तः ॥६॥

१५ **७. अनुदात्ताः स्वरितेतः**

८. ऋषी गतौ, ९. उदात्त उदात्तेत् । ऋषति । उपसर्गाद्
ऋति धातौ (६।१।९१) वृद्धिरेकादेशः—उपार्षति । अर्षिता । स्नुव्रश्चि-
कृत्यृषिभ्यः कित् (उ० ३।६६)—ऋक्षः । इक्[2]—ऋषिः । क्तिन् (द्र० ३।३।
९४)—ऋष्टिः । ऋषिवृषिभ्यां कित् (उ० ३।१२३)—ऋषभः । श्वीदितो निष्ठा-
२० याम् (७।२।१४)—ऋष्टः ॥७॥

१०. जुषी प्रीतिसेवनयोः । इतश्चत्वारः सेट आत्मनेपदि
नश्च । जुषते । जोषिता । जोषित्वा जुषित्वा (द्र० १।२।२६) ।
ईदित्त्वात् (द्र० ७।२।१४) जुष्टः । एतिस्तुशास्वृ (३।१।१०९) इति क्यप्—
जुष्यः । सह जुषत इति सजूः ॥८॥

---

१. न्यङ्क्वादिगणे (७।३।५३) भृगुशब्दपाठात् कुत्वमित्यभिप्रायः ।

२५ २. अत्र 'इक् कृष्यादिभ्यः' (३।३।१०८ वा०) इति वार्तिकेन 'इक्' प्रत्यय
इति स्वाम्यभिप्रायः । लिबिशेन त्वेतद्वार्तिकमबुद्ध्वा 'इगुपधात् कित्' इति
उणादिसूत्रनिदर्शनाय (उ० ४।११९) संख्या निर्दिष्टा । उणादौ न इक् प्रत्ययः
साक्षान्निर्दिष्टः । तत्र त्वनुवर्त्यमानस्य इनः कित्त्वमात्रं विधीयते ।

११. ओविजी भयचलनयोः । उद्विजते । विज इट् (१।२।२)
इतीडादिः प्रत्ययः कित्—उद्विजिता । करणे हलश्च (३।३।२१)
इति घञ्—वेगः । विग्नः । ण्यन्ताद् उद्वेजिनः ॥९॥
१२. ओलजी ओलस्जी व्रीडे । लजते । लजिता । लजितः, ५
लग्नस्तु लग्नम्लिष्ट (७।२।१८) इति सक्ते साधुः, लगितोऽन्यः । ईदित्वं
तर्ह्यनर्थकम्, तस्माल्लग्नेः (१।१।१३) एतत् निपातनम् । अत एव ओन-
जीति चन्द्रः[1]—लग्नः । लज्जते । लज्जिता । अनयोस्तुदादौ प्रयोज-
नाभावाद् भ्वादौ युक्तः पाठः[2] ॥१०, ११॥
१३. उदात्ता अनुदात्तेतः ।
१४. ओव्रश्चू छेदने । इतः स्फुलान्ताः (५।९४) त्रिशतं १०
सेटः परस्मैपदिनश्च । ग्रहिज्यावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—
वृश्चति । व्रष्टा व्रश्चिता (द्र० ७।२।३५) । मूलवृट् । वृक्णः, षत्वे निष्ठा-
देशः सिद्धो वक्तव्यः (८।२।६ वा०) जॄव्रश्च्योः क्त्वि (७।२।५५) इतीट्—व्रश्चि-
त्वा । व्रश्चिकृषोः किकन् (तु० उ० २।४०)—वृश्चिकः । स्तुव्रश्चि (उ० ३।६६) १५
इति क्सः—वृक्षः ॥१२॥
१५. व्यच संभवे । विचति (द्र० ६।१।१६) । व्यचेः कुटादित्वम-
नसि (१।२।१ वा०)—विचिता । नेह—उरुव्यचाः ॥१३॥
१६. व्यज व्याजीकरणे । व्यजति । 'व्याजीकरणे' लिङ्गाद्
घञि कुत्वाभावः—व्याजः ॥१४॥
१७. उछि उञ्छे । उञ्छ उच्चयः । उञ्छति । उञ्छिता ॥१५॥ २०
१८. उछी विवासे । विवासोऽतिक्रमः । उच्छति । व्युष्टा
रात्रिः ॥१६॥

---

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे तु 'ओलजी' इत्येव पठ्यते (६।१००) । सायणो
ऽपि धातुवृत्तौ चान्द्रमते तवर्गपञ्चमादिं (ओनजी) मन्यते (धातु ३२६) । क्षीरस्वामी
नग्ननिकाशब्दव्याख्याने 'ओणजी' इति पठति (द्र० अमरटीका २।१।३९॥२।६।९) । २५
२. चिन्त्योऽयं पाठः । भ्वादौ पाठे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे तास्यनुदात्तेन्-
ङिद् (६।१।१८६) इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः स्यात् । इह पाठे तु
विकरणस्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति । अत्र धातुवृत्तिः (पृष्ठ ३२६) अनुसन्धेया ।

१९. ऋछ इन्द्रियप्रलयमूर्तिभावयोः । इन्द्रियाणां प्रलये =मोहे, मूर्तिभावे च । ऋच्छति, समो गम्यृच्छि (१।३।२९) इति तङ्—सम्‌ऋच्छते । इजादेर्गुरुमतोऽनृच्छः (तु० ३।१।३६) इत्याम्—आनर्छ ॥१७॥

२०. मिछ उत्क्लेशे । उत्क्लेशो बाधनम् । मिच्छति । पिछ

५ इति द्रमिडाः—पिच्छाः आचामः ॥१८॥

२१. जर्ज झर्झ चर्छ परिभाषणे । जर्जति । जर्जरः, झर्झरः । चर्च इति च दुर्गः[1] ॥१९—२१॥

२२. त्वच संवरणे । संवरणम् आच्छादनम् । त्वचति । क्विपि (द्र० ३।२।१८७) त्वक् । अचि (द्र० ३।१।१३४) त्वचः ॥२२॥

१० २३. ऋच स्तुतौ । ऋचति । क्विप् (द्र० ३।२।१७८)—ऋक् । आनर्च, आनृचुः । अर्चिशुचि (उ० २।१०८) इतीसिः-अर्चिः ॥२३॥

२४. उब्ज आर्जवे । आर्जवं स्पष्टता[2] । उब्जति । उब्जिजिषति, न न्द्राः संयोगादयः (६।१।३) इत्यत्र वक्तव्याद्[3] बो न द्विरुच्यते । समुद्गादिसिद्धत्वाद् बोपधोऽयम्[4], उपध्मानीयोपधत्वे जश्त्वस्यासिद्धत्वं स्यात् । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः (७।३।६१) । उब्जेर्बले बलोपश्च

१५ (उ० ४।१६२) इत्यसुन्—ओजस् ॥२४॥

२५. उदुझ[5] उत्सर्गे । उज्झति । दोपधोऽयम्, लाक्षणिकं

१. 'जर्च जर्छ जर्भ झर्ज परिभाषणे—जर्चति, जर्छति, जर्भति । जर्जरः । झर्झति । झर्झरः । चर्चेति दुर्गः' । इति पाठा० । २. 'स्पष्टता' क्वचिन्नास्ति ।

२० ३. 'बकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति काशिकास्थवार्तिकादित्यर्थः ।

४. अयं भावः—अभ्युद्गः समुद्गः इत्यादिसिद्धये केचिद् दोपधं मन्यन्ते । तत्र अभ्युद्गः समुद्ग इत्यादयस्तु द्व्युपसर्गाद् गमेर्डप्रत्यये संपत्स्यन्ते । ततः बकारोपधोऽयं धातुरित्यर्थः । उब्जेर्बले बलोपश्च इति उणादिसूत्रम् (४।१९२) अपि बोपधत्वे प्रमाणम् । अपरे उपध्मानीयोपधं स्वीकुर्वन्ति, तन्मते दोषमाह—

२५ उपध्मानीयोपधत्वे इति । अत्र हयवरट्-सूत्रस्थं 'शर्षु जश्भावषत्वे' इति वार्तिकं तद्भाष्यं चावलोकनीयम् ।

५. यथा तूत्तरवचनम्—'दोपधोयं, लाक्षणिकं चुत्वम्' तथा तु धातुरुं 'उज्झ' इत्येव मूलपाठ इति प्रतीयते ।

चुत्यम् । उज्झिक्षिषति । चयति[1]—मिथोदूध्यौ नदे (३।१।११५) । क्विपि (द्र० ३।२।१७८) उत् ॥२५॥

२६. लुभ विमोहने । विमोहनं व्याकुलीकरणम् । लुभति । तीषुसह (तु० ७।२।४८) इति लोब्धा लोभिता । लुभो विमोहने (७।२।५४) इट्—विलुभिताः केशाः । दिवादौ लुभ गार्ध्ये (४।१२६)—लुभ्यति, लुब्धः ॥२६॥

२७. ऋह कत्थनयुद्धहिंसादानेषु । ऋहति । अर्हयति । रिह इति द्रमिडाः[2]:—रिहति, रेहयति ॥२७॥

२८. ऋफ ऋन्फ हिंसायाम् । ऋफति, ऋम्फति, शे त्रम्फादीनामुपसंख्यानाद् (द्र० ७।१।५९ वा०) अनिदिताम् (६।४।२४) इति नलोपे कृते नुम्, तृन्फादीनाम् (द्र० ७।१।५९) इत्येके[3] ॥२८,२९॥

२९. तृफ तृन्फ तृप्तौ । तृफति तर्फित्वा । तृम्फति, नोपधात् थफान्ताद् वा (१।२।२३) इति वा कित्वम्—तृफित्वा तृम्फित्वा । तृप तृन्प इत्येके[4] ॥३०, ३१॥

३०. तुप तुम्प तुफ तुन्फ हिंसायाम् । तुपति, तुम्पति, तुफति तुम्फति । भ्वादौ तुम्प तुम्फ पाठो (द्र० १।२।८८) व्यर्थः[5] । प्रात् तुम्पतौ गवि कर्तरि (६।१।१५८) सुट्—प्रस्तुम्पति गौः ॥३२—३५॥

३१. दृफ दृन्फ उत्क्लेशे ।[6] [दृफति दृम्फति] ॥३६, ३७॥

---

१. 'चयपि' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३२९) ।

३. अयं काशिकायां पाठः । भाष्यपुस्तकेषु क्वचित् 'तृम्फादीनां' क्वचिच्च 'तृम्फादीनां' इत्युभयथा दृश्यते । ऋम्फादीनामिति स्वाम्युक्तः पाठस्तु न क्वचिदुपलभ्यते ।

४. प्रक्रियाकौमुद्यां (भाग २ पृष्ठ २६५) तु 'तथा चाह क्षीरतरङ्गिणीकारः—तृम्प तृम्फ चेत्येके' इति पठ्यते ।

५. नायं व्यर्थः, भ्वादित्वेऽप्यपि तास्यनुदात्तेत् (६।१।१८६) इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरो भवति, इह पाठात्तु विकरणस्वरः (द्र० क्षीरत० ६।१२टि०) ।

३२. गुफ गुम्फ ग्रन्थे । गुफति, गोफित्वा गुफित्वा । गुम्फति । नोपधात् थफान्ताद् वा (१।२।२३)—गुफित्वा गुम्फित्वा । घञ् (द्र० ३।३।१८,१९)—गुम्फो बन्धः ॥३८, ३९॥

३३. उभ उम्भ पूरणे । उभति । उभौ[1] (द्र० ३।१।१३५)।
५ उम्भति । उम्भिता । उम्भित्वा ॥४०, ४१॥

३४. शुभ शुम्भ शोभार्थे । अत एव निपातनाच्छ शोभा साधुः[2] । शुभति । शुशोभ । शुभम् । अशोभीत् । भ्वादौ (४९८) शोभते, शुशुभे, अशुभत् । रक् (द्र० उ० २।१३) शुभ्रम् । शुम्भति, शुशुम्भ, तृन्फादि (द्र० ७।१।५९ वा०) । भ्वादौ शुम्भ भाषणे हिंसायां
१० च (१।२९२) इत्यर्थभेदात् पाठः[3] । तत्र षोपदेशः, सुम्भति सुम्भनाद्यर्थ इत्येके[4] ॥४२, ४३॥

३५. दृभी ग्रन्थे । दृभति । दृब्धः । अन्दूदृन्भू (उ० १।९३) इति दृन्भूः सर्पः ॥४४॥

३६. चृती हिंसाग्रन्थनयोः । चृतति, चृत्तः । सेऽसिचि कृत (७।
१५ २।५७) इति वेट्—चर्तिष्यति चर्त्स्यति । ईदित्वं यस्य विभाषा (७।२।१५) इति निष्ठायाम् इट्प्रतिषेधानित्यत्वार्थम्—पतितः[5], यङ्लुगर्थं वा—चरीचृतः[6] । क्विप् (द्र० ३।२।१७८)—चृत् । चत्यम् (द्र० ३।१।११०) ॥४५॥

३७. विध विधाने । विधति । असुन् (द०उ० ९।४९) वेधाः॥४६॥

---

२० १. इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३।१।१३५) इति कः । नित्यद्विवचनोऽयम् । द्र० महा० १।१।२७।

२. 'शोभेति निपातनात्' (काव्या० ५।२।४१) इति वामनः ।

३. न केवलमर्थभेदः, अपि तु स्वरभेदोऽपि भवति शपि । पूर्वा (६।१२) टिप्पणी द्रष्टव्या ।

४. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।२९२ ।

२५ ५. द्वितीया श्रितातीतपतित (२।१।२४) इति निपातनादिट् इति काशिका (७।२।१५) । मैत्रेयस्तु धातुपाठे 'धावितः' इत्युदाहृतवान् ।

६. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३३०) ।

३८. जुन गतौ[1]। जुनति। जुड इति दुर्गः ॥४७॥

३९. मृड सुखने। मृडति। मृडः। मृडमृद (१।२।७) इति क्त्वा
कित्—मृडित्वा ॥४८॥

४०. पृड च। पृडति। पर्डित्वा ॥४९॥

४१. पृण प्रीणने। पृणति। के। (द्र० ३।१।१३५) पृणः। ५
लोकस्य पृणे (६।३।७०), लोकं पृणतीति मुम्—लोकम्पृणः ॥५०॥

४२. मृण हिंसायाम्। मृणति, मृणालम् (द्र० उ० १।११८)॥५१॥

४३. तुण कौटिल्ये। तुणति। तुन्दम्[2] ॥५२॥

४४. पुण कर्मणि शब्दे च[3]। पुणति। पुण्यम्। के (द्र० ३।
१।१३५) निपुणः ॥५३॥ १०

४५. मुण प्रतिज्ञाने। मुणति ॥५४॥

४६. कुण शब्दोपकरणयोः। कुणति। इगुपधात् कित् (उ०
४।११०)—कुणिः कुपाणिः। क्वादिभ्यः कित् (उ० १।११५)—कुण्डम्।
उणादौ कुणिन्दः (द्र० उ० ४।८४), कुणालम्[4], कुणपः[5]। कौणः ॥५५॥

४७. शुन गतौ। शुनति। शुनकः। श्वा—श्वुन् (द्र० उ० २।३२) १५
शुनश्च सीरं च—शुनासीरः ॥५६॥

---

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३३०)।

२. अब्दादयश्च (उ० ४।९८) इति निपातनात् ददनौ प्रत्ययौ। उज्ज्वल-
दत्तस्वेतत्सूत्रवृत्तौ 'तुन्देर्नुम् च, तुन्दः' इत्याह। तच्चिन्त्यम्। नहि 'तुन्दिः' धातुः
क्वचित् पठ्यते। यद्यऽत्र 'तुदेः' इति पाठः स्यात्। तथाप्ययुक्तता तदवस्थैव। २०
तुदेर्नुमि दे दनि वा प्रत्यये 'तुन्द्द' इति लक्ष्यविरुद्धं प्राप्नोति। झरो झरि सवर्णे (८।४।
६५) इति लोपेऽपि पक्षे दकारद्वयं प्राप्नोत्येव, न चेष्यते। ३. सार्वत्रिकः पाठः।

४. इतोऽग्रे लिबिशेन पञ्चपाद्युणादेः ३।७६ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा। तस्मिंश्च
सूत्रे कण-धातोः सम्प्रसारणं कालंश्च प्रत्ययो विधीयते, न कुण-धातोः। सरस्वती-
कण्ठाभरणे (२।३।१०१) कुणेरेव कालन् विधीयते। २५

५. अत्रापि लिबिशेन उणादेः ३।१४३ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा। अस्मिन्नपि

४८. द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु । द्रुणति । के (द्र० ३।१।१३५) द्रुणः । घञ् (द्र०३।३।१८)—द्रोणः, द्रोणी[1] ॥५६॥

४६. घुण[1] घूर्ण भ्रमणे। घुणति, घुणो दारुक्रिमिः । घोणा । घूर्णतिः । घूर्णती घूर्णन्ती (द्र० ७।१।८०) । भ्वादौ (१।२९५) घोणते,
५ घूर्णते ॥५८, ५९॥

५०. सुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरति । सुरः । षोपदेशोऽयमिति दुर्गः—सुषोर ॥६०॥

५१. कुर शब्दे । कुरति । कोरकम् । कुरः करन्[1]—कुररः । कुर्यात् (द्र० ७।२।७९) । कुरुः ॥६१॥

१० ५२. क्षुर खुर विलेखने । विलेखनं छेदः । क्षुरति । क्षुरः । खुरति । खुरः ॥६२, ६३॥

५३. मुर संवेष्टने । मुरति । मुरः, मुरा ओषधिविशेषः । मुर्मुरः ॥६४॥

५४. घुर भीमार्थशब्दयोः । घुरति । घञ् (द्र० ३।३।१९)—
१५ घोरः । घुघरः ॥६५॥

५५. पुर अग्रगमने । पुरति । पुरम् । क्विप् (द्र० ३।२।१७८) —पूः । पुरुषः । पुरु बहु ॥६६॥

५६. बृहु[2] उद्यमे । उद्यम उद्धरणम् । बृहति । बर्हिता । वर्हा उद्बर्हः । बर्हणम् । बर्हः । प्रमौ परिवृढः[3] (७।२।२१) । भ्वादौ बृह बृहि
२० (१।४८५)—बर्हति ॥६७॥

सूत्रे क्रुणेरेव संप्रसारणं कपश्च प्रत्ययो विधीयते, न क्रुणेः । सरस्वतीकण्ठाभरणे (२।२।११२) तु कुणेरेव कुणपो निपात्यते ।

१. द्र० सर० कण्ठा० २।३।३६॥ हैमोणादि ३६६ ।

२. अन्ये तु वकारादिं पठन्ति । धातुवृत्ति पृष्ठ ३३१ ।

३. अत्र भ्वादौ चोभयत्र पवर्गादिं पठित्वा 'प्रभौ परिवृढः'सूत्रेण दन्त्योष्ठा-
२५ द्यान् 'परिवृढ' शब्दो व्युत्पाद्यते । तत्कथमिति न जानीमः । किमस्मिन् सूत्रेऽपवर्गीयान् एव पाठः स्वामिसम्मतः ?

५७. तृहू तृन्हू स्तृहू स्तृन्हू हिंसायाम्[1] । तृहति । तर्हिता, तर्ढा । तर्हणम् । रुधादौ तृहि हिसि हिंसायाम् (७।२४) तृणेढि, तृण्ढः, तृंहन्ति । तृंहति । तृंहिता, तृण्ढा । स्तृहति· स्तृंहति । षोपदेशा· विति दुर्गः ॥६८—७१॥

५८. इषु इच्छायाम् । इषुगमियमां छः (७।३।७७)—इच्छति । तीषुसह (तु० ७।२।४८) इति वेट्—एष्टा एषिता । इष्यम इतीट्, इषे त्वोर्जे त्वा (माध्य० सं० १।१) । विन्दुरिच्छुः (३।२।१६९) । इष आश्वयुजः, इड् अन्नम् अस्यास्त्यत्र वा, अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । इष्यशिभ्यां तकन् (उ० ३।१४८)—इष्टका । बहुलवचनात् (द० उ० १।१५४)—इक्षुः । इच्छा (३।३।१०१) साधुः । श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे (तु० ३।३।९५ वा०)—इष्टिः । इष्टः । दिवादौ इष गतौ (४।१७)—अन्विष्यति, इषुः । क्र्यादौ इष आभीक्ष्ण्ये (९।५७) इष्णाति ॥७२॥

५९. मिष स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता मेषोऽचि (द्र० ३।१। १३४), के (द्र० ३।१।१३५) आमिषम् । घञ् (द्र० ३।१।१८, १९)— निमेषः ॥७३॥

६०. किल श्वैत्यक्रीडनयोः । किलति । केलिः । के (द्र० ३।१।१३५) किलकिला रवः, अव्यक्तानुकरणं वा । किलासं[2] सिध्मम् ॥७४॥

६१. तिल स्नेहने । तिलति । के (द्र० ३।१।१३५) तिलः । चुरादौ (१०।६२) तेलयति ॥७५॥

६२. चिल वसने । चिलति । पचादौ (गण० ३।१।१३४) चेलः चेलम्, चेलट्[3] (गण० ३।१।१३४), गर्हिता ब्राह्मणी = ब्राह्मणि-

---

१. 'क्षीरस्वामी तु—तृहू तृन्हू स्तृहू स्तृन्हू हिंसार्थाः' इत्येवं पुरुषकारे (पृष्ठ १२१) उद्ध्रियते । तत्र षोपदेशपाठश्चिन्त्यः ।

२. द्र० सरस्वतीकण्ठाभरण २।३।१७७; हैमोणादि ५७५ ।

३. स्त्रीत्वनिदर्शनाय पचादौ पठितं टित्पाठं निर्दिशति । इह लिपिकरेण ६।३।४३ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा, सा चिन्त्या । एषा सूत्रसंख्या तु 'घरूपकल्प' इत्युत्तरं निर्देष्टव्या सतीह निर्दिष्टा ।

चेली, घरूपकल्प (६।३।४३) इति ह्रस्वः, चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् (६।२।१२६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्[1] ॥७६॥

६३. चल विलसने। चलति। चलती, चलन्ती। चल कम्पने ज्वलादिः (१।५६९)—चलः, चालः। शप्श्यनोर्नित्यम् (७।१।८१) नुम्—चलन्ती। कम्पने चलिः (१।५४९) मित्—चलयति लताम्। चुरादौ चल भृतौ (१०।६३)—चालयति ॥७७॥

६४. विल संवरणे। दन्त्योष्ठ्यादिः। विलति। आविलम्[2] वेला ॥७८॥

६५. इल स्वप्नक्षेपणयोः[3]। इलति। इला भूः। एला। एलयति ॥७९॥

६६. बिल भेदने। बिलति। बिलातः। आबिलम्। बिलमम्। बिल्वम् ॥८०॥

६७. णिल गहने। प्रणिलति ॥८१॥

६८. हिल हावकरणे[4]। हिलति। हेला[5]। मिल[6] श्लेषणे इति दुर्गः—मिलति[3], मेलः ॥८२॥

६९. शिल षिल उञ्छे। शिलति। शिलम्। शिला। सिलम्। सेलु श्लेष्मातकः ॥८३, ८४॥

७०. लिख अक्षरविन्यासे। लिखति। आलेख्यम्। पचादौ (गण० ३।१।१३४) लेखः। घञ्—लेखः, विलेखः। भिदादौ (गण० ३।३।१०४) लेखा ॥८५॥

---

१. 'उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्' पाठान्तरं, तच्चिन्त्यं, सूत्रार्थविरोधात्।

२. 'आवेलम्' हस्तलेखपाठः। ३. 'स्वप्नप्रक्षेपणयोः' पाठा०।

४. 'भावकरणे' पाठा०। ५. भिदादावस्य पाठः कल्प्यः।

६. पूर्वत्र 'मील'धातुव्याख्याने (१।३४५) 'लौकिकान्मिलेः मिलति, मेलनम्' इत्युक्तं स्वामिना। तदिहान्वेष्यम्। दीपजन (७।४।३) सूत्रे मील-धातुं पठता पाणिनिना मिल-धातुर्न स्वीक्रियत इति ज्ञाप्यते। अन्यथा मीलतेरमिमीलत् मिलतेरमीमिलत् इति रूपद्वयं स्यादेव, किमुपधाह्रस्वविकल्पेन। दुर्गोपजीव्ये काशकृत्स्न-धातुपाठेऽपि 'मिल श्लेषणे' (पृष्ठ २२७) पठ्यते।

७१. कुट कौटिल्ये । कुटति । गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् (१।२।१)—कुटिता । उत्कुटः । कुटो घटः । कोटरः । कुटरः । कोटिः । कुटीरम् । उषिकुटि (उ० ३।१४२) इति कपन्—कुटपोऽश्ममानम् । इगुपधात् किः (तु० उ० ४।१२०)—कुटिः । कुटिकुषिभ्यां क्मलन् (उ० ४।१८७)—कुट्मलम् । कुटिलः । कथं कुटित्वा ? न क्त्वा सेट् (१।२।१८) इति हि कित्त्वं बाधितम्, न ङित्वम् ॥८६॥

७२. पुट संश्लेषणे । पुटति । पुटः, पुटी । घञ्—पोटा नपुंसकम् । पोटकः । चुरादौ पुट संचूर्णने (१०।६८), तथा भासार्थः (१०।१९७)—पोटयति । लुट विलोडन[1] इति दुर्गः—लुटति । लुटिता । लुटित्वा । लुठ संश्लेषण इत्येके[2] ॥८७॥

७३ कुच संकोचने । संकुचति, अर्थ संग्रहणात् तदुपसर्गत्वम्[3] । संकुचिता । कुचित्वा । कुचौ । भ्वादौ संपर्चनादौ (१।६००) संकोचति ॥८८॥

७४. गुज शब्दे । गुजति, गुजिता । भ्वादौ (१।१२३ एकीयमते) गोजति, गोजिता ॥८९॥

७५. गुड रक्षायाम् । गुडति । गुडा हस्तिसंनाहः । गुडः स्वादुद्रव्यम् । भूगोल[4]:, गोलकं[4] युग्मम्, गुलिका[4] मौक्तिकविशेषः ॥९०॥

७६. डिप क्षेपे[5] । डिपति, डिपिता । दिवादौ (४।१२४) डिप्यति, डेपिता । चुरादौ (१०।१२३) डेपयति ॥९१॥

७७. छुर छेदने । छुरति । आच्छुरितम् । छुर्यात्, र्वोः न भकुर्छुराम् (तु०८।२।७९) इति दीर्घो नास्ति—छुरिका ॥९२॥

---

१. 'लोटन' पाठा० । कातन्त्रधातुपाठे 'पुट लुट संश्लेषणे' इति पाठः, काशकृत्स्ने 'पुट लुठ संश्लेषणे' (पृष्ठ २२७) ।

२. एतत्पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. द्रष्टव्यं (६।१०४) धातुसूत्रव्याख्यानम् ।

४. डलयोरेकत्वस्मरणात् । अत्र ५१ पृष्ठस्था टि० १ द्रष्टव्या ।

५. 'प्रक्षेपे' पाठा० ।

७८. स्फुट विकसने । स्फुटति, स्फुटिता । अस्फुटीत् । स्फुटः । भ्वादौ स्फुटिर् विशरणे (१।२२६)—स्फोटति, स्फोटिता, अस्फुटत्, अस्फोटीत् । स्फोटः ॥९३॥

७९. मुट आक्षेपप्रमर्दनयोः । मुटति । मुटिता । भ्वादौ (१।२२१ दुर्गमते) मोटति, विमोटितकराङ्गुलिः । चुरादौ (१०। ६७ दुर्गमते) मोटयति ॥९४॥

८०. त्रुट छेदने । वा भ्राशम्लाश (३।१।७०) इति श्यन् वा—त्रुट्यति त्रुटति । त्रुटिता । त्रोटयति ।।९५॥

८१. तुट कलहकर्मणि । तुटति, तुटिता । इक्[1] (द्र० ३।३।१०८ वा०)—तुटिः । तोटकम् ॥९६॥

८२. चुट छुट छेदने । चुटति । उच्चोटनम् । छुटति । छोटिका ॥९७, ९८॥

८३. जुड बन्धे । जुडति । जुडिता । जुड गतौ (६।३८ दुर्गमते) —जुडति, जोडिता ॥९९॥

८४. कड घसने[2] । घसनं भक्षणम् । कडति । कड्यते । कलमः[3] । कडङ्करो बुसम् । कलिः । कलहः । कडत्रम्, कलत्रम् । भार्या नितम्बश्च । कडित्रं द्यूतं लेखनचर्म च । कुटादौ फलाभावात् यूथभ्रष्टोऽयम्[4] ॥१००॥

---

१. 'इक् कृष्यादिभ्यः' इति वार्तिकेन इति भावः । लिबिशेन वार्तिकम-बुध्वा 'इगुपधात् कित्' इत्युणादिसूत्रस्य ४।११९ संख्या निर्दिष्टा ।

२. काशकृत्स्ने धातुपाठे तु 'कड मदे, कुड घसने' इति पठ्यते (पृष्ठ २२६)।

३. उणादौ (४।८४) कलधातोः कलमो व्युत्पाद्यते । हैमोणादौ तु कडेरेव (द्र० ३४७) अत्र उत्तरेषु च केषुचित् शब्देषु डलयोरभेदात् लत्वं बोध्यम् ।

४. तुदादौ पाठस्तु स्वरार्थः सम्भवति, परन्तु कुटादावस्य पाठश्चिन्त्य-प्रयोजन एव । काशकृत्स्ने (पृष्ठ २२६) धातुपाठे 'कुड मदे' इति पठ्यते । काशकृत्स्नो भ्वादावपि (पृष्ठ २३) इमं पठति । तदनुयायी कातन्त्रकारस्तु केवलं भ्वादावेव पठति, न तुदादौ । स्वाम्यपि 'कडि मदे' (१।२५१) सूत्रव्याख्याने 'कड इति दुर्गः' इत्येवं स्मरति ।

८५. कुड बाल्ये । कुडति कुडः । कुडङ्गः ॥१०१॥

८६. कुड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । कुडति ॥१०२॥

८७. गुड प्रतिघाते[1] । गुडति । अयोगुडः । घुट इति दुर्गः—घुटिका गुल्फास्थि[2] ॥१०३॥

८८. तुड तोडने । तोडनं भेदः पृथक्करणं वा । तुडति । तोडः, तोडनम्, तुडिः ॥१०४॥

८९. स्थुड थुड संवरणे । स्थुडति । स्थुलः पटकुटिः । थुडति ॥१०५,१०६॥

९० दुड हुड निमज्जने । दुडति । दोडः, दोला । हुडति । होडिः, हुडः, हुडुः । कुड इत्येके[3] ॥१०७,१०८॥

९१ व्रुड भ्रुड संवरणे । व्रुडति, भ्रुडति ॥१०९,११०॥

९२. स्फर स्फुर स्फल स्फुल चलने । स्फरति । स्फरः । स्फारः। स्फायि (उ० २।१३) इति स्फाये रक् । स्फुरति । स्फुरः स्फोटकः । स्फलति । आस्फालः, आस्फालना । स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः (८।३।७६) षत्वं वा—निःष्फुरति, निःस्फुरति । चिस्फुरोर्ण्यौ (६।१।५४) वात्वम्—विस्फारयति, विस्फोरयति । स्फुरितम् । स्फुरिस्फुल्योर्घञि (तु० ६।१।४७) वात्वम्—स्फारः स्फोरः, स्फालः स्फोलः । इत्थं चोभौ प्रमादादाम्नातौ[4] ॥१११—११४॥

---

१. अन्यत्र क्षीरतरङ्गिण्यां प्रायेण 'प्रतीघाते' इति पठ्यते ।

२. इतोऽग्रे 'मन्त्रसिद्धौ प्रतिबन्धः' इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

३. काशकृत्स्ने धातुपाठे 'कुड वसने' इति पठ्यते (पृ० २२९) ।

४. वस्तुतो नोभौ प्रमादाम्नातौ । अपि तु स्फारस्फोरयोः स्फालस्फोलयोश्च स्वतन्त्रे पृथक् प्रकृती इति बोधनायैव कैश्चिन् प्राचीनमतमाश्रित्योभयथा पठितौ । सूत्रपाठे तु आत्वं विकल्प्यैकस्मादेव धातो रूपद्वयं निष्पादितम् । रलयोरभेदत्वमाश्रित्य स्फुरस्फुलयोरप्येकतरेणैव कार्यं सिध्यति । जैनशाकटानश्च 'स्फल चपले स्फुल संचये च' (धातुसूत्र ९६७,९६८) रलयोरभेदं मत्वाऽदुपधमुकारोपधं चोभयथा पठति ।

९३. स्फुल संचये च । स्फुलति स्फुलिङ्गः ॥

९४. उदात्ता उदात्तेतः ।

९५. गुरी उद्यमे । ९६. उदात्तोऽनुदात्तेत् । गुरते, गुरिता, गूर्णः । अपगुरो णमुलि (६।१।५३) वात्वम्—अपगारम् अपगारम्, अपगोरम् अपगोरम् । चुरादौ (१०।१४३) आगूरयते गूरेः ॥११५॥

९७. णू स्तवे । इतश्चत्वारः सेटः । प्रणुवति । नुविता । नूतः श्र्युकः किति (७।२।११) इतीण् नास्ति, अन्ये नुवित इत्याहुः, ङित्त्वेन कित्त्वस्य निवर्तनाद् । एवं धूत-धुवितादयः ॥११६॥

९८. धू विधूनने । धुवति । स्वादौ (५।९) धूनोति धुनोति[1] । क्र्यादौ (९।१६) धुनाति ॥११७॥

९९. गू पुरीषोत्सर्गे । गुवति, गुविता । तिथपृष्ठगूथ (उ० २।१२) इति गूथम् । भ्वादौ (१।६७९) गवति[2] ॥११८॥

१०० ध्रु[3] गतिस्थैर्ययोः । ध्रुवति । अध्रि (द्र० ३ १।१३४) ध्रुवः । ध्रुविता । ध्रुतः ध्रुवितः । भ्वादौ (१।६७४) स्थैर्ये-ध्रवति ॥११९॥

१०१. उदात्ताः ।

१०२. कुङ् शब्दे । इतः सप्तानिटः । कुवते । कुता । कुङ् इत्येके[4]—आकुविता, आकूतम् ॥१२०॥

१०३. वृत् । कुटादयो वर्तिताः ।

१०४. पृङ् व्यायामे । व्यायाम उद्योगः । व्याप्रियते, वृत्तौ[5] विग्रहणात् । व्यापृतः । व्यापारः ॥१२१॥

१. स्वादौ पक्षान्तरे 'धुञ्' इत्यपि पठति स्वामी ।

२. भ्वादौ ङित्त्वाद् 'गवते' इति युक्तम् । क्वचिन्नास्ति ।

३. अत्राह धातुवृत्तिकारः—'स्वाम्यादयः ध्रुव इति वकारान्तं धातुं पठन्ति इति (पृष्ठ ३३६) । न चात्र तथा पाठ उपलभ्यते ।

४. सस्मार धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३३६) ।

५. वृत्तौ धात्वर्थ इत्यर्थः । द्र० ६।७३ धातुसूत्रव्याख्यानम् ।

१०५. मृङ् प्राणत्यागे । म्रियते । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च (१।३।६१) इति तङ्—अमृत, मृषीष्ट । अत एव वा ङित्त्वं पेठुः[1] । ममार । मरिष्यति । मारः । मारकः । अभिमरस्तैक्ष्ण्ये[2] । मर्म । मर्मरः, पचादौ (द्र० ३।१।१३४) अमरः । भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ च (तु० उ० ३।२१)—मृत्युः । मृकणि-भृमृशी (उ० १।७) इत्युः—मरुः । मृग्रोरुतिः (उ० १।९४)—मरुत् । मृकणि- ५ स्वामीचिः (उ० ४।७०)—मरीचिः । मरूको निदर्शनः करी[3] । हसिमृग्रि- (उ० ३।८६) इति तन् मर्तः, स्वार्थे यः (द्र० ५।४।३६ वा०) मर्त्यः ॥१२०॥

१०६. रि पि गतौ । रियति, पियति । पिकः कोकिलः । ॥१२१,१२२॥

१०७. धि धारणे । धियति । धेता ॥१२३॥ १०

१०८. क्षि निवासगत्योः । क्षियति । क्षेता । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे (६।१।८१)—क्षय्यः, क्षेयोऽन्यः । निष्ठायामण्यदर्थे (६।४।६०) दीर्घः, क्षियो दीर्घात् (८।२।४६) नत्वम्—क्षीणः । वाक्रोशदैन्ययोः (६।४।६१)—क्षीणायुर्जाल्मः; क्षितायुः, क्षीणस्तपस्वी, क्षितः । अर्तिस्तुसु (उ० १।१४०) इति मन्—क्षेमम् । ष्ट्रन् (उ० ४।१५८) क्षेत्रम् । क्षितिः । एरच् (३।३।५६) १५ क्षयो गृहम् । भिदादौ (गण ३।३।१०४) क्षिया । स्वादौ (५।३२ एकीयमते) क्षिणोति । भ्वादौ (१।१४९) क्षयति ॥१२४॥

१०९. अनुदात्ताः ।

११०. षू प्रेरणे । सुवति । उपसर्गात् सुनोतिसुवति (८।३।६५) इति षत्वम्—अभिषुवति । सविता । सोषूयते । सुसूषति. स्तौतिण्यो- २० रेव षणि (८।३।६१) इति नियमात् षत्वं नास्ति ॥१२७॥

१११. कॄ विक्षेपे । किरति । किरतेर्हर्षजीविका (१।३।२१ वा०) इति तङ्, अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने (६।१।१४२) सुट्—अपस्किरते

---

१. अस्पष्टार्थमिदं वचनम् । ङित्त्वप्रयोजनायात्र माधवीया धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या (पृष्ठ ३३७) । २५

२. ये जनपदे शूरास्त्यक्तात्मानो हस्तिनं व्यालं वा द्रव्यहेतोः प्रतियोधयेयुस्ते तीक्ष्णाः । कौटिल्य० १।१२॥ अत्र ३।३।५३ क्षीरस्वामिनोऽमरटीका द्रष्टव्या ।

३. तुलनीयम्—'मरूको मयूरो मृगो निदर्शनमस्त्वर्णं च' इति हैमोणादि-वृत्तिः (५८) ।

वृषभो दृप्तः, अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी, अपस्किरते श्वाश्रयार्थी । किरतेर्लवने (तु० ६।१।१४०) सुट्—उपस्कारं[1] मद्रका लुनन्ति । हिंसायां प्रतेश्च (६।१।१४१)—उपस्कारस्ते[2] जाल्म भूयात्, प्रतिस्कारः । मरणमस्त्विति । प्रतिचस्करे नखैः (शिशुपालवध १।४७)। किरश्च पञ्चभ्यः (७।२।७५) सनीट्, अस्येटो वृतो वा (७।२।३८) इति दीर्घो नेष्यते[3] (द्र० ७।२।७५ काशिका)—चिकरिषति, पक्षे चिकीर्षति[4] । इगुपध (३।१।१३५) इति कः—किरः सूकरः, किरिश्च (द्र० उ० ४।१४३) । विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा (६।१।१५०) कॄपॄवृजि (उ० २।८१) इति क्युः—किरणः । कॄशॄशलि (उ० ३।१२२) इत्यभः—करभः । कॄवृदॄदारिभ्य उनन् (द० उ० ५।५२)—करुणः, करुणा कृपा । कॄतॄभ्यामीषन् (उ० ४।२६)—करीषः शुष्कगोमयम् । कॄशॄपॄकटि (उ० ४।३०) इतीरन्—करीरम् अङ्कुरः । कॄगॄभ्यां किः (तु० उ० ४।१४२)—किरिः । कॄगॄकपिभ्यः कीटन् (तु० उ० ४।१८५) किरीटम् । कॄवॄजॄसि (तु० उ० ५।४२) इति नः—कर्णः श्रोत्रम् । कॄग्रोरुच्च (द्र० उ० १।१०९)—कुरुर्देशः । कॄगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् (द० उ० ८।४७ कपाठः)—कर्वरः । कॄ धान्ये (३।३।३०) इति घञ्—उत्कारो धान्यस्य, निकारः; अन्यत्रोत्करः, निकरः । वर्चस्केऽवस्करः (६।१।१४८), अवकरोऽन्यः ॥१२८॥

११२. गॄ निगरणे । निगरणं गिलनम् । गिरति, गिलति—अचि विभाषा (८।२।२१) इति लः । ग्रो यङि (८।२।२०) इति निजेगिल्यते । गरिता[5] । जिगरिषति जिगीर्षति[6], अवाद् ग्रः (१।३।५१) तङ्—अव-

१. 'अपस्कारम्' पाठा० । २. 'अपस्कारस्ते' पाठा० ।

३. भागवृत्तौ त्वस्यापि दीर्घविकल्प उक्तः । द्र० अस्मदीये भागवृत्तिसंकलने ७।२।७५ सूत्रम् ।

४. किरश्च पञ्चभ्यः (७।२।७५) इति तु कॄ गॄ धात्वोः 'इट् सनि वा' (७।२।४१) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यमिटं विधत्ते । तदाह वृत्तिकृत्—'किरतिगिरत्योरिट् सनि वेति विकल्पः प्राप्तः (७।२।७५) इति । तेनात्र पक्षे इडभावप्रदर्शनं चिन्त्यम् ।

५. वृतो वा (७।२।३८) इति इटो वा दीर्घो भवति । तेन गरिता गरीता इत्युभयं साधु । ६. द्र० एतत् पृष्ठस्था ४र्था टिप्पणी ।

गिरते । अवजिगरिषते । वृतो वा (७।२।३८) नास्ति[1] । समः प्रतिज्ञाने (१।३।५२) लङ्—संगिरते । निगरणचलनार्थेभ्यश्च(१।३।८७)–निगारयति । पचाद्यौ (गण ३।१।१३४) गरः, अजगरः । श्वपचचक्रधरवद् अका-राद् अनुपपदात्, कर्मोपपदे विप्रतिषेधेन (द्र० १।४।२) इत्यण् (द्र० ३।२।१) प्राप्तः । उन्न्योर्ग्रः (३।३।२९)—उद्गारः, निगारः । अप् (द्र० ३।३।५७)—गरः, गलः । बाहुलकाद्[2] घञ्—निगारः, निगालः । गमुत् न गारः—अगारम् । मृग्रोरुतिः (उ० १।९४)—गरुत् पक्षः । गमुत् (द्र० उ० १।९५) तृणम् । हसिमृग्र (उ० ३।८७) इति तन्—गर्तः । कृगॄभ्यां किः (तु० उ० ४।१४२)—गिरिः । मुदिग्रोर्गग्गौ (उ० १।१२८)—गर्गः । अर्तिगृभ्यां भन् (उ० ३।१५२)—गर्भः । शेवायह्व (उ० १।१५४) इति ग्रीवा ॥१२९॥

११३. उदात्ताः ।

११४. दृङ् आदरे, ११५ धृङ् स्थाने । ११६. अनुदात्तौ ।

आदर इत्याग्रहणाद्—आद्रियते । आदर्ता । आदिदरिषते । एतिस्तुशास (३।१।१०९) इति क्यप्—आदृत्यम । हलि[3] भस्त्रा । पयन्तात् पूःसर्व-योर्दारिसहोः (३।२।४१) खच्—पुरन्दरः । ग्रहवृदृ (३।३।५८) इत्यप्—आदरः । दरिदलिभ्यां भः (तु० उ० ३।१५१)—दर्भः । ध्रियते । धर्ता दिधरिषते । अन्यानि भ्वादौ (९८७ सूत्रे) ग्रहणानि धरते ॥१३०,१३१॥

११७. प्रछ ज्ञीप्सायाम् । ज्ञीप्सा[4] जिज्ञासा । इतः षद्लप-येन्ताः (६।१३०) पश्नब्रशानितः परकर्मपदिनश्च । ग्रहिज्यावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—पृच्छति । समो गम्यृच्छिप्रच्छि (१।३।२९ का०) इति लङ्-संपृच्छते । आङि नुप्रच्छ्योः (१।३।२१ वा०) लङ्—आपृच्छते । पिपृच्छिषति—रुदविद (१।२।८) इति कित् । पृष्टा । किब्वचि (३।२।१७८ वा०) इति शब्दप्राड्, प्राड्विवाको निर्णेता । न्यङ्-

१. द्र० पूर्वपृष्ठस्था ४ टिप्पणी

२. 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति बहुलग्रहणात् 'वासरूपोऽस्त्रि-याम्' (३।१।९३) इति नियमादप्राप्तो घञपि भवति इति भावः । लिबिश इममर्थमबुध्वा बहुलमेतन्निदर्शनम् इति धातुसूत्रनिदर्शनाय १०।३६२ संख्यां निर्दिष्टवान् ।

३. द्र० उ० ४।१८४ । ४. 'ज्ञातुमिच्छा' पाठा० ।

न्यङ्क्वादित्वात् (द्र० ७।३।५३) कुत्वम्[1] । यजयाचयत (३।३।९०) इति नङ्—प्रश्नः, च्छ्वोः शूडनुनासिके च (६।४।१९)[2] प्रच्छेरनङि[3] इति सम्प्रसारणाभावः ॥१३२॥

११८. वृत । किरादयः पञ्च वर्तिताः ।

११९. सृज विसर्गे । सृजति । स्रष्टा. व्रश्चभ्रस्ज (८।२।३६) इति षः । सृजियुजिधूञां कर्मवद्भावः श्यंश्च (तु० ३।१।८७ वा०)—सृज्यति रज्जुः स्वयमेव । विभाषा सृजिदृशोः (७.२।६५) थलीट् ससर्जिथ, ससृष्ठ । सृजिदृशोर्झल्यमकिति (६।१।५८) इत्यमि कृते वदव्रज (७।२।३) इति वृद्धिः—अस्राक्षीत् । उणादौ (द्र० उ० १।१५) रज्जुः ॥१३३॥

१२०. टुमस्जो शुद्धौ । शुद्ध्या स्नानं ब्रुडनं च लक्ष्यते । मज्जति । मस्जिनशोर्झलि (७।१।६०) इति नुम्—मङ्क्ता । जान्तनशां विभाषा (६।४।३२) क्त्वायां नुम्[4]—मङ्क्त्वा मक्त्वा । ओदितश्च (८.२।४५) इति नत्वम्—मग्नः । मज्जथुः (द्र० ३।३।८९) । गुरोश्च हलः (३।३।१०३)-मज्जा-मज्जनम् । श्वनुक्षन् (उ० १।१५९) इति मज्जाऽस्थिसारः । मृग्रशीतॄ (तु० १।७) इत्युः—मद्गुः, न्यङ्क्वादित्वात् (गण० ७।३।५३) कुत्वम् । मस्जेर्नुम् च (उ० ४।७७) इत्यूषन्—मञ्जूषा पेटा[5] ॥१३४॥

१२१. रुजो भङ्गे । रुजति । रुग्णः । पदरुज (३।३।१६) इति कर्तरि घञ्—रोगः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) रुजा । रुक् । उदि कूले रुजिवहोः (३।२।३१) खश्—कूलमुद्रुजः । नहिवृति[6] (६।३।११६) इति दीर्घः—वीरुक् । रुक्मं रुचेः (द्र० १।४९४) ॥१३५॥

---

१. नात्र कश्चित् कुत्वभावी, अतोऽस्थानेऽस्य पाठः । अत्र त्वग्रिमः—'च्छ्वोःशूड-नुनसिके च' (६।४।१९) इति पाठोऽपेक्ष्यते, शब्दप्राट्-शब्दे षत्वार्थम् ।

२. प्रश्नपदानन्तरं सूत्रमिदमनर्थकम् । पूर्वनिरुक्ते शब्दप्राट्-शब्दे तस्यावश्यकत्वात् तत्र नेयः । लिपिकेन नैषा पाठस्य स्थानभ्रष्टता बुद्धा ।

३. कस्य तन्त्रस्येदं सूत्रमिति नैव परिज्ञातमस्माभिः । पाणिनीयास्तु 'प्रश्ने चासन्नकाले' (३।२।११७) इति निपातनात् संप्रसारणाभावमाहुः । द्र० काशिका ६।१।१६॥

४. नैतत् सूत्रं क्त्वायां नुमो विकल्पं विधत्तेऽपि तु नकारस्य विभाषा लोपम् ।

५. मारवाडीभाषायां 'पेटी' इत्युच्यते ।

६. काशिकादौ 'नहिवृति' सूत्रे 'रुचि' पठ्यते । क्षीरस्तु 'रुजि' पाठं मन्यते ।

१२२. भुजो कौटिल्ये । निर्भुजति । भुग्नः । भोगः सर्पकायः[1] । के (३।३।५८वा०)[भुजः।]भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति भुजगः[2] भुजंगः । रुधादौ भुज पालनाभ्यवहारयोः (७।१७)—भुनक्ति, भुङ्क्ते ॥१३६॥

१२३. छुप संस्पर्शे । छुपति, छोप्ता । ॥१३७॥

१२४. रुश रिश हिंसायाम् । रुशति । अरुक्षत् । रिशति । तालव्यान्तौ, प्रस्तावाद् । भ्वादौ (१।४५८) मूर्धन्यान्तौ—रोषति । रेषति । दिवादौ रुष रोषे (४।१२३)—रुष्यति ॥१३८,१३९॥ ५

१२५. लिश गतौ । लिशति । लेष्टा । भ्वादौ लिश अल्पीभावे[3] लेशति, लेशः ॥१४०॥

१२६. स्पृश संस्पर्शे । स्पृशति, स्प्रष्टा, स्पर्ष्टा—अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६।१।५९) अमागमः । स्पृशमृशकृषतृपदृपः सिज् वा (३।१।४४ वा०)—अस्पृक्षत्, अस्प्राक्षीत्, अस्पार्क्षीत् । पदरुज (३।३।१६) इति कर्तरि घञ्—स्पर्श उपतप्ता[4] । स्पृशोऽनुदके क्विन् (३।२।५८), क्विन्प्रत्ययस्य कुः (८।२।६२) इति कुत्वम् , अन्यथा व्रश्चादि (८।२।३६) सूत्रेण, छशां ष इति षत्वं स्यात्, तलश्चान्त्यर्यात् षस्य खः, खस्य वावसाने (८।४।५६) इति चर्त्वेन कः, पक्षे जश्त्वेन गः, इति ग्रन्थोऽयुक्तः[5]— १० १५

---

१. भाष्यकारस्तु 'अथवा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते । तद्यथा-'अहि-रिव भोगैः पर्येति बाहुम्' (ऋ०६।७५।१४) इति । अहिरिव शरीरैरिति गम्यते'· इति (५।१।६) वदन् शरीरसाधारण इति मन्यते ।

२. 'भुजगः' इत्यत्र 'अन्येष्वपि दृश्यते' (३।२।४८ वा०) इति डः । 'भुजङ्गः' इत्यत्र खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् (३।२।३८ वा०) इति खच्, 'खच्च डिद्वा' (३।३।३८ वा०) इति डित्त्वे रूपम् । तदभावे 'भुजङ्गमः' इत्यपि भवति । २०

३. नायं भ्वादौ पठ्यते । दिवादौ (६९) तु पठ्यते । तस्य 'लिश्यते' इति भवति । दिवादिव्याख्याने (६९) तु तुदादेरेव निर्देशः क्रियते, न भ्वादेः । तस्मा-दपपाठोऽयम् । २५

४. 'स्पृश उपतापे' (३।३।१६ वा०) इति वार्त्तिके तद्व्याख्याने च 'उपताप' शब्दः प्रयुज्यते ।

५. कस्य ग्रन्थस्य, कथं च प्रत्याख्यानं क्रियत इति न ज्ञायते । षत्वात्

पार्श्वस्पृक् उदकस्पर्शः। स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च (उ० ५।२७) **पार्श्वम्, पर्शुः**। तिथपृष्ठ (उ० २।१२) इति **पृष्ठम्** ॥१४१॥

१२७. विछ गतौ । गुपूधूपविछि (तु० ३।१।२८) इत्यायः—विच्छायति। विछेस्तुदादिपाठः सार्वधातुकेऽप्यायानित्यत्वे लिङ्गम्[1] **पणिवत्**—विच्छति, विच्छती विच्छन्ती, तथा च शपि नित्यमिति भाष्यम् (३।१।३१) **शे विकल्पम्**[2], द्रमिडास्तु **पाठबलाद् आयव्यवायेऽपि कार्यमाहुः -विच्छायन्ती विच्छायती, यथा जुगुप्सत इति सन्व्यवायेऽपि तङ्**। यजयाच (३।३।९०) इति **नङ् —विश्नोऽन्तरायः**। **चुरादौ** भासार्थः (१०।१९७)—**विच्छयति** ॥१४२॥

१२८. विश प्रवेशने । विशति, वेष्टा । नेर्विशः (१।३।१७) **तङ्**—**निविशते**। अभिनिविशश्च (१.४।४७) इति **कर्म-ग्राममभिनिविशते**। विभाषा गमहनविदविशाम् (७।२।६८) **क्वसौ वेट्—विविशिवान् विविश्वान्**। पदरुज (३।३।१६) इति **कर्तरि घञ्—वेशो वेश्यावाटः**। **नेपथ्ये व्याप्त्यर्थे वेशः**[3] । विशिपतिपदि (३।४।५६) इति **णमुल्—गेहानुप्रवेशम् आस्ते, गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते, गेहमनुप्रवेशम् अनुप्रवेशम्** । अशूप्रुषि (उ० १।१५१) । इति **क्वन्—विश्वम्** । विटपविष्टप (उ० ३।१४५) **इति विष्टपं लोकः, विशिपम्** । जॄविशिभ्यां झच् (उ० ३।१२६)—**वेशन्तः पल्वलम्**। वेः शालच् (५।२।२८) **इति विशाल-विशङ्कटौ** ॥१४३॥

१२९. मृश आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । परामृशति, आ-

पूर्वं कुत्वप्रवृत्तावप्यान्तरतम्यात् 'ख' एव प्राप्नोति, षत्वेऽपि च । तथा सति को भेद इति न ज्ञायते। वयं तु मन्यामहे शकारस्य षत्वे, तस्य झलां जशोऽन्ते' (८।२।३९) इति डत्वे, तस्य कुत्वे गकारे वावसाने (८।४।५६) इति प्रक्रियया भाव्यम्, अन्यथा पूर्वं कुत्वेन खत्वे कृते जश्त्वप्रसंगे कुत्वमसिद्धं स्यात् पूर्वत्रासिद्धमितिनियमात् ।

१. विच्छेस्तुदादिपाठो न केवलं नुमविकल्पार्थ एव, अपि तु विकरणस्वरार्थोऽपि । आयस्य नित्यत्वे उभयमपि न स्यात् तेन युक्त एव स्वामिग्रन्थः। अत्र पुरुषकारोऽपि द्रष्टव्यः (पृष्ठ ५५) । २. नुम इति शेषः ।

३. अत्र 'वेषः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः (तु० अमर २।६।९९) । लिपिदोषेण नायं दोषो बुद्धः ।

मर्शन इत्युक्तेः सोपसर्गः । विम्रष्टा, विमर्ष्टा । स्पृशमृश (३।१।४७.वा०) इत्यमृक्षत् आम्राक्षीत् अमार्क्षीत् ॥१४४॥

१.३०. णुद प्रेरणे । नुदति । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः (३।२।५) कः—शोकापनुदः पुत्रः । नुदिस्तुदेरनन्तरं पठितः (६।२) स्वरितेत् तस्मादिह परस्मैपदिमध्ये न पाठ्यः[1] ॥१४५॥ ५

१.३१. शद्लृ शातने । पाघ्राध्मा (७।३।७८) इति शीयादेशः—शीयते, शदेः शितः (१।३।६०) लङ् । शत्स्यति । शदेरगतौ तः (७।३।४२) णिचि—फलानि शातयति । अशदत् (द्र० ३।१।५५) ॥१४६॥

१.३२ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । सीदति सदेः सीदादेशः (द्र० ७।३।७८) । सीदती, सीदन्ती । सिषत्सति । असदत् । १० सत्ता । एतयोर्भ्वादौ पठितयोः (१।५९९, ९९४) द्विःपाठे फलं नोत्पश्यामः । विकरणस्वरे विशेष इति वाभ्यूह्यम्[2] ॥१४७॥

१.३३. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

१.३४. मुच्लृ मोक्षणे । इतः पश्चाणिट उभयपदिनश्च । शे मुचादीनां (७।१।५९) नुम्—मुञ्चति, मुञ्चते । अमुचत्, अमुक्त । १५ मोक्ता । मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा (७।४।५७) इति सन्यभ्यासलोपो वा—मोक्षते वत्सः स्वयमेव । मुमुक्षते । इगुपधात् किः (तु० उ० ४।१२०)—मुचिः । नमुचिः—नभ्राण्नपाद् (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या । सिवि मुचेष्टे रू च (तु० उ० ४।१६३)—सूत्रम् । वृतृवदि (उ० ३।६२) इति सः—मोक्षः ॥१४८॥ २०

१.३५. लुप्लृ छेदने । लुम्पति, लुम्पते । अलुपत्, अलुप्त । लुपसदचर (३।१।२४) इति यङ्—लोलुप्यते ॥१४९॥

१.३६. विद्लृ लाभे । विन्दति, विन्दते । अविदत्, अवित्त ।

---

१. कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽपि परस्मैपदार्थं इह पाठ इति सायणः । धातु० पृष्ठ ३४४ । अत्र धातुवृत्तेः ३२३ पृष्ठस्थः (६।२) पाठोऽनुसंधेयः । २५

२. उभयत्र पाठस्य स्वरभेद एव प्रयोजनम् । अपि चेह पाठे नुम्विकल्पोऽपि (द्र० ७।१।८०) भवति ।

उषविदजागुरन्यतरस्याम् (तु० ३।१।३८) आम्—विवेद विदांचकार[1] ।
विभाषा गमहनविद (७।२।६८) इति वेट्—विविद्वान्, विविदिवान् ।
अनुपसर्गात् लिम्पविन्द (३ १।१३७) इति शः—विन्दः, गोविन्दः, अर-
विन्दः । वित्तो भोगप्रत्यययोः (८।२।५८)—वित्तं धनम, क्लेशैर्वित्तः[2] ।
५ अन्यत्र विन्नं लब्धम् । यावति विन्दजीवोः (३।८।३०) णमुल्—यावद्
वेदमधीते ॥१५०॥

१.३७. लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति, लिम्पते ।
लिपिसिचिह्वश्च (३।१।५३) इत्यङ्—अलिपत् । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्
(३।१।५४)—अलिप्त अलिपत । अनुपसर्गाल्लिम्प (३।१।१३८) इति शः—
१० लिम्पः । नौ लिम्पेः (३।१।१३८ वा०)—निलिम्पा देवाः ॥१५१॥

१.३८. षिच क्षरणे । सिञ्चति, सिञ्चते । उपसर्गात् सुनोति (८।
(८।३।६५) इति षः—अभिषिञ्चति । स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य (८।
३।६४)—अभिषिषेच, अभ्यषिञ्चत् । असिचत्, असिक्त, असिचत ।
दाम्नी (३।२। ८२) इति ष्ट्रन्—सेक्त्रम् । सिचेः संज्ञायां कन् नुंहौ च (द०
१५ उ० ९।१०६)—सिंहः । सिचो यङि (८।३।११२) न षत्वम्—अभिसे-
सिच्यते । ण्यन्तस्योपसंख्यानम्[3]—असीसिचत्[3] ॥१५२॥

१३९. अनुदात्ताः स्वरितेतः ।

१४०. कृती छेदने । इतस्त्रयः सेटः परस्मैपदिनश्च ।
कृन्तति । कर्तिता । सेऽसिचि (७।२।५७) इति कर्त्स्यति, कर्तिष्यति ।
२० कृत्तः, ईदित्त्वं यङ्लुगर्थं[4]—चरीकृत्तः । निरुपपदात् क्विप् (द्र०
३।२।७६)[5]—कृत् । कर्तरी छेदनी । कृत्तिश्चर्म । कृतेश्छः क्रू च (उ०

---

१. इतोऽग्रे 'आमि ज्ञानार्थस्य ग्रहणं विद (२।१।२८) इत्यदन्तनिर्देशात् ।
अस्य तु विवेद' इत्यधिकम् ।

२. 'क्लेशैर्वित्तः' पाठा० ।

३. नैतद्वचनं क्वचिद् दृष्टम् । धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३४६) स्मृतमिदम् ।

२५

४. सकारादौ प्रत्यय इड्विकल्पनात् (द्र० ७।२।५७) यस्य विभाषा (७।२।१५)
इतीट्प्रतिषेधः सिद्ध एव, किमीदित्त्वेन । तदनर्थकं सत् यङ्लुकि इट्प्रतिषेधार्थ-
मिति भावः ।

५. लिखिशेनात्र '३।२।१७८' संख्या निर्दिष्टा, सा चिन्त्या ।

२।२१) — कृच्छ्रम्[1] क्रूरः । कृत्यशूस्यां क्स्नः (उ० ३।१७)—कृत्स्नम् । कृतिभिदि (उ० ३।१४७) इति तिकन्—कृत्तिकाः । रुधादौ कृती वेष्टने (२।१२)—कृणत्ति ॥१५३॥

१४१. खिद परितापे[2]। खिन्दति मिद्रादौ (गण० ३।३।१०४) खिन्ना । रुधादौ खिद दैन्ये (७।१२) – खिन्ते । खिद्यत इति कर्मकर्तरि[3] ५ दिवादौ (४।६१ दुर्गमते) वा ऽभ्यूह्यः ॥१५४॥

१४२. पिश अवयवे पिंशति । इषिपिशिरुहि (द०उ०१।४७) इतीन्—पेशिर्मांसंलेशः पिशुनः, पिशितम्, पेशलः ॥१५५॥

१४३. उदात्ता उदात्तेतः । १०

१४४. वृत् । मुचादयो वर्तिताः ।

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां
तुदादयः सम्पूर्णाः[4] ॥

---

१. लौगाक्षिगृह्य (५।१) व्याख्यायां देवपालः कृच्छ्रशब्दसाधकं चारायणि- सूत्रमुदाजहार—"तथा च चारायणिसूत्रम्—'पुरुकृते च्छच्छ्रयोः' । पुच्छम् कृच्छ्रम् ।" १५ विशेषोऽस्मदीये 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थे (पृष्ठ ७६) द्रष्टव्यः ।

२. 'परितापे परितापनक्रियायामिति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारोद्धृतः पाठः (पृष्ठ ८५) । इह तु तथा नोपलभ्यते ।

३. पद गतौ सूत्रव्याख्यानान्ते (पृ० २१०) 'खिद दैन्य इति दुर्गः' इत्यस्य व्याख्यायां 'खिद्यत इति कर्मकर्तरि तु वामनः' इत्युक्तवान् स्वामी । तत्रस्था २० टिप्पण्यत्राप्यनुसंधेया ।

४. 'तुदादिगणः समाप्तः' पाठा० ।

॥ अथ रुधादिगणः ॥

१. रुधिर् आवरणे । आवरणं व्याप्तिः । इतः स्वरितेत् उभयपदिनश्च । रुधादिभ्यः श्नम् (३।१।७८)—रुणद्धि । अनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामति—[1]रुन्द्धे. श्नसोरल्लोपः (६।४।१११)। इरितो वा (३।१।५७)—अरुधत् अरौत्सीत्, अरुद्ध। सिपि धातो रुर्वा (८।२।७४)—अरुणत् त्वम्, अरुणः । न रुधः (३।१।६४) इति कर्मकर्तरि चिण् नास्ति—अरुद्ध गौः स्वयमेव । रोद्धा । संपूर्वाच्छौ (द्र० ३।२।१४२) अनुरोधी सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः (३।४।४९)—व्रज उपरुध्य, व्रजोपरोधं गाः पाययति । इषितिमिमदि (द० उ० ८।२६ कपाठः) किरच्—रुधिरम् ॥१॥

२. भिदिर् विदारणे । भिनत्ति, भिन्ते । अभिदत् अभैत्सीत् अभित्त । भेत्ता । भित्तं शकलम् (८।२।५९), भिन्नमन्यत् भिद्योद्ध्यौ नदे (३।१।११५) । काष्ठभित् । विदिभिदिछिदेः कुरच् (३।२।१६२)—भिदुरं पविः । भित्तिः । क्तिभिदिलतिभ्यः किन् (उ० ३।१४७)—भित्तिका । कृगृशृपृकुटि (उ० ४।१४३) इतीः—भिदिर्वज्रम् । कर्मकर्तरि केलिमः (द्र० ३।१।९६ का०) भिदेलिमं काष्ठम् । रक् (द्र०उ० २।१३)—भिद्रम् । इषितिमि (द० उ० ८।२६ कपाठः) इति किरच्—भिदिरम् । भिदादौ (३।३।१०४ गणसूत्र) भिदा विदारणे ॥२॥

३. छिदिर् द्वैधीकरणे । अद्वैधस्य पृथक्त्वे । छिनत्ति, छिन्ते । अच्छिदत् अच्छैत्सीत्, अच्छित्त । छिदुरम्, रज्जुच्छित् । रक् (द्र० उ० १।७३)—छिद्रम् छिदिः परशुः । छिद्रिरः, छित्वरः । भिदादौ (३।३।१०४ गणसूत्रम्) । छिदा द्वैधीभावे, विच्छित्तिरन्यत्र ॥३॥

४. रिचिर् विरेचने । विरेचनं निःसारणम् । रिणक्ति, रिङ्क्ते । अरिचत् अरैक्षीत्, अरिक्त । रिक्तः । रिक्थं धनम् । रेक्णस् । चुरादौ रिच वियोजनसंपर्चनयो (१०.२१०)—रेचयति ॥४॥

५. विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति, विङ्क्ते । अविचत्, अवैक्षीत्

[1] श्नमोऽकारलोपे, नस्यानुस्वारे, अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः (८।४।५८) इति परसवर्णेन नकारः । स च पूर्वत्रासिद्धम् (८।२।१) इति न्यायेन 'अट्कुपु' (८।४।२) इत्यनेन णत्वे कर्तव्येऽसिद्ध इति कृत्वा णत्वं न भवतीति भावः ।

अविक्त । विवेकः । जुहोत्यादौ (३।१३) वेवेक्ति, विविक्ते ॥५॥

६. क्षुदिर् संपेषे । क्षुणत्ति, क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् अक्षौत्सीत्, अक्षुत्त । क्षुण्णः । रक् । (द० उ० १।१३)—क्षुद्रः ॥६॥

७. युजिर् योगे । युनक्ति, युङ्क्ते, अयुजत् अयौक्षीत्, अयुक्त । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु (१।३।६४) तङ्—प्रयुङ्क्ते, उपयुङ्क्ते । ५ नेह—द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति[1] । दिवादौ युज समाधौ (४।६७)—युज्यते । अस्यैव ग्रहणानि ॥७॥

८. अनुदात्ताः स्वरितेतः ।

९. उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः, १०. उतृदिर् हिंसानादरयोः ।
११. उदात्तौ स्वरितेतौ । छृणत्ति छृन्ते । अच्छृदत् अच्छर्दीत्, १० अच्छर्दिष्ट । चङि—अचच्छर्दत् अचिच्छृदत्, उर्ऋत् (७।४।७) इति वा ऋकारः । सेऽसिचि कृत (तु० ७।२।५७) इति वेट्—छर्दिष्यति छर्त्स्यति । उदितो वा (७।२।५६)—छृत्त्वा, छर्दित्वा । छृण्णः । अर्चिशुचि (उ० २। १०८) इतीसिः—छर्दिस् । चुरादौ छर्द वमने (१०।४८)—छर्दयति । तृणत्ति तृन्ते । अतृदत्, अतर्दीत् । तर्त्स्यति, तर्दिष्यति । तृत्त्वा १५ तर्दित्वा । तृण्णः । वितर्दिका वेदिः ॥८,९॥

१२. कृती वेष्टने । १३. उदात्त उदात्तेत् । कृणत्ति । कर्तित्वा । कर्त्स्यति कर्तिष्यति । कृत्तः । ईदित्त्वं यङ्लुगर्थम्[2]—चरीकृत्तः । कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च (उ० १।१६)—तर्कुः । तुदादौ कृती छेदने (६।१४०)—कृन्तति, कृत्तिः ॥१०॥ २०

१४. ञिइन्धी दीप्तौ । १५. उदात्तोऽनुदात्तेत् । इन्द्धे, श्नान्नलोपः (६।४।२३) । इद्धम् आष्ट्राग्न्योरिन्धेः (६।३।७० वा०) मुम्—आष्ट्रमिन्धः, अग्निमिन्धः । अग्निमिन्धे—अग्नीत् । अवोदैध (६।४।२९) इत्येधः इध्मः । एधस्त्वेधेः (१।२) असुनि (द० उ०

१. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

२. एतद्विषये नृती धातौ (पृष्ठ १६६ टि० १) तौदादिके कृती धातौ (पृष्ठ २५४ टि० ४) च टिप्पणं द्रष्टव्यम् ।

४।१८३)। वाविन्धे (उ० २।२६) रक्—वीध्रं विमलम्, नीध्रं पटलप्रान्तः ॥११॥

१६. खिद दैन्ये। १७. विद विचारणे। १८. अनुदात्तावनुदात्तेतौ। खिन्त्ते। दिवादौ (४।६१ दुर्गमते) खिद्यते। तुदादौ (६।१४०) खिन्दति। विन्त्ते। नुदविदोन्दत्रा (८।२।५६) इति वा निष्ठानत्वम्—वित्तः विन्नः ॥१२, १३॥

१९. शिष्लृ विशेषणे। विशेषणं गुणान्तरोत्पादनम्। इतश्चत्वारोऽनिटः परस्मैपदिनश्च। विशिनष्टि। व्यशिषत्। कर्मणि लङि क्सः (द्र० ३।१।४५)—व्यशिक्षत। विशिष्यते। चुरादौ शिष असर्वोपयोगे (१०।२११)—शेषयति। शिष्यत इति शेषः ॥१४॥

२० पिष्लृ संचूर्णने। चौरस्य पिनष्टि, जासिनिप्रहण (२।३।५६) इति षष्ठी। अपिषत्, अपिष्ट, अपिक्षत। पेष्टा। शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः (३।४।३८) णमुल्—शुष्कपेषं[१] पिनष्टि। उणादौ (द्र० दश० उ० वृत्ति ३।३४) पिनाकपिण्याकौ ॥१५॥

२१. भन्जो आमर्दने। भनक्ति। भङ्क्ता। अभाङ्क्षीत्। भञ्जेश्च चिणि (६।४।३३)—अभाजि, अभञ्जि। जपजभ (७।४।८६) इत्यभ्यासस्यानुस्वारः—बम्भज्यते। जान्तनशां विभाषा (६।४।३२) इति वा नुम्—भक्त्वा भङ्क्त्वा। भञ्जभासमिदो घुरच् (३।२।१६१)—भङ्गुरः। घञ् (द्र० ३।३।१९) भज्यतेऽनेनेति भङ्गस्तरङ्गः। क्ते—भग्नः। भङ्गिः ॥१६॥

२२. भुज पालनाभ्यवहारयोः। अभ्यवहारो भोजनम्। भुनक्ति भुवम्। भुजोऽनवने (१।३।६६) तङ्—भुङ्क्तेऽन्नम्। भोक्ता। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ (१।४।५२) इति कर्मसंज्ञा—भोजयति चैत्रं सक्तून्। भोज्यं भक्ष्ये (७।३।६९) साधु, भोग्यमन्यत्र[२]। भोजोऽचि (द्र० ३।१।१३४) भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः (७।३।६१), अन्यत्र भोगः सुखम्। विश्वभोजः,

१. 'तिलपेषम्, तैलपेषम्' पाठान्तरे। २. 'भोग्यः' पाठा०।

भुज्युर्गन्धर्वः[1] । रुचिभुजिभ्यां किष्यन् (उ० ४।१७९)—**भुजिष्यो दासः** । तुदादौ भुजो कौटिल्ये (६।१२१)—**निर्भुजति** ॥१७॥

२३. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

२४. तृहि हिसि हिंसायाम् । इतोऽष्टौ सेटः परस्मैपदिनश्च । तृणह इम् (७।३।९२)—**तृणेढि, तृण्ढः, तृंहन्ति** । **तृण्ढि** । तृहेः क्नो हलोपश्च (उ० ५।८)—**तृणम्** । **हिनस्ति** । **हिन्धि**, धि च (८।२।२५) इति सलोपः । तिप्यनस्तेः (८।२।७३)—**अहिनद् भवान्** । सिपि धातो रुर्वा (८।२।७४)—**अहिनत् त्वम् अहिनस्त्वम्** । निन्दहिंस (३।२।१४६) इति **हिंसकः** । नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः—**हिंस्रः** । **हिंसा** । **हिंसीरो** (द्र० उ० ५।१८) गलाकर्षअशृङ्खला[2] ॥१८,१९॥

२५. उन्दी क्लेदने । उनत्ति । उन्दिदिषति । घञि—अवोदैध (६।४।२९) इत्यवोदः **क्लेदनम्** । नुदविदोन्दत्रा (८।२।५६)—इति वा नत्वम्—**समुन्नम समुत्तम्** । उन्देरिच्चादेः (उ० १।१२)—**इन्दुः** । रक् (द्र० उ० २।१३)—**उद्रः** । **उन्दुरः खनकः**[3] । **उदकम्** । उन्देर्नलोपश्च २।७६) इति युच्—**ओदनम्** । **उरसः प्रस्रवणम्** ॥२०॥

१. अत्र लिबिशेन हैमोणादिसूत्रसंख्या ८०२ तुलनाय निर्दिष्टा । सत्यपि भुज्युपदे नायमर्थस्तत्र निर्दिष्यते । भुज्युःपदं तु पञ्चपाद्यां (१।२१) दशपाद्यां (१।२३५) उभयत्र साध्यते ।

२. महाभाष्ये द्विःकृत्वा सिंहो हिंसेर्वर्णव्यत्ययेन निष्पादितः (द्र० हयवरट् सूत्रे, तथा ३।१।१२३) । तथैव च निरुक्तेऽप्युक्तम्—हिंसेर्वा स्याद्विपरीतस्य ३।१८॥ उणादौ (५।६२) तु सिंचेर्व्युत्पादितः । उभयमप्यर्थप्रदर्शनपरं निर्वचनम् । वस्तुतस्तु सिंहशब्दो सिंहतेरेव निष्पद्यते । सिंहिश्च काशकृत्स्नधातुपाठे कण्ठ्येण पठ्यते (द्र० पृष्ठ ६६) । तस्मादत्र केनचिन्मूर्खेण हिंस इति भूतपूर्वशब्दस्य स्थाने वर्णव्यत्ययेन सिंह इत्युक्तं, तदेव च भाषायां प्रसिद्धीभूतमिति कल्पना शक्या उद्भावयितुम् । वस्तुतस्तु सर्वत्रैव वैयाकरणा आगमादेशादिना मूलभूतां प्रकृतिं (या तेषां काले प्रयोगाल्लुप्ताऽभूत्) स्मारयन्ति इत्यन्यत्रास्माभिर्विस्तरेण वक्ष्यते ।

३. मूषक इत्यर्थः । द्र० अमरकोष २।५।११,१२ । तत्र 'उन्दुरुः' इत्युकारान्तोऽपि पठ्यते । द्र० हैमोणादि ४२३ ।

२६. अञ्जू व्यक्ति म्रक्षण गतिषु । व्यक्तिः प्रकटता, म्रक्षणं घृतादिसेकः । अनक्ति । अङ्क्ता, अञ्जिता । स्मिङ्पूङ्रञ्ज्वशां सनि (तु० ७।२।७४)—अञ्जिजिषति । अञ्जेर्ण्यति आज्यम् इष्यते (द्र० ३।१।१०९ भाष्यम्) । अक्तः । ऋतन्यञ्जि (४।२) इत्यलिच्—अञ्जलिः ।
५ अञ्जिष्ठुस्तिलादि । अङ्क्त्वा, अक्त्वा, अञ्जित्वा ॥२१॥

२७. तन्जू संकोचने । तनक्ति । तङ्क्त्वा, तक्त्वा, तञ्जित्वा । तक्तः । तञ्चू इति द्रमिडाः—तक्त्वा, तञ्चित्वा ॥२२॥

२८. ओविजी भयचलनयोः । विनक्ति । उद्विग्नः । उद्विजते तुदादौ (६।११) ॥२३॥

१० **२९. वृजी वर्जने ।** वृणक्ति । अवृणक् । अपवृक्तः । वर्गः । वृजिनं पापम् । वृची वरण इति दौर्गाः—वर्कः । अदादौ (२।२० वुर्गमते) वृक्ते ॥२४॥

३०. पृची संपर्के । पृणक्ति । सम्पृक्तः । घञ् (द्र० ३।३।१९) सम्पर्कः, मधुपर्कः । अदादौ (२।२१) पृक्ते । चुरादौ युज पृची संपर्चने
१५ (१०।२०८) वा णिच्—संपर्चयति संपर्चति[1] ॥२५॥

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ

क्षीरतरङ्गिण्यां

रुधादिगणः

सम्पूर्णः[2] ॥

---

२० १. अत्र 'वृत्' इति न पठ्यते । धातुवृत्तौ सायणः वृत्करणं पठित्वा ऽऽह—"धातुपारायणे तु गणसमाप्तिर्नेष्यते । तेन तुनक्ति पुनक्ति इति सिद्ध्यति"(पृष्ठ ३५४) ।

२. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितक्षीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ रुधादिगणः सम्पूर्णः' पाठा० ।

॥ अथ तनादिगणः ॥

१. तनु विस्तारे । इतः षट् सेट उभयपदिनश्च । तनादिकृञ्भ्य उः (३।१।७९) **तनोति तनुते, तन्वः तनुवः, तन्मः तनुमः ।** तनोतेर्यकि (६।४।४४) इति **तायते, तन्यते । अतनीत् अतानीत्** (द्र० ७।२।७) । तनादिभ्यस्तथासोः (२।४।७९) सिज्लुग्वा—**अतत, अतथाः,** वनतितनोत्यादीनाम् (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः; **अतनिष्ट, अतनिष्ठाः ।** नहिवृति (६।३।११६) इति क्वौ दीर्घः—**परीतत् । तत्वा, तनित्वा । ततः, विततः ।** सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति वेट्—**तितनिषति,** अनिट्पक्षे—तनोतेर्विभाषा—(६।४।१७) दीर्घः—**तितांसति तितंसति ।** तनोतेर्णः (द्र० ३।१।१४० वा०)—**अवतानः ।** घञि (३।३।१८,१९) **वितानो यज्ञः, सन्तानः, एकतानः ।** भृमृशी (उ० १।७) इत्युः—**तनुः ।** कृषिचमितनि (उ० १।८०) इत्यूः—**तनूः ।** सितनिगमि (उ० १।६९) इति तुन्—**तन्तुः । तुक् । तोकमपत्यम्**[1] । सानसिवर्णसि[2] (उ० ४।१०७) इति **तण्डुलम्**[2] । तन्यृषिभ्यां क्वसरच् (तु० उ० ३।७५)—**तसरः सूत्रवेष्टनम्**[3] । **त्रसरस्तु पट्टसूत्रम्**[3] । तनिमृङ्भ्यां किच्च (उ० ३।८८) **ततम् । तातः** (द्र० उ० ३।९०) **पिता ।** तनेः कयन् (तु० द्र० उ० ४।९८)—**तनयः ।** ष्ट्रन् (दश० उ० ८।७९)—**तन्त्रम् ।** न क्तिचि दीर्घश्च (६।४।३९)—**तन्तिः । तन्त्रीः ।** क्तिनि (३।३।९४)—**ततिः पङ्क्तिः ।** तनोतेर्डउः सन्वच्च—(उ० ५।५२)—**तितउः परिपवनम्**[4] । तनेरनश्च वः (तु० उ० २।६३)—**त्वक् ।** वा ल्यपि (६।४।३८) इत्यनुनासिकलोपः—**आतत्य आतन्य** ॥१॥

२. षणु दाने । सनोति, सनुते । सात्वा सनित्वा । सायते सन्यते । असनीत्, असानीत् । असात, असनिष्ट । असाथाः असनिष्ठाः ।

---

१. तुलनीयम्—हैमधातुपारायण ८।१॥

२. 'वृञ् लुटि (उ० ५।९) इत्युलच्, तण्डुलम्' इति पाठा० ।

३. अत्रोभयत्रार्थनिर्देशे विपर्यासः संजात इति प्रतीयते । अमरकोशे 'त्रसरः सूत्रवेष्टनम्' (३।२।२४) इति पठ्यते । हैमोणादिवृत्तौ 'तसरः कौशेयवस्त्रम्' इति निर्दिश्यते । अयमेव 'तसरः' सम्प्रति 'टसर' इति भाषायां प्रयुज्यते । अत्र दशपाद्युणादिवृत्तिः ८।५५ अवलोकनीया । ४. 'तितूस् चालनी' पाठा० ।

सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति सिसनिषति सिषासति । सनोतेरनुनासिकलोप आत्वं च (द्र० ६।४।४२)—सातः । न क्तिचि दीर्घश्च (६।४।३९)—सन्तिः । लोपश्चास्यान्यतरस्याम् (६।४।४५)—सतिः । ऊतियूति (३।३।९७) सातिर्दानम् । ञुण् (द्र० उ० १।३)—सानुः ॥२॥

३. क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति, क्षणुते । क्षत्वा क्षणित्वा । ह्म्यन्तक्षण (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति अक्षणीत् । क्षतः, क्षतिः । क्षिणु इति दुर्गः—क्षिणोति, क्षितः, क्षितिः ॥३॥

४. ऋणु गतौ । ऋणोति, ऋणुते ॥४॥

५. तृणु अदने । तृणोति, तृणुते । तृत्वा तृणित्वा । तृणु अर्दने इति नन्दी ॥५॥

६. घृणु दीप्तौ । घृणोति, घृणुते । घृत्वा घृणित्वा । घृणिः, घृणा, घृतम् ॥६॥

७. उदात्ताः स्वरितेतः । एते सार्वधातुके संदिग्धगुणाः[१]—अर्णोति, तर्णोति, घर्णोति ।

८. वनु याचने । ९. मनु अवबोधने । १०. उदात्तावनुदात्तेतौ । वनुते । ववने । वत्वा, वनित्वा । वतः । ग्लास्नावनुवमां च (१।५५६) इति मित्त्वं वा—वनयति वानयति । अत्रानुपसर्गाद् (१।५५५) इत्यनुवृत्तेः, सोपसर्गात् नित्यम् प्रवनयतीति प्राग् (१।५५६) उक्तम् । वनिता । वण्डः (द्र० उ० १।११४) । वनिष्णुः[२] । भ्वादौ वनु च नोच्यते (१।५४१)—वनति । मनुते । मत्वा मनित्वा । मतम् । अमत अमनिष्ट, अमथाः अमनिष्ठाः । दिवादौ मन ज्ञाने (४।६६)—मन्यते ॥७॥

११. डुकृञ् करणे । १२. अनुदात्तः । करोति । कुरुते,

---

१. उद्धृतं प्रक्रियाकौमुद्यां (पृष्ठ २७८) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३५७) च । काशकृत्स्नधातुपाठीयकन्नडटीकायामेषां गुणाभाव उदाह्रियते । यथा—क्षिणोति, ऋणोति, तृणोति, घृणोति, क्षिणोति, क्षिणोति, घिणोति । पृष्ठ २३९, २४० ।

२. इतोऽग्रे, 'दुः पात्रम्' इत्यधिकं क्वचित् ।

करोतेः (द्र० ६।४।११०) इत्युत्त्वम्, तनादिकृञ्भ्य उः (३।१।७९) इति पृथक् कृञो ग्रहणादन्यत् तनादिकार्यं नास्ति[1]। अनुपराभ्यां कृञः (१।३।७९) न तङ्—अनुकरोति, पराकरोति। गन्धनादौ (द्र० १।३।३२) तङ्—श्येनो वर्तिकामपकुरुते[2]। अधेः प्रसहने (१।३।३३)—तं ह्यधिचक्रे। वेः शब्दकर्मणः (१।३।३४)—श्वा विकुरुते स्वरम्[3]। अकर्मकाच्च (१।३।३५)—विकुर्वते दान्ताः। संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे, समवाये च (६।१।१३७-१३८)—सुट् संस्कुरुते, परिष्कुरुते, उपस्कुरुते। नित्यं करोतेः (६।४।१०८) इति म्वोर्विकरणलोपः—कुर्वः कुर्मः। कृसृभृवृ (७।२।१३) इति लिटि नेट्—चकर्थ, चकृव, चकृम। ऋद्धनोः स्ये (७।२।७०) इट्—करिष्यति। ये च (६।४।१०९) इति विकरणलोपः—कुर्यात्, न भकुर्छुराम् (८।२।७९) इति दीर्घो नास्ति। हृक्रोरन्यतरस्याम् (१।४।५३) कर्मसंज्ञा—घटं कारयति चैत्रं, चैत्रेण वा। तिरोऽन्तर्धौ, विभाषा कृञि (१।४।७१-७२) गतिसंज्ञा, तिरसः (द्र० ८।३।४२) गतौ

१. कतमदन्यत् तनादिकार्यं करोतेर्न भवतीति न व्यक्तीकृतं क्षीरस्वामिना। महाभाष्यकृता त्वत्र सर्वमन्यत्तनादिकार्यमुपन्यस्य विशेषाभाव उक्तः (द्र० ३।१।७९)। तस्माद् भाष्यकृन्मते कृञ्ग्रहणं व्यर्थमेव। जैनेन्द्रमहावृत्तिकृता तूक्तम्—'तनादिभ्यस्तथासोः (जै० १।४।४८) इति विभाषया सेरुम्न (सिचो लुङ् न) भवति। अकृत, अकृथाः। न चातुप्पक्षे (सिचो लुगभावपक्षे) 'प्राद् गोः' (जै० ५।३।४५)—(ह्रस्वादङ्गात्-अष्टा० ८।१।२७) इति खं (लोपः) सम्भवति। तस्मिन् प्राप्ते उप (सिचो लुकः) आरम्भात् सेः श्रवणं प्रसज्येत इति। इदं चाविचारितरमणीयम्। जैनेन्द्रव्याकरणानुसारमपि 'प्राद् गोः' (जै० ५।३।४५) इत्यस्य 'पूर्वत्रासिद्धम्' (जै० ५।३।२७) इति प्रकरणे विधानात्। तेन प्राद्गोरिति वा ह्रस्वादङ्गात् इति वा सिचः सकारलोपस्यासिद्धत्वात् नहि तत्प्राप्तौ विभाषा सिचो लोप आरभ्यते, येन पक्षे सकारश्रवणं प्रसज्येत। अत एव महाभाष्यकृता इदमपि वैशिष्ट्यं निराकृतम्। वयं त्वनुमिनुमः—कृञो भ्वादावेव पाणिनीयः पाठः, न तनादौ। तथा सत्येव 'तनादिकृञ्भ्य उः' (३।१।७९) सूत्रे पृथक् कृञो ग्रहणमुपपद्यते। भाष्यव्याख्यानादनुमीयते भगवतः पतञ्जलेः प्रागेव कृञः तनादौ प्रक्षेपोऽभूदिति। अत्र कृञ् करणे (१।६३६) सूत्रस्य टिप्पणमप्यवलोकनीयम्।

२. 'अपस्कुरुते' पाठा०। ३. क्वचित् 'स्वरम्' नास्ति।

सत्वम्—तिरस्कृत्य, तिरः कृत्वा । कृभ्वस्तियोगे (५।४।५०) च्विः—शुक्लीकरोति । मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे (१।३।७१) तङ्—पदं मिथ्या कारयते । कृत्रिमम् (द्र० ३।३।८८) । विभाषा कृवृषोः (३।१।१२०) इति क्यप्, कार्यम् । अतः कृकमि (८।३।४६) इति सत्वम्—अयस्कारः ।

५ कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु (३।२।२०) टः—विद्या यशस्करी । दिवाविभा (३।२।२१) इत्यत्र—दिवाकरः । कर्मणि भृतौ (३।२।२२)—कर्मकरः । स्तम्बशकृतोरिन् (३।२।२४) स्तम्बकरिर्व्रीहिः[1] शकृत्करि[1]र्वत्सः । मेघर्तिभयेषु कृञः (३।२।४३) खच्—मेघंकरः । क्षेमप्रियमद्रेऽण् च (३।२।४४)—क्षेमंकरः, क्षेमकारः । आढ्यसुभग (३।२।५६) इति ख्युन्—आढ्यंकरणम् ।

१० कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः (३।३।१२७) खल्—ईषदाढ्यंकरः, स्वाढ्यंकरः । सुकर्मपाप (३।२।८९) इति क्विप्—सुकृत् । राजनि युधिकृञः (३।२।९५) क्वनिप्—राजकृत्वा । सहे च (३।२।९६)—सहकृत्वा । अलंकृञ्-निराकृञ् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—अलंकरिष्णुः, निराकरिष्णुः । कृञः श च (३।३।१००)—क्रिया, कृत्या, कृतिः । प्रश्नाख्यानयोरिञ् च (कातन्त्र

१५ कृदन्त ६०७, सर० कण्ठा० २।४।१६१)—कां कारिमकार्षीः ? इमां कारिमकार्षम्, कारिंकाम् । ण्यन्तात् (द्र० ३।३।१००) कारणा । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) कारा बन्धने । कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् (३।४।२५)—चौरंकारमाक्रोशति । स्वादुमि णमुल् (३।४।२६)—स्वादुंकारं भुङ्क्ते । अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् (३।४।२७)—अन्यथाकारम्,

२० एवंकारम् । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने (३।४।२८)—यथाकारमस्तु किं तवानेन ? तिर्यच्यपवर्गे (३।४।६०) तिर्यक्कृत्य, तिर्यक्कारम्, समाप्येत्यर्थः । स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः[2] (तु० ३।४।६१)—मुखतःकृत्य, मुखतःकृत्वा, मुखतःकारम् । नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे (३।४।६२)—नानाकृत्य, नानाकारम्, द्विधाकृत्य द्विधाकारम् । भ्वादौ कृञ् करणे—

२५ (१।६३९)—करति, करते । स्वादौ कृञ् हिंसायाम् (५।७)—कृणोति कृणुते । कृवापाजि (उ० १।१) इत्युण्—कारुः, कारूः । कृञोरुच्च (उ० १।२४)—कुरुः, कुरूः । कृञः कतुः (उ० १।७६)—क्रतुः । अण्डन् कृसृभृवृ-

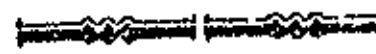
---

१. 'व्रीहिः शकृत्करिः' क्वचिन्नास्ति ।

२. 'कृभ्वोः' सर्वकोशेषु पाठः ।

अः (उ० १।२९)—**करण्डः**। कृहृभ्यामेणुः[1] (उ० २।१०)—**करेणुः**, **करेणूः**। कृदाधारा (उ० ३।४०) इति कः—**कर्कः**। कृधूमदिभ्यः कित् (उ० ३।७३) इति सरन्—**कृसरः**। कृत्र उच्च (४।३३) इतीरन्—**कुरीरम्**। कृत्र उदीच्यां कारिषु (तु० उ० ४।१२९) इतीञ्—**कारिः**। मनिन् (दश० उ० ६।७३)—**कर्म**। कृत्रः पासः (उ० ५।४५)—**कर्पासः**[2]। 5 कृपेः कूः—**कूर्पासः कञ्चुकम्**[3]। करोतेर्द्वे च (तु० ६।१।१२ भाष्यम्)—**चक्रम्** ॥८॥

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां तनादिगणः सम्पूर्णः ॥[4]

१. 'मेतुः' पाठा०। 10

२. दशपाद्यां तु 'कृत्रः पासन्' (६।१०२) इति 'कार्पासः' पदं साध्यते।

३. क्वचिदयं पाठो नास्ति। अत्र 'कृपेः' इत्यपपाठः प्रतीयते। अमरटीकायां तु 'कूर्परेऽस्यते कूर्पासः स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यः' इत्याह (२।६।११८)। हैमोणादौ (५८३) सरस्वतीकण्ठाभरणे (२।३।१७८) च 'कुर' धातोः पासप्रत्ययो विधीयते।

४. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितक्षीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ तनादिगणः' इति पाठा०। १५

॥ अथ क्र्यादिगणः ॥

१. डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । विनिमयः परिवर्तः । इतः सप्तानिटः । क्र्यादिभ्यः श्ना (३।१।८१)—क्रीणाति, क्रीणीते, ई हल्यघोः (६।४।११३) । क्रीणन्ति, श्नाभ्यस्तयोरातः (६।४।११२) लोपः । परिव्यवेभ्यः क्रियः (१।३।१८) तङ्—परिक्रीणीते । क्रीङ्जीनां णौ (६।१।४८) इति आत्वम्—क्रापयति । क्रेता । क्य्यस्तदर्थे (६।१।८२), क्रेयोऽन्यः । कर्मणीनिर्विक्रियः (तु० ३।२।९३)-सोमविक्रयी[1] । क्रिय इकन् (उ० २।४४)-क्रयिकः ॥१॥

२. प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । कान्तिरभिलाषः । प्रीणाति, प्रीणीते । धूञ्प्रीञोर्नुक् (७।३।३७ वा०)—प्रीणयति । इगुपधज्ञा (३।१।१३५) इति कः—प्रियः । दिवादौ प्रीङ् प्रीतौ (४।३४)—प्रीयते ॥२॥

३ श्रीञ् पाके । श्रीणाति, श्रीणीते । श्रेता । श्रीतः ॥३॥

४. मीञ् हिंसायाम् । मीनाति, मीनीते । हिनु मीना (८।४।१५) इति णत्वम्—प्रमीणाति । सनि मीमा (७।४।५४) इतीस्—मित्सति । मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च (६।१।५०) इत्यात्वम्—प्रमापयति, प्रमाय । मिमीलियां खल्चोः प्रतिषेधः (तु० ६।१।५० वा०)-ईषन्मयः प्रमयः । मीतः—उणादौ मीनातेरूरः (द० उ० ८।२८) —मयूरः ॥४॥

५. षिञ् बन्धने । सिनाति, सिनीते । असैषीत् । स्तौतिण्योरेव षण्ि—(८।३।६१) इति नियमात् सिसीषति । स्वादौ (५।२) सिनोति । अस्यैव ग्रासकर्तृकस्य (द्र० ८।२।४४ वा०) सिनो ग्रासः[2] स्वयमेव ॥५॥

६. स्कुञ् आप्रवणे । आप्रवणमुद्धरणम् । सौत्रोऽयम् इत्याचार्याः[3] । स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च (तु० ३।१।८२)—स्कुनाति स्कुनीते, स्कुनोति स्कुनुते । स्कोता ॥६॥

---

१. 'मांसविक्रयी' पाठा० ।

२. 'ग्रासः' क्वचिदपपाठः ।

३. 'आचार्यैः' पाठा० । द्र० धातुवृत्तिः (पृष्ठ ३६५) ।

७. युञ् बन्धने । युनाति, युनीते । योता । अदादौ यु मिश्रणे (२।२५)—यौति, यविता । चुरादौ यु जुगुप्सायाम् (१०।१५७)—यावयते ॥७॥

८. अनुदात्ताः ।

९. क्नूञ् शब्दे । इतो गॄपर्यन्ता(९।२७)विंशतिः सेटः । क्नूनाति, क्नूनीते, क्नविता ॥८॥ ५

१०. द्रूञ् हिंसायाम् । द्रूणाति, द्रूणीते । द्रविता । द्रूतः[1] । स्वादौ (५।३३ दुर्गमते) द्रुणोति ॥९॥

११. पूञ् पवने । पवनं शुद्धिः । प्वादीनां ह्रस्वः (७।३।८०)—पुनाति, पुनीते । पूञो विनाशे (८।२।४४ वा०) निष्ठानत्वम्—पूना यवाः, पूतोऽन्यत्र । निरभ्योः पूल्वोः (३।३।२८) घञ्—निष्पावो व्रीहिभेदः । भ्वादौ पूङ् पवने (१।६९१)—पवते । दिवादौ[2]पूयते । पोत्रम् । पवित्रम् । पुत्रः । पोतः । नप्तृनेष्टृ (उ० २।९५) इति पोता ऋत्विक् ॥१०॥ १०

१२. लूञ् छेदने । लुनाति, लुनीते । लविता । सनि नेट् (द्र० ७।२।१२)—लुलूषति । अलीलवत् । लिलावयिषति ओः पुयण्ज्यपरे (७।४।८०) इत्यभ्यासस्येत्वम् । ल्वादिभ्यश्च (तु० ८।२।४४) इति—निष्ठानत्वम्—लूनः । ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावत् (८।२।४४ वा०)—लूनिः । अर्तिलूधू (तु० ३।२।१८४ इत्र) इतीत्रन्—लवित्रम् । आणक लूशिङ्घि (तु० दश० उ० ३।२७) इति लवाणकः । लूता । हसिमृग्रि (उ० ३।८६) इति तन्—लोतः[3] । प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् (३।१।१४९) लवकः । नामन्सामन् (दश० उ० ६।७६) इति लोम । निरभ्योः पूल्वोः (३।३।२८) घञ्-अभिलावः ॥११॥ १५ २०

१३. स्तॄञ् छादने । स्तृणाति, स्तृणीते । आस्तरिता आस्तरीता—वॄतो वा (७।२।३८) इतीटो दीर्घः । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु (७।२।४२) वेट्—आस्तरिषीष्ट आस्तीर्षीष्ट, आस्तरिष्ट आस्तीर्ष्ट । इट् सनि वा (७।२।४१)—आतिस्तीर्षति आतिस्तरिषति आतिस्तरीषति । २५

१. 'द्रवितः' इत्यपपाठः क्वचित् । द्र० अष्टा ७।२।११॥

२. क्षीरतरङ्गिण्यां दिवादौ न दृश्यते । ३. 'छिन्नलोमा' इत्यधिकः क्वचित् ।

अत् स्मृदृत्वरप्रथ (७।४।९५) इति चङ्यभ्यासस्यात्त्वम्—अतस्तरत् । आस्तीर्णः । स्तीर्णिः । प्रे स्त्रोऽयज्ञे—(३।३।३२) घञ् प्रस्तारः, यज्ञे तु प्रस्तरो हविषाम् । प्रथने वावशब्दे (३।३।३३)—पटस्य विस्तारः,शब्दे—विस्तरः । छन्दोनाम्नि च (३।३।३४)—विष्टारपङ्क्तिः । वृक्षासनयोर्विष्टरः
५ (८।३।९३), अवे तृस्त्रोर्घञ् (३।३।१२०)—अवस्तारः । स्वादौ स्तृञ् (५।६)—विस्तृणोति । विस्तृतः । स्तरो विस्तरभेदः । स्तरी—(द्र० उ० ३।१५८) मेघः शय्या च—स्तरीमास्तीर्य ॥१२॥

१४. कॄञ् हिंसायाम् । कृणाति, कृणीते । कीर्णः । कीर्णिः । कृञ् इत्येके ॥१३॥

१० १५. वॄञ् वरणे । वृणाति, वृणीते । वूर्णः । वूर्णिः । विवरः । कॄवॄदारिभ्य उनन् (दश० उ० ५।५२) वरुणः । वृञ् इति नन्दी ॥१४॥

१६. धूञ् कम्पने । धुनाति, धुनीते । स्वरतिसूति (७।२।४४) इति वेट्—विधोता विधविता । धूञ्प्रीञोर्नुक् (७।३।३७ वा०)—विधूनयति । स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु (७।२।७२)—अधावीत् । धूनः । धूनिः ।
१५ स्वादौ धूञ्धुञौ (५।१० पाठान्तरे) धूनोति,धुनोति । अवधूतः, विधुतः । चुरादौ (१०।२२४) धूनयति । तुदादौ धू विधूनने (६।९८)—धुवति ॥१५॥

१७. शॄञ् हिंसायाम । शृणाति शृणीते । शीर्यते । शीर्णः । शीर्णिः । शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा (७।४।१२)—विशशरुः विशश्रुः । लषपतपद
२० (३।२।१५४) इत्युकञ्—विशारुकः । शॄवन्द्योरारुः (३।२।१७३)—शरारुहिंस्रः । उणादौ शरारिराटिः[1] । किंजरयोः श्रिणः (उ० १।४)—किंशारुर्धान्यशूकम । शॄस्वृस्निहि (उ० १।१०) इत्युः—शरुर्हिंस्रः[2] । आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च (उ० १।३३)—परशुः । शृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० १।१२६) गश्च नुट् च—शृङ्गम् । शृङ्गारः, (द्र० उ० ३।१३६) शिशिरम (द्र० उ० १।५३) । शरोऽचि (द्र० ३।१।१३४) । शरणम । गण् शाङ्गौ (उ०
२५ १।१२७)—शार्ङ्गः[3] । शॄदॄभसोऽदिः (उ० १।१३०)—शरद् । कॄगॄशॄदॄभ्यो

१. द्र० हैम धातुपारायणम् ९।२४॥

२. 'वज्रम्' पाठा० ।

३. 'शारङ्गः' इत्यपपाठः क्वचित् ।

वः—(उ० १।१५५)—शर्वः । कॄगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् (दश० उ० ८।४७)—शर्वरी । सृशॄभ्यामू च (तु० दश० उ० ७।६)—शूर्पः । शिरः करन् (दश०उ० ८।७०)—शर्करा । शॄपॄभ्यां किद् (द० उ० ६।१०) इतीषन्—शिरीषम् । मनिन् (दश० उ० ६।७३)—शर्म । शॄपॄवृञां द्वे रुक् चाभ्यासस्य (उ० ४।१९)—शर्शरीका । कॄशॄपृकटि (उ० ४।३०) इतीरन्—शरीरम् । असुन् कित् (द्र० उ० ४।१९४) शिरः । कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च – (उ० ४।१४३) इतीन् कित्—शिरिः । शिरः[1] शकुनौ (तु० दश० १।५६ कपाठः) इण् शारिः, शारिका । ऋदोरप् (३।३।५७)—शरः । शॄ वायुवर्णनिवृतेषु (३।३। २१ वा०) घञ्—शारो वर्णो वायुश्च । नीशारो हिमानिलापहं वस्त्रम्—गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥१६॥

१८. पॄ पालनपूरणयोः । पृणाति । शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा (७।४।१२)–निपपरुः निपप्रुः । ऋदोरप् (३।३।५७)—परः । वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति ण्यन्तात् पूर्णः पूरितः । न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम् (८।२।५७)—पूर्तः, पूर्तिः । पूरी आप्यायने (४।४३) इत्यस्मात् पूर्णः । भ्राजभास (३।२।१७७) इति क्विप्—पूः । पॄभिदि (उ० १।२३) इति कुः—पुरु बहु । पुरः कुषन् (उ० ४।७४)—पुरुषः । अर्तिपॄवपि— (उ० २।११७) इत्युसिः—परुः पर्व । धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३।६)—पर्णम् । शॄपॄभ्यां कित् (दश० उ० ६।१०)–पुरीषम् । पॄकलिभ्याम (दश० उ० ६।१५) उषच्—परुषम् । स्नामदि (उ० ४।११३) इति वनिप्—पर्व । जुहोत्यादौ (३।४) पिपर्ति, चुरादौ पॄ पूरणे (१०।१५)—पारयति ॥१७॥

१९. मॄ हिंसायाम् । मृणाति ॥१८॥

२०. वॄ[3] भॄ भरणे[3]। वृणाति, भृणाति ॥१९, २०॥

---

१. दशपाद्याः कपाठे 'शारः' पाठः । अन्यत्र श्रः । परन्तु शर्करासाधके दशपादीपाठे 'शिरः करन्' (८।७०) इत्यत्र 'शिरः' इत्येव पठ्यते ।

२. काशिकायां (३।३।२१) उद्धृतमिदं पद्यार्धम् ।

३. अत्र 'वॄ वरणे' इत्यन्येषां पाठः । पुरुषकारस्त्वाह—'वॄ वरणे, वृङ् वरणे ·······तत्र चाद्यं पवर्गतृतीयादिं बहवः पठन्ति । बॄ भरण इति स्वामि-शाकटायनौ' इति (पृष्ठ ४१) । आश्रमित्यस्यार्थः 'वॄ वरणे' इत्यस्य स्थाने 'बॄ वरणे'

२१. भॄ भर्जने च[1] । भर्जन पाकः[1] ॥

२२. दॄ विदारणे । दृणाति । दीर्णः दीर्णिः । विददरुः यिदद्रुः । अत् स्मृदृत्वर (७।४।९५) इति व्यददरत् । दृसनिजनि (उ० १।३) इति ञुण्—दारुः । कृगृशृदृभ्यो वः (उ० १।१५५)—दर्वः । शृदृमसोऽदिः (उ० ५ १।१३०)—दरदो देशः । दरद् ईषदर्थेऽव्ययम् । तस्य दरेति प्राकृते अपभ्रंशः । स एव कविभिर्भ्रान्त्या प्रयुक्तः—दरदलितहरिद्रा (विद्धशालभञ्जिका ३।१७) इति । कृवृतृदारिभ्य उनन् (दश० उ० ५।५२)—दारुणः । वृदृभ्यां विन् (दश० उ० १।२३)—दर्विः । दृणातेर्ह्रस्वश्च (तु० उ० ४।१८३) इति तिप्—दृतिः । उदि दृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च (दश० उ० ८।१७ कपाठः)—उदरम् । फर्फरीकाद- १० यश्च (उ० ४।२०)—दर्दरीकम् । पचादौ (गण० ३।१।१३४) दरट्, दरी । पृषोदरादौ (द्र० ६।३।१०९) दर्दरो वाद्यभाण्डम् । दर्दुरः । घटादौ । दॄ भये—(१।५४५) दरति, दरयति । अस्माद् दारयति ॥२१॥

२३. जॄ वयोहानौ । जृणाति । जीर्णः, जीर्णिः । दिवादौ (४।२०) जीर्यति ॥२२॥

१५ **२४. नॄ नये** । नृणाति । नीर्णः, [नीर्णिः] । घटादौ (१।५४६) नरयति । नरोऽच्चि (द्र० ३।१।१३४) । नृनरयोर्वृद्धिश्च (४।१।७३ गणसूत्र) —नारी ॥२३॥

२५. कॄ हिंसायाम् । कृणाति । कीर्णः । तुदादौ कॄ विक्षेपे (६।१०६)—किरति ॥२४॥

२० **२६. ॠ गतौ** । ऋणाति । समीर्णः । ईर्यते । अरिरिषति, अरिरीषति, ईर्षिषति ॥२५॥

२७. गॄ शब्दे । गृणाति । गीर्णः । गीर्णिः । उज्जगार । अगा-

इति । धातुवृत्तिकारस्तु पुरुषकारवचनमुद्धृत्याह—'तत्राद्यशब्देन जित् वृणाति-रुच्यते । स्वामिशाकटायनावप्येवं पठित्वा मरणार्थत्वमाहतुः' इति (धातुवृत्तौ पृष्ठ २५ ३६८) । क्षीतरङ्गिण्यां मुद्रितशाकटायनधातुपाठे चोमयत्र दन्त्योष्ठ्यादिः पाठ एवोपलभ्यते ।

१. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ३६), तत्र 'पाकः' इत्यस्य स्थाने 'पाकम्' इति पाठः ।

रीत्। कृग्रोरुच (दश० उ० १।१०१) गुरुः। तुदादौ गॄ निगरणे (६।११०) गिरति ॥२६॥

२८. उदात्ताः।

२९. ज्या वयोहानौ। इतो नवानिटः। ग्रहिज्यावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—जिनाति, सम्प्रसारणस्य दीर्घः (द्र० ६।४।२), प्वादीनां ह्रस्वः (७।३।८०)। जीनः। जीनिरिति दुर्गः, नन्दी त्वाह—क्तिनि प्राप्ते ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः (३।३।९४ वा०)—ज्यानिः, वीज्याज्वरिभ्यो निः उणादौ (उ० ४।४८)। कविधौ प्रसारिभ्यो डः (द्र० ३।२.३ वा०)—ब्रह्मज्यः उणादौ नक् (द्र० उ० ३।२)—जिनः। ल्यपि च, ज्यश्च (६।१।४१-४२)—प्रज्याय॥२७॥

३०. व्ली वरणे। व्लिनाति। अर्तिह्रीव्ली (७।३।३६) इति पुक्—व्लेपयति ॥२८॥

३१. री गतिरेषणयोः। रेषणं हिंसा। रिणाति। रीणः। रेपयति। दिवादौ रीङ् स्रवणे (४।२८)—रीयते ॥२९॥

३२. ली श्लेषणे। लिनाति। लीनः। दिवादौ (४।२९) लीयते। चुरादौ ली द्रवीकरणे (१०।२०६)—घृतं विलीनयति ॥३०॥

३३. वृत्। ल्वादयः प्वादयश्च वर्तिताः॥

३४. ल्वी गतौ। ल्वीनाति ॥३१॥

३५. व्री वरणे। व्रीणाति।[1] व्रीतः। उणादौ व्रीहिः[2] ॥३२॥

३६. भ्री भरणे। भ्रीणाति। भ्रीतः ॥३३॥

३७. क्षिष् हिंसायाम्। क्षिणाति। अङ् (द्र० ३।३।१०४)—क्षिया। स्वादौ (५।३३ दुर्गमते) क्षिणोति, भ्वादौ (१।१४९) क्षयति, तुदादौ (६।१०६) क्षियति ॥३४॥

१. एतद्धातुव्याख्याने सायण आह—'स्वामिकाश्यपादयो "अर्तिह्रीव्री" इति पठन्तो व्रेपयतीति पुकं प्रतिपन्नाः। (धातुवृत्ति पृष्ठ ३७०)। क्षीरतरङ्गिण्यां त्वत्र नैतादृशः पाठ उपलभ्यते। अत्र तु पूर्वं व्ली वरणे (३०) धातावेव व्लेपयतीत्युदाह्रियेत।

२. द्र० हैमोणादि ७१०।

३८. ज्ञा अवबोधने । ज्ञाजनोर्जा (७।३।७९)--जानाति, जानीते । अनुपसर्गाज् ज्ञः (१।३।७६) उभयम्, नेह—अवजानासि मां मूढ ! अपह्नवे ज्ञः (१।३।४४) तङ्—शतम् अपजानीते । सम्प्रतिभ्यामनाध्याने (१।३।४६) संजानीते, प्रतिजानीते । ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः (१।३।५७) तङ्—जिज्ञासते नानोर्ज्ञः—(१।३।५८)—पुत्रमनुजिज्ञासति । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे (१।३।५८) षष्ठी—सर्पिषो जानीते । वान्यस्य संयोगादेः (६।४।६८) एत्वम्—ज्ञेयात् । ज्ञायात् । मारणतोषण (१।५४८) इति नित्—संज्ञपयति । सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति वेट्—जिज्ञपयिषति, अनिट्पक्षे आप्ज्ञप्यृधामीत् (७।४।५५)—ज्ञीप्सति । इगुपधज्ञा (३।१।१३५) इति कः—ज्ञः । प्रे दाज्ञः (३।२।६)—पथिप्रज्ञः । वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति[1] संज्ञप्तः, संज्ञपितः । आतश्चोपसर्गे (३।३।१०६)—प्रज्ञा । ज्ञायते—ज्ञातिर्बन्धुः । ज्ञानं ज्ञाति-[2]रिति नास्ति,प्रसिद्धेनापह्नतत्वात् ॥३५॥

३९. अनुदात्ताः ।

४०. बन्ध बन्धने । ४१. अनुदात्त उदात्तेत् ।

बध्नाति । बधान—हलः श्नः शानज्झौ (३।१।८३) । अभान्त्सीत्—एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः (८।२।३७) । बन्धकी । उलूकादौ (द्र० उ० ४।४१) बन्धूकम् । शृस्वृस्निहि (उ० १।११) इति बन्धुः--इषितिमिमदि (दश० उ० ८।२६ कपाठः) इति किरच्—बधिरः । बन्धेर्ब्रधिबुधि च (दश० उ० ५।३८) इति नः—ब्रध्नः सूर्यः, बुध्नो मूलम् । अधिकरणे बन्धः (३।४।४१) णमुल्—हस्तबन्धं बद्धः । संज्ञायाम् च[3] (कातन्त्र कृत् ४५६) कुक्कुटीबन्धं बद्धः ॥३६॥

---

१. इतोऽग्रे 'विज्ञप्तः' इत्यधिकं क्वचित् ।

२. भावे क्तिन् न भवतीत्यर्थः ।

३. लिबिशेनात्र पाणिनीयसूत्रनिर्देश इति मत्वा चकारमाकृष्य मध्येऽष्टाध्यायी-सूत्रसंख्या प्रत्ता । क्षीरस्वामिनाप्यत्र पूर्वं पाणिनिसूत्रं निर्दिश्य तदनन्तरं स्मृतिभ्रान्त्या कातन्त्रसूत्रमुद्धृतम् । कातन्त्रे त्वित्थं सूत्रपाठः—'बन्धोऽधिकरणे च (४५५) संज्ञायां च' (४५६) । क्षीरस्वाम्यन्यत्रापि पाणिनिसूत्रप्रदर्शनावसरे स्मृतिभ्रान्त्या कातन्त्र-सूत्रमुद्धरति ।

४२. वृङ् संभक्तौ । ४३. उदात्तः । संभक्तिः संसेवा । वृणीते । वरिता वरीता, वृतो वा (७।२।३८) दीर्घः । विवरिता[1] विव-रीता । अवृत, अवरिष्ट, अवरीष्ट । वुवूर्षते, विवरिषते, विवरीषते । जल्पभिक्ष (३।२।१५५) इति षाकन्—वराकः । वृङ एण्यः (तु० दश० उ० ८।३) वरेण्यः । वर्वरीका । ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३।३।५८) अप्—वरः । स्वादौ वृञ् वरणे (५।८)—वृणोति, वृणुते ॥३७॥

४४. श्रन्थ विमोचनहर्षयोः[2] । इतो द्वादश[3] सेटः परस्मै-पदिनश्च । श्रथ्नाति । श्रथित्वा श्रन्थित्वा[4] । यक्चिणोः प्रतिषेधे ग्रन्थश्रन्थ-ब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणाम् उपसंख्यानम् (तु० ३।१।८९ वा०)—**श्रथ्नीते माला स्वयमेव, अश्रन्थिष्ट ।** श्रन्थिग्रन्थिदन्भिस्वञ्जीनां (तु० १।२।६ काशिका) **लिटः कित्त्वं, एत्वं चोपसंख्यायते—श्रेथुः । चुरादौ** श्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे (१०।२२६) **वा णिच्—श्रन्थयति श्रन्थति, ग्रन्थयति ग्रन्थति । भ्वादौ** श्रथि शैथिल्ये, ग्रथि कौटिल्ये (१।२६, ३०)—**श्रन्थते, ग्रन्थते ॥३८॥**

४५. मन्थ विलोडने । मथ्नाति । भ्वादौ (१।३७) मन्थति, तथा मथे विलोडने (१।५८३)—**मथति ॥३९॥**

४६. ग्रन्थ सन्दर्भे । संदर्भो बन्धनम्[5] । ग्रथ्नाति । ग्रन्थनम् । श्रथ्नातिवद्[6] उदाहार्यम् ॥४०॥

---

१. सर्वहस्तलेखेषु पठ्यते ।

२. 'हर्षनयोः' 'प्रहर्षनयोः' प्रतिहर्षनयोः पाठान्तराणि ।

३. 'द्वादश' सर्वहस्तलेखेषु । 'द्वाविंशतिः' इति युक्तः पाठः ।

४. 'नोपधात्थफान्ताद्वा' (१।२।२३) किद्विकल्पः ।

५. अत्र तरङ्गिण्यां पाठभ्रंशः प्रतीयते । तथा ह्याह पुरुषकारः—'संदर्भे श्रथनक्रियायां श्रन्थग्रन्थधातू वर्तेते इति क्षीरस्वामी' (पृष्ठ ७९) अत्र 'श्रथन-क्रियायाम्' इत्यस्य स्थाने 'ग्रन्थन क्रियायाम्' पाठो द्रष्टव्यः । इदं पुरुषकारवचनं सायणोऽप्युदाजहार—'पुरुषकारेऽपि ··· ··· ···सन्दर्भे ग्रथनक्रियायां श्रन्थिग्रन्थि-धातू वर्तेते इति क्षीरस्वामीत्युक्तम्' (धातु० पृष्ठ ३७३) । स्वयं क्षीरस्वाम्यपि भ्वादौ "क्र्यादौ श्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे" (१।३०) इत्याह । तेनात्र 'श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' इति क्षीरस्वामिनः पाठः स्यात् । अर्थभेदात् श्रन्थिः पुनरत्र पठितः । एवं 'सन्दर्भो बन्धनम्' इत्यस्य स्थाने 'सन्दर्भो ग्रन्थनम्' इति स्यात् । ६. 'श्रन्थिवत्' पाठा० ।

उदायत। विभाषोपयमने (१।२।१६) उपायत, उपायंस्त। यमरमनमातां सुक्[1] च (तु० ७।२।७३) अयंसीत्। यंयम्यते (द्र० ७।४।८५)। गमोऽपरि- वेषेणे (१।५५९) मित्—नियमयति। वाचि यमो व्रते (३।२।४०) खच्, वाचंयमपुरन्दरौ (६।३।६६)। अच् (द्र० ३।१।१३४) यमः। नियतः। यतिः। ५ नियतिः। न पादमि (१।३।८९) इति तङ्—आयामयते। यमः समुपनिविषु च (३।३।६३) इति वा घञ्-संयमः, संयामः; उपयमः, उपयामः; नियमः, नियामः; वियमः, वियामः। ष्ट्रन् (द० उ० ८।७९) यन्त्रम्। उदिदिति श्रीभोजः[2]—यत्वा, यमित्वा ॥९६३॥

७१२. तप संतापे। तपति। निसस्तपतावनासेवने (८।३।१०२) १० षत्वम्—निष्टपति। उद्विभ्यां तपः (१।३।२७) तङ्—उत्तपते, वितपते। स्वाङ्गकर्मकाच्च (१।३।२७ वा०) उत्तपते पृष्ठम्। तपस्तपः कर्मकस्यैव (३।१।८८) कर्तुः कर्मत्वम्—तप्यते तपस्तापसः, तपोऽर्जयतीत्यर्थः। तपोऽनुतापे च (३।१।६५) इति न यक्चिणौ—अतप्त तपस्तापसः, अन्व- यातप्त पापेन कर्मणा। नन्द्यादौ (गण० ३।१।१३४) तपनः सूर्यः। १५ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः (३।२।३६) खश्—ललाटन्तपः। द्विषत्परयोस्तापे (३।२।३९) द्विषन्तपः, संज्ञायाम् (३।२।४६) परन्तपः[3]। असुन् (द० उ० ९।४९) तपः ॥९६४॥

७१३. त्यज हानौ। हानिस्त्यागः। त्यजति। त्याज्यम्— त्यजियज्योः कुत्वं नेष्टम्[4] ॥९६५॥

२० ७१४ षञ्ज सङ्गे। दंशसञ्जस्वञ्जां शपि (तु० ६।४।२५) नलोपः, उपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति षत्वम्—व्यतिषजति। स्थादि- ष्वभ्यासे चाभ्यासस्य (८।३।६४) अभिषषञ्ज। जान्तनशां विभाषा (६।४।३२)

---

१. 'स्रुक्' पाठा०। 'सक्' इति काशिका। २. द्र० पुरुषकारः, पृष्ठ १००।

३. परन्तपस्तु 'द्विषत्परयोस्तापे' (३।२।३९) इत्यनेनैव सिद्ध्यति। अत्र कश्चित् पाठभ्रंशो जातः। "द्विषन्तपः, परन्तपः। संज्ञायाम् (३।२।४६) शत्रुंतपः" २५ इति युक्तः पाठः स्यात्।

४. यजेर्ण्यति कुत्वाभावः 'यजयाज' ७।३।६६ इत्यनेनैव सिद्धः, त्यजेश्च 'ण्यति प्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानम्' इति तत्रस्थेनैव वार्तिकेन।

४२. वृङ् संभक्तौ । ४३. उदात्तः । संभक्तिः संसेवा । वृणीते । वरिता वरीता, वृतो वा (७।२।३८) इति दीर्घः । विवरिता[1] विवरीता । अवृत, अवरिष्ट, अवरीष्ट । वुवूर्षते, विवरिषते, विवरीषते । जल्पभिक्ष (३।२।१५५) इति षाकन्—वराकः । वृङ एण्यः (तु० दशा० उ० ८।३) वरेण्यः । वर्वरीका ! ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३।३।५८) अप्—वरः । स्वादौ वृञ् वरणे (५।८)—वृणोति, वृणुते ॥३७॥ ५

४४. श्रन्थ विमोचनहर्षयोः[2] । इतो द्वादश[3] सेटः परस्मैपदिनश्च । श्रथ्नाति । श्रथित्वा श्रन्थित्वा[4] । यक्चिणोः प्रतिषेधे श्रन्थग्रन्थब्रूआत्मनेपदाकर्मकाणाम् उपसंख्यानम् (तु० ३।१।८९ वा०)—श्रथ्नीते माला स्वयमेव, अश्रन्थिष्ट । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां (तु० १।२।६ काशिका) लिटः कित्वं, एत्वं चोपसंख्यायते—श्रेथुः । चुरादौ श्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे (१०।२२६) वा णिच्—श्रन्थयति श्रन्थति, ग्रन्थयति ग्रन्थति । भ्वादौ श्रथि शैथिल्ये, ग्रथि कौटिल्ये (१।२६,३०)—श्रन्थते, ग्रन्थते ॥३८॥ १०

४५. मन्थ विलोडने । मथ्नाति । भ्वादौ (१।३७) मन्थति, तथा मथे विलोडने (१।५८३)—मथति ॥३९॥ १५

४६. ग्रन्थ सन्दर्भे । संदर्भो ग्रन्थनम्[5] । ग्रथ्नाति । ग्रन्थनम् । श्रथ्नातिवद्[6] उदाहार्यम् ॥४०॥

---

१. सर्वहस्तलेखेषु पठ्यते ।

२. 'हर्षनयोः' 'प्रहर्षनयोः' प्रतिहर्षनयोः पाठान्तराणि ।

३. 'द्वादश' सर्वहस्तलेखेषु । 'द्वाविंशतिः' इति युक्तः पाठः । २०

४. 'नोपधात्थफान्ताद्वा' (१।२।२३) किद्विकल्पः ।

५. अत्र तरङ्गिण्यां पाठभ्रंशः प्रतीयते । तथा ह्याह पुरुषकारः—'संदर्भे श्रथनक्रियायां श्रन्थग्रन्थधातू वर्तते इति क्षीरस्वामी' (पृष्ठ ७९) अत्र 'श्रथनक्रियायाम्' इत्यस्य स्थाने 'ग्रन्थन क्रियायाम्' पाठो द्रष्टव्यः । इदं पुरुषकारवचनं सायणोऽप्युदाजहार —'पुरुषकारेऽपि ··· ·· ···सन्दर्भे ग्रथनक्रियायां श्रन्थिग्रन्थिधातू वर्तते इति क्षीरस्वामीत्युक्तम्' (धातु० पृष्ठ २७३) । स्वयं क्षीरस्वाम्यपि भ्वादौ "क्र्यादौ श्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे" (१।३०) इत्याह । तेनात्र 'श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' इति क्षीरस्वामिनः पाठः स्यात् । अर्थभेदात् श्रन्थिः पुनरत्र पठितः । एवं 'सन्दर्भो बन्धनम्' इत्यस्य स्थाने 'सन्दर्भो ग्रन्थनम्' इति स्यात् । ६. 'श्रन्थिवत्' पाठा० । २५

४७. कुन्थ श्लेषणे[1] । कुथ्नाति । कुन्थित्वा कुथित्वा । कुथो हस्तिपल्याणम् । कुथा । कुथि इति दुर्गः ॥४१॥

४८. मृद क्षोदे । मृद्नाति । मृद्यते—मृत् । मृदस्तिकन् (५।४।३९)—मृत्तिका । मृडमृद (१।२।७) इति क्त्वा कित्—मृदि-
५ त्वा ॥४२॥

४९. मृड सुखने । मृड्नाति । मृडित्वा । तुदादौ (६।२९) मृडति । मृडः । मृडीकं हिरण्यम् ॥४३॥

५० गुध रोषे । गुध्नाति । गुधित्वा । गुधेरूमः (उ० ५।२) गोधूमः । भिदादौ—(द्र० ३।३।१०४) गोधा तलत्राणम्[2] । दिवादौ
१० गुध परिवेष्टने (४।१२)—गुध्यति ॥४४॥

५१. कुष निष्कर्षे । निष्कर्षो बहिष्करणम् । कुष्णाति । कर्मकर्तरि कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च (३।१।९०)—कुष्यति पादः स्वयमेव । निरः कुषः (७।२।४६) इड् वा—निष्कोषिता निष्कोष्टा, निरकोषीत् निरकुक्षत् । इण् निष्ठायाम् (७।२।४७)—निष्कुषितः । मृड-
१५ मृद (१।२।७) इति क्त्वा कित्—कुषित्वा । हनिकुषि (उ० २।२) इति क्थन्—कुष्ठम् । उषिकुषि (उ० २।४) इति थन्—कोष्ठम् उदरम् । बाहुलकात्(३।३।१) प्रकोष्ठो विस्तृतकरः । उषिकुसिकुषिभ्यः कितन्[3](दश० उ० ६।२१ कपाठः) कुषितम् । प्लुषिशुषिकुषिभ्यः क्सिः (दश० उ० १।११) कुक्षिः । कुठिकुषिभ्यां काकुः (दश० उ० १।१५० कपाठः) कुषाकुः ॥४५॥

२० **५२. क्षुभ संचलने** । क्षुभ्नाति, क्षुभ्नातित्वात् (द्र० ८।४।३९) णत्वाभावः । क्षुब्धस्वान्त (१।२।१८) इति क्षुब्धो मन्थश्चेत्, क्षुभितोऽन्यः । अक्षोभीत् । दिवादौ (४।१३०) क्षुभ्यति, अक्षुभत् । भ्वादौ (१।४९९) क्षोभते ॥४६॥

---

१. अत्राह पुरुषकारः—'संश्लेषणे संश्लेषणक्रियायाम् इति क्षीरस्वामी
२५ (पृष्ठ ७७) नात्र तथाविधः पाठ उपलभ्यते ।

२. 'गोधातले ज्याघातवारणे इत्यमरः (२।८।८५) ।

३. अत्र लिबिशेन मूलोणादिसूत्रसंख्यामनिर्दिश्य हैमोणादिसूत्रसंख्या २१ः तुलनाय निर्दिष्टा ।

५३. णभ तुभ हिंसायाम् । प्रणभ्नाति । दिवादौ (४।१३१) नभ्यति । तुदादौ (१।५००) नभते । तुभ्नाति । तुभ्यति (४।१३१)। तोभते (१।५००) ॥४७, ४८॥

५४. क्लिशू विबाधने । क्लिश्नाति । क्लेष्टा क्लेशिता । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः (७।२।५०) वेट्—क्लिष्ट्वा क्लिशित्वा, क्लिष्टः क्लिशितः । ५
दिवादौ (४।५०) क्लिश्यति । क्लेशः, कीनाशः ॥४९॥

५५. अश भोजने । अश्नाति । अशिता । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च (३।२।१०९) इत्यनाश्वान् साधुः । आशितः कर्ता (६।१।२०७) आद्युदात्तः । घञ् (द्र० ३।३।१२१) —समाशा गोमता जिताः । इण्शिभ्यां तकन् (उ० ३।१४८)—अष्टका । अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च (दश० उ० १।६१ कपाठः) १०
अश्रिः । स्वादौ अशू व्याप्तौ (५।२१)—अश्नुते । तत्रैव ग्रहणानि ॥५०॥

५६. उध्रस उञ्छे । ध्रस्नाति[1] । ध्रस्त्वा ध्रसित्वा । चुरादौ (१० १९१) ध्रासयति ॥५१॥

५७. इष आभीक्ष्ण्ये । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । इष्णाति । एषित्वा । प्रेषितः । दिवादौ इष गतौ (४।१७)— अन्विष्यति । तुदादौ १५
इषु गतौ (६।५८) — इच्छति, इष्ट्वा एषित्वा, तीषसह (तु० ७।२।४८) इत्यस्यैव ग्रहणम् — इष्टः । अतो यस्य विभाषा (७।२।१५) इत्यस्य (९।५७) निषेधो नास्ति— प्रेषितः ॥५२॥

५८. विष विप्रयोगे । विष्णाति । विषम् । ह्वादौ विष्लृ व्याप्तौ (३।१४)—वेवेष्टि, अविषत् ॥५३॥ २०

५९. प्रुष प्लुष स्नेहसेचनपूरणेषु । प्रुष्णाति । प्रुषितः । विप्रुट् । प्लुष्णाति । भ्वादौ (द्र० १।४६३) प्रोषति, प्लोषति, दिवादौ प्लुष दाहे (४।७, ११०) — प्लुष्यति ॥५४, ५५॥

१. यथा तु पुरुषकारे (पृष्ठ ११८, ११९) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३७४) च पाठ उद्धृतस्तथात्र 'उध्रस्नाति उध्रसांचकार' इत्यादि पाठेन भाव्यम् । चुरादौ (१९१) स्वयं २५
वक्ष्यति क्षीरस्वामी—'उः प्रयोगसमवायीत्येके—उध्रासयति, उध्रस्नाति । उभयत्रापि उत्पूर्व इत्यन्ये—उद्ध्रासयति, उद्ध्रस्नाति इति तदप्यत्राहसन्धेयम् ।

६० पुष पुष्टौ । पुष्णाति । पोषिता । दिवादौ (४।७३) पुष्यति; पोष्टा, पुष्करम् पुष्कलम् । भ्वादौ (१।४६२) पोषति ॥५६॥

६१. मुष स्तेये । मुष्णाति । रुदविद (१।२।८) इति मुषित्वा, मुमुषिषति । मुषितः । मुषेर्दीर्घश्च (उ० २।४२) इति क्किकन्—मूषिकः, मूषिका । सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कित् (दश० उ० ३।१९)—मुष्कोऽण्डः फलं [च] ॥५७॥

६२. खव भूतप्रादुर्भावे । अतिक्रान्तोत्पत्तौ । खव्नाति ।[1] च्छ्वोः शूड् (६।४।१९) इति खौनातीति[1] सभ्याः । खविता । खौः । खच इति दौर्गाः ॥५८॥

६३. हेठ च । खवार्थे । हेठ्नाति । भ्वादौ हेठ विबाधायाम् (१।१६६)—हेठते ॥५९॥

६४. उदात्ता उदात्तेतः ।

६५. ग्रह उपादाने । ६६. उदात्तः स्वरितेत् ।

उपादानं स्वीकारः । ग्रहिज्यावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—गृह्णाति, गृह्णीते । ग्रहोऽलिटि दीर्घः (७।२।३१)—ग्रहीता । चिण्वदिटो दीर्घो नेष्यते (द्र० ७।२।३७ भाष्यम्)—त्वया ग्राहिष्यते । अग्रहीत्, ह्म्यन्तक्षण (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति । रुदविद (१।२।८) इति कित्—गृहीत्वा, जिघृक्षति । ग्रहादेर्णिनिः (द्र० ३।१।१३४)—ग्राही । विभाषा ग्रहः (३।१।१४३) णः—ग्राहः, ग्रहः । गेहे तु कः (द्र० ३।१।१४४)—गृहम् । अच्प्रकरणे शक्तितोमरलाङ्गल (तु० ३।२।९ वा०) इत्यच्—शक्तिग्रहः । सूत्रे च धार्यर्थे (३।२।९ वा०)—सूत्रग्रहः । फलेग्रहिरात्मंभरिश्च (३।२।२६)। पदास्वैरिबाह्या (३।१।११९) इति क्यप्—प्रगृह्यं पदम्, गृह्यकः पक्षी, ग्रामगृह्या सेना, अर्जुनगृह्या देवाः । ग्रहवृद (३।३।५८) इत्यप्—निग्रहः । उदि ग्रहः (३।३।३५) घञ्—उद्ग्राहः । समि मुष्टौ (३।३।३६)—

---

१. अत्र धातुरूपे विप्रवदन्ते वैयाकरणाः । तद्यथा–खौनातीति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः (पृष्ठ १६८)। तत्रैव 'केचित्तु प्वादित्वाद् ह्रस्वे खुनातीत्याहुः' । धातुपारायणस्तु खव्नातीत्युदाहरति । काशकृत्स्नधातुटीकायां 'खौनाति' इत्युक्तम् । धातुवृत्तौ स्वामिमते 'खच्नाति' इत्युक्तम्, तदत्र दौर्गमतेनोच्यते (पृष्ठ २७५) ।

संग्राहो मल्लस्य । अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे (३।३।५१) वा—अवग्रहः, अवग्राहः । अवग्रहो हस्तिललाटे (तु० अमर० २।८।३८) । प्रे वणिजाम् (३।३।५२)—तुलायाः प्रग्राहः, प्रग्रहः । रश्मौ च (३।३।५३) प्रग्राहः प्रग्रहः । आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः (३।३।४५)—अवग्राहो ह ते वृषल भूयात्, निग्राहः । प्रे लिप्सायाम् (३।३।४६)—स्रुवप्रग्राहेण चरति द्विजो भिक्षार्थी । परौ यज्ञे (३।३।४७)—उत्तरपरिग्राहं गृह्णाति । अक्षेषु ग्लहः (३।३।७०) । तितुत्र (७।२।९) इत्यत्र ग्रहादेर्निषेधात् (द्र० ७।२।९ वा०)—निगृहीतिः । नाम्न्यादिशिग्रहोः—(३।४।५८) णमुल्—नामग्राहं वक्ति । ग्रहेरनिः (उ० ५।६७)—ग्रहणिः प्रवाहिका ॥६०॥

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ
क्षीरतरङ्गिण्यां
क्र्यादिगणः
सम्पूर्णः ॥[1]

१. इति 'क्षीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ क्र्यादिगणः सम्पूर्णः' पाठा० ।

॥ अथ चुरादिगणः ॥

व्याख्यातेयं नवगणी कुशकाशावलम्बनात्,
चुरादिरधुनारब्धो यत्र भग्ना महारथाः ।
पाठेऽर्थे चागम[1]भ्रंशान्महतामपि मोहतः[2],
न विद्मः किं नु जह्मिः किं वात्राद्ध्महे[3] वयम्[4] ॥

१. चुर स्तेये । चुरादिभ्यो णिच् (३।१।२५) इति स्वार्थे णिच् स्वरितेत् स्याद् ग्रहिः क्र्यादौ, लक्षिश्चेष्टश्चुरादिषु[5] इति लक्षेः (१०।५) स्वरितेत्त्वस्मरणाण् णिचश्च (१।३।७४) इति—कर्त्रभिप्राये क्रियाफले तङ् नास्ति । चन्द्रस्त्वत्राप्युभयपदित्वमाम्नासीत्, णिज्विकल्पं च[6] । चोरयति । १० प्रत्ययान्तात् (द्र० ३।१।३५) आम्—चोरयांचकार, अचूचुरत् । चोरयन्तं प्रयुक्तवानिति ण्यन्तादपि णिच्यचूचुरदित्येव । कि-लुग्-उपधात्व-चङ्पर-निर्ह्रास-कुत्वेषूपसंख्यानम् (१।१।५८ वा०) इति स्थानिवत्त्वनिषेधाण् णौ णिलोपेऽग्लोपित्वाभावान् नाग्लोपिशास्वृदिताम् (७।४।२) इति णौ चङ्युपधाया (७।४।१) ह्रस्वनिषेधो नास्ति । पचा- १५ द्यौ (गण० ३।१।१३४) चोरट्, चोरी । प्रज्ञादित्वात् (द्र० ५।४।३८) चौरः । छत्रादिपाठात् (गण० ४।४।६२) णो वा । णेऽप्यणकृतं क्वचिद् (तु० परिभाषावृत्ति ७६) इति चौरी, तापसी । भिदादित्वात् (गण० ३।३। १०४) चुरा । ण्यासश्रन्थो युच् (३।३।१०७)—चोरणा । एरज् अण्यन्तानाम्[7] इति घञ् प्रतिप्रसूयते—चोरः ॥१॥

---

२० १. 'वागम०' पाठा० ।

२. अनेन चरणेन चुरादौ पाठभ्रंशबाहुल्यं प्रदर्श्यते ।

३. 'दद्महे' पाठान्तरम् ।

४. 'न विद्मः किञ्जिहीमोऽत्र वा किमुपाददूमहे वयम्' पाठान्तरं प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ६१६), प्रक्रियाकौमुद्यां (पृष्ठ २६१) च ।

२५ ५. अनुपलब्धमूलमिदम् । अस्य सार्धं चरणं सायणोऽपि सस्मार (द्र० चुर धातौ, पृष्ठ ३७७) ।

६. सस्मार धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३७७, ३७८) । काशकृत्स्नधातुकन्नडटीकायां परस्मैपदमेवोदाह्रियते ।

७. द्र० पृष्ठ ३६, टि० २ ।

२. चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । चिन्तिपूजि (३।३।१०५) इत्यङ्—चिन्ता । इदित्पाठाद् अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति ज्ञाप्यते, अन्यथा णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद् अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति (६।४।२४) इति नलोपस्याप्रसंगाच्चिन्त्यादयो नुमनुषक्ता एव पठ्येरन्, लक्ष्याच्चानित्यत्वं नियतविषयम् । यथा—महीपतिवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्यमाणवाः (तु० ७।२।२३ भाष्यम्) ॥२॥ ५

३. यत्रि संकोचने । नियन्त्रयति; यन्त्रणा ॥३॥

४. स्फुडि परिहासे । स्फुण्डयति । स्फुटि इति दुर्गः—स्फुण्टयति । स्फुडि परिघात इति एके ॥४॥

५. लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । अङ्कनं चिन्हम् । लक्षिरचेष्ट[1]श्चुरादिषु[2] इति स्मृतेः स्वरितेत्—लक्षयते, लक्षयति । लक्षणा, लक्षणम् । लक्षेर्मुट् च (उ० ३।१६०) इतीः—लक्ष्मीः । शम लक्ष आलोचने (१०।१४४) इत्याकुस्माद् आत्मनेपदार्थः पाठः—लक्षयते ॥५॥ १०

६. कुद्रि अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । गादिः पारायणे—गुन्द्रा भद्रमुस्ता । ऋदिद्रित्येके[3] ॥६॥ १५

७. लड उपसेवायाम् । लाडयति, उपलालयति[4] पुत्रम् । लालना[4] । नान्ये मितोऽहेतौ च (१०।८२) इति मित्वं नास्ति । भ्वादौ लुड विलासे (१।२५०) त्वनेकार्थत्वाज् जिह्वोन्मथनयोर्लडिः (१।५६१) इति मित्—लडयति ॥७॥

८. मिदि[5] स्नेहने । मिन्दयति । मिन्दः कुष्ठी । मिद इति कौशिकः—मेदयति ॥८॥ २०

---

१. 'लक्षिरकश्चु०' पाठा० ।

२. पूर्वं स्मृतः (१०।१) ।

३. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३७१) ।

४. डलयोरैकत्यस्मरणात् । द्र० पृष्ठ ५९ टि० १ । २५

५. अत्र धातुवृत्तिकारोऽन्यथा स्वामिपाठमुदाजहार । तद्यथा—'क्षीरस्वाम्यनिदितं पठित्वा कौशिकदिदितं पठ्यत इत्याह' इति (पृष्ठ ३७१) ।

९. ओलडि उत्क्षेपे[1]। ओलण्डयति भारम्। ओलण्डितः। तथा लण्डिः[2] इति स्मरणाद् ओदित्त्वं नास्ति। अन्ये त्वनित्यण्यन्तत्वात् निष्ठानत्वार्थम् (द्र० ८।२।४५) ओ इत्यनुबन्धमाहुः—लण्डूनः। दौर्गास्तु क्ते लण्डित इत्युदाजह्रुः, तच्च पापात् पापीयः, अव्यवहितस्य
५ नत्वाद्। अन्यथा विन्नादिवद् विदितादौ नत्वं स्यात्। चान्द्रा लन्दि-[3] मप्याहुः—अवलन्दयत्युष्ट्रम्। इत्थं लक्षणमलक्षयताम् अन्धकुक्कुटीन्यायेन लक्ष्यमनुसरतां कियदिव रुष्यामः, कियदिव[4] तुष्यामः? ॥९॥

१०. जल अपवारणे। जालयति। जालकः। जालम्। लज इति नन्दी—लाजयति, लाजाः। चान्द्रा उभयमप्येतन्नेषुः, जल घात्ये
१० (१।५७०), लज लाजि (१।१५१,१५२) इत्याभ्यां सिद्धेः। ज्वलादौ जल घात्ये (१।५७०)—जलति जालम्, जलम् ॥१०॥

११. पीड गहने। गहनं बाधा। पीडयति। क्तिं बाधित्वा युचि प्राप्ते (द्र० ३।३।१०७) भिदादित्वात् (गण० ३।३।१०४) पीडा। भ्राजभासभाषदीप (७।४।३) इत्यपिपीडत्, अपीपिडत्। पीड अवगाहन
१५ इति दुर्गः—तिलपीडकः ॥११॥

१२. नट अवस्यन्दने। अवस्यन्दनं भ्रंशनम्। नाटकाथपिषाम् (२।३।५६) इति चौरस्योन्नाटयति। नाटकः। भ्वादौ घटादौ नट नतौ (१।५३८)—नटयति शाखाम्। नट नृत्तौ (१।२०९)—नटति नाटयति। नड इति नन्दी—नडः, नाडी प्रणालः, प्रणाली[5] ॥१२॥

२० १३. श्रथ प्रतिहर्षे। श्राथश्राद्धा (१०।२००) इत्यत्र श्रथ हिंसायाम् (१०।२१६) इति सिद्धिः, इह पाठाद् रूपान्यत्वम्—श्राथयते। नन्दी क्रथ

---

१. 'उत्क्षेपणे' पाठा०।

२. भ्रष्टोऽयं पाठः। अयं सम्पूर्णः श्लोको भूधातौ (पृष्ठ ५) पठ्यते। तत्रापि चतुर्थचरणस्य पाठो महान् भ्रष्टः। तत्रैव टिप्पण्यां चतुर्थचरणस्य 'स्मर्यते
२५ नेत् तथौलडेः' इति शुद्धः पाठ ऊहितः। तदनन्तरमस्मदूहित एव पाठः पुरुषकारेणोद्धृत उपलब्धः (पुरुष० पृष्ठ ११६)।

३. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते। ४. 'कियद्वा' पाठा०।

५. डलयोरेकत्वस्मरणादिति नियमेन।

इत्याह—काथयिषाम् (२।३।५६) इति चौरस्योत्काथयति ॥१३॥

१४. बध संयमने । बाधयति, अबीबधत् । भ्वादौ बाध रोटने (१।६)—बाधते,अबबाधत् । बन्ध इति चान्द्राः[1]—बन्धयति,बन्धति । क्र्यादौ (९।४०) बध्नाति ॥१४॥

१५. पृ पूरणे । पारयति, पार्यते । अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द (३।१।१३८) इति शः—पारयः । ह्वादौ (३।४) पिपर्ति, क्र्यादौ (९।१८) पृणाति । पृ इति दुर्गः— पारः ॥१५॥

१६. ऊर्ज बलप्राणनयोः । प्राणनं जीवनम् । ऊर्जयति । ऊर्जनम्, ऊर्जस्विनि (?) भ्राजे भ्राजभास (३।२।१७७) इति क्विप्—ऊर्क्, ऊर्जस्विन् (द्र० ५ २ ११४) इति निपातनाद् असन्तोऽप्यस्ति ॥१६॥

१७. वर्ण वर्णने । वर्णयति । पक्ष परिग्रह इत्येके । पक्षयति॥१७॥

१८. चूर्ण प्रेरणे । प्रेरणं दलनम् । चूर्णयति । चूर्ण पेषण इति चन्द्रः[2] ॥१८॥

१९. पर्थ प्रक्षेपणे । पर्थयति । पृथ इत्येके[3] ॥१९॥

२०. साम्ब[4] संबन्धे । साम्बयति । साम्बः । चन्द्रः शम्ब इत्याह[5]—शम्बलम् ॥२०॥

२१. भक्ष अदने । भक्षयति । शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः (३।२।१ वा०)—मांसभक्षा । भक्षतेर्घञ्—भक्षः ॥२१॥

२२. कुट्ट छेदनकुत्सनयोः[6] । कुट्टयति । कुट्टनी । जल्पभिक्ष

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नास्ति । धातुवृत्तिकारोऽपि चन्द्रनाम्ना उद्धर्तामं पाठम् । २. नैव पठ्यते मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे ।

३. धातुवृत्तौ स्वामिनाम्ना 'पथ इत्येके' इति पाठ उद्ध्रियते (पृष्ठ ३८०) ।

४. 'साम्ब इति केचिद्' इत्येवं स्मर्यते धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) ।

५. 'शम्ब इत्येके' इति स्वामिनाम्ना पठ्यते धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) । चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते धातुः ।

६. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) स्वामिनाम्ना 'छेदनपूरणयोः' इत्युद्ध्रियते पाठः ।

कुट्ट (३।२।१५५) इति षाकन्—कुट्टाकः, इक्षुकुट्टाकः ॥२२॥

२३. चुट्ट अल्पीभावे । चुट्टयति । पुट्ट इत्येके । दौर्गा द्वावपि पेठुः, चन्द्रो नैकमपि ॥२३॥

२४. सुट्ट अनादरे । सुट्टयति । चन्द्र[1]दुर्गौ वोपदेशात् सुट्टादीन् मन्येते—सुसुट्टयिषति । अट्ट इति च दुर्गः—अट्टयति । अट्टो मञ्चः, अट्टं सिक्थमन्नम् ॥२४॥

२५. लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति । जल्पभिक्ष (३।२।१५५) इति लुण्ठाकः । भ्वादेर्लुण्टि (१।२५५) इत्यादिदर्शनाल्लुण्ट इत्येके ॥२५॥

२६. शठ श्वठ असंस्कारगत्योः । शाठयति, श्वाठयति । भ्वादौ शठ कैतवे (१।२३६), अस्मात् शठः । श्वठि इति दौर्गाः—श्वण्ठयति ॥२६, २७॥

२७. तुजि पिजि लुजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु । निकेतनमावसथः । तुञ्जयति । तुञ्जः । पिञ्जयति । लुञ्जयति । पट पुट (१०।१६७) आद्राव् आस्वदः सकर्मकान् इति सकर्मकार्थमर्थभेदार्थं वैषां पाठः, रूपभेदार्थं वा—तुञ्जयते । भ्वादौ तुञ्जति (१।१५४) । पिजि (२।२० कौशिकमते)[2]—पिञ्जालः ॥२८—३०॥

२८. पिस गतौ । पेसयति । भ्वादौ (१।४०३) पेसति ॥३१॥

२९. सान्त्व सामप्रयोगे । सान्त्वयति । साम सान्त्वेति[3] चन्द्रः—सामयति । सान्त्वम् । उणादौ नामन्सामन् (दश० उ० ६।७९) ॥ ३२ ॥

३०. श्वल्क वल्क परिभाषणे । श्वल्कयति । वल्कयति । वल्कलम् । वल्कस्तरुत्वक् ॥३३, ३४॥

३१. स्निट स्नेहने । स्नेटयति । स्मिट इत्येके[4] ॥३५॥

---

१. चान्द्रधातुपाठे 'चट्ट हिंसायाम्' (१०।१७) पठ्यते, न चुट्टेति ।

२. लिबिशेनास्य धातोः संख्या न निर्दिष्टा ।

३. 'साम सान्त्वने' इति मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे (१०।८९) पाठः । लिबिशेनास्यापि संख्या नैव लिखिता ।

४. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ २७) ।

३२. स्फिट अनादरे । स्फेटयति । स्फेटकः । संस्फेटस्तुमुल-युद्धम् ॥३६॥

३३. श्लिष श्लेषणे । श्लेषयति । भ्वादौ (१।४६३) श्लेषति, दिवादौ (४।७१) श्लिष्यति ॥३७॥

३४. पथि गतौ । परिपन्थयति । परिपूर्वो वैरिवाचकः ॥३८॥ ५

३५. पिच्च कुट्टने । पिच्चयति । पिचुः कर्पासस्तूलं च, पिचव्यः (द्र० ५।१।२ काशिका) ॥३९॥

३६. छद संवरणे । छादयति[1] मुखम् । छदिर् ऊर्जने (१।५५०) मित्—छदयति । आ धृषाद् वा (१०।२०२) इति छद अपवारणे[2] (तु० १०।२१५)—छदयति, छदति, रूपान्यत्वार्थं चेह पाठः—छादयते १० वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति छन्नः, छदितः । छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य (६।४।९६) इति ह्रस्वः—प्रच्छदः, उरश्छदः[3], पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (३।३।११८), नेह संप्रच्छादः । इस्मन्त्रन्क्विषु च (तु० ६।४।९७) इति ह्रस्वः—छदिस् अर्चिशुचि (उ० २।१०९) इतीस्, छद्मः, छत्रम्, गृहच्छत् ॥४०॥

३७. श्रण दाने । श्राणयति । विश्राणनम् । युचि प्राप्ते चिन्तिपूजि (३।३।१०५) इति चकाराद् अङ् इष्यते कुत्सावत्—श्राणा, या भिक्षवे दीयते । हेतौ घटादित्वाच् (१।५३८) श्रणयति ॥४१॥ १५

३८. तड आघाते । ताडयति । ताडेर्णिलुक् च (उ० १।९८)—तडित् । अलीकादौ (द्र० उ० ४।२५) तिन्तिडीकम् । पिनाकादयश्च (उ० ४।१५) इति तडाकः, ताडका । तट इत्येके—तात ताडय ताटकाम्[4], २० तटाकः ॥४२॥

३९. खड खडि भेदे । खाडयति, खण्डयति । कडि इत्येके ।

---

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८१) पुरुषकारे (पृष्ठ ८६) च ।

२. उत्तरत्र 'संवरणे' इति पठ्यते । तदेव स्वामिसम्मतं प्रतीयते, अन्यथात्र अर्थभेदार्थं वा इत्यप्यवक्ष्यत् ।

३. इतोऽग्रे 'दन्तच्छदः' इत्यप्युदाजहारेति २५ पुरुषकारः (पृष्ठ ८६) ।

४. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

कण्डयति ॥४३, ४४॥

४०. गुडि रक्षणे । गुण्डयति । कुडि इत्येके[1] अत एव कुडि दाहे (१।१७३) कुडि वैकल्ये (१।१२०) इति च सिद्धे चन्द्रो नैनमध्यैष्ट ॥४५॥

५ ४१. गुठि वेष्टने । गुण्ठयति । गुण्ठना । गुण्ठितम् ॥४६॥

४२. खुडि खण्डने । खुण्डयति, खुण्डितः ॥४७॥

४३. वडि[2] विभाजने । वण्डयति, वण्डः । टान्त इत्येके— वण्टयति । भ्वादौ (१।२५४) वण्टति ॥४८॥

४४. चडि कोपे । चण्डयति । चण्डः, चण्डा, चण्डी । १० भ्वादौ (१।१८२) चण्डते, चण्डालः ॥४९॥

४५. भडि भूषायाम् । मण्डयति । मण्डना, मण्डनम्, मण्डा एरण्डः । भ्वादौ (१।१७५) मण्डते । एतांश्चन्द्रो[3] नैच्छत्, तच्चासत्, कुडिकडिचडिवडिमडिभडीनां ह्यनित्यण्यन्तत्वान्न्याय्यविकरणे सिद्धे आत्मनेपदं नु कुतः स्यात्? ॥५०॥

१५ ४६ भडि कल्याणे । भण्डयति, भण्डना । भ्वादौ भडि परिभाषणे । (१।१७६)—भण्डते, भण्डः ॥५१॥

४७. छर्द वमने । छर्दयति । अर्चिशुचि (उ० २।१०८) इतीस् छर्दिः, इदन्तोऽपि ॥५२॥

४८. पुस्त बुस्त आदरानादरयोः । पुस्तयति । पुस्तकः,[4] २० पुस्तं लेखकर्म । बुस्तयति । बुस्तिः शष्कुली । बुस्त[5] बन्धने इति चन्द्रः (तु० चा० धा० १०।३५) ॥५३, ५४॥

---

१ 'टान्तमेके इति स्वामी' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८१) पाठः ।

२. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ६८) द्रष्टव्यः ।

३. 'एतं च०' पाठान्तरम्, तच्चिन्त्यम्, उत्तरत्रानेकेषां धातूनां विषये २५ वचनात् ।

४. अर्धर्चादित्वात् (२।४।३१) पुंलिङ्गः । तथा च प्रयुज्यते कामसूत्रे १।४।७॥

५. 'पुस्त' पाठा० । 'बुस्त वञ्चने' इति मुद्रिते चान्द्रपाठः (१०।३५) ।

४९. चुद संचोदने । संचोदनं प्रेरणम् । चोदयति । चोदना, चोद्यम् ॥५५॥

५० णक्क धक्क नाशने ॥५६, ५७॥

५१. चक्क चुक्क व्यथने । चक्कयति । चक्कलकम् । चुक्कयति । चुक्कम् । चिक्क इति च कौशिकः—चिक्कसं यवपिष्टम्, चिक्कणं सस्नेहम् ॥५८, ५९॥ ५

५२. क्षल शौचकर्मणि । क्षालयति ॥६०॥

५३. तल प्रतिष्ठायाम् । तालयति, उत्तालयति । तालः, के[1] तालिका, ताली । अनित्यण्यन्तत्वात् तलति, तलम् ॥६१॥

५४. तुल उन्माने । तोलयति । तोलना । चिन्तपूजि (३।३।१०५) १० इति चकारात् तुला । तुलयतीत्यणिच्पक्षे कान्तात् (द्र० ३।१।१३५) तुल-शब्दात् णिच्[2] ॥६२॥

५५. दुल उत्क्षेपे । दोलयति । दोला, दोलितः । आन्दोलितः, आन्दोलयति, प्रेङ्खोलयति, वीजयत्येते लोकात्[3] ॥६३॥

५६. पुल समुच्छ्राये । पोलयति । भ्वादौ (१।५७८) तुदादौ १५ च पुल महत्त्वे—पोलति, पुलति[4] । अस्मादू एव प्राकृतेऽर्थे णिचि सिद्धे चन्द्रो नैनमध्यैष्ट ॥६४॥

५७. बुल[5] निमज्जने । बोलयति । बोलितम्, बोलः, बोलनम् ॥६५॥

---

१. इतोऽग्रे लिबिशेन 'केऽणः' सूत्रस्य (७।४।१३) संख्या निर्दिष्टा, न च २० तस्य सूत्रस्यात्र किञ्चित् प्रयोजनम् , ह्रस्वभाव्यभावात् । यदि सूत्रसंख्या निर्देष्टव्याऽऽसीत्तर्हि कप्रत्ययविधायकस्य, यद्वा इद्विधायकस्य (७।३।४४) निर्देष्टुं युक्ता ।

२. इतोऽग्रे लिबिशेन 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति सूत्रस्य १०।३६२ संख्या निर्दिष्टा । न च तस्य सूत्रस्यात्र किंचित् प्रयोजनम् । इह तु 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' (१०। २९६ अस्मत्संख्या) सूत्रेण णिज् भवति । ३. अत्र पृष्ठ ३७ टि० ९ द्रष्टव्या । २५

४ भ्वादौ (१।५७८) अपीत्थमेवाह क्षीरस्वामी, न चायं तुदादिषु पठति । अत्र पृष्ठ ११७ टि० ५ द्रष्टव्या ।

५. अस्यैव डलयोरभेदेन 'बूडना' इति प्राच्यजनपदेषु प्रयुज्यते ।

५८. मूल रोहणे । मूलयति । मूलम्, मूलिः । मुल इति नन्दी मोलयति ॥६६॥

५९. कल किल पिल क्षेपे । गाः कालयति । कालः । कथादौ । कल संख्याने (१०।२५३)—संकलयति, कलः, भ्वादौ (१।३३२) ५ कलते । केलयति, केलिः । तुदादौ किल श्वैत्यक्रीडनयोः (६।६०)—किलति । पेलयति, पेलम् भावकर्मणोरणिच्पक्षे—पिल्यते । पेल गतौ (१।३६१) इत्यस्मात् पेल्यते इति चन्द्रः ॥६७—६९॥

६० बिल भेदने । बेलयति । बिलम्, बिल्वः, बिल्मम् । तुदादौ (६।६६) बिलति । भिल इति कौशिकः—भेलयति, भेलः, १० भिल्मम्[1] ॥७०॥

६१. तिल स्नेहने । तेलयति । तिलाः[2] । तिलकम् । तुदादौ (६।६१) तिलति ॥७१॥

६२. चल भृतौ । चालयति । भ्वादौ (१।५४९) कम्पने मित्—चलयति, तुदादौ (६।६३) चल विलसने—चलति ॥७२॥

१५ ६३. पल रक्षणे । पालयति । पलम् । पललं तिलकल्कं, क्रव्यं च । पाल इति चन्द्रः (१०।५०)—पाली ॥७३॥

६४. लूष हिंसायाम् । लूषयति । लूषितः ॥७४॥

६५. शुल्ब माने । शुल्बयति । शुल्बं रज्जुः[3] । शूर्प माने इति चन्द्रः[4] ॥७५॥

२० ६६. छुट छेदने[5] । आच्छोटयति, छोटिका चुच्छा । छोटनम् । तुदादौ (६।८२) छुटति । चुट इति चन्द्रः (चा० धा० १०।५२), पुट इति दुर्गः ॥७६॥

६७. पुट संचूर्णने । पोटयति । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । भासा-

२५ १. तथा च प्रयुज्यते—बिल्मं भिल्मं भासनमिति वा । निरुक्त १।२०॥
२. 'तिलः' पाठा० । ३. ताम्ररज्जुः पाठा० ।
४. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नैव पठ्यते । ५. 'छोटने' पाठा० ।

र्थोऽपि (१०।१९८) । तुदादौ पुट संश्लेषणे (६।७२)—पुटति, पुटः, पुटम् ॥७०॥

६८. पसि नाशने । पंसयति । अर्जिदशि (उ० १।२७) इत्युः दीर्घश्च पांसुः । भक्षि कल्याणे इति दुर्गः ॥७८॥

६९. व्रज मार्ग संस्कारगत्योः । मार्ग[1]संस्कारे गतौ च । ५ मार्गगतौ संस्कारगतौ चेत्येके द्वौ धातू इत्यन्ये[2] । व्राजयति । व्रजेति चन्द्रः । अत एव भ्वादिना (१।१५८) सिद्धेनापाठि । मार्गयति । मार्गः । व्रज मार्गणसंस्कारे इति दुर्गः ॥७९॥

७०. शुल्क सर्जने । शुल्कयति । शुल्क असर्जने[3] इत्येके ॥८०॥ १०

७१. छपि गत्याम् । छम्पयति ॥८१॥

७२. क्षपि क्षान्त्याम् । क्षम्पयति ॥८२॥

७३. क्षजि कृच्छ्रजीवने । क्षञ्जयति । घटादौ चजि गतिदानयोः (१।५१७) ॥८३॥

७४. स्वर्त गत्यां च । चकाराद् कृच्छ्रजीवने च । स्वर्तयति । गत्यामित्यसत्, स्वर्तशब्दस्यैव सम्भवात्[4] । बोपदेश इति नन्दी—सिष्वर्तयिषति । श्वभ्र गतौ च इति दौर्गाः—श्वभ्रयति, श्वभ्रम् ॥८४॥ १५

७५. ज्ञप मारणतोषणनिशामनेषु मिच्च । घटादित्वात् (१।४५८) सिद्धे स्वार्थणिजर्थः पाठः, कर्त्रभिप्रायक्रियाफले[5] इति

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८३) ।

२. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ५६) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८३) च । २०

३. 'शुल्ब असंसर्जने' पाठा० ।

४. गत्यां स्वर्तशब्दस्यासंभवादित्यर्थः । धातुवृत्तिकारस्तु 'श्वर्त' इति पपाठ पृष्ठ (३८३) । वयं तु 'गर्ते' इति पाठं युक्तं पश्यामः । 'गर्ते वा पत्यते प्रवासीयते' इति दर्शनात् ।

५. णिचश्च (१।३।७४) इति हेतुमण्ण्यन्तादेव कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं शास्ति, न स्वार्थणिच इत्युक्तं चुर-धातौ स्वामिना । तेन कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदं यथा स्यादिति इह पाठ इति स्वाम्यभिप्रायः । लिबिशेन त्वेतदबुध्वा इह आत्मनेपदविधायकसूत्रस्य १।३।७२ संख्या निर्दिष्टा, न तस्यात्र किञ्चित् कार्यम् । २५

परस्मैपदं यथा स्यात्, नियमार्थं वा—ज्ञपयमादिवर्जं नान्ये स्वार्थण्यन्ता मित इति । यमादीनां मित्त्वमवश्यं वाच्यम्, ज्ञपेस्तु सौकर्यार्थमनुवाद इत्येके । संज्ञपयति पशुम्, विज्ञपयति गुरुम्, प्रज्ञपयति शास्त्रम् । आज्ञप्तः, आज्ञपितः (सू० ७।२।२७) । विज्ञप्य गुरुम्, प्रज्ञाप्य[1] धर्मम् आज्ञाप्य[1] भृत्यमिति यथाकथंचित् तोषणे । एवं जिज्ञपयिषति ज्ञीप्सति । बोधनेऽप्यनेकार्थत्वात् मित्त्वमित्येके, ज्ञप्तिज्ञानयोरेकार्थत्वात् ॥८५॥

७६. यम परिवेषणे । यमयति । यम च इति दुर्गः, चकारः किलास्यैव मित्त्वमाकर्षुम्, चमादीनां मा भूदिति । यम चम इति चन्द्रः[2] पारायणे[3] । अत एव न कम्यमिचमाम् यमोऽपरिवेषणे (१।१।१७—१।१९) इति च विरोधात्तन्नाध्यगीष्ट, इहापि यमोऽपरिवेषणे इत्येके पठन्ति ॥८६॥

७७. चह कल्कने । चहयति । चप इति चन्द्रः[4] रह त्यागे इत्येके, तन्न, कथादिना (१०।२४५) सिद्धेः[5] ॥८७॥

७८. बल प्राणने । बलयति । भ्वादौ (१।५७६) बलति ॥८८॥

७९. चिञ् चये । चययति । इति प्रमाणवशाद् अध्यायानाम्[6], चिस्फुरोर्णौ (६।१।५४) आत्वं मित्त्वे किंफलं स्यात् ? एतदन्तं मित्त्वानुवृत्तेः—चययति । ञित्त्वमणिच्यण्यन्तत्वे लिङ्गम्—चयते, चयति । स्वादौ (५।५) चिनोति, चिनुते । हेतौ । चापयति ॥८९॥

८०. नान्ये मितोऽहेतौ च । अन्ये ज्ञपादिपञ्चकात् स्यमशमघटनटश्रणादयोऽहेतौ चौरादिके णिचि न मित्संज्ञाः—निशामयते, उद्घाटयति, एतच्चान्द्रं नैच्छत्[7], घटादीनां चेष्टादौ मित्त्वाद्, योजनाद्यप्रसङ्गात्—झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः[8] ।

---

१. विज्ञप्यवत् 'प्रज्ञप्य' 'आज्ञप्य' इति शुद्धः पाठोऽत्र द्रष्टव्यः, यथाकथंचित् तोषणार्थस्य स्वीकारात् ।
२. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते पाठः ।
३. 'पारायणव्याख्यानात्' पाठा० । चान्द्रधातुपाठस्य पारायणनामकं व्याख्यानं पूर्णचन्द्रकृतमिति बोध्यम् ।
४. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।
५. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८४) ।
६. कोऽभिप्राय इति न ज्ञायते ।
७. इयमनिच्छा तेन स्वधातुव्याख्याने प्रकटीकृता स्यात् ?
८. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

८१. घट्ट चलने । घट्टयति । घट्टना । घट्टो नद्यवतरणस्थानम्, अरघट्टः ॥९०॥

८२. खट्ट संवरणे । खट्टयति मुखम् ॥९१॥

८३. सट्ट हिंसायाम् । सट्टयति, सट्टकः ॥९२॥

८४ व्यय क्षये । व्याययति । चन्द्रो व्येञा (१।७३६) सिद्धिं मन्यते । व्यप व्यय इति कौशिकः, व्युदि व्यय इति नन्दी—प्रव्युन्दयति ॥९३॥ ५

८५. पूल संघाते । पूलयति, पूला । पूर्ण[1] इत्येके ॥९४॥

८६. पुंस अभिमर्दने । उत्पुंसयति ॥९५॥

८७. मुस्त संघाते । [मुस्तयति] ॥९६॥ १०

८८ टकि बन्धने । टङ्कयति । टङ्कना । टङ्कनम् । टङ्कः, धिटङ्कः ॥९७॥

८९. धूष[2] कान्तिकरणे । धूषयति । तालव्यान्त इत्येके, दन्त्यान्त इति दौर्गाः—धूसरः ॥९८॥

९०. कीट वरणे[3] । कीटयति । कीटः ॥९९॥ १५

९१. चूण संकोचने । चूणयति । चूर्ण इत्येके, तूण इति चन्द्रः—तूणीरः॥२००॥

९२. पूज पूजायाम् । पूजयति । चिन्तिपूजि (३।३।१०५) इति पूजा । पूज्यम् । राज्ञां पूजितः ॥१०१॥

९३. अर्क स्तवने । अर्कयति । तपन इत्येके ॥१०२॥ २०

९४. शुठ आलस्ये । शोठयति । शठ इत्येके ॥१०३॥

९५. शुठि शोषणे । शुण्ठयति । शुण्ठी विश्वा । [केचिदेनमकारान्तं पठन्ति, लक्ष्यतस्तदपि प्रमाणम् ।][4] चन्द्रो भ्वादिना (१।२४०)

१. 'पुर्ण' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) पुरुषकारे (पृष्ठ १०८) च पाठः ।

२. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) । २५

३. सर्वकोशेष्वित्थमेव पठ्यते । 'वर्णे' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) ।

४. अयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ६६) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) च स्वामिनाम्नो-

साधयति ॥१०४॥

९६. जुड प्रेरणे । जोडयति ॥१०५॥

९७. गज मर्च[1] मार्ज शब्दार्थाः । गाजयति । भ्वादौ (१।१५६) गजति । मर्चयति[1] । मार्जयति । मार्जिता ॥१०६—१०८॥

५ ९८. घृ स्रावणे[2] । घारयति[3] । भ्वादौ (१।६६९) घरति । ह्वादौ (३।१५) जिघर्ति । घृ सृ आवरणे इति पूर्वे पेठुः, घर स्रवणे इति दुर्गः ॥१०९॥

९९. पचि विस्तारवचने । प्रपञ्चयति । प्रपञ्चः । भ्वादौ पचि व्यक्तीकरणे (१।१०७) पञ्चते, पञ्चिका, विपञ्ची, पङ्कः ॥११०॥

१० १००. तिज निशाने । तेजयति । तेजना, तेजनी । भ्वादौ (१।६९७) क्षमायां सन्—तितिक्षते, निशाने तेजन इत्याहुः ॥१११॥

१०१. कृत संशब्दने । संशब्दनमुद्घोषः । कीर्तयति । कृति-यूति (३।३।९७) इति कीर्तिः ॥११२॥

१०२. वर्ध छेदनपूरणयोः । वर्धयति । भ्वादौ (१।५०५)
१५ वर्धते ॥११३॥

१०३. कुपि[4] छादने । कुम्पयति । चिन्तपूजि (तु० ३।३।१०५) इति कुम्पा । कुबि इति कौशिकः—कुम्बा सुगहनावृतिः— (अमर० २।७।१८) ॥११४॥

१०४. लुबि तुबि अर्दने । लुम्बयति । प्रवालफललुम्बिभिः ।
२० तुम्बयति । तुम्बी, तुम्बकः । तुपि इति दौर्गाः । चान्द्रे द्वयोऽपि भ्वादौ सिद्धाः ॥११५, ११६॥

द्धृत उपलभ्यते । कदाचिदत्र नष्टः स्यात् ।

१. 'मर्ज—मर्जयति' पाठा० ।

२. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३६) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) च ।

२५ ३ 'अभिघारयति' इति स्वामिनाम्नोदाजहार सायणः (धातुवृत्ति पृष्ठ ३८५)।

४ अत्राह सायणः—'स्वामिकाश्यपमैत्रेयादयो बशान्तं पठन्ति' (धातु० पृष्ठ ३८६) इति । बशान्तं बकारान्तमित्यर्थः । अत्र तु स्वामिमते पकारान्तः पाठः, कौशिकमते तु बान्तः ।

१०५. हृप व्यक्तायां वाचि । ॥११७॥

१०६. चुट छेदने । चोटयति । तुदादौ (६।८२) चुटति । चुटि इति नन्दी—चुण्टयति । चुडि[1] इति दुर्गः ॥११८॥

१०७. इल प्रेरणे । एलयति । भ्वादौ—एलति[2] ॥११९॥

१०८. म्रक्ष म्लेच्छने । म्रक्षयति ॥१२०॥

१०९. म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । म्लेच्छयति । भ्वादौ (१।१२५) म्लेच्छति । म्रक्ष रोषे[3], म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे[4] इति सिद्धे चन्द्र एतौ नैच्छत् । बहुलमेतन्निदर्शनम् (१०।३२५) इति सर्वे चुरादौ पाठ्याः इति चान्द्रोऽभिप्रायः[5] ॥१२१॥ ५

११०. ब्रीस बर्ह हिंसायाम् । ब्रीसयति । ब्रूस इत्येके । बर्हयत्यरिम् । भ्वादौ बर्ह प्राधान्ये (१।४२३) बर्हते ग्राम्यः । ॥१२२,१२३॥ १०

१११. गर्द शब्दे । गर्दयति । भ्वादौ (१।४७) गर्दति । गर्ज इत्येके ॥१२४॥

११२. गर्ध अभिकाङ्क्षायाम् । गर्धयति । दिवादौ (४।१३६) गृध्यति ॥१२५॥

११३. गुर्द पूर्वनिकेतने । पूर्वनिकेतनम् आद्यनिवासः ।[6] पारायणे द्वौ धातू—गुर्दयति[7], पूर्वयति । भ्वादौ पूर्व पूरणे (१।३८१)—पूर्वति ॥१२६॥ १५

---

१. 'चुडि इति नन्दी-चुण्डयति । चुटि इति दुर्गः' इति पाठान्तरम् । अयमेव पाठो युक्तः प्रतिभाति कातन्त्रधातुपाठे 'चुटि छेदन' इति पाठदर्शनात् । २०

२. भ्वादौ 'इल' न क्वचित् स्वामिना पठ्यते । तुदादौ ६।६५ तु पठ्यते । तौदादिके तु न भौवादिकं निर्दिश्यते ।

३. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'म्रक्ष संघाते' (१।३१७) पठ्यते ।

४. 'म्लेच्छ अव्यक्ते वचने' इति मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे (१।५३) पठ्यते ।

५. 'चान्द्राभिप्रायः' पाठा० ।

६. अत्र धातुवृत्तौ 'पूर्वनिकेतनमासाद्याभ्यवहारः' इति पाठः स्वामिनाम्नोद्ध्रियते । २५

७. सर्वहस्तलेखेष्वित्थमेव पठ्यते गुर्द भ्वादावू (१।२०) अपि पठ्यते । तत्र दीर्घत्वस्यानित्यत्वमुक्त्वा गूर्दते गुर्दते इत्युभयथोक्तम् ।

११४, ११५. जसि रक्षणे, दहि[1] च । जंसयति, दंहयति[1] ॥१२७, १२८॥

११६. ईड स्तुतौ । ईडयति । अदादौ (२।१२) ईट्टे ॥१२९॥

११७. जसु हिंसायाम् । जासिनिप्रहण (२।३।५६) इति षष्ठी चौरस्योज्जासयति । दिवादौ (४।१०५) जस्यति ॥१३०॥

११८. पिडि संघाते । पिण्डयति । भ्वादौ (१।१७७) पिण्डते । पिण्डः, पिण्डी । पडि इत्येके—पण्डयति । पण्डितः, पण्डा, भ्वादौ (१।१८५) पण्डते ॥१३१॥

११९. रुट रोषे । रोटयति । ग्रामरोटः । रुषेत्येन चन्द्रो मत्वा भ्वादिदिवादिभ्यां (१।४५८, ४।१२३) सिद्धमाह । रुट उपघाते । रुठ इत्येके ॥१३२॥

१२०. डपि डिपि संघाते । डम्पयति । डिम्पयति । डभि डिभि इति दौर्गाः—डम्भयति, डम्भः, डिम्भयति डिम्भः ॥१३३,१३४॥

१२१. दभ दिभि तिप ष्टिप डिप स्तिप क्षेपे । दाभयति । दिम्भयति । दभि इति नन्दी । दम्भयति । तेपयति । टेपयति । डेपयति । स्तेपयति । डबि डिबि इति चन्द्रः[2]—विडम्बयति । आडम्बरः, डिम्बयति । डिम्बं शस्त्रकलहः ॥१३५—१४०॥

१२२. स्तुप[3] समुच्छ्राये। स्तूपयति । दिवादौ ४।१२५) स्तूप्यति । चन्द्रःषोपदेशमाह[4] तुष्टूपयिषति । स्तूपान्ते पर्यङ्के त्रिविंशे सूत्रशते[5]

---

१. 'डभि—डम्भयति' पाठ० ।

२. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

३. 'स्तूप' इति युक्तः पाठः, अन्यथा 'स्तूपयति' इत्यत्र दीर्घत्वं न स्यात् । दिवादावपि (४।१२५) स्तूप 'इत्येव' पठ्यते । अपि चैतस्मिन्नेव सूत्रव्याख्याने 'स्तूपान्ते पर्यङ्के इत्यत्र दीर्घ एव निर्दिश्यते ।

४. क आह इति न प्रतीयते । चुरादौ तु मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते । दिवादाव् (४।७०) अपि मुद्रिते चान्द्रपाठे 'स्तुप' इत्येव पठ्यते ।

५. अस्माकीना तु द्वाविंशोत्तरशतसूत्रसंख्या भवति । 'वर्ध वर्धने' (१०।१७) इत्युत्तरं 'पक्ष परिग्रह इत्येके' इति पठ्यते, 'पसि नाशने' (१०।६८)

द्विचत्वारिंशद्धातुशतम्[1]। आदित; १६७७ ॥१४१॥

१२३. आ कुस्मादात्मनेपदी । कुस्मनाम्नो वा (१०।१५७) इति वक्ष्यति। आ एतस्मादितः परम् आत्मनेपदी गणः, यो यो धातुर्वा। अभिविधावाङ् मर्यादायां हि प्राक्कु[2]स्मादिति ब्रूयात्।

१२४. चित संचेतने । चेतयते। भ्वादौ चिती संज्ञाने (१।३४) चेतति ॥१४२॥ ५

१२५. दाभृ दाने । दाशयते । भ्वादौ (१।६२१) दाशति, दाशते ॥१४३॥

१२६. दशि दंशने । दंशयते । भासार्थः (१० । १९७) दंशयति। भ्वादौ दन्श दशने (२।७१६) दशति ॥१४४॥ १०

१२७. दसि दर्शनदंशनयोः । दंसयते दंसितः । भासार्थः (१०।१९७) दंसयति ॥१४५॥

१२८. तत्रि कुटुम्बधारणे । कुटुम्बं परिवारः, उपलक्षणञ्चै-तत्। तन्त्रयते। तन्त्रम्। स्वतन्त्रः। अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः (उ० ३।१५८) —तन्त्रीः। अच इः (उ० ४।१३९)—तन्त्रिः। तन्द्रा तन्द्रीति पृषोदरा- १५ दित्वात् (द्र० ६।३।१०९)। द्वौ धातू मत्वा चान्द्राः कुटुम्बयत इत्यप्यु-दाहरन्ति[3] ॥१४६॥

इत्युत्तरं 'भदि कल्याणे इति दुर्गः' इति पठ्यते। अनयोरेकतरं स्वामिना सूत्रमभिप्रेतं स्यात्। तत्रापि 'पल परिग्रह इत्येके' इत्यस्यैव कथंचित् सूत्रत्वं सम्भवति न तूत्तरस्य, यतो हि दुर्गः खलु कातन्त्रधातुपाठव्याख्याता, स चोत्तरकालिकः । वस्तुतस्तु २० अन्यत्र क्वचिदपि एकीयमतं मूलधातुसूत्रेषु स्वामिना न पठितम्, इत्यतोऽत्रापि नैतत् सूत्रमिति मन्यामहे।

१. अस्मद् गणनया १४१ धातवो भवन्ति । अत्र मन्ये स्वामिना 'वर्ण वर्णने' इत्युत्तरं पठ्यमानो पलधातुरप्यङ्गीकृतः स्यात् । अत्र इतः पूर्वा टिप्पणी द्रष्टव्या। २५

२. 'सूत्रयेत' पाठा०।

३. 'उदाजह्रुः' पाठा०, मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'तत्रि कुटुम्बधारणे' इत्येवमेकधातुरूपं सूत्रं पठ्यते, स चापपाठः।

१२९. मत्रि गुप्तभाषणे । मन्त्रयते । मन्त्रः ॥१४७॥

१३०. स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः । स्पाशयते । अत्स्मृदृत्वर (७।४।९४) इत्यपस्पशत् । वा दान्त (७।२।२७) इति स्पष्टः स्पाशितः । भ्वादौ स्पश बाधने (तु० १।६२६) स्पशति । स्पशश्चरः ॥१४८॥

५ **१३१. भर्त्स तर्ज संतर्जने ।** भर्त्सयते, [तर्जयते] । लक्ष्ये भर्त्सयति तर्जयतीति दृश्यते । एवं 'निशामयति, भालयति, कोटयति, वञ्चयति, निवेदयति' इत्यादि । अत एव चुरादिभूतान्स्वरान्वितान्नाकरोत्[1] । भ्वादौ तर्ज भर्त्सने (१।१४०)—तर्जति ॥१४९,१५०॥

१३२ बस्त गन्ध अर्दने । बस्तयते । बस्तः, बस्तिः । गन्धयते, १० गन्धः । गन्धर्वो घोटकः ॥१५१,१५२॥

१३३. किष्क हिंसायाम् । किष्कयते । किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च (अमर० ३।३।७) किष्किन्धा । हिष्क इति दुर्गः, हिष्कितं लक्ष्यते । भ्वादौ (१।६०४) हिक्कति ॥१५३॥

१३४. निष्क परिमाणे । निष्कयते । निष्कः ॥१५४॥

१५ **१३५. लल ईप्सायाम् ।** लालयते । कुं[2] लालयते—कुलालः । भ्वादौ लड विलासे (१।२४०) लडति ॥१५५॥

१३६. कूण संकोचने । मुखं विकूणयते ॥१५६॥

१३७. तूण पूरणे । तूणयते । तूणः, तूणीरः । तूल इति चन्द्रः[3] ॥१५७॥

२० **१३८. भ्रूण आशायाम् ।** भ्रूणयते । भ्रूणो गर्भः । आशंकायामित्येके ॥१५८॥

१३९. शठ श्लाघायाम् । शाठयते । शाठः । शठ इति नन्दी, शल इति कौशिकः ॥१५९॥

---

१. उदात्तानुदात्तस्वरितविशिष्टान् इत्संज्ञकानित्यर्थः । काश्यपोऽप्याह— २५ 'कार्याभावादेव श्रुत्या पठ्न्ते' । चुरादय इति शेषः (द्र० धातु० पृष्ठ ३७०) ।

२. इतोऽग्रे कश्चित् पाठस्त्रुटितः ।

३. नोपलभ्यते मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे ।

१४०. यक्ष पूजायाम् । यक्षयते । यक्षः । मनिन् (द्र० दशा० उ० ६।७३) यक्ष्मा ॥१६०॥

१४१. स्यम वितर्के । स्यामयते । भ्वादौ स्यमु स्वन (१।५।६५) इति मित्—स्यमति, स्यमयति ॥१६१॥

१४२. गूरी उद्यमे । उद्गूरयते । आगूरणः । तुदादौ गुरी उद्यमे (६।६५) उद्गुरते । अपगुरो णमुलि (६।१।५२) इत्यसात्वं वा—अपगारम्, अपगोरम् ॥१६२॥

१४३. शम लक्ष आलोचने । निशामयते । वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति शान्तः । अनालोचने—निशामितः । दिवादौ (४।९४) शाम्यति । शमोऽदर्शने (२।५७८) इति मित्त्वम्—शमयति रोगम् । लक्षयते लक्षणम्, लक्षते । अन्यत्र लक्षयति घटम् ॥१६३,१६४॥

१४४. कुत्स अवक्षेपणे । कुत्सयते । कुत्सना । चिन्तिपूजि (३।३।१०५) इति कुत्सा ॥१६५॥

१४५. त्रुट छेदने । त्रोटयते रज्जुम् । तुदादौ (६।८०) त्रुटयति, वा भ्राश (३।१।७०) इति त्रुट्यति, तुड इत्येके[1] उत्त्रोडयते तृणम् ॥१६६॥

१४६. गल स्रावणे । गालयते, उद्गालयते । भ्वादौ (१।३६४) गलति ॥१६७॥

१४७. भल आभण्डने । आभण्डनं निरूपणम् । निभालयते । ॥१६८॥

१४८. कुट प्रतापने । कोटयते ।[2] तुदादौ (६।१७१) कौटिल्ये—कुटति । त्रुट इति चन्द्रः[3], अत एव च त्रुट छेदने (१०।१४६) इत्यनेनैव सिद्धम् । कूट आप्रदान इति दुर्गः ॥१६९॥

१४९. वञ्चु प्रलम्भने । प्रलम्भनं मिथ्याफलाख्यानम् ।

---

१. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८८) 'कुट इत्येके इति स्वामी' पाठ उद्ध्रियते ।

२. पुरुषकारे (पृ० ९५) धातुवृत्तौ (पृ० ३८८) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ६१८) च 'कुट्ट प्रतापने-कुट्टयते' इति पाठ उपलभ्यते । स तु नेह दृश्यते ।

३. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

एवमादीनामनुबन्धः प्रत्ययविज्ञानार्थम्, स एवायमर्थान्तरे चुरादिरिति[1] । गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने (१।३।६९) नङ्—वञ्चयते बालम्, अन्यत्राहिं वञ्चयति । भ्वादौ वञ्चु गतौ (तु० १।१२०)—वञ्चति ॥१७०॥

१५०. वृष शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यम् ।[2]
५ वृषयते । वर्षधरः । भ्वादौ वृषु सेचने (१।४६४) [वर्षति] । तवर्गचतुर्थादिः सामर्थ्यधारणार्थ इत्येके—धर्षयतेऽरिम् ॥१७१॥

१५१. मद तृप्तिशोधने । शोधनं सम्पत्तिः[3] । तृप्तियोग इति नन्दी । मादयते । दिवादौ मदी हर्षे (४।१०१) माद्यति । घटादौ मदी हर्षग्लापनयोः (१।५५२) मदयति ॥१७२॥

१० १५२ दिवु परिकूजने । देवयते गन्त्री । दिवादौ (४।१) दीव्यति । भ्वादौ देवने (तु० १।१३४) परिदेवने ॥१७३॥

१५३. गॄ विज्ञाने । गारयते । तुदादौ निगरणे (६।११०)—निगिरति । क्र्यादौ शब्दे (१।२७) गृणाति । कॄ विज्ञान इति चन्द्रः ॥१७४॥

१५४. विद चेतनाख्याननिवादेषु । वेदयते सुखम्, आवेदयते कथाम्, प्रवेदयते वाग्मिनम् । अदादौ (२।५९) वेत्ति, दिवादौ (४।६२)
१५ विद्यते । तुदादौ (६।१३२) विन्दति, विन्दते । रुधादौ (७।१७) विन्ते ॥१७५॥

१५५. मन स्तम्भे । स्तम्भो गर्वः । मानयते वृषलः[4] । पक्षे

---

१. धातुवृत्तिकारस्तु 'क्त्वायामिड्विकल्पार्थमनित्यणिचि लिङ्गमुकारानुबन्ध'
२० इत्याह (पृष्ठ ३८८) ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ८५) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८६) च 'तृप्तिशोधने तर्पणशुद्धौ' इति स्वामिनाम्नोद्भ्रियते पाठः ।

३. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८६) केशवस्वामिनाम्नोद्भ्रियतेऽयं पाठः ।

४. वृषलशब्दो हि द्व्यर्थकः—धर्मात्मवाची अधर्मात्मवाची च । तथा चोक्तं
२५ निरुक्ते—वृषलो वृषशीलो वृषाशीलो वा (३।१६) । धर्मात्मवाची 'वृषादिभ्यश्चित्' इत्यौणादिकेन (१।१०२) सूत्रेण सिद्ध्यते । मुद्राराक्षसेऽसकृत् चाणक्येनोच्चार्यमाणं वृषलपदं धर्मात्मवाच्येव, न निन्दार्थकः । को हि नाम बुद्धिमान् राजानं निन्द्यपदेन वक्तुमुचितं मन्यते ।

मनतीति चन्द्रः[1]। दिवादौ (४।६६) मन्यते, तनादौ (८।९) मनुते ।
॥१७६॥

१८६. यु जुगुप्सायाम् । यावयते ब्राह्मणान् जाल्मः। याव्यम्। अदादौ मिश्रणे (२।२५) यौति । क्र्यादौ बन्धने (९।७) युनाति । युजु कुत्सायामित्येके—योजयते ॥१७७॥

१८७. कुस्म नाम्नो वा । कुस्ममिति दृष्टम्[2] । कुस्मेत्यस्मान्नाम्नः प्रातिपदिकाण्णिज् वा भवति । यद्वा—कुस्ममिति प्रकृत्यन्तरं दृष्टम्, कुपूर्वात्स्मयतेः—(१।६७८) परिखादिवद्[3] अन्येष्वपि दृश्यते (३।२।१०१) इति डप्रत्ययः । कुस्मयते, कुस्मयति । ननु स्मिङः कुपूर्वात् कुस्मयत इति सिद्धम्, कुस्माच्च नाम्नः सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विपि (द्र० ३।१।११ भा०) कुस्मतीति सेत्स्यति तत्किमर्थं कुस्मनाम्नो वेत्युच्यते? इति चोदयित्वा परिहरति–कुस्मयतिरकारितः इति। कोर्नाम्ना सह नित्यसमासोऽस्ति (द्र० २।२।१८), न तु कुत्सितं स्मयते इति तिङा उपपदमतिङ् (२।२।१९) इति। ततश्च स्मयते कु इत्यपि प्रयोगानियमः, स्यात्, स च नेष्यते । अथाण्यन्तेऽपि प्रकृत्यन्तरे भावायामेतद्रूपं भवेत्,केन निवार्यत इत्याह—उपसर्गस्य बाह्यत्वमिष्यते प्रकुस्मयते, विकुस्मयत[4] इति:·······ते प्राग्धातोः (१।४।८०) इति, कुस्मयत इत्युपसर्गस्य इत्यपव्याख्या[5] । अपि च सार्वधातुके यकि

१. चन्द्रेण स्वीयधातुपाठव्याख्यायामेतल्लिखितं स्यात् ।

२. इदम्, अग्रे च स्थूलाक्षरेषु मुद्रितानि वचनानि धातुपाठस्य सूत्राणि पूर्ववृत्तेर्वचनानि वा प्रतीयन्ते । इत्थं च कृत्स्नः पाठः—“कुस्मनाम्नो वा, कुस्ममिति दृष्टम्, कुस्मयतिरकारितः, उपसर्गस्य बाह्यत्वमिष्यते, तस्मात् कारित एव ।” धातुवृत्तौ त्वेवं पठ्यते—“कुस्मनाम्नो वा, कुस्ममिति दृष्टम्, कुस्मयतिरकारितमिति, कोर्नित्यसमासत्वात् उपसर्गस्य च बाह्यत्वात् कारितमेव ।” धातुप्रदीपे त्वित्थं पठ्यते—“कुस्म कुस्मयते, कुस्मनाम्नो वा, कुस्ममिति दृष्टमेव, कुस्मयतिरकारितः ।” सिद्धान्तकौमुद्यां नैतानि वचनानि व्याख्यायन्ते ।

३. यथा परिखाशब्दे डस्तथैव कुस्म इत्यत्रापीत्यर्थः ।

४. इतोऽग्रे कश्चित् पाठस्त्रुटितः । ५. कस्येयं व्याख्येति न ज्ञायते ।

णिलोपे कुस्म्यत इतीष्यते, कुस्मीयत इति स्यात्, कुस्मयाञ्चक्रे इत्यपि कुस्मियाञ्चक्रे इति वा, कुसिष्मिया इति वा, अचुकुस्मतेति वा, चुकुस्मयिषते कुसिस्मयिषते इति, कुस्मनेति कुस्मितिः, कुस्मयित्वेति प्रकुस्म्येति, तस्मादकारित एव। न तु स्वार्थनिर्देशं
५ विना क्रियावाचित्वाभावात् क्रियानिबन्धनाः कारकप्रत्ययाः कर्तव्याः। अथ तत्करोत्याद्यर्थे सूत्रयत्यादिवद् (द्र० ३।२।२६ वा०) अपि णिज् इष्यते, तर्हि प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे (१०।२६५) इत्यनेन सिद्धः? सत्यम्, किन्त्वात्मनेपदप्रवृत्तिर्धातुरूपनिवृत्तिश्च पृथक्पाठेऽस्य प्रयोजनम्। दुर्गस्तु कुस्मयन इत्यपाठीत्। कुस्मेति
१० धातुर्मतिरिदं बुद्ध्युत्पादितमर्थमाहेति च ॥१७८॥

चतुर्विंशतिसूत्रेषु सप्तत्रिंशताधातुभिराकुस्मीयपर्यष्टकः।

१५८. चर्च अध्ययने। चर्चयति वेदम्। चिन्तिपूजि (३।३।१०५) इति चर्चा ॥१७९॥

१५९. बुक्क भाषणे। बुक्कयति श्वा। भ्वादौ (१।८७)
१५ बुक्कति ॥१८०॥

१६०. शब्द उपसर्गादाविष्कारे[1]। प्रतिशब्दयति गिरिः- 'प्रतिश्रुत्कामा[2]ऽऽविष्करोति' इत्यर्थः। विशब्दयति। योगविभागादाविष्कारे चेत्यनुपसर्गादपीति नन्दी—शब्दयति। दौर्गाणां शब्द इत्येकं सूत्रम्, शब्दक्रियायामित्यर्थः, तत उपसर्गाद् आविष्कार इति। चन्द्रः[3] प्रातिपदिकाद्धा-
२० त्वर्थे (१०।२९५) इत्यनेनैव साधयति ॥१८१॥

१६१. कण निमीलने। काणयति चक्षुः। काणः। भ्वादौ (१।३०२) कणति। मित्वात् (द्र० १।५३७) कणयति ॥१८२॥

---

१. धातुवृत्तौ त्वेवं पाठ उद्ध्रियते 'अत्र स्वामी शब्द उपसर्गादाविष्कारे चेति पठित्वा उपसर्गपूर्वाच्छब्द इत्यस्मादाविष्कारे चकाराद् भाषणे च......'.
२५ (पृष्ठ ३६०)।

२. धातुवृत्तौ 'प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः' इति पाठ उद्ध्रियते (पृष्ठ ३६०)।

३. इदं चन्द्रेण स्वोपज्ञे धातुव्याख्यान एवोक्तं स्यात्।

१६२. जभि नाशने। जम्भयति, जम्भयते। भ्वादौ जभ जभि जम्भने (१।२७३)—जम्भते, जभ्यते। चन्द्रो जभ[1] इत्याह। रधिजभोरचि (७।१।६१) इति नुम्—जम्भयितुम् ॥१८३॥

१६३. षूद आस्रवणे[2]। सूदयते। धाते च केचित्—निसूदयति। भ्वादौ क्षरणे (१।२१)—सूदते, सूदः, निसूदितः ॥१८४॥ ५

१६४. जस ताडने। जासिनिप्रहण (२।३।५६) इति चौरस्योज्जासयति। दिवादौ (४।१०५) जस्यति। जसि (१०।११४) इत्युक्तम्—जंसयति ॥१८५॥

१६५. पश बन्धने। पाशयति। भ्वादौ पशति,[3] पशते। उभयत्रापि मूर्धन्यान्त इति दुर्गः ॥१८६॥ १०

१६६. अम रोगे। आमयति। भ्वादौ अम गत्यादिषु (१।३१२) अमति। घटादौ अम रोगे[4] अमयति, अतिशब्दाद् गुणादेशो द्रष्टव्यः[5]। आमयः, आमयते ॥१८७॥

१६७. चट स्फुट भेदे[6]। उच्चाटयति। स्फोटयति। भ्वादौ (१।२२६) स्फोटति। तुदादौ (६।७८) स्फुटति ॥१८८॥ १५

१६८. घट च। १६९. हन्त्यर्थाः। चट स्फुट घट च हन्त्यर्थाः, एते हन्त्यर्थे णिचमुत्पादयन्ति।[7] उच्चाटयति, आस्फोटयति, विघा-

---

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते।

२. 'आप्रवणे' पाठा०।

३. स्वामी भ्वादौ (१।६२६) तालव्यान्तं न पपाठ, एकेषां मते 'पष' इत्याह। २०

४. घटादौ 'न कम्यमिचमाम्' (१।५५६) सूत्रे निर्दिश्यते, 'अम रोगे' इत्येवं न क्वचित् भ्वादौ पठ्यते।

५. अस्याभिप्रायो न ज्ञायते।

६. 'भेदने' इत्युद्ध्रियते पुरुषकारे (पृष्ठ ६२)। २५

७. अत्र पुरुषकारे भूयान् पाठभेदो दृश्यते। तथाहि—'क्षीरस्वामी तु चट स्फुट भेदने। चाटयति, स्फोटयति। घट च—घटधातुश्च भेदने वर्तते। हन्त्यर्थाः हन्त्यर्थाश्च धातवो णिचमुत्पादयन्ति' इत्युक्त्वा दर्शनान्तरमप्याह—'घट च हन्त्यर्थाः।

टयति । अन्ये[1] तु चट इति भ्वाद्यौ—आस्फोटने चुरादिरिति व्याख्यन्, अन्यत्र भ्वादिः उच्चटयति । केचित्तु हन्त्यर्थाः स्वार्थे चेत्याहुः—घाटयति, तोडयति, गणान्तरपाठाद् वेति—तुदति (६।१) । इत्थं तुदौ हिंसार्थपाठ आत्मनेपदार्थः, घट संघाते इति दुर्गः—संघाटयति । घटे-

५ र्भ्वादौ (१।५१०) द्युतार्थस्तङर्थो मित्संज्ञार्थश्च पाठः ॥१८९॥

१७०. दिवु अर्दने । परिदेवयति । अन्यत्र दीव्यति (४।१) चन्द्रो दिवु परिकूजने[2] इत्येव सिद्धिमाह[3] ॥१९०॥

१७१. अर्ज प्रतियत्ने । प्रतियत्नः संस्कारः । अर्जयति । भ्वादौ अर्ज सर्ज अर्जने (१।१३८)—अर्जति ॥१९१॥

१० १७२. घुषिर विशब्दने । विशब्दनं विशिष्टशब्दकरणम् । उद्घोषयति । अविशब्दन इत्येके । अपघोषयति पापम्, अपहुत इत्यर्थः । इरित्वमनित्यण्यन्तत्वे लिङ्गम्—अघुषत्, अघोषीत्, अजूघुषत् । घुष विशब्दने इति कौशिकः । भ्वादौ (१।४३४) घोषति ॥१९२॥

१७३. आङः क्रन्दसातत्ये । चुरादिः[4], आक्रन्दयति ।

१५ अन्यत्र (१।५८) क्रन्दति ॥१९३॥

१७४. लष[5] शिल्पोपयोगे । लाषयति । भ्रमादिना लक्षणोतीत्यर्थः । अन्यत्र लषति, लष्यति (१।६२७) । तालव्यान्त इति कौशिकः—लाशयति ॥१९४॥

चट स्फुट धातू द्वौ घट च धातुस्त्रयः, एते हन्त्यर्था हन्तिना समानार्थाः णिचमुत्पाद-

२० यन्ति' इति (पृष्ठ ६२) ।

१. वक्ष्यमाणः पाठः शाकटायनस्येति पुरुषकारः (पृष्ठ६२) ।

२. 'परित्यक्तजन' ? पाठा० ।

३. चन्द्रस्तु 'दिवु परिकूजने' इत्यपि धातुपाठे न पठति, कुतस्ततः सिद्धिः ? अयं क्षीरतरङ्गिण्याम् (१०।१५२) सूत्रे पठ्यते ।

२५ ४. अत्राह धातुवृत्तिकारः—'स्वामी तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्द सातत्ये चुरादिः, आघोषयति' (पृष्ठ ३६१) ।

५. अत्र पुरुषकारधातुवृत्तिकारप्रौढमनोरमाकारादयः स्वामिमते 'लस' इति दन्त्यं पठित्वा 'लष' इति मूर्धन्यान्तमिति केचित्' इति पठन्ति (पृष्ठ —पु० ११९, धा० ३९१, प्रौ० ६१८) ।

१७५. भूष अलंकारे । भूषयति । भ्वादौ (१।४५५) भूषति । तसि भूषेति दुर्गः[1]—उत्तंसयति । अवतंसयति, उत्तंसः, अवतंसः ॥१९५॥

१७६. मोक्ष असने[2] । मोक्षयति शरान् । अन्यत्र (६।१३३) मोक्षते ॥१९६॥

१७७. अर्ह पूजायाम् । अर्हयति, आर्जिहत्, अर्हितम्, अर्हणा । ५ भ्वादौ (१।४८८) अर्हति ॥१९७॥

१७८. ज्ञा नियोजने । आज्ञापयति भृत्यान् । ज्ञापितः; ज्ञापना । अन्यत्र (९।३८) जानाति ॥१९८॥

१७९. भज विश्राणने । विश्राणनं दानम् । विश्राणे विवेचन इत्यन्ये । भाजयति, भाजी[3] (द्र० ४।१।४२) अन्यत्र (१।७२५) भजति, १० भजते ॥१९९॥

१८०. शृध अप्रसहने । अप्रसहनम्=अमर्षः । प्रसहने=अभिभवे इत्येके । शर्धयत्यरिम् । अशशर्धत्, अशीशृधत् । भ्वादौ शृधु शब्दकुत्सायाम् (१।५०६)—शर्धते, तथा शृधु मृधु उन्दे (१।६१३)—शर्धते, शर्धति ॥२००॥ १५

१८१. यत निकारोपस्कारयोः[4][5] । निकारः[4] खेदनम् । यातयत्यरिम् । यातना तीव्रवेदना । यातयति राजा छिद्रम्, छादयतीत्यर्थः । प्रतियातयति—प्रतिबिम्बयति, प्रतियातना=प्रतिबिम्बम् । भ्वादौ यती प्रयत्ने (१।२६) यतते । निरश्च धान्यधनयोः प्रतिदाने—निर्यातयत्यृणम्, शोधयतीत्यर्थः, धान्यधने उपलक्षणम् ॥२०१॥ २०

१. इत्थमेव भ्वादौ (१।४५५) अप्याह स्वामी ।

२. 'सहने' पाठा० ।

३. 'अभिलाषी' इत्यधिकं क्वचित् ।

४. 'निराकार इति तु पाठो दृश्यते, निराकारः परिभव इति च क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारोद्धृतः पाठः (पृष्ठ ७६) । दीक्षितोऽपि प्रौढमनोरमायां 'स्वामी तु २५ निकारस्थाने निराकारेति पठित्वा निराकारः परिभव इति व्याख्यद्' इत्याह (पृष्ठ ६१८) । एवं धातुवृत्तिकारोऽपि (पृष्ठ ३९१) । अत्र तु सर्वथैवान्यः पाठ उपलभ्यते ।

५. 'निकारोपसंस्कारयोः' पाठा० ।

१८२. वस स्नेहच्छेदापहरणेषु[१]। वासयति, वासना, वासयति वृक्षम्, वासयत्यरिम्, हन्ति इत्यर्थः। भ्वादौ (१।७३३) वसति, अदादौ (२।१६) वस्ते, वस्त्रम् ॥२०२॥

१८३. चर संशये। विचारयति। विचारणा हि सति संशये
५ भवति। चर असंशय इति दुर्गः। अन्यत्र (१।३७१) चरति ॥२०३॥

१८४. च्यु सहने। च्यावयति। भ्वादौ (१।६८२) च्यवते। च्युस सहने[२] इति एके, हसने च इति एके—च्योसयति ॥२०४॥

१८५. भुवोऽवकल्कने। अवकल्कनम् मिश्रीकरणम्[३]। भावयति दध्योदनम्[४]। अनित्यण्यन्तस्वार्थण्यक्षमी। विकल्कने इति नन्दी—
१० भावयेद् ब्राह्मणन्तपः,भावितम्। भू प्राप्तावात्मनेपदी (१०।२३१) विभाषा णिच्—भावयते, भवते। भू सत्तायाम् (१।१) भवति ॥२०५॥

१८६. कृपेस् तादर्थ्ये। तादर्थ्यम् उद्देशविषयम्[५]। कल्पयति देवताभ्यो हविः, संकल्पयति। भ्वादौ कृपू सामर्थ्ये (१।५०८)—कल्पते तादर्थ्येऽवकल्कन इत्येके। अत एव भू कृप अवकल्कने इति दुर्गः। चन्द्रो द्वाव-
१५ प्यवकल्कने=चिन्तन इति व्याख्यत्[६]—सम्भावयति, अवकल्पयति ॥२०६॥

---

१. 'स्नेहच्छेदावहननेषु' पाठा०।

२. 'हानौ' पाठा०।

३. उद्धृतम्—धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९२) पुरुषकारे (पृष्ठ १२) च।

२० ४. 'भावयति क्षीरेण घृतम्' इति पुरुषकारे पाठः (पृष्ठ १२)।

५. अत्र पुरुषकार इत्थमुद्भियते—'स्वामी तु कृपेर्योऽर्थस्तदर्थभाव इति व्याख्यामवकल्पयति इत्युदाहरणं च समर्थो भवति इति व्याचष्ट' (पृष्ठ १२, १३)। धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९२) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ६१९) चेत्थं स्वामिपाठो निर्दिश्यते—'क्षीरस्वामी तु कृपेस्तादर्थ्ये इति पठित्वा तादर्थ्य इति प्रस्तुतस्य भुवोऽर्थे मिश्रीकरणे,
२५ अथवा तच्छब्देन क्लृपिः परामृश्यते। तस्य योऽर्थः सामर्थ्यलक्षणः, तस्मिन्निति द्वेधा व्याख्यद्' इति।

६. चान्द्रधातुपाठे नैवेमौ धातू पठ्येते। कुत्र चन्द्रेणैतद् व्याख्यातमित्यपि विचारार्हम्।

१८७. रग लग आस्वादने[1] । रागयति, लागयति । अन्य-
आर्थे घटादी रगे शङ्कायाम्, लगे सङ्गे (१।५३२, ५३३)—रगति, लगति,
रगयति, लगयति । रक लकेति चन्द्रः,[2] आसादने[3] इति दुर्गः ॥२०७॥

१८८. अन्चु विशेषणे । विशेषणम्—अतिशयः । अञ्चयत्य-
र्थान्, व्यक्तीकरोत्यर्थः । भ्वादौ अन्चु गतौ (१।११९)—अञ्चति ॥२०८॥ ५

१८९. लिगि चित्रीकरणे । लिङ्गयति, उल्लिङ्गयति, लिङ्गम् ।
भ्वादौ लिगि गत्यर्थः (१।९१)—आलिङ्गति ॥२०९॥

१९०. मुद संसर्गे । मोदयति सर्पिषा सक्तून् । मोदकः ।
भ्वादौ मुद हर्षे (१।१६)—मोदते ॥२१०॥

१९१. उध्रस उञ्छे । क्र्यादिः (९।५६) एवायं स्वार्थणिजर्थः १०
पठित इत्युदित्त्वम्—ध्रासयति, ध्रस्नाति । प्रयोगसमवायीत्येके—
उद्ध्रासयति, उद्ध्रस्नाति ॥२११॥

१९२. मुच प्रमोचने । मोचयति शरान् । भ्वादौ मुच कल्कने
(१।१०५)—मोचते, तुदादौ मुच्लृ मोक्षणे (६।१३३)—मुञ्चते,
मुञ्चति ॥२१२॥ १५

१९३. आस्वदः सकर्मकात् । ष्वद संवरणे (१०।२००) इति
वक्ष्यति, आ एतस्मात् इत ऊर्ध्वं सकर्मकाण्णिच् क्रियते[4]। शाकटायन-
स्त्वाङ्पूर्वात् स्वादेराह[5]—आस्वादयति दधि, अन्यत्र भ्वादित्वात्
(१।१८) स्वदते, स्वादमनुभवतीत्यर्थः ।

२०

१. 'आच्छादने' पाठा० ।

२. चान्द्रधातुपाठे नैव पठ्यते ।

३. 'आस्वादने' पाठा० । दौर्गधातुपाठस्यास्मद्धस्तलेखे नायं धातुः पठ्यते ।
अतः पाठशुद्धिः कीदृशीति न ज्ञायते ।

४. अत्र पुरुषकारधातुवृत्तिकारप्रौढमनोरमाकाराः स्वामिपदे 'आङ्पूर्वात्
स्वदेः सकर्मकाण्णिज् भवति । पय आस्वादयति' इति पाठमुद्दभिरे (पृष्ठ—पु० ४४, २५
धा० ३६२, प्रौ० ३१९) । अत्र तु न तथोपलभ्यते ।

५. काशकृत्स्नः 'स्वद आस्वादने, आस्वादः सकर्मकात्तु' इति पठन्
(पृष्ठ २८१) नायमभिविधावाङ् इति स्पष्टमुद्घोषयति । तथैव शाकटायनोऽपि
व्याचष्टे ।

१९४. ग्रस ग्रहणे । ग्रासयति [फलम्] । त्रस वारणे इति दुर्गः—त्रासयति मृगान् । धारण इति नन्दी, ग्रहण इत्येके । अन्यत्र (४।९) त्रसति त्रस्यति ॥२१२॥

१९५. पुष धारणे । पोषयत्याभरणान् । भ्वादौ (१।४६२) पोषति, दिवादौ (४।७३) पुष्यति, क्र्यादौ (९।६०) पुष्णाति ॥२१३॥

१९६. दल विदारणे । दालयति दारु । दालपः, दाल्मिः । भ्वादौ दल विशरणे (१।३६६)—दलति, मित्त्वाद् (द्र० १।५५२ व्याख्यानम्) दलयति ॥२१४॥

१९७. पट पुट रुट लुट तुजि पिजि लजि लुजि अजि कुसि कुशि त्रसि दसि दशि घटि रघि लघि अहि बहि महि गुपू धूप विच्छ चीव बर्ह बल्ह पुथ लोकृ लोचृ णद कुप तर्क वृतु वृधु भासार्थाः । एते सकर्मका भासार्था[1] णिचमुत्पादयन्ति । पाटयति, फलिपाटि (उ० १।१८) इति पटुः, भ्वादौ (१।१९८) पटति । एषां गणान्तरे पाठः सकर्मकत्वेऽपि णिज्विकल्पार्थः, इहैव पठितांस्तु न्याय्यविकरणान् प्रत्युदाहरन्ति—त्रंसति, कुंसतीति । पोटयति, तुदादौ (६।७२) पुटति । रोटयति, लोटयति, भ्वादौ (१।४९७ पाठा०) रोटते, लोटते, दिवादौ लुट प्रतिघाते (४।११६) लुट्यति । तुञ्जयति, भ्वादौ (१।१५४) तुञ्जति । पिञ्जयति अदादौ (२।२० पाठा०) पिङ्क्ते । लञ्जयति[2], लञ्जति । लुञ्जयति, लुञ्जति । अञ्जयति, रुधादौ (७।२६) अङ्क्ते, व्यनक्ति । कुंसयति, कुंसति, भ्रुकुंस, भ्रुकुंशः । कुंशयति, कुंशति । त्रंसयति, त्रंसति । दंसयति, दंसति । दंशयति, भ्वादौ दन्श दशने (१।७१६) दशति । घण्टयति, घण्टति, घण्टा । रङ्घयति, लङ्घयति, भ्वादौ (१।७५) रङ्घते, लङ्घते । अंहयति, बंहयति, मंहयति, भ्वादौ अहि गतौ, बहि महि वृद्धौ (१।४२१, ४२०)—अंहते, बंहते, मंहते । गोपयति, धूपयति, विच्छयति, भ्वादौ (१।२८०,

१. अत्राह धातुवृत्तिकारः—'तथा च क्षीरस्वामी—भासा दीप्तिरर्थो येषां ते भासार्थाः इति' (पृष्ठ २६२) । नात्रायं पाठ उपलभ्यते ।

२. समार पुरुषकारः (पृष्ठ ६१) ।

२८१।६।१२६) गोपायति, धूपायति, विच्छायति, गुपूधूपविच्छ (३।१।२८) इत्यायः। चीवयति, भ्वादौ चीव आदाने (तु० १।६२८)—चीवति। बर्हयति, बल्हयति, भ्वादौ बर्ह बल्ह प्राधान्ये (१।४२३)—बर्हते, बल्हते। पोथयति, दिवादौ पुथ हिंसायाम् (४।११)—पुथ्यति। विलोकयति, आलोचयति, भ्वादौ (१।६३, १००) लोकते, लोचते। नादयति, भ्वादौ (१।४५) नदति। कोपयति, दिवादौ (४।१२६) कुप्यति। तर्कयति, वितर्कः, तर्कितः। वर्तयति, वर्धयति, भ्वादौ (१।४०४, ४०५) वर्तते, वर्धते। अन्ये भजिपिसिलडिबृहितडिनटादीन् पठन्ति—भञ्जयति, रुधादौ (७।२१) भनक्ति। पिंसयति, पिंसति। लण्डयति, लण्डति। बृंहयति, भ्वादौ (१।४८५) बृंहते[1]। ताडयति, तडति। नाटयति, नटति, भ्वादावात्मनेपदीति नन्दी—नटते। पटादयः सकर्मकाः स्वार्थे णिचमुत्पादयन्ति मासार्थश्चेति पारायणम्—भासयति दिशः—दीपयति, इन्धयति, प्रकाशयति। गणान्तरपाठस्त्वेषां कार्यान्तरार्थः ॥२१५, २१६—२४९॥

१९८. पूरी आप्यायने। पूरयति, दिवादौ (४।४१) पूर्यते ॥२५०॥

१९९. रुज हिंसायाम्। रोजयति। तुदादौ रुजो भङ्गे (६।१२०)–रुजति ॥२५१॥

२००. ष्वद संवरणे[2]। स्वादयति, सिस्वादयिषति (द्र० ८।३।६२)। भ्वादौ ष्वद आस्वादने (१।१८) स्वदते ॥२५२॥

सकर्मकपर्यन्तकः। अत्र च द्विचत्वारिंशतिसूत्रेषु सप्तसप्ततिर्धातवः।

२०१. आ धृषाद्वा। धृष अप्रसहने (१०।२३८) इति वक्ष्यति, आ एतस्माद् इत उत्तरेभ्यो णिज् वा भवतीत्यधिक्रियते। पक्षे न्याय्यो विकरणः शप्। इह नियमेन णिचो विकल्पः। अनित्यण्यन्तत्वं तु यथालक्ष्यम्, क्वचिद् विकल्पार्थम्।

२०२. युज पृची सम्पर्चने[3]। योजयति, योजति, दिवादौ

१. भ्वादौ परस्मैपदिषु पठ्यते तेन 'बृंहति' इति साधु स्यात्।

२. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९४)।

३. 'संबन्धने इति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारः (पृ० ५२)।

युज समाधौ (४।६७) युज्यते, रुधादौ युजिर् योगे (७।७)—युनक्ति । सम्पर्चयति, रुधादौ (७।३०) सम्पृणक्ति, अदादौ पृची सम्पर्के (२।२१) संपृक्ते ॥२५३, २५४॥

२०३. अर्च पूजायाम्[1]। अर्चयति, अर्चति ॥२५५॥

५ २०४. षह मर्षणे । साहयति, सहति । यथा—स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् (सुभाषित—६३१) भ्वादौ (१।५९०) सहते ॥२५६॥

२०५. ईर क्षेपे । क्षेपः प्रेरणम् । ईरयति, ईरति । अदादौ (२।११) ईर्ते ॥२५७॥

१० २०६. ली द्रवीकरणे । विलालयति,[2] विलापयति । विलाययति, विलयति, विलयः विलायितम् । लियो वा[3] इति व्यवस्थितविभाषात्वाद् विलम्भनपूजाभिभवेभ्योऽन्यत्रात्वं नास्तीत्येत्वायौ, विलम्भनादावेवात्वं पुक् च—कस्त्वमुल्लापयते ? आलापयति, अपलापयते, लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च (१।३।७०) इति

१५ तङ्, स्नेहविपातने[4] नुक् (तु० ७।३।३९) घृतं विलीनयति । दिवादौ लीङ् श्लेषणे (४।२६)—लीयते क्र्यादौ (९।३२) लिनाति ॥२५८॥

२०७. वृजी वर्जने । वर्जयति, वर्जति । अदादौ (२।२० व्याख्याने) वृक्ते, रुधादौ (७।२९) वृणक्ति ॥२५९॥

२०८. वृञ् आवरणे । [5]आवारयति; आवरति, आवरते ।

२० स्वादौ (५।९) वृणुते, वृणोति, क्र्यादौ वृङ् सम्भक्तौ (९।४२) वृणीते[5]॥२६०॥

२०९. जॄ वयोहानौ । जारयति, जरति, जारणा । दिवादौ (४।२०) जीर्यति, जीर्णः । क्र्यादौ (९।२४) जृणाति । ज्रि इति च नन्दी—ज्राययति, ज्रयति, क्र्यादौ ज्रिणाति ॥२६१॥

---

१. अत्र बालमनोरमा द्रष्टव्या चुरादि १८०९ ।

२५ २. 'विलीनयति' पाठा० ।

३. कुत्रत्यं सूत्रमिति न ज्ञायते । पाणिनीयं तु 'विभाषा लीयतेः' (६।१।५१) द्रष्टव्यम् ।

४. 'विपातने' पाठान्तरम् ।

५. 'आवारयति………वृणीते' पुरुषकारे (पृष्ठ ३९) उद्धृतः । तत्रैव चेतोऽग्रे 'तुदादौ वृङ् संभक्तौ व्रियेत इति' इत्यधिकं पठ्यते, तदत्र नास्ति ।

२१०. रिच वियोजन-सम्पर्चनयोः । रेचयति, रेचति । रुधादौ (७।४) रिणक्ति[1] ॥२६२॥

२११. शिष असर्वोपयोगे । असर्वोपयोगोऽनुपयुक्तत्वम् । शेषयति, शेषति । विपूर्वोऽतिशये । अतिशय उत्कर्षः । विशेषयति, विशेषति, व्यशेषीत् । रुधादौ शिष्लृ विशेषणे (७।१६) विशिनष्टि, व्यशिषत् ॥२६३॥ ५

२१२. तप दाहे । तापयति, तपति ॥२६४॥

२१३. तृप दृप संदीपने[2] । तर्पयति, तर्पति । दिवादौ तृप प्रीणने (४।८६) तृप्यति । स्वादौ तृप्नोति[3] । दर्पयति, दर्पति । दिवादौ (४।८७) दृप्यति । चृत छृदेत्येके-चर्तयति, चर्तति; छर्दयति, छर्दति ॥२६५,२६६॥ १०

२१४. दृभी भये । दर्भयति, दर्भति । क्र्यादौ दृभी ग्रन्थे—दृभ्णाति[4] ॥२६७॥

२१५. छद संवरणे[5] । छादयति, छदति । अर्जने घटादिः (१।५५०)—छदयति ॥२६८॥

२१६. श्रथ हिंसायाम् । श्राथयति, श्रथति । श्रन्थेत्येके— श्रन्थयति, श्रन्थति ॥२६९॥ १५

२१७. मी गतौ[6] ; मनने । माययति, मयति । दिवादौ (४।२७) मीयते, क्र्यादौ (९।४) मीनाति ॥२७०॥

२१८. क्रथ हिंसायाम् । क्राथयति, क्रथति । भ्वादौ (१।५३९) मित्—क्रथयति ॥२७१॥ २०

---

१. इतोऽग्रे 'रिङ्क्ते' इत्यधिकम् ।

२. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६४) ।

३. क्षीरस्वामी स्वादौ तृपधातुं न पठति । काशकृत्स्ने (पृष्ठ २११) दौर्गे च धातुपाठे 'धिवि तृप प्रीणने' इति पठ्यते । पाणिनिः क्षुभ्नादिषु (गण० ८।४। ३९) तृप्नोतिशब्दं पठति । तेनास्य स्वादिपाठो युक्तः प्रतिभाति ।

४. क्षीरतरङ्गिण्यां क्र्यादौ दृभी ग्रन्थे न पठ्यते । तुदादौ (६।३५) तेन दृभति इति युक्तम् । ५. अत्र १०।३७ टिप्पणी द्रष्टव्या

६. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ २७) ।

२१९. शीक आमर्षणे । शीकयति, शीकति, अशीशिकत् । भ्वादौ शीकृ सेचने (१।६२)—शीकते, अशिशीकत ॥२७२॥

२२०. अर्द हिसि हिंसायाम् । अर्दयति, अर्दति । हिंसयति, हिंसति । रुधादौ (७।२४) हिनस्ति ॥२७३, २७४॥

५ **२२१. आङः पद पद्यर्थे** । पद्यतेरर्थो गतिः । आसादयति, आसदति,[1] आसीदतीत्येके । अन्यत्र (१।५९४) सीदति ॥२७५॥

२२२. शुन्ध शौचकरणे । शुन्धयति, शुन्धति ॥२७६॥

२२३. जुष परितर्पणे[2] । जोषयति, तुदादौ जुषी प्रीतिसेवनयोः (६।१०)—जुषते ॥२७७॥

१० **२२४. धूञ् कम्पने** । धूनयति, 'धावयति' इत्येके[3] । धवते, धवति, धूनितः । स्वादौ (५।१०) धुनोति, धूनोति । तुदादौ (६।९८) धुवति, क्र्यादौ (९।१६) धुनाति ॥२७८॥

२२५. प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयति,[4] प्रीञ्धूञोर्नुक् च साहचर्यात् (तु० ७।३।३७ वा०) प्राययति इत्येके, प्रवते, प्रयति, प्रीणितः १५ दिवादौ प्रीङ् प्रीतौ (४।३४)—प्रीयते, क्र्यादौ (९।२) प्रीणाति, प्रीणीते ॥२७९॥

२२६. श्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे । संदर्भो बन्धनम् । श्रन्थयति, ग्रन्थयति । श्रन्थति, ग्रन्थति । भ्वादौ श्रथि शैथिल्ये, ग्रथि कौटिल्ये (१।२९,३०) श्रन्थते, ग्रन्थते । क्र्यादौ (९।४४, ४६) श्रथ्नाति, ग्रथ्नाति ॥२८०,२८१॥

२० **२२७. आप्लृ लम्भने** । लम्भनं प्राप्तिः । आपयति, आपति, आपितम् । स्वादौ व्याप्तौ (५।१७) आप्नोति । आप्तम् ॥२८२॥

---

१. द्र० 'अभिषदेत्' काश्यप-संहिता (पृष्ठ ४१) ।

२. 'परितर्पणे परितृप्तिक्रियायाम् इति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारे (पृष्ठ ११७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९५) च पाठ उद्भ्रियेत, तच्च नात्र दृश्यते ।

२५ ३. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३४) ।

४. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९५) च ।

२२८. तनु श्रद्धोपकरणयोः । तानयति, तनति, तत्वा, तनित्वा, नितान्तम् । तनादौ तनु विस्तारे (८।१) तनुते, तनोति, ततः ।

२२९. उपसर्गाच्च दैर्घ्ये । चकारं भिन्नक्रममाहुः[1]–प्रतानयति, आतानयति, प्रतनति । वन श्रद्धोपहिंसनयोरिति चान्द्रं पारायणम्–वानयति, उपसर्गात्तूद्वानयति, तच्च भ्वादौ वन शब्दे (१ । ३११) इत्येव सिद्धम् ॥२८३॥ ५

२३०. वद संदेशने । वादयति, वदति[2], वद्यते । भ्वादौ (१।७३९) वदति, वदते,[3] यजादित्वात् (६।१।१५) संप्रसारणम्—उद्यते । चन्द्रो वचेत्यपाठीत्[4] ॥२८४॥

२३१. मान पूजायाम् । मानयति, मानति । भ्वादौ[5](१।६९८) मीमांसते ॥२८५॥ १०

२३२. भू प्राप्तावात्मनेपदी वा[6] । सम्भावयते, सम्भवते, इत्थम्भूतः । भुवोऽवकल्कने (१०।१८५)—भावयति, भ्वादौ (१ । १) भवति पाठादेव सिद्धे वावचनमणिच्संनियोगेऽपि तङर्थम्—याचितारश्च नः सन्तु दातारश्च भवामहै[7] ॥२८६॥ १५

२३३. वच भाषणे । वाचयति, वचति, वाच्यते, वच्यते ।

---

१. 'चकाराद् विभाषामाह' पाठा० । अत्र 'चकारो भिन्नक्रमः, प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति' इति काशिकापाठो (४।४।३६) द्रष्टव्यः । यथा 'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति, परिपन्थं च तिष्ठति' (४।४।३५, ३६) इति श्लोकानुरोधेन चकारः क्रमं भित्वा तिष्ठतेः प्राक् पठ्यते, तथैव 'उपसर्गाच्च दैर्घ्ये' इत्यपि कस्यचिच्छ्लोकबद्ध- २० धातुपाठस्यांशः प्रतीयते, तदनुरोधेनैव चात्र चकारो दैर्घ्ये' इत्यतः प्राक् पठ्यते ।

२. 'संवादयति, संवदति' पाठा० ।

३. भ्वादौ परस्मैपदिषु पठ्यते । तेन 'वदति' इत्येव युक्तम् । काशकृत्स्ने धातुपाठे तूभयपदिषु पठ्यते (पृष्ठ १६१) ।

४. क्वापाठीदिति न ज्ञायते । २५

५. इतोऽग्रे 'विचारे' इत्यधिकम् ।

६. सर्वकोशेषु विद्यमानं, क्षीरस्वामिना च व्याख्यायमानं 'वा' पदं लिबिन भ्रान्त्या निष्कासितम् ।

७. आत्मनेपदं महता प्रपञ्चेन निराकृतं पुरुषकारे (पृष्ठ १२) ।

चन्द्रः संवेशे चुरादिमाह । अदादौ (२।५७) वक्ति, उच्यते, स्वपिसाह-चर्याद् (६।१।१५) आदादिकस्य सम्प्रसारणम् ॥२८७॥

२३४. गर्ह विनिन्दने । गर्हयति, गर्हति । भ्वादौ (१।४२२) गर्हते ॥२८८॥

५ २३५. मार्ग अन्वेषणे । मार्गयति, मार्गति[1] । मृग अन्वेषणे (१०।२८३)—मृगयते ॥२८९॥

२३६. कठि शोके । उत्कण्ठयति, उत्कंठति । भ्वादौ (१।१६७) उत्कंठते ॥२९०॥

२३७. मृजूष्[2] शौचालंकारयोः । मार्जयति, मार्जति, मार्ज-

१० ना, मार्जिता, रसाला चेति लोकः । अदादौ (२।६१) संमार्ष्टि, न लुमताङ्गस्य (१।१।६१) इत्यस्यानित्यत्वात् मृजेरात् ॥२९१॥

२३८. मृष तितिक्षायाम् । मर्षयति, मर्षति । दिवादौ (४।५४) मृष्यति । केचिद् अमुमदन्तत्वोपजीवनार्थं व्यत्यस्य पठन्ति[3]—मृषयति, मृषति ॥२९२॥

१५ २३९. धृष अप्रसहने । अप्रसहनमभिभवः, अत एव प्रसहन इति युक्तम्[4] । धर्षयति, धर्षति, प्रधृष्टः, प्रधर्षितः । स्वादौ ञिधृषा प्रागल्भ्ये (५।२६) धृष्णोति ॥२९३॥

सप्तत्रिंशतिसूत्रेषु चत्वारिंशताधातुभिराधृषीयपर्यष्टकः ।

२४०. अदन्ताः । इत आ गणान्ताद् इत्संज्ञानिषेधार्थम-

२० दन्तत्वं विधीयते, ततश्च अतो लोपः (६।४।४८) इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्वाद् वृद्ध्याद्यभावः—कथयति, कथकः, बहुवचनाद्[5] वटिलजिप्रभृ-

---

१. इतोऽग्रे 'संस्कारे च—मार्गयति वाससी' इत्यधिकं क्वचित् ।

२. 'मृजूष् इति क्षीरस्वामी, षकारोऽनर्थ इति च' इत्युद्धृत्य प्रत्याख्यातवान् पुरुषकारः—'तच्चिन्त्यम्—मृजति भिदादिपाठात् सिद्धेः' इति (पृष्ठ ५७) ।

२५ 'षकारोऽनर्थः' इति नात्र पठ्यते ।

३. 'अथादन्ताः' इत्युत्तरसूत्रानन्तरमित्यर्थः । ४. 'इत्युक्तम्' पाठा० ।

५. 'अथादन्ताः' इति सूत्र इति शेषः । नादन्तात् सन् इति काशकृत्स्नाः प्रतिजानते । (का० धातु० २८२) ।

तीनाम् (१०।३०५, ३०६) अकारान्तागमो भवतीति द्रमिडाः—वण्टापयति, लज्जापयति।

२४१. कथ वाक्यप्रतिबन्धे। प्रतिबन्धो विच्छेदोदीरणात्, अत एव वाक्यप्रबन्ध इत्येके पेठुः। कथयति। अल्लोपात्परापि वृद्धिर्नास्ति, परशब्दस्येष्टवाचित्वात् (१।४।२ भाष्ये) चिन्तपूजि (३।३।१०५) इत्यङ्—कथा—णेरनिटि (६।४।५१) इति लोपः, कथकः, संकथय्य, ल्यपि लघुपूर्वात् (६।४।५६) इत्यय्। अचकथत् सन्वल्लघुनि (७।४।९३) इति नास्त्यग्लोपित्वात्। कथमचीकथत्? प्रक्रियन्तरं[1] अन्वेष्यम् ॥२९४॥ ५

२४२. वर ईप्सायाम्। कन्यां वरयति, वरः। चुरादिवृञो (१०।२०८) वारयति, वरति, वरते, स्वादौ वृञ् वरणे (५।८)—वृणोति, वृणुते, क्र्यादौ वृङ् सम्भक्तौ (९।४२) वृणीते ॥२९५॥ १०

२४३. गण संख्याने। गणयति। ई च गणः (७।४।९७) अजीगणत्, अजगणत्। गणकः, गणिका, गणः, गणना, गणनम् ॥२९६॥

२४४. शठ श्वठ असम्यगाभाषणे[2]। शाठयति, श्वाठयति। भ्वादौ शठ कैतवे (१।२३६)—शठति, हेतौ शाठयति, श्वठ गतौ (१०।२६) इतीहत्यस्य श्वाठयति ॥२९७, २९८॥ १५

२४५. पट वट ग्रन्थे। ग्रन्थो वेष्टनम्[3]। पटयति रज्जुम्, वटयति। पटादिवण्डके (१०।१९७) पाटयति। भ्वादौ अट पट गतौ वट वेष्टने (१।१९८, २०२) पटति, वटति, हेतौ—पाटयति, वाटयति ॥२९९, ३००॥ २०

२४६. रह त्यागे। रहयति। विरहः। (१।४८३) रहति, हेतौ राहयति ॥३०१॥

१. स्मृतं प्रक्रियाकौमुद्याम् (पृष्ठ २९५)।

२. अत्र पुरुषकारः 'सम्यगाभाषणे सम्यग्वचनक्रियायामिति क्षीरस्वामी' इति क्षीरपाठमुद्धरति (पृष्ठ ६६)। न च तथात्र दृश्यते। युक्तश्चायमेव पाठः। २५ काशकृत्स्नदुर्गावपि 'शठ श्वठ सम्यगाभाषणे' इति पेठतुः (काश० धातु० पृ० २८२)।

३. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ६७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९७) च।

२४७. रहि गतौ। रंहयति, रंहापयति। भ्वादौ (१।४८४) रंहति ॥३०२॥

२४८. स्तन गदी देवशब्दे। देवोऽभ्रम्। गदिर् इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे (३।३।१०२ वा०), इदित्वन्त्वयुक्तम्, अणिच्पक्षे गस्तादिरूपा-
५ दर्शनात्। अत एव स्तन[1] गद शब्दे इति चन्द्रः (तु० चा० धा० १०।८३)। स्तनयति, गदयति, अजगदत्। स्तनिहृषिपुषिगदि (उ० ३।२९) इति णेरित्नुच्- स्तनयित्नुः, गदयित्नुः। भ्वादौ (१।३१०; ४३) स्तनति, गदति, हेतौ स्तानयति, गादयति, अजीगदत् ॥३०३, ३०४॥

२४९. पत गतौ वा। पतयति, पतति, अपपतत्, अपातीत्।
१० स्पृहिगृहिपति (३।२।१५८) इत्यालुच्—पतयालुः। भ्वादौ (१।५८०) पतति, अपप्तत्। अन्ये पत ऐश्वर्ये इति पेठुः, वाशब्दस्तूत्तरैकदेशार्थः[2] वावृतुवत् ॥३०५॥

२५०. पश अनुपसर्गात्। गताविल्येव, अर्थानिर्देशात्। अनार्षोऽय- मिति चन्द्रः। भ्वादेश्चुरादेश्चानुपसर्गस्य पशे णिच्यदन्तत्वविधिरित्येके—पश-
१५ यति। उपसर्गान्नास्ति प्रपशति। पशोऽनुपसर्गाद् वादन्त इत्येके— पशयति, पाशयति। मूर्धन्यान्तोऽयमिति नन्दी ॥३०६॥

२५१. स्वर आक्षेपे। स्वरयति। भ्वादौ स्वृ शब्दोपतापयोः (१।६६४)—स्वरति, हेतौ स्वारयति ॥३०७॥

२५२. रच प्रतियत्ने। रचयति। रचना ॥३०८॥

---

२० १ मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'ष्टन' षोपदेशः पठ्यते। अत्राह पुरुषकारः— 'न चास्यापि दन्त्यपरसादित्वात् षोपदेशत्वम्? स्म्वायिकाच्साहचर्यादेनकार्चा नैतदित्याहुः' (पृष्ठ ९२)।

२. स्मरति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३६७), निराचष्टे च। अत्रेदमवधेयम्— यथा 'तप ऐश्वर्ये वावृतु वरणे' (४। ४८; ४९) इत्यत्र पक्षान्तरे वा शब्दः वृतुना
२५ संयोज्य 'वावृतु' धातुः स्वीक्रियते, न तथाऽत्र वा शब्द उत्तरधातुना संयुज्य 'वापश' इति रूपमाप्नोति। अत्र 'वा' निपातः पृथगेव विकल्पार्थे ब्रवीति। तस्माद् 'वावृतुवत्' इति स्वामिवचनमयुक्तम्। धातुवृत्तिकारस्त्वादौ 'वा' शब्दप्रयोगम- सहमानो निराचष्टे (पृष्ठ ३६७)। श्लोकबद्धधातुपाठानुरोधेन यथा चकारोऽनेकत्र भिन्नक्रमः पठ्यते, तथा 'वा' पदस्यापि पूर्वनिर्देशः उपपद्यते।

२५३. कल गतौ संख्याने च। कलयति[1]। भ्वादौ कल शब्दसंख्यानयोः (१।३३२)--कलते, हेतौ कालयति, क्षेपार्थात् (१०। ५९)—कालयति गाम् ॥३०९॥

२५४. चह कल्कने। कल्कनं दम्भनम्। चहयति,अचचहत्। भ्वादौ (१।४८२) चहति, अचीचहत् ॥३१०॥

२५५. मह पूजायाम्। महयति, भ्वादौ[2] महति, कण्ड्वादौ (गण० ३। १। २७) महीङ्—महीयते। अविमह्योष्टिषच् (उ० १।५)—महिषः। महेरिनश्च (तु० उ० २। ६६) महिनः। श्वन्नुक्षन् (उ० १।१५६) इति मघवन्। वर्तमाने पृषद्बृहत् (उ० २। ८४)—महत्। पुंसि संज्ञायां घः (३।३।११८)—मही ॥३११॥

२५६. शार कृप श्रथ दौर्बल्ये। शारयति, अशशारत्। क्र्यादौ शॄ (९।१७)—शृणाति, अशीशरत्। शर इति नन्दी, अवृन्तपाठो नाग्लोपि (७।४।२) इत्यर्थः—अशशरत्। सारेति दुर्गः। कृपयति, अचकृपत्, [कृपणः], कृपणा। अङ्भिदादिभ्यो (?) ... (वृ० ३।३।१०४) कृपा, कृपेस्तादर्थ्ये[3] लः—कल्पयति। भ्वादौ कृपू सामर्थ्ये (१।४०८)—कल्पते। श्रन्थयति। कपिरिकादित्वात् (तु० ८।२।१८ भा०) श्लथयति। श्रथ प्रतिहर्षे (१०।१३)—श्राथयति ॥३१२–३१४॥

२५७. स्पृह ईप्सायाम्। स्पृहेरीप्सितः (१।४।३६) सम्प्रदानम्—पुष्पेभ्यः स्पृहयति। स्पृहिगृहि (३।२।१५८) इत्यालुच्—स्पृहयालुः।३१५।

२५८. भाम क्रोधे। भामयति, अबभामत्। भ्वादौ (१।२९८) भामते, अबीभमत् ॥३१६॥

२५९. सूच पैशुन्ये। सूचयति, असुसूचत्। सूचकः। सूचट् (गण० ३।१।१३४)—सूची, सूचिः। सूचेः स्मन्[4] (तु० ४।१७७) सूक्ष्मम्।

१. 'दिशं ताराश्च' इत्यधिकं क्वचित्।

२. नोपलभ्यते क्षीरतरङ्गिण्याम्।

३. अत्र लिखितेन चौरादिकस्य सूत्रस्य (१८६) संख्या निर्दिष्टा। यथा त्वत्र पाठस्तथाऽनेन लत्वं विधीयते। इदं लत्वविधायकं सूत्रं कस्यमिति न ज्ञायते।

४. 'स्मन्' इत्येव युक्तः पाठः, तेनैव 'सूक्ष्म' पदनिष्पत्तेः।

सूचिसूत्रि (३।१।२२ वा०) इति यङ्—सोसूच्यते। एकाचाम् एव षोपदेशत्वं स्मि[1]प्रभृतिभिः साहचर्यादाहुः,[2]अतः सूच-सूत्र-संग्राम-सान्त्व-साम-समाज-स्थूल-स्तन-स्तेन-स्तोमानां षत्वं नास्ति। विषूचिका सुषामाद्यौ (गण० ८।३।९८) ॥३१७॥

५ २६०. खेट भक्षणे। खेटयति, अचिखेटत्। खेटो ग्रामः। भ्वादौ खिट उत्रासे (१।२०३)—खेटति, अचीखिटत्। आखेटः। खेड इति दौर्गाः ॥३१८॥

२६१. खोड क्षेपे। खोडयति। खोट[3] खोडेति पाठभेदः ॥३१९॥

२६२. गोम उपलेपने। गोमयति क्ष्माम्। गोमयम्। प्रकृति-
१० प्रत्ययविभागस्य काल्पनिकत्वात्कस्मिंश्चित्काले गोमाद् गोमयसिद्धिः, अथत्वे तु 'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) मयट्। एवं कुमारादावप्यनुमन्तव्यम् ॥३२०॥

२६३. कुमार क्रीडायाम्। कुमारयति। कुमारयतीति कुमारः, कुत्सितो मारो यस्य वा ॥३२१॥

२६४. शील उपधारणे। उपधारणमभ्यासः परिचय इत्येके।
१५ शीलयति, अशिशीलत्। भ्वादौ शील समाधौ (१।३४८)—शीलति, अशीशिलत् ॥३२२॥

२६५. साम सान्तने। सान्तनं प्रीणनम्। सामयति, अससामत्। साम सान्त्वप्रयोगे (१०।२६ चान्द्रमते) इत्यस्यासीसमत्। नामन्सामन् (दश० उ० ६।७६) ॥३२३॥

२० २६६. वेल कालोपदेशे। वेलयति, अविवेलत। भ्वादौ वेल गतौ (तु० १।३६०)—वेलति, वेला, तस्याऋदित्त्वाद् (द्र० ७४।२) अविवेलत्। तेनात्रैनं चन्द्रो नाध्यैष्ट ॥३२४॥

---

१. 'स्मिङ् प्रभृतिभिः' पाठा०।

२. द्र० पूर्व पृष्ठ १६४ टि० २।

२५ ३. 'खोट' पाठान्तरम्। अस्मद्दौर्गधातुपाठकोशे 'खेट भक्षणे खोट क्षेपे' इत्येव पठ्यते।

२६७. पल्यूल लवनपवनयोः । लवनपतनयोरिति दुर्गः[1] । पल्यूलयति क्षेत्रम्, कूलं पल्यूलयति वायुः । वल्यूलेति दौर्गाः[2] ॥३२५॥

२६८. वा गतिसुखसेवनयोः । वापयति[4], आदन्तत्वात् दीर्घे अय् लुक् ल्यपि (द्र० ६।४।५६)—निर्वाप्य । अदादौ (२।४३) वा गतिगन्धनयोः—वाति । वातेत्येके—वातयति, अववातत् ॥३२६॥ ५

२६९. गवेष मार्गणे । गवेषयति, गवेषणा ॥३२७॥

२७०. वास उपसेवायाम् । वासयति, अववासत् । वासकः, वासना । भ्वादौ (७।३३) वसति, अवीवसत्, अदादौ (२।१६) वस्ते इह वस स्नेहादौ (१०।१८२)—वासयति ॥३२८॥

२७१. निवास आच्छादने । निवासयति, निवासयित्वा[5], अनिनिवासत्[5]; न्यववासदित्येव युक्तम्[5], उपसर्गस्य बाह्यत्वात् ॥३२९॥ १०

---

१. अस्मद्दुर्गधातुपाठकोशे 'लवनपवनयोः' इत्येव पाठः, तथैव तदुपजीव्ये काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि ।

२. अस्मद्दुर्गधातुपाठकोशे 'पल्यूल' इत्येव पाठः । काशकृत्स्ने तु 'पल' इत्येष धातुः पठ्यते । १५

३. गतौ सुखसेवने चेत्यर्थः ।

४. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ २२) ।

५. इह संग्रामयतेरिव निवासयित्वा अनिनिवासत् इत्येव युक्तः पाठः न तु 'न्यववासत्' इति । यत्तु स्वामिना 'उपसर्गस्य बाह्यत्वात्' इति हेतुरुक्तः, सोऽपि चिन्त्यः, संग्राम इव निवाससमुदायस्य धातुसंज्ञत्वात् । सन्ति चान्येऽपि २० 'व्यय वीर' आदयो धातवो येषूपसर्गा धात्वैकदेशा एव । येषां चैकदेशे उपसर्गास्तेष्वड् उपसर्गात् प्रागेव भवति, न परः । तस्मात् 'अवश्यं संग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या' इति भाष्यवचनमुपलक्षणमेव । वस्तुतस्तु सर्व एव द्विविधा धातवः सोपसर्गाः, निरुपसर्गाश्च । तदुक्तं परिभाषाकृता—पूर्वं हि धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेन इति ।अस्मिन् दर्शने उपसर्गत्वेन स्वीकृतांशसंयुक्ता एव पूर्णा धातवः २५ संभू, विभू, पराभू इत्येवमादयः । तेभ्यः उपसर्गयोगे सति पश्चात् यदा साधनेन = कारकेण योगो भवति तदा तेभ्य उत्पद्यमान 'अट्'सोपसर्गरूपात् प्राक्प्रयुज्यते, उपसर्गांशस्यापि धात्ववयवत्वात् । तेन असम्भवत्, अविभवत्, अपराभवत् इत्यादीन्यपि

२७२. भाज पृथक्कर्मणि । विभाजयति, अबभाजत् । भाजितम्, विभाज्य । भ्वादौ भज सेवायाम् (१।७२५)—भजते, भजति, अबीभजत्, भज विश्राणने (१०।१७६)—भाजयति ॥३३०॥

२७३. सभाज प्रीतिदर्शने । सभाजयति, सभाज्यते । सभा-
५ जनम्, सभाजना, सभाजकः, सभाजः ॥३३१॥

२७४. ऊन परिहाणे । ऊनयति, मा भवानूनिनत् । ऊनितम्, ऊनोऽचि (द्र० ३।१।१३४) ॥३३२॥

२७५. ध्वन शब्दे । ध्वनयति । भ्वादौ (१०।३१०)—ध्वनति, ध्वनिः, ध्वानयति ॥३३३॥

१० २७६. कूट दाहे[1] । कूटयति, अचुकूटत् ॥३३४॥

२७७. केत विश्रावणे । निमन्त्रण इत्येके । केतयति, अचिकेतत् । केतितः, संकेत्य, संकेतः । भ्वादौ कित निवासे (१।७२०)—केतति, अचीकितत् ॥३३५॥

२७८. कुण गुण चामन्त्रणे । चकारात्केतोऽपि । आमन्त्रणं
१५ गूढोक्तिः । संकेतयति, कुणयति, गुणयति, अचुकुणत्, अजुगुणत् । तुदादौ (६।३६) कुणति, अचूकुणत्, कूण संकोचने (१०।१३६)—विकूणयते, मुखम् ॥३३६, ३३७)

२७९. स्तेन चौर्ये । स्तेनयति, अतिस्तेनत् । 'स्तेनोऽचि' (द्र०३।१।१३४) ॥३३८॥

२० स्तेनान्ते पर्यङ्कके चतुर्विंशे सूत्रशते षट्षष्टं धातुसूत्रशतम् ।

२८०. आ गर्वादात्मनेपदी । गण इति शेषः ।

२८१. पद गतौ । पदयते । दिवादौ (४।६१) पद्यते, हेतावुपपादयति, भ्वादौ पद स्थैर्ये (१।४२ मतान्तरे)—पदति ॥३३९॥

२८२. गृह ग्रहणे । गृहयते, अजगृहत । स्पृहिगृहि (३।२।१५०)
२५ इत्यालुच्—गृहयालुः, गृहितम् ॥३४०॥

रूपाणि सम्पत्स्यन्ते । अत एव निवासयित्वा, प्रार्थयित्वा इत्यादौ समासाभावात् ल्यबपि न भवति। यदा तु 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति पक्षस्तदा अभवत् इत्येवं रूपे निष्पन्ने समादयः संयुज्यन्ते,'समभवद्' इत्यादिरूपाणि च भवन्ति ।

१. 'परिदाहे इत्यन्ये' इति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३९६)

२८३. मृग अन्वेषणे । मृगयते । मृगिकम्योः शविधिः[1]—मृगया, मृगितम्[2] ॥३४१॥

२८४. कुह विस्मापने । कुहयते । कुहेयम्[3], कुहकः, कुहना ॥३४२॥

२८५. शूर वीर विक्रान्तौ । शूरयते, अशुशूरत । दिवादौ ५ शूरी हिंसायाम् (४।४६)—शूर्यते, हेतौ शूरयति, अशूशुरत् । वीरयते—वीरः ॥३४३॥

२८६. स्थूल परिबृंहणे । परिबृंहणं पीनत्वम् । स्थूलयते, अतुस्थूलत । स्थूलोऽचि (द्र० ३।१।१३४) ॥३४४॥

२८७. अर्थ उपयाच्ञायाम् । अर्थयते, आर्तिथत, अर्तिथयिषते[4] १० ॥३४५॥

२८८. सत्र[5] सन्तानक्रियायाम् । सत्रयते, अससत्रत, सिसत्रयिषते[4] ॥३४६॥

२८९. गर्व माने । गर्वयते । भ्वादौ गर्व दर्प (१।३८४)—गर्वति ॥३४७॥ १५

आगर्वीयपर्यन्तके दश धातवः ।

२९०. सूत्र विमोचने । विमोचनं मोचनाभावः ग्रन्थनम् । सूत्रयति । असुसूत्रत् ॥३४८॥

२९१. मूत्र प्रस्रवणे[6] । मूत्रयति । अमुमूत्रत्[7] ॥३४९॥

२९२. रूक्ष पारुष्ये । रूक्षयति, अरुरूक्षत् । विरूक्ष्य, २० रूक्षः ॥३५०॥

---

१. अत्र पूर्वं ६१ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२. इतोऽग्रे 'मृगः' इत्यधिकम् ।

३. कुह+इयम् इति च्छेदः । द्र० वर्णनेयम् धा० १०।३२३ सूत्रे ।

४. नादन्तात् सन् इति काशकृत्स्नसूत्रेण (पृष्ठ २८२) अदन्तेभ्यो धातुभ्यः २५ सन् न भवति ।

५. सर्वकोशेषु 'सत्र' एकतकारयान् पाठः ।

६. इतोऽग्रे 'मूत्रणे' इत्यधिकम् । ७. इतोऽग्रे 'मूत्रमचि' इत्यधिकम् ।

२९३. पार तीर कर्मसमाप्तौ। पारयति, अपपारत्। अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द (३।१।१३८) इति शः—पारयः। पारितम्, पारणा। तीरयति, अतितीरत्, तीरम् ॥३५१, ३५२॥

२९४. श्लेष्क दर्शने। श्लेष्कयति ॥३५३॥

५ २९५. कर्त्र शैथिल्ये। कर्त्रयति[1], कर्त्रितम्। कर्तुरगादत्वेऽपि श्लेष्को वर्तना[2] इत्येके। चन्द्र ऋदितन्धातुं मन्यते—कर्तयति। अदन्तमध्येऽनार्षोऽयमित्येके। दुर्गः—कर्त्रेत्याह—कर्त्रयति ॥३५४॥

२९६. प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे, बहुलमिष्ठवच्च। यतस्ततः प्रातिपदिकात्तस्मो यथादर्शनं[3] धात्वर्थे, क्रियाविशेषणे, णिज् भवति।
१० कूलमुल्लङ्घयति—उत्कूलयति। कूलप्रतीपङ्गच्छति—प्रतिकूलयति। कूलमनुगच्छति—अनुकूलयति। लोष्टानवमर्दयति—अवलोष्टयति। तृणान्युत्पूल्य शातयति—उत्तृणयति। पुत्रं सूते-पुत्रयति। वृक्षं रोहति-वृक्षयति।

तत्रैव निदर्शनार्थमाह—

१५ २९७. तत्करोति। २९८. तदाचष्टे। २९९. तेनातिक्रामति। ३००. धातुरूपञ्च।

तदिति द्वितीयासमर्थात् प्रातिपदिकात् करोत्यर्थे आचष्टेऽर्थे च णिज् भवति, तथा तेनेति तृतीयासामर्थ्याद् अतिक्रामत्यर्थे णिज् भवति।

२० तीक्ष्णं करोति—तीक्ष्णयति, सूत्रयति। वाक्यमाचष्टे—वाक्ययति, वेदयति। हस्तिनाति[4]क्रामति—हस्तयति, अश्वयति। स च णिज्

१. 'कर्त्र' इत्यस्यावृदित्वे 'कर्तारयति, कर्तारितम्' इत्यादीनि रूपाणि स्युः। ऋदित्वे तु कर्तयति, यथाह चान्द्रमते। 'कर्त्रयति' इत्यत्र वृद्ध्यभावः कथमिति न ज्ञायते।

२५ २. अर्थात् 'श्लेष्को दर्शने कर्त्रशैथिल्ये' इत्येकं सूत्रम्। तथा सति अर्थद्वयसमुच्चयाय चकारेण भाव्यम्।

३. 'यथादर्शनात्' पाठा०।

४. 'हस्तेनातिक्रामति' पाठा०।

इष्ठवद् बहुलं भवति । कानि पुनरिष्ठवत्वे प्रयोजनानि ? णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य इति पुंवद्भावो रत्वं टिलोपो यणादिलोपपूर्वंगुणौ प्राश्चादेशा विन्मतोर्लुक् च (द्र० महा० ६।४।१५५) हरिणीमाचष्टे—हरितयति, पृथुमाचष्टे—प्रथयति, पटुमाचष्टे—पटयति, दूरं नयति—दवयति, युवानमीक्षते—यवयति, क्षिप्रं भुङ्क्ते—क्षेपयति, क्षुद्रं भावते[1]—क्षोदयति, युवानम- ५
ल्पमाचष्टे—कनयति, स्रग्विणमाचष्टे—स्रजयति, धनवन्तमाचष्टे—धनयति, बहुलमिति प्रियमाचष्टे—प्रापयति । प्रकृत्यैकाज् (६।४।१४६) इति टिलोपो नास्ति, बहुलमिति एकाच् प्रकृतिवत्त्वाद् वा—सुखापयति, दुःखापयति, नेष्ठवत्त्वम, न च भवति—प्रयति, सुखयति, दुःखयति । एवं प्रथयतीत्यादौ उपधावृद्धि[2]रपि १०
नास्ति । धातुरूपश्च प्रातिपदिकस्य भवतीत्यनेन कात्यायनोक्तिं स्मरयति—आख्यानात्कृतस्तदाचष्ट इति कृल्लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच्च कारकम् (३।१।२६ वा०) इति । कंसवधमाचष्टे—कंसं घातयति, न तु कंसं वधयतीति, बलिं बन्धयति । आख्यानादिति न वाच्यम्—इहापि दर्शनात्—राजागमनमाचष्टे—राजानमागमयति । आचष्ट १५
इत्यपि न वाच्यम्, चित्रपुस्तेष्वपि दर्शनात् । आलोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम्(तु०३।१।२६वा०)—आरात्रि विवासमाचष्टे-रात्रिं विवासयति। चित्रीकरणे प्रापि (३।१।२६ वा०)—उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं प्राप्नोति—सूर्यमुद्गमयति । नक्षत्रयोगे ज्ञि (३।१।२६ वा०)-पुष्येण योगं जानाति,पुष्येण योजयति चन्द्रम् । प्रातिपदिकपरिगणनं २०
छिद्रकर्णान्धदण्डादिभिः (१०।३१०, ३११, ३१२) इति न वाच्यम्, निदर्शनार्थत्वात् अद् वक्ष्यति—बहुलमेतन्निदर्शनम् (१०।३२५) ।

३०९. कर्त्तृकरणार्थे । कर्तुः सम्बन्धिन्यर्थे करणवाचिनो यथादर्शनं णिङ् भवति,कर्तृकरणयोरर्थे वा । आलानेन बध्नाति-आलानयति हस्तिनम् । दात्रेण लुनाति—दात्रयति व्रीहीन्, छन्दसोपसान्त्वयति- २५
उपच्छन्दयति । वारिणा सिञ्चति—वारयति । प्रियैः सलीलं करवारिवारिताः,[3] हस्तेनापनयति[4]—अपहस्तयति । तिलकेन मण्डयति—

१. 'भीषयते' पाठा० । २. 'रपरा वृद्धिः' पाठा० ।
३. 'वारितः' कोशपाठः । अनुपलब्धमूलमिदम् । ४. 'हस्तेनाक्षिपति' पाठा०।

तिलकयति, इयं सूक्तिरचना[1] ।

३०२. चित्र चैत्रस्य करणे । चित्रयति, वैचित्र्यं संपादयतीत्यर्थः । चिचित्रितम्, चिचित्रणा । चित्रस्यालेख्यस्य करण इति दौर्गाः ॥३५५॥

३०३. कदाचिद्दर्शने । स एव चित्रशब्दः कदाचिद्दर्शने
५ आकस्मिकोत्पत्तौ चुरादिः । चित्रयति, अद्भुतम्पश्यतीत्यर्थः । यथा चित्रङ आश्चर्ये, क्यच्, नमोवरिवश्चित्रङः (३।१।१९) इति—चित्रीयते । चन्द्रः कदाचिदिति धातुं मत्वाऽनदन्तत्वाग्नापाठीत् ।

३०४. अंश समाघाते । समाघातो विभाजनम् । अंशयति चन्द्रो दन्त्यान्तमाह—अंसयति, मयूरव्यंसकः ॥३५६॥

१० ३०५. वटि विभाजने । वण्टयति, भ्वादौ (१।१७४ नन्दिमते) वण्टति ॥३५७॥

३०६. लजि प्रकाशने।लञ्जयति। भासार्थोऽपि दृष्टः(१०।१९७) भ्वादौ लज लजि भर्त्सने (१।१५१) लञ्जयति हेतौ ॥३५८॥

३०७. मिश्र सम्पर्चने । सम्पर्चनं श्लेषः । मिश्रयति मिश्रो-
१५ ऽचि (द्र० ३।१।१३४) ॥३५९॥

३०८. संग्राम युद्धे । संग्रामयति, संग्रामयित्वा, सिसंग्रामयिषति, असंग्रामयत् । संग्रामोऽचि (द्र० ३।१।१३४) । पूर्वेण (१०।२९७) सिद्धे ग्रामयतेरेव सोपसर्गान् नियमार्थं सूत्रम् ॥३६०॥

३०९. स्तोम श्लाघायाम् । स्तोमयति, स्तोमः, अतुस्तो-
२० मत् ॥३६१॥

३१०. छिद्र कर्ण भेदे । द्वौ धातू । छिद्रयति, कर्णयति, आकर्णयति, करणभेद इति गुप्तः ॥३६२॥

३११. अन्ध दृष्ट्युपसंहारे । अन्धयति,अन्दिधयिषति ॥३६३॥

३१२. दण्ड दण्डनिपातने । दण्डयति ॥३६४॥

२५ ३१३. अकि लक्षणे । अङ्कयति गाम् । भ्वादौ (१।६९) अङ्कते । केचिद् पकाविपदे ॥३६५॥

---

१. अस्य को भाव इति न स्पष्टम् ।

३१४. अङ्क पदलक्षणयोः । अङ्कयति, अङ्कितः । अङ्घेत्येके—अञ्जिघयिषति,पूर्वस्याञ्जिगयिषति । अङ्क्त्यन्ये—अञ्जिकयिषति ॥३६६॥

३१५. सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुखनं दुःखनं च तत्क्रिया । सुखयति, सुसुखयिषति । दुःखयति ॥३६७, ३६८॥

३१६. रस आस्वादन-स्नेहनयोः । रसयति, रसना, रसः । ५ भ्वादौ रस शब्दे (१।४६६)—रसति, हेतौ रासयति ॥३६९॥

३१७. व्यय गतौ । व्यययति । अवव्ययत् । भ्वादौ (१।६२०) व्ययति, व्ययते, अव्ययीत्, हेतौ व्याययति, व्ययोऽचि (द्र० ३। १।१३४) ॥३७०॥

३१८. वित्त समुत्सर्गे । समुत्सर्गस्त्यागः। वित्तयति,वित्ति- १० तम्, वित्तित्वा । व्यय वित्तसमुत्सर्गे इति सभ्याः ॥३७१॥

३१९. रूप रूपक्रियायाम् । रूपक्रिया राजमुद्रादिरूपस्य करणम्[1] । रूपयति, रूपकम् । रूपदर्शनं वा[1]—निरूपयति, निरूपणा ॥३७२॥

३२०. छेद द्वैधीकरणे । छेदयति, अचिच्छेदत् । छेदितम् । अविच्छेद्यम्,विच्छेद्य । रुधादौ (७।३) छिनत्ति,अचिच्छिदत् ॥३७३॥ १५

३२१. छद अपवारणे । छदयति । छद संवरणे (१०।३६)—छादयति, उणादौ छत्वर (द्र० उ० ३।१), छद्म (द्र० उ० ४।१५६), छद्म (द्र० उ० ४।१४५) छदिस् (द्र० उ० २।१०८) ॥३७४॥

३२२. लाभ प्रेरणे । लाभयति । अललाभत् । लभेति सभ्याः[2] लभितम्, विलभना । भ्वादौ (१।७०१)—लभते—अलीलभत्[3]॥३७५॥ २०

३२३. व्रण गात्रविचूर्णने । व्रणयति, अवव्रणत् । भ्वादौ (१।३०२)—व्रणति, हेतौ व्राणयति, अविव्रणत् ॥३७६॥

३२४. वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया=

---

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४०१) ।

२. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ६६) । २५

३. 'अललभत्' इत्यपपाठः सर्वकोशेषु ।

वर्णनं वर्णकरणं वा। कथां वर्णयति, सुवर्णं वर्णयति,। विस्तारे—वर्णनेयम्। गुणवचनं स्तुतिः शुक्लाशुक्तिर्वा—राजानमुपवर्णयति, वर्णकः ॥३७७॥

अदन्तपर्यैद्रकः।

५ ३२५. बहुलमेतन्निदर्शनम्[1]। यदेतद् भवत्यादिधातुपरिगणनं तद् बाहुल्येन निदर्शनत्वेन ज्ञेयम्। तेनापठिता मिलि-क्षविप्रभृतयो लौकिकाः (द्र० वामनीयः काव्यालंकारः ५।२।२) स्तम्भुस्तुम्भादयश्च (३।१।८२) सौत्राश्चुलुम्पादयश्च (३।१।३५ वा०) वाक्यकारीया धातव उदाहार्याः। वर्धते हि धातुगणः। तथा च श्रीभोजः—

१० मिलन्त्याशासु जीमूताः, विक्षवन्ते दिवि ग्रहाः।
तपः क्षपयति प्रावृट्, क्षीयन्ते कामिविग्रहाः ॥१॥
अतस्तुनीहि मासर्तून् वसन्तो मानघ स्मरः।
दूतिद्रूतिग्रतीयस्व जिजावयिषति स्मरः ॥२॥
मुषलत्वपहुंकारस्तोमैः कलमखण्डिनि।
१५ कुचविष्कम्भमुत्तभ्नन् निष्कुम्नातीव ते स्मरः ॥३॥
नयनान्दोलयन्नेष प्रेङ्खोलयति मे मनः।
पवनो वीजयन्नाशा ममाशामुच्चुलुम्पति ॥४॥
तावत्खरः प्रखरमुल्ललयाञ्चकार (शिशुपालवध ५।७)।

भूवादिनवगणोक्ताः स्वार्थे णिजन्ता अपि भवन्ति, चुरादिपाठस्तु निदर्शनार्थं
२० इत्येके। रामो राज्यमकारयत्—(रामा० युद्ध १२८।१०५) वाहयति,वाचयति, भेदयति कुड्यम्, रञ्जयति वस्त्रम्, तापयति, घातयति। आह च—

निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते[2]।
हेत्वर्थानुप्रवेशोऽपि, बुद्ध्यारोपाणिणचं विना ॥

जजान गर्भं महिमानमिन्द्रः (अथर्व० (३।१०।१२) अजीजनदित्यर्थः।
२५ षड्भिर्हलैः कृषति (द्र० ३।१।२६ भाष्ये)।[3]

१. इदं सूत्रमनार्षमिति नागेशः (द्र० शब्देन्दुशेखरः)।

२. 'णिजुच्यते' वाक्यपदीये (३।७।६०) पाठः।

३. अत्र ७।४।६५ सूत्रस्थं भाष्यं तदीयं प्रदीपं चानुसन्धेयम्।

वान्ति पर्णशुषो वाताः वान्ति[1] पर्णमुचोऽपरे ।
वान्ति पर्णरुहोऽप्यन्ये,[2] ततो देवः प्रवर्षति ।[3]

अन्ये तु प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे (१०।२९६) **इत्येव सिद्धे सूत्र-मूत्र-छिद्रान्धदण्डादय** (१०।३१०, ३११, ३१२) **उदाहरणार्थं निदर्शिता इति व्याख्यन्,[4] तेन** पर्ण हरितीभावे, अथ पापे, स्कन्ध समाहारे, पक्ष परिग्रहे, तसि अलंकारे, ऊष छुरणे, क्षप प्रेरणे—[5]**क्षपयति, क्षपा,** स्फुट प्रकटभावे—**स्फुटयति, तथा** तडित् खचयतीवाशाः । पांशुर्दिशं मुखमतुत्थयदुत्थितोऽद्रेः (**शिशुपालवध** ५।११) । ५

चुरादिणिचो बहुलं निदर्शनं वेत्यपरे । **तेन पक्षे चोरति, चिन्तती-त्यादि सिद्धम्** । १०

धातूनामर्थनिर्देशोऽयं निदर्शनार्थमिति सौनागाः । यदाहुः—

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थो निदर्शितः ।
प्रयोगतोऽनुमातव्याः अनेकार्था हि धातवः[6] ॥

३२६. णिङ् अङ्गनिरसने । प्रातिपदिकार्थाद् अङ्गविक्षेपेऽर्थे णिङ् भवति । ङकारस्तङर्थः (द्र० १।३।१२) । हस्तं निरस्यते—हस्त-यते, पादयते । १५

३२७. श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च ।

श्वेताश्वादीनाञ्चतुर्णां यथासंख्यं णिङ्सङ्गेऽश्वस्य तरस्येतस्य कस्य च लोपो भवति । श्वेताश्वमाचष्टे—तेनातिक्रामति वा—श्वेतयते । अश्वतरम्—अश्वयते । गालोडितम्—गालोडयते । कालोडित इति गुप्तः, गालोडितस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागाला-भात् । **आह्वरकम्—आह्वरयते ।** पारायणिका **अर्थानुवृत्तिवद् अत्रापि** २०

---

१. 'वातास्ततः' पाठान्तरं दशपाद्युणादिवृत्तौ ८।४०॥

२. 'ततः पर्णरुहो वान्ति' पाठा० दश० उणादिवृत्तौ ८।४०॥

३ श्लोकोऽयमुज्ज्वलदत्तेनाप्युणादिवृत्तावुद्धृतः (पृष्ठ ६९) । २५

४. यथा पुरुषकारवचनं (पृष्ठ ६५) तथाऽयं व्याख्याता भीमसेनः प्रतीयते । तेन काचिद्धात्वनुवृत्तिरपि विहितेति प्रतीयते ।

५. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ९५) देवराजयज्वकृता निघण्टु टीका (पृष्ठ ४२, १०९) च द्रष्टव्या ।

६. अत्र पूर्वं २ पृष्ठस्था टि० ५, ६ द्रष्टव्या ।

णिचमनुवर्तयन्ति—श्वेतयति, अश्वयति, गालोडयति, आह्वरयति।

३२८. पुच्छादिषु धात्वर्थ इति सिद्धम्[1]। पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् (३।१।२०) इति पुच्छादिभ्यो धात्वर्थ उदसनादौ णिङ्प्रत्ययः सिद्धः, पाणिनिनैवोक्तत्वात्। पुच्छमुदस्यति—उत्पुच्छयते, परिपुच्छयते, भाण्डानि समाचिनोति—सम्भाण्डयते। चीवरमर्जयति, परिदधाति वा—संचीवरयते भिक्षुः। एवं मुण्डादिभ्यः सत्यापपाशादिभ्योऽपि (द्र०३।१।२१, २५) णिच् सिद्धः। नपुंसकेन निर्देशो[2] मङ्गलार्थः ण्यन्तनामपर्यन्तकः।

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीर-
तरङ्गिण्यां चुरादिगणः
सम्पूर्णः समाप्तः।

कश्मीरमण्डलभुवं[3] जयसिंहनामनि
विश्वम्भरापरिवृढे दृढदीर्घदोष्णि।
शास्त्यमात्यवरसूनुरिमां लिलेख
भक्त्या स्वयं द्रविणवानपि धातुपाठम्॥१॥
पदार्थजनका क्षीरस्वामिनः क्षीरधेरिव।
वृत्तिः प्रसूतारभ्येयं नाम्ना क्षीरतरङ्गिणी[4]॥२॥

१. धातुपाठरचयितुर्भीमसेनस्य वाक्यमिदमित्याहुरिति बालमनोरमाकाराः तच्चिन्त्यम्। नहि भीमसेनो धातुपाठकारः, किन्तर्हि? तद्वृत्तिकारः। अत्र पुरुषकारवचनम् (पृष्ठ ६५) अनुसन्धेयम्।

२. 'सिद्धम्' इत्यत्रेति शेषः।

३. प्रतिलिपिकर्तुरिदं पद्यम्।

४. 'पदार्थजनका क्षीरस्वामिनः क्षीरवारिधेः। इव प्रसूता पुण्येयं वृत्तिः क्षीरतरङ्गिणी' इति पाठा०।

क्षीरतरङ्गिणीस्थ-धातूनां वर्णानुक्रम-सूची

इह धातुवर्णानुक्रमसूच्यां प्रतिधातु गणसंख्या धातुसूत्रसंख्या च निर्दिश्यते ।

धातुगणाः

१—भ्वादयः	६—तुदादयः
२—अदादयः	७—रुधादयः
३—जुहोत्यादयः	८—तनादयः
४—दिवादयः	९—क्र्यादयः
५—स्वादयः	१०—चुरादयः

धातुभेदाः—इह वर्णानुक्रमसूच्यां चतुर्धा धातवो निर्दिश्यन्ते—

१—धातुसूत्रोपात्ताः, २—पाठान्तरोपात्ताः, ३—व्याख्यात्राऽन्यमतेन साक्षादुपात्ताः, ४—अन्यदीया असाक्षान्निर्दिष्टास्तदीयवाक्येनोहिताः ।

१—धातुसूत्रोपात्ताः—ये धातवः धातुसूत्रेषु साक्षान्निर्दिष्टाः[1], ग्रन्थकर्त्रा च व्याख्यातास्त इह स्थूलाक्षरैर्मुद्रिताः । यथा अंश १०,२०४; अक १,५३६ ॥

२—पाठान्तरोपात्ताः—ये धातवः पाठान्तरेषु निर्दिष्टास्तेऽत्र धात्वनन्तरं (पाठा०) संकेतेन संकेतिताः । यथा—मृज (पाठा०) १,१५६ ।

३—अन्यमतेन साक्षादुपात्ताः—ये धातवः ग्रन्थकृता तत्तत्सूत्रव्याख्यानेऽन्यदीयमतेन साक्षान्निर्दिष्टास्त[2] इह सूक्ष्माक्षरैर्मुद्रिताः । यथा—अघ १०, ३२५, अङ्क १०,३१४ अङ्ग १०,३१४ ।

४—अन्यदीया असाक्षान्निर्दिष्टाः—ये केचनान्यदीया धातवो ग्रन्थकृता साक्षादनिर्दिष्टाः, तद्वाक्येनोहितास्त[3] इह वक्राक्षरैः (इटैलिक)

---

१. द्र०—अंश समाघाते १०,२०४; पृष्ठ ३२०, पं० ८ ।

२. द्र०—अङ्ग......अङ्कितः । अङ्ग इत्येके ... ...अङ्क इत्यन्ये ... १०,३१४; पृष्ठ ३२१, पं० १, २ ।

३. द्र०—अंश ... ... अंशयति । चन्द्रो दन्त्यान्त्यमाह—अंसयति ... १०, २०४; पृष्ठ ३२० पं० ८, ९ ।

मुद्रिताः। यथा—अंस १०,३०४;

टिप्पणी—१—इह पाठे अनुनासिकोपधा धातवो नकारोपधाः पठ्यन्ते। यथा-अन्चु, अन्जू, उन्भ, तृन्फ इत्यादि। अन्यत्रैषु परसवर्णत्वं निर्दिश्यते। यथा=अञ्चु, अञ्जू, उम्भ, तृम्फ इत्यादि।

२—धातोराद्यानुबन्धानुत्सृज्येह धातोर्निर्देशः कृतः।

धातुः	गणः	सूत्रसं०
अ		
अंश	१०	३०४
अंस	१०	३०४
अक	१	५३६
अकि	१	६९
अकि	१०	३१३
अक्षू	१	४३५
अग	१	५३६
अगि	१	९१
अघ	१०	३२५
अघि	१	७७
अङ्क	१०	३१४
अङ्ग	१०	३१४
अङ्घ	१०	३१४
अचि	१	६०५
अचु	१	६०५
अज	१	१४३
अजि	१०	१९७
अट	१	१९८
अठ	१	२३१
अठि	१	१६५
अड	१	२४९
अण	१	३०२
अत	१	३३
अति	१	५१
अतुड	१	१६०
अद	२	१
अदि	१	५१
अदड	१	१६०
अदूड	१	२४३
अन	२	६७
अन्चु[1]	१	११९
अन्चु	१०	१८८
अन्जू	७	२६
अन्ध	१०	३११
अन्व	१	२८९
अबि	१	२६४
अभि	१	२७१
अभ्र	१	३७१
अम	१	३१२
अम	१०	१६६
अमि	१	५५७
अय	१	३१८
अय	१	६२२
अर्क	१०	९३
अर्घ	१	४८८
अर्च	१	१२४
अर्च	१०	२०३
अर्ज	१	१३८
अर्ज	१०	१७१
अर्थ	१०	२८७
अर्द	१	४६
अर्द	१०	२२०
अर्ब	१	२८९
अर्व	१	३८५
अर्ह	१	४८८
अर्ह	१०	१७७
अलाँ	१	३४३
अव	१	३९२
अश	९	५५
अशू	५	२१

१. अन्यवृत्तिषु नकारो परसवर्णत्वेन निर्दिष्टः। यथा—अञ्चु, अञ्जू। इह सर्वत्र नकार एव निर्दिश्यते।

१. अत्र २७५ पृष्ठस्थ १ टिप्पण्यां निर्दिष्टः पाठो द्रष्टव्यः ।

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
कित	१	८७०	कुथि	१	३७	कृञ्	१	६३९
कित	३	२०	कुथि	९	४७	कृञ्	५	७
किल	६	६०	कुद्द	१०	६	कृञ्	८	११
किल	१०	५९	कुद्रि	१०	६	कृड	६	८६
किष्क	१०	१३३	कुन्च	१	११७	कृती	६	१४०
कीट	१०	९०	कुन्चु	१	११७	कृती	७	१२
कील	१	३४९	कुन्थ	९	४७	कृप	१०	१८६
कु	२	३५	कुप	४	१२६	कृप	१०	२५६
कुक	१	७३	कुप	१०	१९७	कृपू	१	५०८
कुङ्	१	६८१	कुबि	१०	१०३	कृवि	१	३९०
कुङ्	६	१०२	कुम्बि	१०	१०३	कृश	४	१२०
कुच	१	११५	कुमार	१०	२६३	कृष	१	७१७
कुच	१	६००	कुर	६	५१	कृष	६	६
कुच	६	७३	कुर्द	१	२०	कॄ	६	१११
कुजु	१	१२१	कुल	१	५७९	कॄ	९	२५
कुट	६	७१	कुश	४	११३	कॄ	१०	१५३
कुट	१०	१४८	कुशि	१०	१९७	कॄञ्	९	१४
कुटुम्ब	१०	१२८	कुष	९	५१	कॄत	१०	१०१
कुट्ट	१०	२२	कुस	४	११२	केत	१०	२७७
कुठि	१	२३८	कुसि	१०	१९७	केपृ	१	२५९
कुड	६	८५	कुस्म	१०	१५७	केलृ	१	३६०
कुडि	१	१७३	कुह	१०	२८४	केवृ	१	३३५
कुडि	१	२२०	कूङ्	६	१०२	कै	१	६५२
कुडि	१०	४०	कूज	१	१३७	क्नसु	४	५
कुण	६	४६	कूट	१०	१४८	क्नूञ्	९	९
कुण	१०	२७८	कूट	१०	२७६	क्नूयी	१	३२४
कुत्स	१०	१४४	कूण	१०	१३६	क्नसु	१	५५४
कुथ	४	१०	कूल	१	३५०	क्रथ	१	५३९

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
क्रथ	१०	१३	क्षज	१	५१७	क्षुभ	१	४९९
क्रथ	१०	२१८	क्षजि	१	५१७	क्षुभ	४	१३०
क्रद	१	५२०	क्षजि	१०	७३	क्षुभ	९	५२
क्रदि	१	५८	क्षणु	८	३	क्षुर	६	५२
क्रदि	१	५२०	क्षप	१०	३२५	क्षै	१	६५१
क्रन्द	१०	१७३	क्षपि	१	५५२	क्ष्मायी	१	३२५
क्रप	१	५१९	क्षपि	१०	७२	क्ष्णु	२	२९
क्रमु	१	३१६	क्षमू	४	१९	क्ष्मील	१	३४५
क्रीञ्	९	१	क्षमूष्	१	३९९	क्ष्विडा	१	४९३
क्रीड्	१	२४४	क्षमूष्	४	९९	क्ष्विदा	१	४९३
क्रुड	६	९०	क्षर	१	५८७	क्ष्विदा	१	७०५
क्रुध	४	८०	क्षल	१	५८८	क्ष्विदा	४	१३४
क्रुन्च	१	११६	क्षल	१०	५२	क्ष्वेलृ	१	३६०
क्रुश	१	५९६	क्षि	१	१४९	ख		
क्लथ	१	५३९	क्षि	१	६७७	खक्ख	१	८८
क्लद	१	५२०	क्षि	५	३३	खच	१	१०३
क्लदि	१	५८	क्षि	६	१०८	खच	९	६२
क्लदि	१	५२०	क्षिप	४	१३	खच	१०	३२५
क्लमु	४	१००	क्षिप	६	५	खज	१	१४५
क्लिदि	१	१५	क्षिरि	५	३३	खजि	१	१४६
क्लिदि	१	५९	क्षिवु	१	३७७	खट	१	२०८
क्लिदू	४	१३२	क्षिप	९	३७	खट्ट	१०	८२
क्लिश	४	५०	क्षीज	१	१५०	खड	१०	३९
क्लिशू	९	५४	क्षीबृ	१	२६८	खडि	१	१८७
क्लीबृ	१	२६७	क्षीव	१	३७७	खडि	१०	३९
क्लेश	१	४००	क्षु	२	८८	खद	१	४१
क्वण	१	३०२	क्षुदिर्	७	६	खनु	१	६१७
क्वथे	१	५८२	क्षुध	४	८१	खर्ब	१	८८

धातुः	गणः	सूत्रसं०
खर्ज	१	१४१
खर्द	१	५०
खर्ब	१	२८९
खर्व	१	३८४
खल	१	३६३
खव	९	६२
खष	१	४५८
खादृ	१	४०
खिट	१	२०३
खिद	४	.६१
खिद	६	१४१
खिद	७	१६
खुजु	१	१२१
खुडि	१	१८८
खुडि	१०	४२
खुर	६	५२
खुर्द	१	२०
खेट	१०	२६०
खेलृ	१	३६०
खेवृ	१	३३५
खै	१	६५०
खोट	१०	२६१
खोड	१०	२६१
खोडृ	१	३६८
खोर्ऋ	१	३६८
खोलृ	१	३६८
ख्या	२	५३

धातुः	गणः	सूत्रसं०
	ग	
गग्ध	१	९५
गज	१	१५६
गज	१०	९७
गजि	१	१५६
गड	१	५२५
गडि	१	२५३
गण	१०	२४३
गद	१	४३
गद	१०	२४८
गन्ध	१०	१३२
गम्लृ	१	७१०
गर्ज	१	१३९
गर्ज	१०	१११
गर्द	१	४७
गर्द	१०	१११
गर्ध	१०	११२
गर्ब	१	२८९
गर्व	१	३८४
गर्व	१०	२८९
गर्ह	१	४२२
गर्ह	१०	२३४
गल	१	३६४
गल	१०	१४६
गल्भ	१	२७६
गल्ह	१	४२२
गवेष	१०	२६९
गा	३	२५

धातुः	गणः	सूत्रसं०
गाङ्	१	६८०
गाधृ	१	५
गालोडित	१०	३२७
गाहू	१	४३०
गुङ्	१	६७९
गुछ	४	१२
गुज	१	१२३
गुज	६	७४
गुजि	१	१२३
गुठि	१०	४१
गुड	६	७५
गुड	६	८७
गुडि	१०	४०
गुण	१०	२७८
गुद्रि	१०	६
गुध	१	२०
गुध	४	१२
गुध	९	५०
गुन्फ	६	३२
गुप	१	६९६
गुप	४	१२७
गुपू	१	२८०
गुपू	१०	१९७
गुफ	६	३२
गुरी	६	९५
गुर्द	१	२०
गुर्द	१०	११३
गुर्वी	१	३७९

धातुः	गणः	सूत्रसं०
गुहू	१	६३४
गृ	६	६६
गूरी	४	४४
गूरी	१०	१४२
गृ	१	६६६
गृज	१	१५६
गृजि	१	१५६
गृधु	४	१३६
गृह	१०	२८२
गृहू	१	४३१
गॄ	६	११८
गॄ	६	२७
गॄ	१०	१५३
गेपृ	१	२५६
गेपॄ	१	४०७
गै	१	६५२
गोम	१०	२६३
गोष्ट	१	१६३
ग्रथि	१	३०
ग्रन्थ	६	४६
ग्रन्थ	१०	२२६
ग्रस	१०	१६४
ग्रसु	१	४१८
ग्रह	६	६५
ग्रुचु	१	१२१
ग्लसु	१	४१८
ग्लहू	१	४३१
ग्ला	१	५५६
ग्लुचु	१	१२१
ग्लुञ्चु	१	१२२
ग्लेपृ	१	२५७
ग्लेपृ	१	२५६
ग्लेवृ	१	३३५
ग्लै	१	६४२
	घ	
घग्घ	१	६५
घट	१	५१०
घट	१०	१६८
घटि	१०	१६७
घट्ट	१	१६४
घट्ट	१०	८१
घर	१०	६८
घर्व	१	२८६
घषि	१	४३२
घसि	१	४३२
घस्लृ	१	५७१
घिणि	१	२६४
घुङ्	१	६८१
घुट	१	४६५
घुट	६	८७
घुण	१	२६५
घुण	६	४६
घुणि	१	२६४
घुर	६	५४
घुष	१०	१७२
घुषि	१	४३२
घुषिर्	१	४३४
घुषिर्	१०	१७२
घूरी	४	४४
घूर्ण	१	२६५
घूर्ण	६	४६
घृ	१	६६६
घृ	३	१५
घृ	१०	६८
घृणि	१	२६४
घृणु	८	६
घृषु	१	४६७
घ्रा	१	६५८
	ङ	
ङुङ्	१	६८१
	च	
चक	१	७४
चक	१	५२६
चकासृ	२	७४
चक्क	१०	५१
चक्षिङ्	२	६
चट	१०	१६७
चडि	१	१८२
चडि	१०	४४
चण	१	५३८
चते	१	६०८
चदि	१	५६
चदे	१	६०८
चन्द्र	१	५४०

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
चन्चु	१	१२०	चिञ्	५	५	चुर	१०	१
चप	१	२८४	चिञ्	१०	७६	चुल्ल	१	३५६
चप	१०	७७	चिट	१	२१४	चूण	१०	६१
चम	१	५५७	चित	१०	१२४	चूरी	४	४७
चम	१०	७६	चिति	१४	२	चूर्ण	१०	१८
चमु	१	३१५	चिती	१	३४	चूर्ण	१०	६१
चमु	५	३२	चित्र	१०	३०२	चूष	१	४४८
चय	१	३१८	चिरि	५	३३	चृणु	८	५
चर	१	३७१	चिल	६	६२	चृत	१०	२१३
चर	१०	१८३	चिल्ल	१	३५८	चृती	६	३६
चर्च	१	४७२	चीभृ	१	२७०	चेलृ	१	३६०
चर्च	६	२१	चीव	१	६१८	चेष्ट	१	१६२
चर्च	१०	१५८	चीव	१०	१६७	च्यु	१०	१८४
चर्छ	६	२२	चीवृ	१	६१८	च्युङ्	१	६८२
चर्व	१	२८६	चुक्क	१	५१	च्युतिर्	१	३५
चर्ब	१	३८२	चुच्यी	१	३४१	च्युस	१०	१८४
चल	१	५५५	चुट	६	८२		छ	
चल	१	५६६	चुट	१०	६६	छद	१०	३६
चल	६	६३	चुट	१०	१०६	छद	१०	२१५
चल	१०	६२	चुटि	१०	१०६	छद	१०	३२१
चलि	१	५४६	चुट्ट	१०	२३	छदिर्	१	१५०
चष	१	६२८	चुडि	१	२२२	छपि	१०	७१
चषघ	५	२५	चुडि	१०	१०६	छमु	१	३१५
चह	१	४८२	चुतिर्	१	३६	छर्द	१०	४७
चह	१०	७७	चुद	१०	४६	छष	१	६२६
चह	१०	३५४	चुड्ड	१	२४२	छिदिर्	७	३
चायृ	१	६१६	चुप	१	२८७	छिद्र	१०	३१०
चिक्क	१०	५१	चुबि	१	२६०	छुट	६	८२

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
तसि	१०	३२५	तुम्प	१	२८८	तृणु	८	५
तसु	४	१०६	तुम्प	६	३०	तृदिर्	७	१०
तायृ	१	३२७	तुन्फ	१	२८८	तृन्फ	६	२६
तिक	५	२४	तुन्फ	६	३०	तृन्हू	६	५७
तिग	५	२४	तुप	१	२८८	तृप	४	८६
तिघ	५	२५	तुप	६	३०	तृप	१०	२१३
तिज	१	६६७	तुपि	१०	१०४	तृफ	६	२६
तिज	१०	१००	तुफ	१	२८८	तृष	४	१२१
तिप	१०	१२१	तुफ	६	३०	तृहि	७	२४
तिपृ	१	२५५	तुबि	१०	१०४	तृहू	६	५७
तिम	४	१५	तुभ	१	५००	तॄ	१	६६४
तिल	१	३५६	तुभ	४	१३१	तेपृ	१	२५५
तिल	६	६१	तुभ	४	५३	तेवृ	१	३३४
तिल	१०	६१	तुर	३	२१	त्यज	१	७१३
तिल्ल	१	३५६	तुर्वी	१	३७८	त्रकि	१	७५
तीम	४	१५	तुल	१०	५४	त्रगि	१	६१
तीर	१०	२६	तुष	४	७५	त्रदि	१	५७
तीव	१	३७६	तुस	१	४६६	त्रपि	१	५५२
तुज	१	१५४	तुहिर्	१	४७	त्रपूष्	१	२६२
तुजि	१	१५४	तूडृ	१	२४५	त्रसी	४	६
तुजि	१०	२७	तूण	१०	६१	त्रस	१०	१६४
तुजि	१०	१६७	तूण	१०	१३७	त्रसि	१०	१६७
तुट	६	८१	तूर	४	४३	त्रुट	६	८०
तुड	६	८८	तूरी	४	४३	त्रुट	१०	१४५
तुडि	१	१७६	तूल	१	३५२	त्रुट	१०	१४८
तुडृ	१	२४५	तूल	१०	१३७	त्रुड	१०	१४५
तुण	६	४३	तूष	१	४४६	त्रुम्प	१	२८८
तुद	६	१	तृक्ष	१	४४०	त्रुप	१	२८८

धातुः	गणः	सूत्रसं०
दृह	१	४८५
दृहि	१	४८५
दॄ	१	५४५
दॄ	९	२२
देङ्	१	६८६
देवृ	१	३३४
दैप्	१	६५६
दो	४	३८
द्यु	२	३३
द्युत	१	४९०
द्यै	१	६४४
द्रम	१	३१३
द्रा	२	४७
द्राक्षि	१	४४५
द्राखृ	१	८९
द्राडृ	१	१९१
द्रु	१	६७५
दु	५	३३
द्रुण	६	४८
द्रूञ्	९	१०
द्रेकृ	१	६५
द्रै	१	६४५
द्विष	२	४
द्रु	१	६६६
	ध	
धक्क	१०	५०
धण	१	३०८
धन	३	२३
धवि	१	३८९
धस	९	५६
धाञ्	३	१०
धावु	१	३९४
धि	६	१०७
धिक्ष	१	३९६
धिवि	१	३८८
धिष	३	२२
धीङ्	४	२६
धुक्ष	१	३९६
धुञ्	५	१०
धुर्वी	१	३७८
धू	६	९७
धूञ्	५	१०
धूञ्	९	१६
धूञ्	१०	२२४
धूप	१	२८१
धूप	१०	१९७
धूरी	४	४५
धूश	१०	८९
धूष	१०	८९
धूस	१०	८९
धृङ्	१	६८४
धृङ्	६	११५
धृष	१०	२३९
धृषा	५	२६
धेकृ	१	६५
धेट्	१	६४१
धोर्ऋ	१	३६९
ध्मा	१	६५९
ध्यै	१	६४७
ध्रज	१	१३६
ध्रजि	१	१३६
ध्रस	१०	१९१
ध्राक्षि	१	४४५
ध्राखृ	१	८९
ध्राघृ	१	७९
ध्राडृ	१	१९१
ध्रु	१	६७४
ध्रु	६	१००
ध्रै	१	६४६
ध्वज	१	१३६
ध्वजि	१	१३६
ध्वण	१	३०२
ध्वन	१	३१०
ध्वन	१	५६५
ध्वन	१०	२७५
ध्वनि	१	५५२
ध्वन्सु	१	५०१
ध्वाक्षि	१	४४५
ध्वृ	१	६७०
	न	
नख	१	९१
नजी	६	१२
नट	१	२०९
नट	१	५२८

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
पुंस	१०	८६	पूल	१	३५३	प्यैङ्	१	६८८
पुट	६	७२	पूल	१०	८५	प्रच्छ	६	११७
पुट	१०	६७	पूष	१	४५०	प्रथ	१	५१२
पुट	१०	१९७		३	४	प्रस	१	५१४
पुट्ट	१०	२३	पृ	५	१४	प्रा	२	५४
पुण	६	४४	पृ	१०	१५	प्रीङ्	४	३४
पुथ	४	११	पृङ्	६	१०४	प्रीञ्	९	२
पुथ	१०	१९७	पृचि	२	२१	प्रीञ्	१०	२२५
पुथि	१	३७	पृची	२	२१	प्रुङ्	१	६८३
पुर	६	५५	पृची	७	३०	प्रुव	९	५९
पुल	१	५७८	पृची	१०	२०२	प्रुषु	१	४६३
पुल	१०	५६	पृड	६	४०	प्रेङ्खोल	१०	५५
पुष	१	४६२	पृण	६	४१	प्रोथृ	१	६०९
पुष	४	७३	पृथ	१०	१९	प्लक्ष	१	६३१
पुष	९	६०	पृथु	१	५१३	प्लिह	१	४२५
पुष	१०	१९५	पृषु	१	४६४	प्लुङ्	१	६८३
पुष्प	४	१४	पॄ	३	४	प्लुष	४	७
पुस	४	१०९	पॄ	९	१८	प्लुष	४	११०
पुस्त	१०	४८	पॄ	१०	१५	प्लुष	९	५९
पूङ्	१	६९०	पेलृ	१	३६१	प्लुषु	१	४६४
पूज	१०	९२	पेवृ	१	३३५	प्लेवृ	१	३३५
पूञ्	९	११	पेसृ	१	४७३	प्सा	२	४८
पूयी	१	३२३	पै	१	६५४		फ	
पूरी	४	४२	पैणृ	१	३०७	फक्क	१	८३
पूरी	१०	१९८	प्यायी	१	३२६	फण	१	५६१
पूर्ण	१०	८५	प्युष	४	१०९	फल	१	३५५
पूर्व	१	३८१	प्युस	४	६	फला	१	३४४
पूर्व	१०	११३	प्युस	४	१०९	फुल्ल	१	३५७

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
म्लेछ	१०	१०६	युप	४	१२८	रभ	१	७००
म्लेटृ	१	१६६	यूप	१	४५३	रभि	१	२७१
म्लेवृ	१	३३५	यौटृ	१	१६५	रम	१	५६२
म्लै	१	६४३	येषृ	१	४०८	रय	१	३२१
	य			र		रवि	१	३८६
यक्ष	१०	१४०	रक	१०	१८७	रस	१	४६६
यज	१	७२६	रक्ष	१	४३८	रस	१०	३१६
यत	१०	१८१	रख	१	६१	रह	१	४८३
यती	१	२६	रखि	१	६१	रह	१०	७७
यत्रि	१०	३	रग	१०	८७	रह	१०	२४६
यभ	१	७०८	रगि	१	६१	रहि	१	४८४
यम	१	५५८	रगे	१	५३२	रहि	१०	२४७
यम	१	७११	रघि	१	७५	रा	२	५०
यम	१०	७६	रघि	१०	१६७	राखृ	१	८६
यसु	४	१०४	रच	१०	२५२	राघृ	१	७६
या	२	४२	रट	१	१६६	राजृ	१	५६३
याचृ	१	६०६	रठ	१	२३२	राध	४	७१
यु	२	२५	रण	१	३०२	राध	४	८४
यु	१०	१५६	रण	१	५३७	राध	५	१६
युगि	१	६३	रणि	१	५५२	रासृ	१	४१३
युछ	१	१३३	रद	१	४४	रि	६	१०६
युज	४	६७	रन्ज	१	५४४	रिखि	१	६१
युज	१०	२०२	रन्ज	१	७२६	रिगि	१	६१
युजिर्	७	७	रन्ज	४	५८	रिच	१०	२१०
युजु	१०	१५६	रप	१	२८६	रिचिर्	७	४
युञ्	६	७	रफ	१	२८६	रिज	१	१०६
युतृ	१	२७	रफि	१	२८६	रिवि	१	३८६
युध	४	६४	रबि	१	२६४	रिश	६	१२४

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
लिप	६	१३७	लूष	१	४५१	वठ	१	२२८
लिश	४	६६	लूप	१०	६४	वठि	१	१६६
लिश	६	१२५	लेपृ	१	२६०	वडि	१०	४३
लिह	२	७	लोकृ	१	६३	वण	१	३०२
ली	६	३२	लोकृ	१०	१६७	वण्ट	१०	२४०
ली	१०	२०६	लोचृ	१	१००	वद	१	७३६
लीङ्	४	२६	लोचृ	१०	१६७	वद	१०	२३०
लुजि	१०	२७	लोष्ट	१	१६३	वदि	१	११
लुजि	१०	१६७	लौडृ	१	२४६	वन	१	३०८
लुट	१	२१३	ल्वी	६	३४	वन	१	३११
लुट	१	४६७		व		वनु	१	५४१
लुट	४	११६	वकि	१	७०	वनु	१	५५६
लुट	६	७२	वक्ष	१	४४२	वनु	८	८
लुट	१०	१६७	वख	१	६१	वन्चु	१	१२०
लुटि	१	२२५	वखि	१	६१	वन्चु	१	१४९
लुठ	१	४६७	वगि	१	६१	वप	१	७३०
लुठि	१	२२५	वघि	१	७७	वम	१	५५६
लुठि	१	२४१	वच	२	५७	वम	१	५८५
लुण्ट	१०	२५	वच	१०	२३३	वमु	१	५८५
लुण्ठ	१०	२५	वज	१	१५८	वय	१	३१८
लुथि	१	३७	वज	१०	६६	वर	१०	२४८
लुन्च	१	११८	वट	१	२०२	वर्च	१	६८
लुप	४	१२८	वट	१	५२७	वर्ण	१०	१९
लुप्लृ	६	१३५	वट	१०	२४५	वर्ण	१०	३२१
लुबि	१०	१०४	वटि	१	१७४	वर्ध	१०	१०१
लुभ	४	१२६	वटि	१	२२४	वर्फ	१	२८१
लुभ	६	२६	वटि	१०	४३	वर्ह	१	४२१
लूञ्	६	१२	वटि	१०	३०५	वल	१	३२

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
वै	१	६५४	शट	१०	१३६	शमि	१	४१७
व्यच	६	१५	शठ	१	२३६	शसु	१	४८०
व्यज	६	१६	शठ	१०	२६	शाखृ	१	६०
व्यथ	१	५११	शठ	१०	६४	शाडृ	१	१६२
व्यध	४	७२	शठ	१०	१३६	शान	१	७२३
व्यप	१०	८४	शठ	१०	२४४	शार	१०	२५६
व्यय	१	६२०	शडि	१	१८३	शास	२	१५
व्यय	१०	८४	शण	१	५३८	शासु	१	४१७
व्यय	१०	३१७	शद्लृ	१	५६५	शासु	२	१५
व्युदि	१०	८४	शद्लृ	६	१३१	शासु	२	७५
व्येञ्	१	७३६	शप	१	७२७	शिक्ष	१	३६८
व्रज	१	१५८	शप	४	५६	शिघि	१	६६
व्रण	१	३०२	शब्द	१०	१६०	शिजि	२	२०
व्रण	१०	३२३	शम	१	५५८	शिञ्	५	३
व्रश्चू	६	१४	शम	१०	१४२	शिट	१	२०४
व्री	६	३५	शमु	४	६४	शिल	६	६६
व्रीङ्	४	३०	शम्ब	१०	२०	शिष	१	४५८
व्रीड	४	१६	शर	१०	२५६	शिष	१०	२११
व्रुड	६	६१	शर्ब	१	२८६	शिष्लृ	७	१६
व्ली	६	३०	शर्व	१	३८५	शीक	१०	२१६
	श		शल	१	३२८	शीकृ	१	६२
शंसु	१	४८१	शल	१०	१३६	शीकृ	१	६७
शक	४	७८	शल	१	३६७	शीङ्	२	२४
शकि	१	६८	शल	१	५८०	शीभृ	१	२६६
शक्लृ	५	१८	शल्भ	१	२७४	शील	१	३४८
शच	१	१०१	शव	१	४७७	शील	१०	२६४
शचि (पाठा.)	१	१०२	शश	१	४७८	शु	१	६७१
शट	१	२०१	शष	१	४५८	शुक	१	८६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
षघ	५	२५	षिवु	४	२	ष्टृन्हू	६	५७
षच	१	९९	षु	१	६७२	ष्टृहू	६	५७
षट	१	२१२	षु	२	३४	ष्टेपृ	१	२५५
षण	१	३११	षुञ्	५	१	ष्ट्यै	१	६४९
षणु	८	२	षुट्ट	१०	२४	ष्ठगे	१	५३४
षद्	१०	२२१	षुम्भ	१	२९२	ष्ठल	१	५७२
षद्लृ	१	५९४	षुर	६	५०	ष्ठा	१	६६०
षद्लृ	६	१३२	षुह	४	१८	ष्ठिवु	१	३७३
षञ्ज	१	७१४	षू	६	११०	ष्णसु	४	४
षम	१	५६६	षूङ्	२	२३	ष्णा	२	४५
षय	१	२८५	षूङ्	४	२१	ष्णिह	४	९१
षर्ब	१	२८९	षूद	१	२१	ष्णु	२	३०
षश्च	१	१२२	षूद	१०	१६३	ष्णुस	४	४
षस	२	८१	षूष	१	४५२	ष्णुह	४	९०
षस्ज	१	१२२	षेकृ	१	६७	ष्णै	१	६५५
षह	१	५९०	षेवृ	१	३३५	ष्ठिवु	१	३७३
षह	४	१८	षो	४	३७	ष्वक्क	१	७५
षह	१०	२०४	ष्टक	१	५३०	ष्वद	१	१८
षाध	५	१९	ष्टभि	१	२७२	ष्वञ्ज	१	७०२
षिच	६	१३८	ष्टम	१	५६६	ष्वप	२	६४
षिञ्	५	२	ष्टिघ	५	२२	ष्वद	१०	२००
षिञ्	९	५	ष्टिपृ	१	२५५	ष्वर्त	१०	७४
षिट	१	२०४	ष्टिम	४	१५	ष्विदा	१	४९३
षिध	१	३८	ष्टीम	४	१५	ष्विदा	४	७९
षिधु	१	८३	ष्टुच	१	१०८		स	
षिधु	४	८३	ष्टुञ्	२	३६	संग्राम	१०	३०८
षिधू	१	३९	ष्टुभु	१	२७८	सघ	५	२५
षिल	६	६९	ष्टृक्ष	१	४४०	सच	१	२८५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
स्फुल	६	९२	हठ	१	२३३	हृष	४	१२२
स्फूर्जा	१	१४८	हद	१	७०३	हृषु	१	४६८
स्मिङ्	१	६७८	हन	२	२	हेठ	१	१६९
स्मिट	१०	३१	हम्म	१	३१३	हेठ	९	६३
स्मुर्छा	१	१३२	हय	१	३४०	हेड	१	२१७
स्मृ	१	५४४	हर्य	१	३४२	हेड	१	५२६
स्मृ	१	६६५	हल	१	५७३	हेडृ	१	१८९
स्मृ	५	१५	हसे	१	४७४	हेषृ	१	४१०
स्यन्दू	१	५०७	हाक्	३	८	हौडृ	१	२४६
स्यम	१०	१४१	हाङ्	३	७	ह्नुङ्	२	८५
स्यमु	१	५६५	हि	५	१३	ह्मल	१	५४३
[स्रकि]	१	६७	हिक्क	१	६०४	ह्मल	१	५५५
स्रम्भु	१	२७७	हिडि	१	१७१	ह्रगे	१	५३४
स्रम्सु	१	५०१	हुडि	१	१७२	ह्रस	१	४६९
स्रम्हु	१	५०३	हिल	६	६८	ह्राद	१	२२
स्रिवु	४	३	हिवि	१	३८८	ह्री	३	३
स्रु	१	६७३	हिष्क	१०	१३३	ह्रीछ	१	१२९
स्रेकृ	१	६७	हिसि	७	२४	ह्रेषृ	१	४०९
स्रै	१	६५३	हिसि	१०	२८०	ह्लगे	१	५३४
स्वन	१	५५९	हु	३	१	ह्लप	१०	१०५
स्वन	१	५६५	हुड	६	९०	ह्लस	१	४६९
स्वर	१०	५२१	हुडि	१	१८०	ह्लादी	१	२३
स्वर्त	१०	७४	हुडृ	१	२४६	ह्वरक	१०	३२७
स्वर्द	१	१८	हुर्छा	१	१३०	ह्वल	१	५४३
स्वाद	१	२४	हुल	१	५८०	ह्वल	१	५५५
स्वृ	१	६६४	हूडृ	१	२४६	ह्वृ	१	६६३
	ह		हृ	३	१६	ह्वेञ्	१	७३७
हट	१	२११	हृञ्	१	६३७			

क्षीरतरङ्गिण्यामुद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च वर्णानुक्रमेण निर्देशः

* एतच्चिह्नाङ्कितो ग्रन्थो ग्रन्थकारो वा न साक्षान्निर्दिष्टः। तद्वचनानि नामनिर्देशं विनोद्धृतानि।

—

क्षीरतरङ्गिण्याष्टिप्पण्यां प्रमाणत्वेनोद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि

संशोधन-पत्रम्

पृष्ठ	पं०	अशुद्धः	शुद्धः
१	२३	उद्योतं	उद्द्योते
७	४	३।१।९	३।३।९
१०	११	मितद्रवादित्वात्	मितद्र्-वादित्वात्
११	२५	०त्वष्टाध्यायिस्थाः	०त्वष्टा-ध्यायीस्थाः
१३	१	अजगाधम्	अगाधम्
१६	१६	दद दान	दद दाने
१७	२८	वोरुपधायादीर्घ इकः (८।२।७६)	उपधायां च (८।२।७८)
१८	२	व्याख्यत्	व्याख्यन्
,,	५	निःस्रवणे	निःस्रावणे
१९	२०	०राचार्यैरप्रयोगात्	०राचार्यैः स्वकालेऽस्या प्रयोगात्
२२	१३	मथ*	मथे*
,,	२६	मुगाभावे	मुगभावे
२५	७	स्वद	स्वर्द
४०	६	वच्चितस्तु	वञ्चितस्तु
४२	१८	उञ्छि	उञ्छी
४७	१२	(१।१९१)	(१।१९२)
५६	६	मैत्रेस्य	मैत्रेयस्य
५९	१६	२५३	३५३
		इतोऽग्रे चतुःषष्टिपृष्ठपर्यन्तमियमशुद्धिरनुवर्तते ।	
६९	३	सूरिभिरत्यह्यम्	सूरिभिरत्यूह्यम्
८०	१७	निष्कष*	निष्कर्षे*
८२	३	यभ्रर्नकुलः	बभ्रुर्नकुलः
८५	१३	गर्व खर्व*	गर्व खर्व-दर्पे ।*
९०	१	आङः	आङः
९४	२२	चुषार्देदीर्घः	चुषादेर्दीर्घः
,,	२५	(उ० १२१)	(पृ० १२१)
९६	१५	प्रषु	प्रुषु
९७	२६	३३५	६३५
९९	२४	ह्यचत ··· श्वसपाठे	ह्यचन्त ··· शसपाठे
१००	९	(तु० ३।२।३३१)	(तु०-३।२।१३३)
१०४	९	(तु० ८।२।१८)	(कातन्त्र-३।८।९८)
१०५	१	घटि हेतौ*	घटिर्नान्ये मितोऽहेतौ*
,,	१३	, शाकधूप*	घटा, शाकधूप*

* मुद्रणकाले मात्राणां पदानां वा पतनेन या ग्रशुद्धय उत्पद्यन्ते तासां निदर्शनाय कानिचिद् * एतेन चिह्नेन संकेतितानि । एतादृशा अशुद्धयो न सर्वेषु पुस्तकेषु दृश्यन्ते ।

परिषदा
०महोदयेन
०मुपरमते
डुयाच्
प्राञ्चो
ह्यचन्तचण
सूत्रे सह
पाठात्
उभयो-
रुपदेशे
पठन्ति
चिन्त्यः
क्लृप्तृ
षन्ज
डुपचँष्
रन्ज
गोचर-
संचर
व्यक्तायां
वाचि
ष्ठे काष्ठे
तेन नात्र
वस्तिमें-
दोर्ध्वम

,,	२२	वतना तुल्य	वेतना तु
		इत्यपाठः	इत्यपपाठ
१८६	४	पस ने	पस स्व
१८६	४ ११, १४, १६, २१, २६		अत्र टिप्पणीनि दर्शिका ४, १, ३, ४, ५ संख्या क्रमशः १, २, ३ ४, ५, ६ शोधनीयाः ।
२०४	१४	०व्यावये	०व्यवाये
२०६	११	दीपि	दीपी
२०७	५	अन्यतरस्यम्	अन्वतरस्याम्
,,	७	तुरी	तूरी
२०६	६	रञ्ज	रन्ज
२१२	६	वृद्धंरेन्यत्र	वृद्धेरन्यत्र
२१४	६	राध्पति	रध्यति
२१५	२६	इत्येत्रं	इत्येकीयं मतं
२१६	६	प्रेरण	प्रेरणे
२३१	१५	०पाठ व्याख्यात	०पाठव्याख्याता
२३६	१२	स्पृष्टता	स्पष्टता
२३६	१८	अब्दायश्च	अब्दादयश्च

	७	„	१०	परा ।णच्यदन्त
षिर	घुषिर्			
त्र १०।३७	अत्र पृष्ठ-	३१७	७	खेड
टिप्पणी द्रष्टव्या	२८२ स्था	३१५	२१	चैकदशे
	टिप्पणी २	३१८	११	लोष्टानव०
	द्रष्टव्या	३२४		प्रसूतारभ्येयं
न गदी	स्तनगदी			

दीयम् (प्रथमकाण्डम्)—भगवद्भर्तृहरिविरचितस्वोपज्ञ
षभदेवीयव्याख्यायुतं च (अ

दीयम् (द्वितीयकाण्डे प्रथमं खण्डम्) भगवद्भर्तृहरिविरचित
हितं पुण्यराजीयटीकया सनाथीकृतं च (अ

न्थोलोजी (Vedic Anthology) श्रीस्वामिभू
विरचितः (अ

भाष्यविवरणम् (प्रथमो भागः)—ऋषिदयानन्दसरस्वत
भाष्यं श्रीपण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुविरचितविवरणोपेतं बृहत्या भूमि
तम् (अप्राप्य) अचिरात् पुनः प्रकाशमेष्यति

-निबन्ध-संग्रह—(हिन्दी) अनेकविदुषामनुसन्धानपूर्णानां
नां संग्रहः (अप्राप्य)

दयानन्द के पत्र और विज्ञापन—चतुश्चत्वारिंशदुत्तरा
ापनादीनां संग्रहात्मकः (परिवर्धितं द्वितीयं संस्करणम्)

दयानन्द सरस्वती का स्वलिखित और स्वकथित
चरित

योतिः (वैदिक-अध्यात्म-सुधा) श्रीप्राध्यापकवासुदेवशरणवि
मपरो हिन्दीभाषामयोऽध्यात्मविषयक उत्कृष्टो ग्रन्थः

दिक वाङ्मय का इतिहास—(प्रथमो भागः) श्रीपण्डितभ
तः । परिवर्धितं द्वितीयं संस्करणम् (हिन्दी)

ाध्यायी-सूत्रपाठः—महता परिश्रमेण संशोधितः

ार्थ प्रक्रिया के मूलभूत सिद्धान्त—श्रीपण्डितब्रह्मदत्त-
सुलिखितः

-स्थानानि—

[illegible] लि० नई सड़क, देहली ।